

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

VOLUME 17/2 MAY 2025

Editörler

Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol

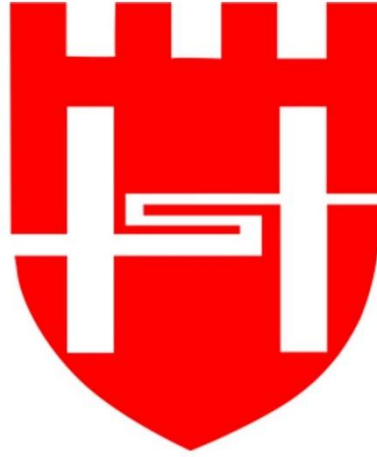
Dr. Yunus Emre Çakır

History Studies

International Journal of History

Volume 17/2

Mayıs/May 2025

History Studies Dergisi üç ayda bir yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. History Studies Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları History Studies Dergisi'ne aittir. History Studies International Journal of History Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

The History Studies is an international, peer-reviewed journal and published every three months. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the History Studies. The History Studies has the sole ownership of copyright to all published works. History Studies International Journal of History Licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. The Editorial Board makes the final decision to publish articles. No article is returned to authors.

*History Studies Dergisi ULAKBİM/TR-DİZİN üyesidir.
Journal of History Studies is a member of ULAKBİM/TR-DİZİN.*

Scopus®

TRDİZİN

INDEXED IN
DOAJ

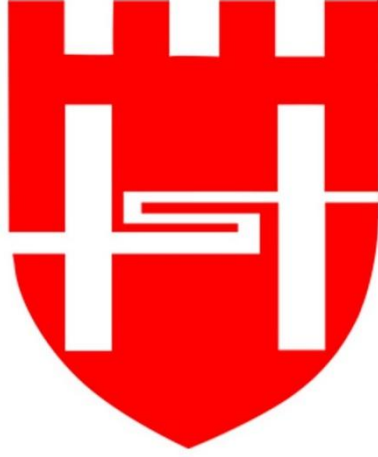

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

History Studies

International Journal of History

ISSN: (Print) 1309 - 4688 - (Online) 1309 - 4173

Editörler

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi 18100 Çankırı/Türkiye

E-posta: history@historystudies.net

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History

Sahibi-Yayıncı / Owner-Publisher

Prof. Dr. Osman KÖSE

Editörler / Editors

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - History of the Republic of Türkiye*

Prof. Dr. Hüseyin Üreten, *Eskiçağ Tarihi - Ancient History*

Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Medeniyeti ve Müessesleri Tarihi - History of Ottoman Civilisation and Institutions*

Prof. Dr. Muhammed Bilal Çelik, *Genel Türk Tarihi - General Turkish History*

Prof. Dr. Tülay Metin, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Doç. Dr. Elvin Yıldırım, *Genel Türk Tarihi - General Turkish History*

Doç. Dr. Hilal Çiftçi, *Yeniçağ Tarihi - Early Modern History*

Doç. Dr. Musa Kılıç, *Yakınçağ Tarihi - Modern History*

Doç. Dr. Özlem Genç, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Doç. Dr. Selma Göktürk Çetinkaya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - History of the Republic of Türkiye*

Doç. Dr. Emel DEMİR GÖRÜR- *Yakınçağ Tarihi - Modern History*

Dr. Öğr. Üyesi Firdevs Özen, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Dil Editörleri / Language Editors

Ahmet Görgen - *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi (Almanca Dil Editörü)*

Esra Ericekli- *Çankırı Karatekin Üniversitesi (Fransızca Dil Editörü)*

Hilal Çiftçi - *Çankırı Karatekin Üniversitesi (İngilizce Dil Editörü)*

Yasemin Ulutürk Sakarya - *İstanbul Sağlık Bilimleri Üniversitesi (Türkçe Dil Editörü)*

Kapak Tasarımı

Öğr. Gör. Sezen Tunçkafa

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Prof. Dr. Orlin Sabev, Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal

Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu, Assoc. Prof. Dr. Maria Baramova, Assoc. Prof. Dr. Yunus Uğur

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

The Citizen Archive and Strategic Silencing: A Study on Rohingya Genocide

Abdulla Al Mahmud*

Research Article

* Responsible Author,
Asist. Prof. Dr., Sakarya
University, Sakarya/TÜRKİYE
mahmudtoday@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5122-5854

Received: 20 June 2024
Accepted: 26 February 2025
Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

ABSTRACT

This paper critically examines the role of citizen archives in the systemic disenfranchisement and eventual genocide of the Rohingya people in Myanmar. By analyzing the historical and contemporary practices of documenting national identity, it reveals how the Myanmar government's manipulation of citizen archives rendered the Rohingya stateless and silenced, culminating in the brutal ethnic cleansing recognized by the international community. The study juxtaposes this with similar archival strategies in the USA, UK, Palestine, and India, highlighting a disturbing trend where state-controlled identity documents are weaponized to discriminate against and control marginalized groups. The findings underscore an urgent need to monitor and reform the management of citizen archives to protect minority rights and prevent such atrocities, offering a poignant reminder of the dangers of allowing governmental control over personal identities to go unchecked.

Keywords: Rohingya Genocide, Ethnic Cleansing, Citizen Archives, State-Controlled identity, Minority Rights

Vatandaş Arşivi ve Stratejik Susturma: Rohingya Soykırımını Üzerine Bir Çalışma

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi,
Sakarya Üniversitesi,
Sakarya/TÜRKİYE
mahmudtoday@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5122-5854

Geliş: 30 Haziran 2024
Kabul: 26 Şubat 2025
Yayın: 10 May 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Bu makale, Myanmar'da Rohingyaların sistematik olarak mahrum bırakılması ve sonrasında soykırımla sonuçlanan süreçte vatandaş arşivlerinin rolünü eleştirel bir şekilde incelemektedir. Ulusal kimliği belgeleme pratiklerinin tarihsel ve çağdaş uygulamalarını analiz ederek, Myanmar hükümetinin vatandaş arşivlerini manipüle etmesinin Rohingyalı devletsiz ve sessiz bıraktığını, uluslararası toplum tarafından tanınan acımasız etnik temizliğe yol açtığını ortaya koymaktadır. Çalışma, benzer arşiv stratejilerini ABD, İngiltere, Filistin ve Hindistan ile karşılaştırarak, devlet kontrolündeki kimlik belgelerinin marjinal gruplara karşı ayrımcılık yapmak ve kontrol etmek için silah olarak kullanıldığı rahatsız edici bir trendi vurgulamaktadır. Bulgular, azınlık haklarını korumak ve bu tür katliamları önlemek için vatandaş arşivlerinin yönetiminin izlenmesi ve reforme edilmesi gerektiğine acil bir ihtiyaç olduğunu vurgulamakta ve hükümetlerin kişisel kimlikler üzerindeki kontrolünün denetlenmemesinin tehlikelerini hatırlatan dokunaklı bir uyarı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rohingya Soykırımı, Etnik Temizlik, Vatandaş Arşivleri, Devlet Kontrolündeki Kimlik, Azınlık Hakları

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Al Mahmud, Abdulla. The Citizen Archive and Strategic Silencing: A Study on Rohingya Genocide. *History Studies* 17, no. 2 (2025): 259-272.

Introduction

The military government of Myanmar has systematically denied the Rohingya Muslims of Arakan their political, social, economic, and fundamental rights through the revocation of their national identity. In the modern nation-state mechanism, national identity has become a fundamental tool for an individual to exist in the world. The United Nations identifies the Rohingya minority group in Myanmar as one of the most persecuted minorities globally.¹ The Myanmar government has been implicated in the killing of thousands of Rohingya people; it is a pattern of violence that can be classified as genocide under Article 2 of the 1948 United Nations Genocide Convention.² The Convention (1948 UN Genocide Convention) defines genocide as an intentional physical destruction of national, ethnic, racial, or religious groups in whole or in part, which the Myanmar government committed against the Rohingya population.³ Also, The Myanmar government has been accused of engaging in a series of egregious human rights violations against the Rohingya population. It includes arbitrary detention, extrajudicial killings, enforced disappearances, forced displacement, and the abduction of individuals. Additionally, it indicated the forcible transfer of children from the Rohingya community to other groups, as well as actions aimed at inflicting both physical and psychological harm. Notably, these actions have extended to practices that impede the ability of the Rohingya people to maintain their demographic existence, including the prevention of births within their community. Almost all of the aggressive acts that Myanmar has repeatedly committed against the Rohingya represent clear violations of the 1948 Genocide Convention and constitute heinous crimes under international law.⁴

In response to Myanmar's atrocities, numerous international organizations, including the United Nations, Amnesty International, various non-governmental organizations, several Western states, and almost all countries in the Muslim world, have called for an end to the genocide. However, Myanmar has so far failed to take meaningful steps to address these grave violations. After fifty years of gruesome atrocities perpetrated by the Myanmar military and Buddhist extremists, the United States officially recognized the genocide on March 21, 2022. This paper analyzes Myanmar's strategy of making Rohingya stateless by excluding them from the citizen archive. It is argued that the citizen archive of Myanmar enables the Myanmar state authority to silence and conduct genocide against the Rohingya minority group. This analysis includes the history of citizen archives (e.g., National Identity Card, Passport), the state mechanism of expelling citizenship, and the strategy of legitimizing atrocities by silencing victims by eliminating them from citizen archives. This paper examines the citizen archives of the USA, the UK, Palestine (occupied), and India before turning to the analysis of the Rohingya genocide in Myanmar. The categorization of individuals through the National

¹ Amal de Chickera, "Stateless and Persecuted: What Next for the Rohingya?," migrationpolicy.org, March 18, 2021, <https://www.migrationpolicy.org/article/stateless-persecuted-rohingya>; Nasir Uddin, *The Rohingya: An Ethnography of "Subhuman" Life* (Oxford University Press, 2020).

² "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" (General Assembly of the United Nations, December 9, 1948), <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.

³ "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide."

⁴ "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide."

Identification System and passport in the United States and the United Kingdom, as well as the denationalization of citizens through identity documents in Palestine and India, can be useful in understanding the genocide against the Rohingya in Myanmar.

1. The Citizen Archive

Geoffrey defines archive as “a set of all events which can be recalled across time and space.”⁵ Robertson states that archive works in the logic and practice of interpretation, classification, identity, evidence and authenticity.⁶ Robertson also emphasizes the notion of practice rather than institution while discussing the archive of the US passport. He states, “The US passport illustrates how in a period prior to establishing a National Archive, developing archival practices were articulated to a truth apparatus that sought to secure national identity and manage difference through citizenship.”⁷ In the entire paper, the definition of the citizen archive is discussed. Nevertheless, one definition of citizen archives might be a collection of information and documents pertaining to government-issued identity cards (National ID, Passport, Driving License, and other service cards).

The ‘Identity Card’ has become a tool used by modern states to identify citizens and differentiate people with certain characteristics as ‘us’ from many ‘others’. With the development of science and technology, citizen identification tools have also become more sophisticated. A citizenship card is not only for identifying an individual as a citizen but also for governing in a political system. A citizenship card allows a state to enhance its security mechanism by protecting its citizens from outsiders, i.e. illegal migrants, terrorists, and criminals. In addition to this, it allows a country to classify its citizens according to different categories, for example, important or ordinary, superior or inferior, innocent or criminal, etc. Abu-Zahra et al. discusses, that in the colonial Indonesia subversives and traitors were identified with ‘special punching’ on their identity documents.⁸ He argues that identity documents can be a contributing factor to genocide.⁹ Technological development enables states to incorporate a more sophisticated way of identifying citizens. For instance, photos, fingerprints, retinal scans, and hand-geometry.

2. Passport as Citizen Archive: Control, Govern and Categorization of People

A passport is the most significant identity card to maintain the trans-national movement of an individual. In addition, it is seen as a tool for restricting illegal immigrants or aliens. An individual must submit every bit of information regarding himself/herself to the state in order to obtain this document. The state gathers that information as an archive and can use it to control or govern the citizen. Robertson depicts the USA passport as a modern identification document that developed into an archival technology, used to explain who “we” are and where “we” come from.¹⁰ He also discusses that a passport is used to produce the ‘truth’ of

⁵ Geoffrey C. Bowker, “The Archive,” *Communication and Critical/Cultural Studies* 7, no. 2 (June 1, 2010): 212–14, <https://doi.org/10.1080/14791421003775733>

⁶ Craig Robertson, “Mechanisms of Exclusion: Historicizing the Archive and the Passport,” in *Facts, Fictions, and the Writing of History*, ed. Antoinette Burton (New York, USA: Duke University Press, 2005), 68–86, <https://doi.org/doi:10.1515/9780822387046-005>

⁷ Robertson.

⁸ Abu-Zahra, Nadia, and Adah Kay, *Unfree in Palestine: Registration, Documentation and Movement Restriction* (London: Pluto Press, 2013).

⁹ Abu-Zahra, Nadia, and Adah Kay,.

¹⁰ Robertson, “Mechanisms of Exclusion: Historicizing the Archive and the Passport.”

national identity for the individual and the state and it is also a mechanism of exclusion.¹¹ Passport categorizes Aeroplan passengers, who are law-abiding, low risk, trusted travelers and who is not.¹²

Baiburin explains Soviet Russia's passport and discusses the importance of the identity document, saying, 'You never knew: and without documents, you did not exist'.¹³ In Soviet Russia state used to decide where one individual would live and where one could not, and who is allowed to go abroad who is not.¹⁴ "Soviet Russian passport was an instrument of control, intended to 'register, cleanse, and purge', to define every aspect of life so that the state could tax you, recruit you, decide where you could live and work, distinguish between those it trusted and those it did not and track you down when it needed to punish you." Moreover, in Soviet Russia, people had been given a temporary passport titled 'Propiska,' which was used by the state to move people from one place to around. To identify skilled or unskilled workers in big cities, another identity card 'Limitchiki' was issued in Soviet Russia. Soviet Russia forcefully used the citizen archive to identify, control, govern, and punish people. When people would get their passport in that period, they would celebrate it as a festival.¹⁵ In the late 1920s fascist Italy denied passport to the individuals who is identified as anti-fascists, and also restricted emigration for much of the population.¹⁶ Nazi issued identity cards for Jews were used to restrict movement, such as denying travelling without permit, denying entry into the non-Jews residential areas, and restricting moving during curfew. These cards were also used for dispossession of land, assets and deportation.¹⁷

2.1. The US Archive of Passport and Real ID

The US archive of passport is one of the rigorous information archives of individuals that enable government control, govern, and categorize people. Robertson argues that the large-scale state archive of identity offers indirect form of state control through which an individual was made permanently visible to the government through presence in a file.¹⁸ The US is making its citizen archive digital and sophisticated to ensure maximum utilization. The term 'smart' is also used to make people give access their personal information to state in a satisfactory mindset though it makes the archive and the body into a card. Robertson depicts the US smart card as a combination of driver licenses and ID cards that transform the body into a card.

By looking at the historical records of US passports, one can observe a series of categorizations and exclusions. The first photo inclusion in the US passport was to identify and categorize Chinese immigrants. In the middle of the twentieth century, the formal and informal changes to the Chinese names for assimilating to the Anglo-American norm were a frequent occurrence in the Passport archive of the USA.¹⁹ The US passport archive also depicts the gender stereotypes and discrimination against women in 1920s America. Women were not

¹¹ Robertson.

¹² Craig Robertson, *The Passport in America: The History of a Document* (New York: Oxford University Press, 2010), <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&scope=site&db=nlebk&db=nlabk&AN=322534>.

¹³ Albert Baiburin, *The Soviet Passport: The History, Nature and Uses of the Internal Passport in the USSR* (John Wiley & Sons, 2021).

¹⁴ Baiburin.

¹⁵ Baiburin.

¹⁶ Abu-Zahra, Nadia, and Adah Kay, *Unfree in Palestine: Registration, Documentation and Movement Restriction*.

¹⁷ Abu-Zahra, Nadia, and Adah Kay,.

¹⁸ Robertson, *The Passport in America*.

¹⁹ Robertson.

issued any passport and married women would identify on their husband's passport as "accompanied by his wife" or "and wife."²⁰ Moreover, a passport can make one respectable, honest and trustworthy or the opposite, depending on their access to private and personal information.

In 2005 former US president George Bush signed a law under the 'Real ID Act of 2005' that focused on security enhancement as a counter approach of 9/11 terrorist attack. The act was recommended by the 9/11 commission to improve security for driver licenses and personal identification cards. The Real ID is a must from 2023 for every US citizen to fly domestically and to enjoy some federal facilities.²¹ The Real ID is going to be the most sophisticated method to control, govern, and categorize citizens in the US since it incorporates biometric information and will be used as a chip-card.

2.2. The Citizen Archive of the UK

The United Kingdom has no typical form of national identity card similar to the national identity card of Myanmar or the real id of the USA. However, we find evidence of using citizen archives to categorize people in the UK during and after World War II. Sir Syllanus Vivian stated in 1951 that the National Registration Program led them to distinguish the sheep from the goats.²² The UK government rigorously collected data from all individuals living within the UK to accomplish a massive recording of the personal information. Then the authority titled the registration cards Second World War National Registration Identity Cards. Based on the risk associated with various populations these cards incorporate color-coded identifying techniques. The color-coded system helped the police to identify who were above suspicion and who were not. Though in 1939 all the NR cards issued were in brownish colored 'buff' ID card, these were later replaced by color-coded cards.

Blue card holders were identified as 'small people' who were restricted in their movements within particular zone. Green card holders were granted access to prohibited or protected areas, which were restricted to the general public, and had to provide as much private information as possible to the NR authorities. The Pink card was issued to the senior government officials, civil servants and service officers. This card was an extension of the Green card, including government department information. The Alien card was issued for the citizen of enemy nations living within the UK. They were seen as suspect and alien prisoners of war and were in the process of being deported.²³ Another card was issued by NR during that time to alienate the Irish laborers to ensure greater security. That card was called the Yellow Card. The Yellow card holders were identified as highly risky individuals though they had no criminal records. The NR authority exercised full authority to change a person's identity from Yellow to Blue, Blue to Pink, or Alien to Blue throughout the entire process. By 1952, shortly after the Second World War, all the color-coded cards and procedures used to identify and categorize people had been withdrawn.

UK passed the Identity Cards Act 2006 on 30 March 2006 to issue National Identity cards for all UK citizens. The discussion and urgency of this act were inaugurated and promoted by

²⁰ Scott Thompson, "9 Separating the Sheep from the Goats: The United Kingdom's National Registration Programme and Social Sorting in the Pre-Electronic Era," in *Playing the Identity Card* (Routledge, 2008), 145.

²¹ Thompson.

²² Thompson.

²³ Thompson.

the crisis felt after the 9/11 terrorist attack. Moreover, there were other international and domestic motivations that worked behind this act. The international motivations were the International Civil Aviation Authority passport standards, the USA visa waiver program, and the European Union Schengen agreement. The domestic motivations are immigration and illegal working, personalized and joined up 'e-government', national security, terrorism and crime, and finally securing identity.²⁴ As like the US Real ID Act the Identity Cards Act also highly focused on the security of the state and individual. This technique is strategically significant and effective for a state to categorize and control citizens.

2.3. Exploitation and Denationalization through Citizen Archive: Perspective Palestine

Israeli forces continuously and rigorously control Palestinian citizens in the West Bank and Gaza Strip through identity documents. Many people are restricted in their movements and sometimes denied travel merely because they have or do not have a certain identity card. Color-coded license plates, permit, and identity documents define who can go where, when, and for how long.²⁵ Moreover, throughout the bureaucratic process of registration Israeli authority denationalized around one and half million Palestinians who now live as refugee or migrants in other countries. Denationalization through registration of identity documents is a Nazi practice used against Jews during World War II as a means of ethnic cleansing.

Israel uses other methods of exploiting Palestinian citizens, such as eliminating them from censuses, which it did initially in 1948 and then later in 1967. Through census data Israeli authorities try to make a new reality that indicates Palestinians are returnees not indigenous. In 1986 Israel introduced a magnetic ID card as a prerequisite for Gaza and West Bank residents if they wanted to leave their place for livelihood across the Armistice lines.²⁶ With the passage of time Israeli authority enhanced its technique to denationalize, categorize, control, and occupy the Palestinians through identity documents.

2.4. Denationalization of Muslims in India through Exclusion from Citizen Archive

Colonialism, famine, natural disasters and war have characterized the history of the Indian subcontinent for centuries. The most prominent colonial history is that of the British colonies from 1757 to 1947.²⁷ People collectively or individually moved from one place to another for better living alternatives during that period. Following the annexation of Assam by the British in 1826, there was a dramatic increase in the outflow and inflow of migrants. Between 1947 and 1948, when India and Pakistan gained independence from British colonization, there were incidents of religion-based migration between the two countries.²⁸ India has a majority Hindu population, whereas Pakistan has a majority Muslim population. In 1971, the liberation war between Bangladesh and Pakistan resulted in a refugee influx in India, where 10 million refugees sought shelter in India, and 0.3 million of them in Assam.²⁹ Bangladeshi immigrants

²⁴ Abu-Zahra, Nadia, and Adah Kay, *Unfree in Palestine: Registration, Documentation and Movement Restriction*.

²⁵ Abu-Zahra, Nadia, and Adah Kay,.

²⁶ Abu Sufian, "Geopolitics of the NRC-CAA in Assam: Impact on Bangladesh-India Relations," *Asian Ethnicity* 23, no. 3 (July 3, 2022): 556–86, <https://doi.org/10.1080/14631369.2020.1820854>.

²⁷ Abdulla Al Mahmud, "The Inception of the Kashmir Crisis: Inquiries from a Historical Perspective (1931–1947)," *International Journal of Social, Political and Economic Research* 7, no. 2 (June 2, 2020): 196–213, <https://doi.org/10.46291/IJOSPERvol7iss2pp196-213>.

²⁸ M H Mahmud and Abdulla Al Mahmud, "Good Governance and Student Politics in Public University Campuses: Bangladesh Perspective," *Yönetim Bilimleri Dergisi* 22, no. 52 (March 20, 2024): 308–23, <https://doi.org/10.35408/comuybd.1352473>.

²⁹ Sufian, "Geopolitics of the NRC-CAA in Assam."

(often referred to as illegal Bangladeshis) became an issue on the political agenda even though most refugees returned to independent Bangladesh.

BJP, the current ruling party in India, has consistently promoted the idea that illegal migrants are a threat to Hindu India due to the fact that most of them are Muslim. A leading criticism of the BJP is its promotion of majoritarian politics based on religion and focus on the extremist political concept of 'Hindutva' instead of secularism. In India, Hindutva is constructing a de facto technocracy that aims to build a 'Hindu Nation' for majority Hindu population.³⁰ Though the religious identities of the refugees in Assam are Hindu and Muslim, BJP systematically excluded only Muslims and Jews immigrant through Citizenship Amendment Act (CAA) in 2019. With the supervision of the Indian Supreme Court, the National Register of Citizen (NRC) excluded 1.9 million people on the basis of religion from the citizenship archive and made them stateless.³¹ Furthermore, the religious minority Muslims in India are in fear of genocide and persecution as the CAA-2019 fails to include this minoritized group under the class of religious majorities eligible for expedited citizenship.³² Current BJP government is excluding Muslim from citizenship rights and documentations and making them illegal and perceiving as threat for India. Tiwari and Sings analyze how state institutions like Indian Supreme Court, with legal procedures, unleash violence against the excluded Muslim minority in Assam.³³ This mirrors the attitudes towards the Rohingya Muslims in Myanmar prior to the genocide.

3. Citizen Archive and Rohingya Genocide

Rohingya is the Muslim minority group living in the Buddhist majority Rakhine (previously known as Arakan) state of Myanmar since the ninth century. Peace and harmony had been prevalent in Rakhine among Buddhists and minorities of Muslims before the invasion of the Japanese and the British. The invasion of the Japanese and the British empire brought many political and social changes to Myanmar and created division based on religion and other identities. Burma has undergone many political transitions and bloody transitions of power from a military dictatorship to a civil government since it gained independence from the last colonial power, Britain.³⁴ Rohingya people have always been a bone of contention for the political parties. However, every political party tries to subjugate the Rohingya people as a process of gaining their political agenda. The Rohingya genocide is the final outcome of the Myanmar's brutal and inhuman treatment of Rohingya.

From the very beginning of the inhuman treatment to genocide against Rohingya, citizen archive played a pivotal role. Myanmar's first independent government treated Rohingya like

³⁰ Shahnawaz Ahmed Malik, "Future of Citizenship Laws in India With Special Reference to Implementation of NRC in Assam," SSRN Scholarly Paper (Rochester, NY, July 31, 2020), <https://papers.ssrn.com/abstract=3665733>.

³¹ Amrita Hari and Sugandha Nagpal, "The National Register of Citizens (NRC) in India and the Potential for Statelessness in Situ: A Cautionary Tale from Assam," *Contemporary South Asia* 30, no. 2 (April 3, 2022): 194–201, <https://doi.org/10.1080/09584935.2022.2057439>.

³² Anubhav Dutt Tiwari and Prashant Singh, "Experiencing the Violence of Law: Contextualising the NRC Process in Assam," *Jindal Global Law Review* 12, no. 1 (June 1, 2021): 29–54, <https://doi.org/10.1007/s41020-021-00148-3>.

³³ Ahmad Sabbir, Abdulla Al Mahmud, and Arif Bilgin, "Myanmar: Ethnic Cleansing of Rohingya. From Ethnic Nationalism to Ethno-Religious Nationalism," 2022, <https://doi.org/10.24193/cs.39.6>.

³⁴ R. Lee, "Myanmar's Rohingya Genocide: Rohingya Perspectives of History and Identity" (thesis, Deakin University, 2019), https://dro.deakin.edu.au/articles/thesis/Myanmar_s_Rohingya_genocide_Rohingya_perspectives_of_history_and_identity/21114874/1.

all other ethnic groups and citizens. For instance, the Constitution of the Union of Burma and the Union Citizenship Act of 1948 includes Rohingya as the same par in status of nationality with Kachin, Kayah, Karen, Mon, Rakhine, and Shan.³⁵ As Burmese citizens, Rohingyas enjoyed all kinds of citizenship rights. After the bloody coup of 1962, a xenophobic Buddhist nationalist military dictator took the power and detached the Rohingya Muslim minority group from other ethnic groups. Since then, Rohingya has been a subject to harassment, exploitation, torture, killing, forceful displacement, and finally genocide in 2017. In the midst of these violent and inhumane strategies, citizen archives play a significant role and contribute to the genocide.

4. A Brief History of Rohingya in Myanmar

Rakhine is the most south-western state of Myanmar that has adjacent border with the south-eastern part of Bangladesh. Rohingya people of Rakhine and people of Bangladesh's south-eastern district of Cox's Bazar share similar languages, religions, cultures, and races. In 1459, even Chittagong, the largest district of this part of Bangladesh, was part of Myanmar's Arakan region under the Mrauk-U dynasty.³⁶ Bangladesh got independence from Pakistan in 1971 after a nine month long bloody war. Before that, this region was part of Pakistan (called East-Pakistan), which was created after the religion-based division of India and Pakistan in 1947. India and Pakistan were divided by British authority, with Pakistan having a majority Muslim population and India having a majority Hindu population.³⁷ There is a similarity in religion and language between the people of Bangladesh's south-eastern region and Rohingya, but Rohingya have very strong roots in Myanmar.

Ronan finds through archeological record and accounts from Chinese, Greek, Roman, Indian, Sri Lankan sources, and from the Arab World that from ancient times until the arrival of the antecedents of the contemporary Rakhine, sometime in the ninth century, Arakan was part of a vibrant and well-integrated regional and world trade system and was closely linked with Bengal. He reasonably assumed that current Rakhine state, which was previously known as Arakan, was a province of Eastern India. Ronan also discovers the arrival of Islam in that region. He finds that Islam at first introduced to Arakan by shipwrecked Arab Sailors. After the rise of Islam in Indian Subcontinent, it spread in other region through conquest, proselytization and trade. The Mrauk-U dynasty is the historically known first Muslim dynasty in Arakan, where the rulers were originally Buddhist and later converted into Islam after being assisted in winning a battle against the army of the Burmese Ava Kingdom.³⁸ Though Bengalis speaking, and Muslim, Rohingya ethnic group have strong root in Rakhine.

5. Inclusion and Exclusion of Rohingya from Citizen Archive and Making Stateless

To justify their atrocities against the victims, perpetrators create plots and reasons and seek to maximize their support from the people before carrying out their atrocities. The most effective technique is presenting the victim as a threat or potential problem for the greater interest or survival. Khmer Rouge, a radical Maoist regime, tried to justify their inhuman barbarity and genocide against Cambodian by portraying the illegal military crackdown of the

³⁵ Lee.

³⁶ Sabbir, A., Al Mahmud, A., & Bilgin, A., "(2023). India: Conflict with Minorities in the Conventional Political System. The Status of Muslims," *Conflict Studies Quarterly*, no. 43 (n.d.), <https://doi.org/10.24193/cs43.3>.

³⁷ Lee, "Myanmar's Rohingya Genocide."

³⁸ Michelle Caswell, *Archiving the Unspeakable: Silence, Memory, and the Photographic Record in Cambodia* (University of Wisconsin Press, 2014).

USA. They even succeeded to gain significant support from many terrified Cambodian, who later joined the radical Maoist force to conduct genocide.³⁹ Before the holocaust Nazi Germany falsely portrayed Jews as subversives, spies, and blamed them for Germany's financial and political plight.

Before conducting the genocide against Rohingya in 2017, Myanmar made Rohingya minority group as a potential threat for the greater interest of Myanmar as well as for majority Buddhist people. The incidents of inclusion and exclusion of Rohingya from citizen archive fueled this process of securitization. Myanmar obtained its independence in 1948 from the British Kingdom. During the colonial rule of British Kingdom Rohingya were integrated into Burmese society and enjoyed equal rights as Burmese people.⁴⁰ After the independence the civil and democratic government of U Nu lasted twelve years and this regime also treated Rohingya equally and gave all civil and political rights. The definition of 'National Races' or 'Taingyintha' in 1948 included Rohingya along with other ethnic races. The Prime Minister of the independent Burma, U Nu, declared, "The people living in Maungdaw and Buthidaung regions are our nationals, our brethren. They are called Rohingyas. They are one of the same par in status of nationality with Kachin, Kayah, Karen, Mon, Rakhine and Shan. They are one of the ethnic races of Burma."⁴¹ The Union Citizenship Act (1948) and the Constitution of the Union of the Burma paved all ethnic races, including Rohingya, to obtain citizenship through some legal procedures.

Moreover, the Union Citizenship Act (1948) provided citizenship by birth and eased the ways for all the people living withing Myanmar to obtain citizenship. This act permitted citizenship for the people who have settled in any of the Myanmar territories from a period anterior to 1185 BE, 1823 AD.⁴² According to this law Rohingya people obtained full Burmese citizenship. They had identity cards and passports like all other Burmese citizen. After the 1962 coup by a xenophobic Buddhist military dictator, General Ne Win, the scenario had gotten worst for Rohingya people. The military dictator used religion, ethnic identity, and modified history to control divided and disparate nation. This regime suspended the constitution of 1948 and rejected all the citizenship documents and rights Rohingya were using since 1948 and redefined the idea of 'national races' or 'taingyintha' and excluded Rohingya from the list. After stripping away the citizenship rights of Rohingya and excluded them from the citizen archive, the Myanmar authority started exclusion through nationalization of the private asset and deportation of alleged aliens.⁴³ In 1978 the Myanmar government started Nagamin operation to idenrify, prosecute, and expel illegal migrants and non-citizens. It created the first Rohingya refugee influx in Bangladesh.

6. Color-coded Citizenship Card and Exclusion of Rohingya

In 1982 Myanmar government passed another citizenship law titled 'Burma Citizenship Law (1982).' This law continued the denial of Rohingya citizenship that started in 1962 and moreover, rejected the Rohingya's right to nationality in Burma. It categorizes people into pure

³⁹ Deborah Lipstadt, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory* (Simon and Schuster, 2012).

⁴⁰ Md. Mahbulul Haque, "Rohingya Ethnic Muslim Minority and the 1982 Citizenship Law in Burma," *Journal of Muslim Minority Affairs* 37, no. 4 (October 2, 2017): 454–69, <https://doi.org/10.1080/13602004.2017.1399600>.

⁴¹ Haque.

⁴² Nick Cheesman, "How in Myanmar 'National Races' Came to Surpass Citizenship and Exclude Rohingya," *Journal of Contemporary Asia* 47, no. 3 (May 27, 2017): 461–83, <https://doi.org/10.1080/00472336.2017.1297476>.

⁴³ Haque, "Rohingya Ethnic Muslim Minority and the 1982 Citizenship Law in Burma."

blood Burmese and others. In a speech the military dictator Ne Win claimed, "racially, only pure-blooded nationals will be called citizens."⁴⁴ The law mainly intended to exclude Rohingya from all the citizen archives. The color-coded citizenship card will clarify this point more.

6.1. Pink Card

Among three categories of citizenship card pink card was more powerful. The pink card holders are recognized and identified as full citizen. To obtain this card one has to be from one of the national races. Kachin, Kayah, Karen, Chin, Burman, Mon, Rakhine or Shan, and ethnic group as have settled in any of the territories included within the State as their permanent home from a period anterior to 1185 BE, 1823 AD were eligible for the pink card. Rohingya ethnic group was excluded from the national race list, law, and the constitution.

6.2. Blue Card

Blue card holders are identified as Associate citizen. One who applied for citizenship under the 1948 Citizenship Election Act were eligible for the associate citizenship. However, Rohingya people had previously indigenous status according to the Union Citizenship Act 1948. Therefore, the Blue card did not mean for Rohingya minority. One Rohingya leader in Yangon states that they did not meet or fit the criteria for this category.⁴⁵ Only a few exceptions whose origin is Chittagong and settled in Arakan more than three generation ago applied for Blue card. Therefore, the Blue card also excluded Rohingya minority from their citizenship rights.

6.3. Green Card

Green card holders are naturalized citizen. The naturalized citizenship is intended for non-nationals and only this section of the newly defined citizenship categories includes Rohingya. Before 1982 Citizenship Law, Rohingya was identified as full citizen of Myanmar. Throughout this color-coded identity card their existence from the citizenship documents were erased and weakened. Only foreign nationals apply for the green card and President Office (known as Central Body) has full authority to revoke this card anytime from any suspicious individual. Rohingya was systematically driven to fall under this category.

6.4. White and Verification Card: The last Identity before Genocide

In 1988 new military junta took the power of Myanmar government and imposed new restrictions on Rohingya minority group. The new military ruler forced all green card holder and pink card holder Rohingya to re-apply for pink card. After submitting the green card Rohingya people were denied both the pink card and their submitted green card. Instead of giving pink card to Rohingya, the junta ruler declared that being Taingyintha is the condition to obtain pink card. With this deception of the Myanmar authority Rohingya lost their only one green identity card. Whoever applied for the pink card or submitted their green card and pink card were never returned their card back. Instead, they were given white card as a proxy permanent identity document.

The atrocities and forceful expulsion of Rohingya from Myanmar started in 1978. After pushing Rohingya to Bangladesh each time Myanmar authority simultaneously erased Rohingya identity from the citizen archive. Myanmar had to repatriate Rohingya several times from Bangladesh following pressure from international organizations and community.

⁴⁴ Haque.

⁴⁵ Lee, "Myanmar's Rohingya Genocide."

Burmese authority later provided a verification card as the only identity documents for the repatriated Rohingya minority. Even Myanmar government cancelled all white card in 2015.⁴⁶ Therefore, the only identity document for the Rohingya minority remained the verification card.

7. Dehumanization and Genocide

After erasing from the citizen archive Myanmar authority perpetrated dehumanization, the Rohingya people, followed by, torture, and finally genocide. Farzana finds that after the denial of the lawful citizenship rights and they are called by extremist Buddhist people as 'Vasha-Manush' (floating people) and 'people from the West,' which means that Rohingya does not belong to Myanmar.⁴⁷ This alienation causes inhuman sufferings for the Rohingya and finally turned into genocide. After talking to the survivor of the genocide Farzana finds that after the denial Rohingya people's movement was restricted, they had to do forced labor, and their job rights were violated and denied. If any Rohingya wanted to marry someone, they had to pay heavy tax. Rohingya's land and property was confiscated, they were evicted from the land and villages. False accusation, physical torture, and threat were the daily experience.⁴⁸

Above mentioned abuses were intensified by majority Buddhist local people, Myanmar military and law enforcement agencies. Apart from these abuses, Farzana finds many more inhuman treatments against Rohingya minority. Such as denial of education, food shortage, insufficient and expensive medical treatment, settlement of Buddhist settlers, destruction of religious settlements, forced relocation to certain specific areas, military interferences in everyday life, military operation and fear. Rohingya people were experiencing military crackdown and communal attack frequently after the first incident of 1978. In 2017 the most gruesome genocide was conducted against Rohingya unarmed civilian by Myanmar military and Buddhist extremists. Tens of thousands of Rohingya were murdered brutally in this year only and forced around one million Rohingya to leave Myanmar. When Rohingya were leaving the Burmese atrocities and moving toward Bangladesh borders they had to experience land mines. Many undocumented Rohingya are missing and there is no substantive way to find them, alive or dead.

8. Conclusion

While there are several types of identity cards for various ethnic minority groups in Myanmar, the Rohingya Muslims were an exception. Myanmar's democratic government issued yellow cards to the Rohingya to carry their identity, but the military junta canceled all types of cards. From the very beginning of the inhuman treatment to genocide against Rohingya, citizen archives played a pivotal role. After erasing the identity of the Rohingya from the citizen archives, the military junta legitimized the persecution by labeling them as "floating people" and "people from the West." So, the role of citizen archives has been particularly pronounced in the systemic disenfranchisement and eventual genocide of the Rohingya people in Myanmar. The military dictator used the national identity cards of the Rohingya Muslims of Arakan as a weapon of ethnic cleansing. This tragic event is widely recognized as one of the most horrific cases of ethnic cleansing in the 21st century, which is a

⁴⁶ Kazi Fahmida Farzana, *Memories of Burmese Rohingya Refugees: Contested Identity and Belonging* (Springer, 2017).

⁴⁷ Farzana.

⁴⁸ Farzana.

process of genocide and an international crime under the provisions of the 1948 United Nations Genocide Convention.

The genocide of the Rohingya people mirrors historical atrocities, such as the Rwandan Genocide and the Holocaust, where shifts in civilian archives played a central role in facilitating state-sponsored violence. Myanmar was a step ahead of Soviet Russia, Nazi Germany and fascist Italian governments in this politics of ethnic identity cards. Of course, India is treating the Muslims of its Assam province in the same way. Therefore, these parallels highlight the critical importance of closely monitoring and regulating citizen archives. The findings of this analysis underscore the urgency of reforming the management of such records to ensure the protection of minority rights and to prevent the recurrence of atrocities. Safeguarding citizen archives is essential for guaranteeing freedom and liberty for all individuals, irrespective of their ethnicity or minority-majority status.

Bibliography

- Abu-Zahra, Nadia, and Adah Kay,. *Unfree in Palestine: Registration, Documentation and Movement Restriction*. London: Pluto Press, 2013.
- Baiburin, Albert. *The Soviet Passport: The History, Nature and Uses of the Internal Passport in the USSR*. John Wiley & Sons, 2021.
- Bowker, Geoffrey C. "The Archive." *Communication and Critical/Cultural Studies* 7, no. 2 (June 1, 2010): 212–14. <https://doi.org/10.1080/14791421003775733>.
- Caswell, Michelle. *Archiving the Unspeakable: Silence, Memory, and the Photographic Record in Cambodia*. University of Wisconsin Pres, 2014.
- Cheesman, Nick. "How in Myanmar 'National Races' Came to Surpass Citizenship and Exclude Rohingya." *Journal of Contemporary Asia* 47, no. 3 (May 27, 2017): 461–83. <https://doi.org/10.1080/00472336.2017.1297476>.
- Chickera, Amal de. "Stateless and Persecuted: What Next for the Rohingya?" *migrationpolicy.org*, March 18, 2021. <https://www.migrationpolicy.org/article/stateless-persecuted-rohingya>.
- "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide." General Assembly of the United Nations, December 9, 1948. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>
- Farzana, Kazi Fahmida. *Memories of Burmese Rohingya Refugees: Contested Identity and Belonging*. Springer, 2017.
- Haque, Md. Mahbubul. "Rohingya Ethnic Muslim Minority and the 1982 Citizenship Law in Burma." *Journal of Muslim Minority Affairs* 37, no. 4 (October 2, 2017): 454–69. <https://doi.org/10.1080/13602004.2017.1399600>.

- Hari, Amrita, and Sugandha Nagpal. "The National Register of Citizens (NRC) in India and the Potential for Statelessness in Situ: A Cautionary Tale from Assam." *Contemporary South Asia* 30, no. 2 (April 3, 2022): 194–201. <https://doi.org/10.1080/09584935.2022.2057439>.
- Lee, R. "Myanmar's Rohingya Genocide: Rohingya Perspectives of History and Identity." Thesis, Deakin University, 2019. https://dro.deakin.edu.au/articles/thesis/Myanmar_s_Rohingya_genocide_Rohingya_perspectives_of_history_and_identity/21114874/1.
- Lipstadt, Deborah. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. Simon and Schuster, 2012.
- Mahmud, Abdulla Al. "The Inception of the Kashmir Crisis: Inquiries from a Historical Perspective (1931– 1947)." *International Journal of Social, Political and Economic Research* 7, no. 2 (June 2, 2020): 196–213. <https://doi.org/10.46291/IJOSPERvol7iss2pp196-213>.
- Mahmud, M H, and Abdulla Al Mahmud. "Good Governance and Student Politics in Public University Campuses: Bangladesh Perspective." *Yönetim Bilimleri Dergisi* 22, no. 52 (March 20, 2024): 308–23. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1352473>.
- Malik, Shahnawaz Ahmed. "Future of Citizenship Laws in India With Special Reference to Implementation of NRC in Assam." SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY, July 31, 2020. <https://papers.ssrn.com/abstract=3665733>.
- Robertson, Craig. "Mechanisms of Exclusion: Historicizing the Archive and the Passport." In *Facts, Fictions, and the Writing of History*, edited by Antoinette Burton, 68–86. New York, USA: Duke University Press, 2005. <https://doi.org/doi:10.1515/9780822387046-005>.
- Cheesman, Nick.. *The Passport in America: The History of a Document*. New York: Oxford University Press, 2010. <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&scope=site&db=nlebk&db=nlabk&AN=322534>.
- Sabbir, A., Al Mahmud, A., & Bilgin, A. "(2023). India: Conflict with Minorities in the Conventional Political System. The Status of Muslims." *Conflict Studies Quarterly*, no. 43 (n.d.). <https://doi.org/10.24193/csq.43.3>.
- Sabbir, Ahmad, Abdulla Al Mahmud, and Arif Bilgin. "Myanmar: Ethnic Cleansing of Rohingya. From Ethnic Nationalism to Ethno-Religious Nationalism," 2022. <https://doi.org/10.24193/csq.39.6>.

- Sufian, Abu. "Geopolitics of the NRC-CAA in Assam: Impact on Bangladesh–India Relations." *Asian Ethnicity* 23, no. 3 (July 3, 2022): 556–86. <https://doi.org/10.1080/14631369.2020.1820854>.
- Thompson, Scott. "9 Separating the Sheep from the Goats: The United Kingdom's National Registration Programme and Social Sorting in the Pre-Electronic Era." In *Playing the Identity Card*, 145. Routledge, 2008.
- Tiwari, Anubhav Dutt, and Prashant Singh. "Experiencing the Violence of Law: Contextualising the NRC Process in Assam." *Jindal Global Law Review* 12, no. 1 (June 1, 2021): 29–54. <https://doi.org/10.1007/s41020-021-00148-3>.
- Uddin, Nasir. *The Rohingya: An Ethnography of "Subhuman" Life*. Oxford University Press, 2020.

Bir Türk-İslam Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Hint Seyahatnâmeleri

Ahmet Aydın*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar, Doç. Dr.,
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi,
Bilecik/TÜRKİYE
ahmet.aydin@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0943-8813

Geliş: 6 Temmuz 2024

Kabul: 21 Mart 2025

Yayın: 10 May 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Seyahatnâmeler tarih yazımında özellikle de kültür tarihi araştırmalarında bir dönem yahut da bölgeye yönelik bilgilerin tespit ve teyidinde önemli veriler sunan kaynaklar olmakla birlikte aynı zamanda İslâmî ilimlerin tarihine yönelik çalışmalara da katkı sağlayabilecek metinlerdir. Kendileri için yabancı olan kültür ve medeniyetleri tanıma arzusu ile hareket eden seyyahların kaleminden çıkan farklı dillerde yazılmış çok sayıdaki seyahatnâme Hint-İslam medeniyeti birikimini Hint havzasının dışına taşımış ve diğer medeniyetleri bu bölgedeki ilmi ve kültürel mirastan haberdâr etmişlerdir. Hint alt kıtasında yaklaşık sekiz asırlık bir İslam hakimiyeti süresince bu bölgeyi ziyaret etmiş ve bir kısmı uzun süreler bu topraklarda kalmış seyyahların sundukları bilgiler çok sayıda akademik araştırmanın konusu olmuştur. Seyahatnâmeleri özelde ise Hint seyahatnâmelerini bir hukuk tarihi kaynağı olarak görerek Hint'te İslam hukukunun gelişimini bu metinler üzerinden yazan bir çalışma henüz kaleme alınabilmiş değildir. Bu çalışma Hint alt kıtası hukuk tarihine yönelik kayıt, vakıa, hukukî hüküm ve uygulamaları dışarıdan bir gözle, seyyahların farklı dönem ve yüzyıllardaki çalışmaları üzerinden tespit etmeyi ve değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnâme, Hint alt kıtası, Delhi Türk Sultanlığı, Bâbürlüler, Hukuk Tarihi

Indian Travelogues as a Source of Turkish-Islamic Legal History

Research Article

* Responsible Author,
Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh
Edebali University,
Bilecik/TÜRKİYE
ahmet.aydin@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0943-8813

Received: 6 July 2024

Accepted: 21 March 2025

Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Travel accounts also known as seyahatnâmes in Turkish are valuable sources in historical writing and particularly in cultural history research for gathering and validating information about specific periods or regions. They can also contribute to studies on the history of Islamic sciences. Written in various languages by travelers who were curious about foreign cultures and civilizations, these seyahatnâmes played a crucial role in disseminating the accumulated knowledge of Indian-Islamic civilization beyond the Indian subcontinent and informing other civilizations about the scholarly and cultural heritage of this region. During approximately eight centuries of Islamic rule over the Indian subcontinent, many travelers visited this area, with some staying for extended periods. The information provided by these travelers has become the subject of numerous academic studies. However, no study has yet been conducted that specifically considers Indian travel accounts as a source for legal history to write a comprehensive account of the history of Islamic law in India through these texts. This study aims to fill this gap by examining records, events, and evaluations related to the history of jurisprudence on the Indian subcontinent using an external perspective derived from travel accounts from different periods and centuries.

Keywords: Travel account, Indian subcontinent, Delhi Sultanate, Babur's Empire, Legal History

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Aydın, Ahmet. Bir Türk-İslam Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Hint Seyahatnâmeleri.
History Studies 17, no. 2 (2025): 273-296.

Giriş

Hint alt kıtasında Gazneliler (963-1186), Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526) ve Bâbürlüler (1526-1858) olmak üzere Türk-Hint-İslam hâkimiyeti boyunca müslüman ve gayrimüslim çok sayıda seyyahın merakını bu topraklar çekmiştir. Kendileri için yabancı olan kültür ve medeniyetleri tanıma arzusu ile hareket eden seyyahların kaleminden çıkan farklı dillerde yazılmış çok sayıdaki seyahatnâme Hint-İslam medeniyeti birikimini Hint havzasının dışına taşımış ve diğer medeniyetleri bu bölgedeki ilmî ve kültürel mirastan haberdâr etmiştir. Seyahatnâmeler siyasi ve iktisâdî tarihin yanı sıra, örfler, yemek kültürü, eğitim kurumları, askerî yapılar, mimari ve sanat tarihi ile birlikte dini ve entelektüel yaşama dair önemli veriler sunan birinci el kaynaklar olmuşlardır. Yaklaşık sekiz asırlık bir İslam hakimiyeti süresince bu bölgeyi ziyaret etmiş ve bir kısmı uzun süreler bu topraklarda kalmış seyyâhların kalemiyle sunulan bilgiler çok sayıda akademik araştırmanın konusu olmuştur. Fakat seyahatnâmeleri özelde ise Hint seyahatnâmelerini bir hukuk tarihi kaynağı olarak görerek Hint'te Türk-İslam hukukunun tarihini bu metinler üzerinden yazan bir çalışma henüz kaleme alınabilmiş değildir. Oysaki seyyahların dikkatli gözlemleri kendileri müslüman olmasalar bile müslümanların Hint alt kıtasındaki birikimine dair çok sayıdaki bilgiyi bizlere sunmaktadır. Bu çalışma ülkemiz de buna dahil olmak üzere İslam dünyasında henüz kaleme alınamamış bir konu olan Hint alt kıtası fıkıh tarihine yönelik kayıt, vakıa ve değerlendirmeleri dışarıdan bir gözle seyyahların farklı dönem ve yüzyıllardaki çalışmaları üzerinden tespit etmeyi hedeflemektedir. Seyahatnâmelerdeki kısıtlı bilgiler üzerinden Türk-Hint-İslam hâkimiyeti dönemi için müstakil bir hukuk tarihi yazılabileceği iddiası taşımayan bu araştırma, seyahatnâmelerin modern dönemdeki İslam hukuk tarihi kitaplarında yer almayan önemli boşlukları tamamlayacağını göstermeye çalışacak ve hukuk tarihinin kayıp halkalarından biri mesabesindeki Hint ilim dünyasına yönelik bilgilerin tespitinde bu literatürün önemi ve değerine işaret edecektir.

Hint medeniyetini bir Hint-Türk-İslam medeniyetine dönüştüren müslümanların meydana getirdiği birikimi ve karşılıklı etkileşimin izlerini tespit etmek üzere seyahatnâmeler önemli bir bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Türk-İslam kültürünün farklı medeniyet havzalarındaki ortak yansımalarının ortaya çıkarılması bakımından bu eserlerde önemli tespitlerin yer aldığı özellikle vurgulanmalıdır. Arapça, İngilizce, İspanyolca, Fransızca ve Türkçe gibi farklı dillerde kaleme alınmış çok sayıdaki seyahatnâme günümüze kadar ulaşmıştır. Seyyâhlar gezdikleri yerler için kendilerinden sonra geleceklere bir rehber hazırlama sâikiyle yollar, şehirler arasındaki mesafeler, ticari mallar, bölgenin idari yapısı ve kendilerini bekleyen tehlikelerden bahsetmelerinin yanı sıra katıldıkları ilim meclislerini anlatırlarken aslında dönemin farklı ilim sahalarındaki merkez simalarını tespit etmektedirler. Kıtık zamanlarında ülkede izlenen siyasadan, vergi sistemine, Şeriat'a karşı gelenlere uygulanan cezalardan, düğün ve cenaze törenlerinden örfî hukuka kadar farklı alanlarda çok sayıda bilgiye seyahatnâmelerin satırlarında ulaşmak mümkündür. İslam araştırmaları için bu bölgedeki farklı dini inançlar, fırkalar ve mezheplerin tespit edilmesi, gelişimleri ve yayıldıkları coğrafyaların bilinmesi bakımından seyahatnâmelerden yararlanılabilir. Hâsılı seyyâhların geçtikleri yerlere dair dikkatli gözlemleri bizlere müslümanların bu bölgede inşa ettikleri üst kültüre dair bilginin birinci el kaynağını oluşturmaktadır. Tarih yazımında seyahatnâmelerin yerini tespit etmek için önemli örneklerden biri bu eserlerin Mes'ûdî'nin (v. 345/956) *Mürûcû'z-zeheb*'i gibi Hint alt kıtasının tarihini anlatan çalışmalara kaynaklık etmiş olmalarıdır. Bu çalışma seyahatnâmelerin tarih yazıcılığının temel kaynaklarından biri olduğu gibi aynı zamanda hukuk tarihi yazıcılığı için de bir referans olabileceğini göstermeye gayret edecektir.

Türkiye'deki tarih araştırmalarında seyahatnâmeler önemli bir referans olmuş ve farklı yönleri ile çok sayıda çalışmaya kaynaklık etmiştir. Hint seyahatnâmelerinin bu duruma

paralel benzer bir ilgiyi gördüğünü söylemek mümkün değildir. Hindistan'ı da gezen seyyâhların çalışmaları genelde bu bölge dışındaki yerleri konu etmeleri bakımından incelenmiştir.¹ Hint seyahatnâmelerine yönelik akademik ilginin azlığı ülkemizde Hint alt kıtası araştırmalarının durumu hakkında da fikir vermektedir. Seyahatnâmelerin Hint-İslam tarihi yazımı konusunda yeterli ilgiyi gördüğünü söylemek de henüz mümkün değildir. Gerek ilahiyat gerekse tarih alanında Hint seyahatnâmelerinin sadece birkaçının büyük ilgi gördüğü ve bu seyahatnâmeler üzerinde odaklanan tez ve makale düzeyinde çalışmaların olduğu söylenebilir. Hint bölgesini farklı yönleri ile tanıtan en kapsamlı seyahatnâmelerden biri olan İbn Battûta'nın Tuğluklular (1320-1414) döneminin ilk yıllarını tasvir ettiği eseri bu çalışmalar içinde en fazla ilgi göreni olmuştur.² Bu eseri merkeze alarak yemek kültüründen³ fıkıh kültürüne kadar⁴ 14. yüzyıl İslam dünyasını araştıran çalışmalarda Hint alt kıtasındaki duruma da işaret edilmektedir. Aşağıda seyahatnâmeleri konu eden araştırmaların tarihi serencâmı ve dolayısıyla hukuk tarihine kaynak olacak literatür üzerinde durulduktan sonra seyyâhların ülkedeki yargı sisteminin de temelini oluşturan hukuk geleneği hakkındaki tarihi tespitleri değerlendirilecektir.

1. Hint Seyahatnameleri: Bir Literatür Değerlendirmesi

Hicrî üçüncü asrın başlarında ilk örneklerine ulaşılabilen Hint seyahatnâmeleri günümüze kadar devam eden bir literatür oluşturmıştır. Dijital kayıtların tarih yazımının yeni bir türünü ortaya çıkardığı günümüzde seyahatnâmelerin de mensur ve manzûm telif tarzlarının dışında yeni formlar kazandığı söylenebilir. Modern dönem seyahatnâmeleri özellikle dijital kayıtları da dahil etmenin gerekliliği dikkate alınacak olursa bu araştırmanın sınırlarını oldukça açacaktır. Bu çalışma Türk-İslam hâkimiyeti döneminde Hint alt kıtasına yönelik seyahatnâmelerinin bir kısmını kronolojik olarak inceleyerek Hint-Türk-İslam hukuk mirasına yönelik bilgileri tespit etmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın incelediği tarih aralığı olarak 19. yüzyılın sonuna kadar yazılmış seyahatnâmeler ile bu araştırma sınırlandırılmıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla ülkemizde bir literatür olarak Hint seyahatnâmelerine dair ilk müstakil çalışma İlber Ortaylı'nın 19. *Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnâmeleri*⁵ başlıklı makalesidir. Bu edebiyatın gelişiminden ve bu sahada öne çıkan eserlerden bahsetmeyen bu kısa çalışma sadece Türk seyyâhlar içinde Ali Bey, Ahmed Hamdi Efendi ve Falih Rıfkı'nın seyahatnâmeleri ile sınırlıdır. Yakın bir dönemde kaleme alınmış Bâbürlü dönemi seyahatnâme literatürünü müstakil olarak tanıtan kapsamlı bir çalışma⁶ ile Hint'teki İslam ilim ve kültür geleneğine kaynaklık etmeleri cihetiyle seyahatnâmeler hakkında daha genel bir değerlendirme yapan⁷ bir kitap bölümü tespit edilebilmektedir.

¹ Bkz. Nurettin Birol, "İbn Battûta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan" (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1991); Meryem Altıntaş, "İbn Battûta'ya Göre Anadolu Şehirlerinde Siyâsî, Dinî, İlmî, İçtimâî ve İktisâdî Hayat" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019).

² İsmail Hakkı Göksoy, "İbn Battûta'ya Göre Güneydoğu Asya Ülkeleri," *Dinî Araştırmalar* 4, no. 12 (2002): 49-70.

³ Altan Çetin, "İbn Battûta'ya Göre XIV. Asır Türk ve İslâm Dünyasında Yemek Kültürü", *XVI. Türk Tarih Kongresi* içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 3/1-26.

⁴ Aydın Taş, "Seyahatnâmelerde Fıkıh Kültürü: İbn Battûta Örneği," *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, no. 2 (2014): 423-492.

⁵ İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnâmeleri," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 47, no. 3-4 (1992): 271-277.

⁶ Hami Demir, "Bâbürlü Devleti'ne Dair Seyahatnâmeler", *Hindistan'da Kurulan Türk-İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları* içinde., Editör Cihan Oruç (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2022), 383-432.

⁷ Ahmet Aydın, "Hint-İslam Kültürünün ve İlim Geleneğinin Kaynaklarından Biri Olarak Seyahatnâmeler", *Hint Alt Kıtasında Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı* içinde., Editör Şerafettin Deniz (İstanbul: Fikir Kitap, 2024), 511-572.

Hint seyahatnâme edebiyatı hakkında Batı'daki erken dönem çalışmaları bu bölgeye gelen Avrupalı seyyâhların faaliyetleri üzerinde odaklanmıştır. Bu alandaki en erken eserlerden biri Edward Farley Oaten'ın 15.-17. yüzyılları arasındaki seyyâhları tanıttığı 1909'da basılan *European Travellers in India*⁸ adlı kitabıdır. Kitabın 15. yüzyıla kadarki dönemde Müslümanlar da dahil olmak üzere Hint topraklarına yapılan seyahatler konusunda geniş bir mukaddime ile başlaması eserin değerli katkılarından biridir. Joan-Pau Rubies *Travel and Ethnology in The Renaissance South India Through European Eyes*⁹ başlıklı kitabında Avrupalı seyyâhların sahip oldukları dünya görüşleri, dini kabulleri ve ideolojileri çerçevesinde 13-15. yüzyılları arasında Hint alt kıtasına olan seyahatleri inceleyerek daha erken bir dönemi çalışmıştır. Mohammad Azhar Ansari *European Travellers Under The Mughals 1580-1627*¹⁰ adlı eserinde daha dar fakat seyahatlerin yoğun olduğu bir zaman dilimini seçerek birçoğu Doğu Hindistan Şirketi'ndeki görevleri sebebiyle bu bölgeye gelen seyyâhları tanıtmıştır. Farley Oaten'ın eserine göre bu çalışma daha fazla seyyâhın hayat hikayesine yer vermesi ve bölge ile ilgili tespitlerini daha sistematik bir biçimde sunması bakımından öne çıkmaktadır. Aynı zaman dilimini konu alarak Avrupalı seyyâhların Bâbürlü Hindistan'ının siyasi, idari, ticari ve sosyal yönleriyle tasvir ettiklerini söylediği eserleri tanıtan bir diğer isim Awais Akhtar'dır.¹¹ Kısa bir süre önce Türkçe olarak yayımlanan Faraz Anjum'un Avrupalı seyyâhlar hakkında kısa ve öz bilgiler sunan başarılı yazısına da son çalışmalar bağlamında işaret etmek gerekir.¹² W. Foster Bâbürlüler'in erken devrinde Ekber Şah ve Sultan Cihangîr dönemlerinde bu bölgeyi keşfetmek üzere gelen İngiliz seyyahların eserlerini¹³ *Early Travels in India*¹⁴ adlı kitabında bir araya getirmiştir.

Muzaffar Alam ile Sanjay Subrahmanyam'ın birlikte hazırladıkları 2007 yılında yayımlanan *Indo-Persian Travels in the Age of Discoveries 1400-1800*¹⁵ adlı eseri yaklaşık dört yüz yıllık bir zaman diliminde bu bölgeyi ziyaret eden hem Müslüman hem de gayrimüslim seyyâhlar hakkındaki en kapsamlı kitaplardan biridir. Bu çalışma kısa bir süre önce *Keşifler Çağında Hint-İran Seyahatleri 1400-1800*¹⁶ ismiyle tercüme edilmiştir. Bir literatür olarak Hint seyahatnâmelerini makale düzeyinde 17. yüzyıla sınırlandırarak inceleyen çalışmalara da ulaşılabilmektedir.

Farklı İslam medeniyet tecrübelerine sahip havza ve şehirlerde ticaret yapmak, elçilik görevlerinde bulunmak¹⁷, hazırladıkları çalışmaları dönemin hükümdarına sunarak ihsânına nâil olmak¹⁸ ve Mahmûd el-Belhî'nin açıkça ifade ettiği üzere dünyanın tuhaf ve nâdir şeylerini görmek¹⁹ gibi çeşitli gâyelerle bu bölgeye gelen Müslüman seyyâhların Hint alt kıtası hakkındaki tespitlerinden yararlanmak gibi Müslüman olmayan Batılı seyyâhların ticaretin

⁸ Edward Farley Oaten, *European Travellers in India*. (London: Kegan Paul Trench Trubner, 1909).

⁹ Joan-Pau Rubies, *Travel and Ethnology In The Renaissance South India*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

¹⁰ Mohammad Azhar Ansari, *European Travellers Under The Mughals*. (Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1975).

¹¹ Awais Akhtar, "A Biographical Sketch of European Travellers to India (1556-1707)," *Journal of Indian Studies* 3, no. 2 (2017): 95-108.

¹² Faraz Anjum, "Avrupalı Seyyâhların Gözüyle Bâbürlüler Diyarı," *Derin Tarih Dergisi* 20 (2022): 108-112.

¹³ Demir, "Bâbürlü", 387.

¹⁴ William Foster, *Early Travels in India*. (London: Oxford University Press, 1921).

¹⁵ Muzaffar Alam-Sanjay Subrahmanyam, *Indo-Persian Travels in the Age of Discoveries*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

¹⁶ Muzaffar Alam-Sanjay Subrahmanyam, *Keşifler Çağında Hint-İran Seyahatleri*. Çeviren Nihan Aksoy, (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021).

¹⁷ Zekî Muhammed Hasan, *er-Rehâletü'l-müslimîn fi'l-usûri'l-vustâ*. (Kahire: Müessesetu Hindavî, 2012) 11-12, 20.

¹⁸ Foltz, "Two Seventeenth", 368.

¹⁹ Mohd Afzal Khan, "A Central Asian Traveller's Account of South India," *Proceedings of the Indian History Congress* 50 (1989): 267.

yanı sıra misyonerlik gibi hedeflerle Hint alt kıtasına yaptıkları yolculuğu anlatan eserlerini kaynak olarak kullanmak da birçok sorunu kendi içinde barındırmaktadır. Kendi dini, mezhebi, itikadi görüşü ve içerisinde yetiştiği kültür ve alışkanlıkları çerçevesinde gördüklerini değerlendiren ve kaydeden seyyâhların aktardıkları bilgileri bu kimselerin şahsî ve ilmî durumlarının yanı sıra yaşadıkları zamanın şartları çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Gayrimüslim seyyâhların tespitlerinin Avrupa dışı toplumları tanımlamaya çalışırken²⁰ her zaman yanlı yorumlar olabileceği ihtimali de gözden uzak tutulmamalıdır. İslam dünyasının durumu ve Müslüman devletlerin siyasi ve askeri gücü hakkında bilgi toplamanın temel hedefleri arasında yer aldığı birçok Batılı seyyâh bu gâyelerle Hint alt kıtasına gelmiştir. Supriya Chaudhuri ilk Avrupalı seyyâhlar için Hint'in kapsamı bilinmeyen, insanlar, gelenekler, dinler, yönetim biçimleri, ticari faaliyetler, mallar, flora ve fauna açısından yerel olarak tanımlanabilen heterotopik bir alanı ifade ettiğini söylemektedir. Çok kültürlü, tuhaf ve ilginç geleneklere sahip bu bölgede on dördüncü yüzyıldan itibaren misyonerlik faaliyetleri ve daha fazla ticari kazanç elde etmeye yönelik yoğun çabaların başlaması bu toprakların yönetilebilir bir hale getirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Batı bu amaca yönelik olarak farklı sınıflandırmalar yaparak buradaki düşünce ve gelenekleri tanımlamaya başlamıştır.²¹ Avrupa'da 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren gelişen seyahat literatürünün hedefi sadece Avrupalılara bu bölgeden olmayan topraklar hakkında bilgi sağlamak değil, aynı zamanda pratik gâyelerle çıkarlarına hizmet edecek her türlü iş için zemin hazırlamaktır. Tome Pires'in (ö. 1512) *Suma Oriental*'i ve Duarte Barbosa'nın (ö. 1516) *Livro*'su gibi bu yüzyılın erken dönem çalışmaları Hint okyanusu boyunca yer alan ticaret yollarının yanı sıra bölgenin ekonomik ve etnolojik yapısına dair bilgileri Avrupalı okuyucularına sunmuştur.²² Avrupalı seyyâhların metinleri kaynak olarak kullanılırken sözü edilen bu oryantalist bakış açısı gözden uzak tutulmamalıdır.

Bir İslam hukuk tarihi inşa edebilmek için tüm seyahatnâmelerin verimli kaynaklar olduklarını söylemek de zordur. Örneğin yukarıda ismi geçen Thomas Roe'nun seyahatnâmesi sadece İngiliz ticaretinin nasıl daha iyi hâle getirilebileceği ve kârlarının artırılabilirliği sorusu üzerinde odaklanmaktadır. Doğu Hindistan Şirketi'nin bir görevlisi olarak bu bölgede yaklaşık yedi yıl kalan Francisco Pelsaert'in (1585-1630) ticarî faaliyetlere dair notlarını ifade edecek bir isimlendirme yapılarak *Remonstrantie*²³ olarak adlandırılan eseri temelde ihraç ürünlerini konu almakla birlikte dini inançlara ayrılan kısa bir bölüme yer vermektedir. Daha çok türbe ziyaretlerinden bahsettiği, özet bir tarzda bayramları ve muharrem törenlerini anlattığı bu kısım²⁴ dönemin İslam kültürü ve müslümanların hayatından bahsedecek kapsam ve nitelikte değildir.

Hint seyahatnâmelerinin temel hedefini Seydi Ali Reis'in de ifade ettiği üzere "Hint'in acâyib ve garâibini seyretmek"²⁵ olduğu dikkate alındığında Hint-Türk-İslam medeniyetine yönelik gelişmeleri bu metinlerde kapsamlı, kuşatıcı ve tarihi süreç içerisindeki tekâmülü arz edici nitelikte bulmanın da çoğu zaman mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Çoğu ulemâ sınıfından olmayan seyyâhlar İslam medeniyetinin bu bölgedeki uzun süreli varlığı dikkate alındığında anlık sayılabilecek gözlem ve tespitlerini eserlerinde kaydetmişlerdir. Bu tespitler

²⁰ Rubies, *Travel*, 2.

²¹ Supriya Chaudhuri, 'India Recognita: The Travels of Nicolò de' Conti', *Oriente e Occidente nel Rinascimento* içinde., Editör Luisa Secchi Tarugi (Milan: Istituto Francesco Petrarca, 2009), 236-237.

²² Rubies, *Travel*, 2-3.

²³ Francisco Pelsaert, *Jahangir's India*. Çeviren W. H. Moreland, P. Geyl, (Cambridge: W. Heffer, 1925).

²⁴ Pelsaert, *The Remonstrantie*, 69-75.

²⁵ Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik*. Çeviren Ömer Tellioglu, (İstanbul: Kitabevi, 2021), 63.

Hint-İslam medeniyetine dair genel kanaatleri destekleyici mahiyette, yerel yahut da belli bir zaman dilimi ile sınırlı kalmış istisnâî uygulamaların belirlenmesinde önemli verileri oluşturmaktadır.

Hint seyahatnâmeleri oldukça geniş bir literatür oluşturmaktadır. Sadece isimleri ve müelliflerinin biyografileri hakkında bilgi vermek bu araştırmanın sınırlarını aşacak mahiyettedir. Yukarıda görüldüğü üzere İbn Battûta'nın eserini merkeze alan bir çalışma dışında İslam hukukuna yönelik bir araştırmaya ulaşılamamaktadır. Hukuk tarihine kaynaklık etmeleri bakımından öne çıkan eseri kronolojik olarak incelemek, bu meseleye dair aşağıda yer verilecek konuların yer aldığı eserleri ve müelliflerinin daha yakından tanınmasına katkı sunacaktır.

Büzürg b. Şehriyâr adlı İran kökenli bir denizciye ait *Ahbâru's-Sîn ve'l-Hind* adlı eserde hukuk tarihine yönelik ilk tespitlere rastlanmaktadır. H. 288-342 (M. 901-954) yılları arasında Hindistan'ın kuzeybatısındaki Gucerât bölgesini, Güney Hindistan'ı ve Hint takımadalarını gezen bu isim gözlemlerini ve hatıralarını mezkur eserinde toplamıştır.²⁶ Hicrî dördüncü yüzyılda Sâ mâniler'in sarayında bir şair ya da kâtip olarak görev yaptığı tahmin edilen Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî (v. 390/1000) *er-Risâletü'l-ülâ* ve *er-Risâletü's-sâniye* adını verdiği seyahatnâmelerinden ilkinde Hint bölgesine yaptığı yolculuğu anlatmakta ve hukuk tarihi ile ilgili önem arz eden notlarına yer vermektedir.²⁷

Gerek müslümanlar tarafından kaleme alınmış seyahatnâme literatürünün gerekse Hint alt kıtasına yönelik seyyâhların kaleme aldıkları eserlerin en tanınmışlarından biri İbn Battûta olarak meşhûr Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî'nin (v. 770/1368-69) *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* ya da *Rihletü İbn Battûta* adıyla bilinen kitabıdır. 1 Muharrem 734'te (12 Eylül 1333)²⁸ İndus vadisine ulaşan İbn Battûta, Delhi Türk Sultanları'ndan Muhammed b. Tuğluk'un isteği üzerine Delhi'de yedi yıldan fazla kadılık yapmıştır.²⁹ Seyahatnâmesinde devletin siyasi tarihi hakkında geniş bilgiler vermiş, halkın dinî ve kültürel yaşamıyla ilgili gözlemlerini aktarmıştır. Sind nehri kıyısındaki Sîvesitân, Lâherî ve Bekâr şehirlerini gezen İbn Battûta buralardaki medreseler ve zâviyelerin yanı sıra aktif bir ticari hayattan da bahsetmektedir.³⁰ İbn Battûta'nın seyahatnâmesi sayesinde hicrî sekizinci asırdaki Delhi hakkında geniş bilgilere ulaşma imkânına sahibiz. İbn Battûta'nın eseri Türk-Hint-İslam kültürüne dair en kapsamlı bilgileri ihtivâ eden seyahatnâmedir.

Hint alt kıtasındaki İslam hâkimiyeti boyunca farklı din mensuplarınca birçok seyahatnâme ve hâtıratın kaleme alındığı görülmektedir. Bu seyahatnâmelerin en tanınmışlarından biri hicrî dokuzuncu asrın sonlarında 873/1468'de Hindistan'daki Behmen Sultanlığı'na Rusya'nın batısındaki Tver Knezliği'nden ticaret yapmak üzere giden Afanasiy Nikitin'in notlarından müteşekkil seyahatnâmesidir. Müslümanların yaşadıkları yerlerdeki sosyal ve ticari hayata ışık tutan bu çalışma, Hinduların dini inanışları ve âdetlerinden geniş olarak bahsetmesinin yanı sıra bölgedeki Türk hâkimiyeti üzerinde durması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Orijinal ismi *Hojdenie Za Tri Morya* olan bu seyahatnâme "Üç Deniz Ötesine Seyahat" adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³¹

²⁶ Mustafa Bilge, "Büzürg b. Şehriyâr," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 6. Ankara: TDV Yayınları, 1992, 522; a.mlf., *Hârikalar Diyarı Hind*. Çeviren Can Ceylan, (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2009).

²⁷ Zekî, *er-Rehâle*, 27.

²⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. Çeviren A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 376-378.

²⁹ A. Said Aykut, "İbn Battûta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 19. Ankara: TDV Yayınları, 1999, 361.

³⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 381-385.

³¹ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*. Çeviren Serkan Acar, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018).

Şâir ve âlim bir şahsiyet olarak tanınan Mahmûd el-Belhî, Buhara merkezli kurulan Astarhan Hanlığı'nın yöneticisi olan Nazar Muhammed Han'ın (1057-1061/1647-1651) kitabdâridir. Mahmud el-Belhî Belh'ten başlayarak Hindistan'a kadar uzanan seyahatini, Nazar Muhammed Han'ın isteği üzerine 1634-1640 yılları arasında hazırladığı *Bahru'l-esrâr fi menâkibi'l-ahyâr*'ında anlatmıştır.³² Coğrafya, botanik ve astronomi gibi ilimlerin yanı sıra Hz. Peygamber devrinden Bâbürlüler de dahil olmak üzere Nazar Muhammed Han'ın dönemine kadarki tarihi gelişmeleri konu alan ve tamamı günümüze ulaşmamış olan bu eserin altıncı cildine müellifi seyahatnâmesini bir bölüm olarak eklemiştir.³³ Tespit edilebildiği kadarıyla Mahmûd el-Belhî'nin Hint seyahatini inceleyen ilk müstakil çalışma Mohd Afzal Khan'ın "A Central Asian Traveller's Account of South India"³⁴ adlı büyük oranda ilgili bölümlerin çevirisinden müteşekkil makalesidir.

15. yüzyılın sonlarında 1497'de Vasco da Gama'nın Ümit Burnu'ndan geçerek Hindistan'a ulaşan deniz yolunu bulması Avrupalıların Hindistan'a kolaylıkla ulaşmasının ve iki bölge arasındaki irtibatın gün geçtikçe artmasının yolunu açmıştır.³⁵ 17. yüzyıl Avrupalı seyyâhların bu bölgeye yoğun ilgi gösterdikleri bir dönem olmuştur.³⁶ Batıların Hint bölgesi hakkındaki tasavvurunun 17. yüzyıldan itibaren temel kaynaklarından birini seyahatnâmeler oluşturmıştır. Antonio Monserrate (1536-1600), Ralph Fitch (1550-1611), Francisco Pelsaert (1585-1630), Nicholas Worthington (1624'ten sonra), Jacques de Coutre (1577-1640), Thomas Roe (1580-1644), Pietro Della Valle (1586-1652), Jean de Thévenot (1633-1667), Peter Mundy (1596-1667), François Bernier (1620-1688), Jean-Baptiste Tavernier (1605- 1707), Jean Chardin (1643-1713) ve Niccolao Manucci (1639-1717) bu dönemde Asya'ya seyahat en meşhur isimlerdir.³⁷ Avrupa'da 1500-1800 yılları arasında toplamda beş bini aşan seyahatnâmenin konu aldıkları coğrafyalara bakıldığında 17. yüzyıldan itibaren Asya'ya yönelik ilginin giderek arttığı görülmektedir. Çin, İran ve Hindistan seyyâhların sıklıkla gezmek istedikleri bölgeler hâline gelmiştir.³⁸

Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah'ın sarayı onun şahsî ilgisi ile geliştirdiği eklektik bir din kabul edilen Din-i İlâhî'nin temel tasavvurlarının olgunlaştırılması adına yaptırdığı uzun müzakere ve tartışmaların neticesinde çok sayıda farklı dinden ve yabancı ismin ziyaret ettiği bir yer haline gelmiştir. Onun yaklaşık elli yıl süren uzun hükümdarlık döneminde bu saraya gelen seyyâhlardan biri İspanyol asıllı bir Cizvit papazı olan Antonio Monserrate'dir (1536-1600).³⁹ 17 Kasım 1579'da Ekber Şah'ın davetlisi olarak saraya gelen üç Cizvit papazından biri olan Monserrate 1582-1590 yılları arasındaki bu görevinin ayrıntılı kayıtlarını heyetin başında olan İtalyalı Papaz Rudolf Acquaviva'nın (1550-1583) isteği üzerine tutmuştur. Monserrate öncelikle notlar almış ve daha sonra bu notları yeniden ifade ederek yahut da tertibini değiştirerek bir kitap hazırlamıştır. Monserrate ülkenin coğrafi özelliklerinden, bir yolcunun karşılaşılabileceği tehlikelerden bölgenin meşhur şehirlerine, Hindû dini geleneklerinden, tapınaklarına ve Ekber Şah'ın sarayında yapılan Hristiyanlıkla ilgili tartışmalara kadar birçok

³² B. A. Akhmedov, "The "Bahr al-Asrar" of Mahmud B. Vali And Its Study in the Ussr And Elsewhere," *Journal of Asian History* 25, no. 2 (1991): 163-164.

³³ Akhmedov, "The Bahr al-Asrar", 165-166; Alam, *Keşifler Çağı*, 165.

³⁴ Mohd Afzal, "A Central Asian", 267-279.

³⁵ Aydın, *Yavana*, 136.

³⁶ Rubies, *Travel*, 1-2.

³⁷ Mohammad, *European Travellers*, 1, 16, 23, 31, 43, 52, 55, 59, 61, 76, 104, 113; Anjum, "Avrupalı Seyyâhlar", 108-112.

³⁸ Alam, *Keşifler Çağı*, 414.

³⁹ Ansari, *European Travellers*, 1.

farklı konuda kayıtlar tutmuştur.⁴⁰ Müellifinin 1590'da tamamladığını ifade ettiği⁴¹ *The Commentary of Father Monserrate* adı verilen bu metin Kalküta'daki St. Paul Katedrali Kütüphanesi'nde 1906 tarihinde bulunarak okuyucuların dikkatine sunulmuştur. Müslümanlara hakarete varan ifadeler kullanılan bu metinde Hint-İslam medeniyetine yönelik türbeler gibi mimari eserlerin ayrıntılı ölçüleri⁴² yahut da Bâbürlü ordusunun düzeni, kuralları, hareket tarzı, filleri nasıl kullandıkları, savaş taktikleri ve verilen cezalar⁴³ hakkında birçok tespiti ulaşmak mümkündür. Ayrıca eserde Ekber'in görünüşü, şahsi özelliklerini ve Hintli tebaya hoş görünmek için yaptığı bazı davranışları anlatan bir bölüm yer almaktadır.⁴⁴

Avrupa ile yapılan ticareti geliştirerek iyi bir pay alma arzusuyla bu bölgeye gelen seyyâhların en meşhurlarından biri Flaman bir tüccar olan Jacques de Coutre'dır (1575-1640). 1628'den sonra Portekizce yazdığı *Vida de Jacques de Coutre Natural de la Ciudad de Brugas* adlı eseri oğlu tarafından Kastilya İspanyolcası'na çevrilmiş ve bu metin 1960'larda ortaya çıkarılmıştır. Üç cilt olarak hazırlanan, bir yönüyle otobiyografi bir yönüyle de seyahatnâme sayılabilecek bu eserin ikinci ve üçüncü cildinde Jacques de Coutre uzun yıllar kaldığı Hindistan ve Güney Asya'daki gözlemlerini anlatmıştır. Hindistan'ın güneybatısındaki Bîcâpûr'da kurulan bir Türk hânedanı (1489-1686) olan Âdilşâhîler ve Agra'yı bu dönemde merkez edinen Bâbürlüler ile bir mücevher satıcısı olarak kurduğu ilişkiler saray yaşamına dair tespitlerde bulunmasına imkân sağlamıştır. 1604'te Bîcâpûr'a gelen ve yaklaşık on yıl bu şehirde kalan Jacques de Coutre'nin Hint'teki gündelik yaşama ve Hint-İslam kültürüne yönelik tespitleri oldukça ön yargılıdır.⁴⁵ Jean-Baptiste Tavernier'in (1605-1689) *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Baptiste Tavernier* adını taşıyan, Türkiye, İran ve Hindistan'a yaptığı altı yolculuğunu anlattığı seyahatnâmesi ilk olarak 1676'da yayımlanış ve kısa sürede kazandığı şöhret sebebiyle İngilizce, Almanca ve İtalyanca gibi birçok dile çevrilmiştir.⁴⁶

Tavernier ile aynı dönemde Bâbürlü topraklarında bulunan bir diğer Batılı gezgin Niccolao Manucci'dir (1639-1717). Venedik'te doğan erken yaşlarda seyahate başlayarak 1656'da Hindistan'a gelen Manucci, Şah Cihan'ın oğulları arasında taht kavgalarının yaşandığı bir dönemde tahta çıkmak için halef gösterilen en büyük oğlu Dârâ Şükûh'un ordusuna katılmıştır. Onun mücadeleyi kaybetmesi üzerine kendi ifadelerine dayanarak doktor gibi görünmeye çalıştığı ve sarayla iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Yıllar içinde edindiği tecrübe ile kendi ifadesine göre Hindistan'da bir doktor olarak kabul görmüştür. Doğu Hindistan Şirketi görevlilerinin teşviki ile yazdığı seyahatnâmesini İtalyanca, Portekizce ve Fransızca olmak üzere üç dilde yazmıştır. Bu çalışma William Irvine tarafından İngilizceye tercüme edilerek *Storia do Mogor* adıyla basılmıştır.⁴⁷ 18. yüzyıldan itibaren Batı'da Bâbürlüler'e yönelik güvenilir bir kaynak sayılmıştır. 34 yıl kaldığı bu topraklarda Bâbürlü Şah'ın ilk fetihlerinden başlayarak⁴⁸ yaklaşık elli yıl tahtta kalan Evrengzîb Âlemgîr devrini anlatan bu seyahatnâme Bâbürlü Hint-İslam geleneğini ve bu dönemdeki Hint medeniyetini birçok yönüyle tanıtmaktadır. Bir Hristiyan olarak yazarın gerek Hindûlara

⁴⁰ Antonio Monserrate, *The Commentary of Father Monserrate*. Çeviren John S Hoyland, (London: Oxford University Press, 1922), XV-XVI, 12-17.

⁴¹ Monserrate, *The Commentary*, 220.

⁴² Örneğin bkz. Monserrate, *The Commentary*, 17-18.

⁴³ Monserrate, *The Commentary*, 83-90, 139-140.

⁴⁴ Monserrate, *The Commentary*, 201-202.

⁴⁵ Keelan Overton, "Vida de Jacques de Coutre: A Flemish Account of Bijapuri Visual Culture in the Shadow of Mughal Felicity", *The Visual World of Muslim India* içinde., Editör Laura Parodi (London: I.B. Tauris, February, 2014), 233-239; Alam, *Keşifler Çağı*, 397-403.

⁴⁶ Alam, *Keşifler Çağı*, 407-409.

⁴⁷ Niccolò Manucci, *Storia do Mogor*. Çeviren William Irvine, (Calcutta: Editions Indian, 1965), 2/203.

⁴⁸ Manucci, *Storia*, 1/110, 115.

gerekse Müslümanlara karşı zaman zaman aşağılayıcı ifadeler ile sınırları aşan olumsuz bir tavrı kendisini çoğu zaman hissettirmekte ve kendisinin de açıkça ifade ettiği üzere bu topraklara bakışı Avrupalıların üstün oldukları⁴⁹ ön kabulüne dayanmaktadır. Diğer taraftan Hindûların Batı'dan gelenler ve müslümanlara yönelik oldukça ağır ifadeler ile tasvir ettiği bakışına da müstakil bir bölüm⁵⁰ ayırmıştır.⁵¹ Hukuk tarihi açısından en geniş bilgilere ulaşılabilecek seyahatnâmeler arasında bu eser sayılabilir. Seyahatnâmelerinden yararlanılan diğer seyyâhlar hakkında aşağıda kısa bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Hukuk tarihine yönelik bilgiler vermeleri ile öne çıkan bu seyahatnâmelerin ele aldıkları veya kısmen temas ettikleri konuları birkaç başlık altında toplamak mümkündür.

2. Seyyahların Kaleminden Türk-İslam Hukuk Tarihine Yönelik Tespitler

İslâm hukuku da buna dahil olmak üzere bir ilmin tarihini yazabilmek en azından gelişiminden bahsedebilmek mevzuunu o ilmin oluşturduğu temsil gücü yüksek eserler, bu sahadaki katkıları öne çıkan ulemâ/bilim adamları, geçen zaman içerisinde olgunlaşan birikim, temel kavramlar ve bu terimlerin ilgili olduğu alanlara dair başlıca tartışmalar, bu ilmin mahiyetine yönelik eğilimlerin, değişimlerin ve eleştirilerin incelenmesinin yanı sıra o ilmin teşekkülü ve olgunlaşması için geçen zaman dilimi içerisindeki diğer ilmi disiplinlerle ilişkisinden bu ilmin eğitiminin ele alınmasına kadar çok disiplinli bir çalışmayı gerekli kılar. Aslında yeniden inşa etme anlamı taşıyan bütüncül bir tarih yazımı İslam hukuk ilmi bağlamında, bu ilmin tarihinin bin yılı aştığı dikkate alınacak olursa henüz kaleme alınabilmiş değildir. Bu araştırma Hint alt kıtasında mevzuunu fıkıhın teşkil ettiği konular, başlıca çalışma sahaharından birinin fıkıh olduğu âlimler, devlet idaresinde bu ilmin yeri, mezhepler ve diğer din mensupları ile ilişkiler, fıkıhın tartıştığı bir konu olarak örfler ve gelenekler gibi çok sayıda mesele kapsamında seyyahların kaleminden elde edilen fikhî mâlumat üzerinde durarak bir Hint fıkıh tarihi inşasına küçük bir katkı sunmaya gayret edecektir. Aşağıda hukuk tarihine yönelik erken dönemle ilgili ilk tespitler üzerinde durulduktan sonra İslam medeniyetinin gelişimiyle paralel olarak kurumsallaşan hukukun farklı dallarındaki gelişmelere dair seyyâhların dikkatini çeken konular arz edilecektir.

2.1. Hint Alt Kıtasında İlk İslam Hukuk Çalışmaları

Büzürg b. Şehriyâr'ın naklettiğine göre 288/900 yılında bu bölgedeki ilk İslam şehirlerinden biri olan Mansûra'da bulunan Ebû Muhammed b. Hasan b. Amr en-Necîremî, Hindistan'ın bu dönemdeki en güçlü krallarından Keşmir bölgesinde hüküm süren Mahrûk'un Mansûra vâlisine bir mektup yolladığını ve kendisine fikhî hükümleri anlatan Hint dilinde yazılmış bir eser göndermesini talep ettiğini anlatmaktadır. Bunun üzerine Vâli aslen Iraklı olup Mansûra'da yaşayan Hint dillerini iyi bilen bir kimseyi görevlendirmiş ve bu kimse fikhî konuları anlatan bir şiir yazarak hükümdara ulaştırmıştır. Hükümdar bu şiiri beğenmiş ve o şâirin kendisine gönderilmesini istemiştir. İsminden bahsedilmeyen bu şair kralın yanında üç yıl kalmış ve vâlinin yanına geri döndüğünde hükümdarın İslâm'ı kabul ettiğini fakat tahtından olmamak için bunu izhar edemediğini söylemiştir. Yukarıda bahsedilen şiir şeklinde yazılmış bu metin İslam hukuk tarihi açısından Hint dilinde yazılmış muhtemelen

⁴⁹ Manucci, *Storia*, 3/284.

⁵⁰ Manucci, *Storia*, 3/73-76.

⁵¹ Anjum, "Avrupalı Seyyâhlar", 112; Demir, "Bâbürlü Devleti", 404-406.

ilk çalışmadır. Hükümdar şâirden Kur'ân'ın Hint diline tercümesini yapmasını ve tefsir etmesini de istemiştir.⁵² Maalesef bu çalışmalar günümüze kadar ulaşamamıştır.

2.2. Hünermen: Kâfir İdaresi Altında Fıkhî Hükümlerin Uygulanması

Büzürg b. Şehriyâr h. 3. asrın sonlarından başlayarak Hint bölgesine yaptığı seyahatlerde Hindular arasında hırsızlık yapmanın ölüm cezası verilen büyük bir suç olduğunu görmüştür. Bir müslümanın hırsızlık yapması durumunda ise onun hünermen (هنرمن)⁵³ tarafından yargılandığına ve Şeriat'a göre hüküm verildiğine şahit olmuştur. Hünermenin bir tür kadı görevi üstlendiğini söyleyen Büzürg b. Şehriyâr onun müslümanlar arasından seçildiğini belirtir.⁵⁴ Hicrî dördüncü asrın başlarında Büzürg b. Şehriyâr ile oldukça yakın bir dönemde Hint alt kıtasını gezen Mes'ûdî, Balhara'nın bölgenin en güçlü ve büyük hükümdarı olduğundan bahsetmekte, onun müslümanlara diğer hükümdarların aksine kıymet verdiğini ve mescitler inşa etmelerine müsaade ettiğini söylemektedir. H. 304'te Balhara'nın idaresi altındaki Saymur (Saimur) şehrine geldiğinde, Basra körfezinde bir liman şehri olan Sîrâf'tan, Umman'dan, Bağdat ve Basra gibi İslam coğrafyasının farklı şehirlerden bu bölgeye gelmiş on bine yakın müslümanın bulunduğunu ve bunlardan bir kısmının aile kurarak buraya yerleştiğini öğrenmiştir. Mes'ûdî, kâfir yönetimi altında İslamî hükümleri uygulamak üzere hükümdarın müslümanlar arasında önde gelen birini tayin ettiğini söylemektedir. "el-Hezeme" kavramı ile ifade edilen bu görevi Mes'ûdî müslümanların idaresini üstlenmek olarak izah etmektedir.⁵⁵ Mes'ûdî'nin müslümanların reisi olarak adlandırdığı bu görevli ile Büzürg b. Şehriyâr'ın kadı olarak tayin edildiğinden bahsettiği hünermen kuvvetle muhtemel aynı kimsedir. Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb*'inde Hintle ilgili tespitlerinin bu bölgede yaptığı uzun yolculuklara dayandığına da seyahatnâmelere yönelik bu çalışma bağlamında işaret etmek gerekir. Delhi Türk Sultanlığı dönemine gelindiğinde İbn Battûta artık müesses hâle gelmiş bir kadılık görevinden bahsetmektedir. Onun bu görev hakkında dikkat çektiği hususlardan biri sultanların yabancıları kadılık ve vâililik gibi çeşitli devlet görevlerine getirmek konusunda özel bir gayretlerinin olmasıdır.⁵⁶ Ondan yaklaşık yüz yıl sonra Hint'e elçi olarak gelen Abdürrezzâk es-Semerkindî müslümanların hâkim olmadıkları, azınlık kaldıkları bölgelerde de İslam hukukunun tatbikatının kadıların eliyle yürütüldüğüne işaret etmektedir. Abdürrezzâk es-Semerkindî kâfirlerin Hindistan'ın Kerala eyâletine bağlı Kozhikode'ye hâkim olması sebebiyle bu şehrin dâru'l-harp statüsünde olduğuna hükmetmiş, azınlıkta olan Müslümanların cuma namazlarını rahatlıkla kılabilindiklerini gözlemlemiştir.⁵⁷

Hicrî dördüncü asırda Hint alt kıtasında Müslümanların yaşadığı şehirler ve İslam hâkimiyetinde bulunan bölgelerden bahseden Mis'ar b. Mühelhil, başta Multan ve Mansûra şehirleri olmak üzere Sind bölgesinin Emevî komutanı Yahyâ b. Muhammed el-Emevî'nin idaresi altında olduğunu, İslam'ı açıkça yaşayabildiklerini, emr-i bi'l-ma'rûf ilkesi çerçevesinde dinlerinin emirlerini tebliğ edebildiklerini, Emevî halifesinin Mansûra'da oturduğunu, kendi adına hutbe irâd edildiğini ve İslam hukukuna göre cezaların uygulandığını söyleyerek Müslümanların bu bölgedeki durumlarından bahsetmektedir.⁵⁸ Mis'ar b. Mühelhil'in tespitleri Gaznelilerin bu bölgede kurulmasından önceki siyasi duruma işaret etmesi bakımından önem arz eder. Fakat sınırlarını Hindistan'a kadar genişleten

⁵² Büzürg, *Hârikalar Diyarı*, 24-25; Aydın, *Yavana*, 94.

⁵³ Büzürg, *Acâib*, 140.

⁵⁴ Büzürg, *Hârikalar Diyarı*, 126.

⁵⁵ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*. (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005) 1/67-68, 131-132.

⁵⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 380.

⁵⁷ Alam, *Keşifler Çağı*, 89, 91.

⁵⁸ Ebû Dülef, *er-Risâle*, 73.

Emevîler'in (661-750) daha Mis'ar b. Mühelhil doğmadan yıkılmış olduğu dikkate alındığında, onunla aynı dönemde Sind'de bulunan tarihçi Makdisî'nin (v. 390/1000 civarı) Multan'da Abbâsî halifesine hutbe okuyan bir yöneticinin bulunduğu tespitini isabetli görmek gerekir.⁵⁹

2.3. Fıkıh Mezhepleri ve Mezhep Telakkisi

Hanefî mezhebinin yanı sıra Hint alt kıtasında Şâfiî mezhebinin varlığından bahsedilmekle birlikte bu mezhebin bölgede yaygınlık kazandığı söylenemez. İbn Battûta gibi bölgeyi ziyaret eden isimler ve İbn Haldun gibi Hint bölgesindeki fıkıh mezheplerini inceleyen âlimlerin yanı sıra modern dönem çalışmaları da Şâfiî mezhebinin Hint'te yaygınlık kazanamadığına işaret etmektedir. Hindistan'ın sahil bölgelerindeki Madras, Malabar ve Gucerat gibi şehirlerde Şâfiî mezhebi müntesibi âlimlere rastlanmaktadır. Bâbürlüler döneminde Buhara ve Yemen'den bu bölgeye gelen ve bilhassa Malabar olmak üzere sahil şehirlerinde kadı ve medreselerde hoca olarak tayin edilen Şâfiî âlimlere de ulaşılabilir. Klasik ve modern dönem araştırmalarında Mâlikîlik ve Hanbelîlik'in buraya ticaret için gelen bu mezheplere müntesip tüccarların dışında varlık gösteremedikleri kabul edilmektedir. Fas kökenli bir âlim olan Ebû'l-Berekât el-Berberî'nin vesilesiyle ilk defa Müslümanlığı seçen Maldiv Adalarındaki halkın erken dönemde Mâlikî mezhebine müntesip olduklarını ifade eden İbn Battûta, bu ismin adına yaptırılmış bir mescidi ziyaret etmiştir.⁶⁰ Bu tespit Hint'teki İslam hukuku tarihine yönelik araştırmaların gözden kaçırıldıkları bir bilgidir.

İbn Battûta Delhi'de bulunduğu sırada Sultan tarafından bu şehre kâdı olarak atanmıştır. Kendisinin Mâlikî, buradaki insanların tamamının ise Hanefî olduklarını söyleyen İbn Battûta, sultana bu görevi hakkıyla yerine getiremeyeceğine yönelik endişesini dile getirmiştir. Bunun üzerine kendisine yardımcı olması için bir nâib tayin edilmiştir. Onun gezdiği bazı şehirlerde Şâfiî âlimlerin varlığından bahsettiği görülür. Günümüzde Hindistan'ın dört güney eyaletinden biri olan Karnataka'ya bağlı bir liman şehri olan Hinavr'daki (Honnovar) insanların genelinin Şâfiî olduğunu gören İbn Battûta onlardan dindar kimseler olarak söz etmektedir. Ondan yaklaşık yüzyıl sonra yine bir liman kenti olan Kalikut/Kozhikode'yi ziyaret eden Abdürrezzâk es-Semerkindî bu şehirdeki az sayıda müslümanın Şâfiî mezhebine müntesip olduklarını belirtir.⁶¹ Her iki ismin tespitleri Şâfiî mezhebinin Hint'te sadece sahil bölgelerinde yaygınlık kazanabildiğine işaret etmektedir.

İbn Battûta Delhi'de bulunduğu dönemde iktidarda olan Gıyâseddin II. Muhammed Şah'ın (725/1325-752/1351) Şeriat'ın uygulanması konusunda dikkatli bir kimse olduğundan bahsetmektedir. Namazların cemaatle kılınması konusunda oldukça sert bir tavır sergileyen hükümdar cemaate gelmeyenlere ağır cezalar tatbik etmiş hatta cemaate katılmayan dokuz kişiyi de öldürmüştür. Namazlarda cemaatin sağlanması için görevliler tayin etmiş ve bu vakitlerde pazarda gezenleri cezalandırmıştır. Muhammed Şah insanların abdestin, namazın farzlarını ve İslam'ın şartlarını bilmeleri gerektiğini konusunda bir ferman çıkarmış, halk bu konularda sorguya çekilerek doğru cevaplar veremezler ise cezalandırılmışlardır. İbn Battûta halkın bu korkuyla çarşılarında söz konusu bilgileri kağıtlara not edip ezberlemeye çalıştıklarını kaydetmektedir.⁶² Resmi mezhep uygulaması adına Hint topraklarına özel bir tecrübeye işaret eden bu tespitler Delhi Türk Sultanlığı döneminde Hanefî mezhebinin yaygınlığını teyit eder mahiyettedir.

⁵⁹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Makdisî, *Ahsenü't-t-tekâsim*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002) 350.

⁶⁰ Aydın, *Yavana*, 201-203; İbn Battûta, *İbn Battûta*, 495-496, 538, 562.

⁶¹ Alam, *Keşifler Çağı*, 91.

⁶² İbn Battûta, *İbn Battûta*, 426, 452.

Bâbürlüler dönemiyle ilgili hükümdârların mezheplere bağlılığı ve adâlete verdikleri önem üzerinde duran isim Evrengzîb Âlemgîr (1658-1707) devrine şahitlik eden bir seyyah olan Francesco Gemelli Careri'dir. 1693 yılında bu bölgeye ulaşan Careri hükümdârın adâletiyle tanınan bir isim olmak için çalıştığını, ibadet hayatına bakılacak olursa oldukça dindar bir kimse sayılabileceğini, bu kavramdan haberdâr olmasa da mezâlîm mahkemelerine işaret ederek onun öğle vaktinden önce halkın dertlerini dinleyen oturumlar yaptığını ve yoğun çalışma saatleriyle onun Avrupalı prenlere örnek olabileceğini dile getirmiştir.⁶³ Seyahatnamesinde Bâbürlü (Moğol) devletinin idari yapısıyla ilgili müstakil bir bölüm ayıran Careri Bâbürlüler'de yazılı yasalar olmadığını, hükümdârın her konudaki irâdesinin kanun sayıldığını ve hem medenî hukuk ve hem de ceza davalarındaki son kararı kendisinin verdiğini söylemektedir. Âlemgîr Şah ona göre bu mutlak gücünü zâlimce kullanmaktadır. Buna örnek olarak toprakların tamamının sahibinin kendisi olmasını, tahsis ettiği toprakları istediği gibi değiştirebilmesini örnek vermektedir. Napoli'deki Cizvitler Koleji'nde hukuk doktorası yapan Careri'nin Batılı bir gözle Hindistan'da hukuk doktorası bulunmadığını, davaların yetersiz bilgiye sahip vâliler tarafından çoğu zaman karara bağlandığını ve bir değerlendirme komisyonunun onayına ihtiyaç olmadığını gözlemlemeyerek bir mukayese yapmıştır. Doktorası ona bu bölgede iş teklifleri gelmesini sağlamıştır.⁶⁴ Careri'nin yaşadığı dönemde Batı'da kanunlaştırma faaliyetlerinin ilk örneklerine ulaşılabilir. Oysa ki Bâbürlüler de dâhil olmak üzere bu dönemde İslam dünyasında resmî mezhep uygulaması çerçevesinde temel fıkıh ve fetvâ kitaplarının merkeze alındığı bir hukuk sistemi hâkimdir. Bu sistem hükümdâra da geniş yetkiler tanımaktadır. Careri Batılı ve yanlı bir gözle mevcut adâlet sistemi ve yargı faaliyetini kavrayamadan önyargıya dayalı bir tespit ve mukayesede bulunmuştur. Careri'nin aksine Francisco Pelsaert Türk-İslam hukuk tarihi açısından ayrıntılarından bahsetmemekle birlikte Bâbürlüler döneminde hukuk kitaplarına verilen öneme dikkati çekmiştir.⁶⁵

2.4. Hükümdârın Yetkileri: Mübahın Sınırlandırılması ve Yaygın Bir Hindû Geleneğinin Yasaklanması (Sati)

Hint alt kıtasındaki sultanlar Hindû teba ile iyi ilişkiler kurmak için bir takım tedbirler almış ve kamu otoritesinin mübahı sınırlandırması yetkisi bağlamında onların kutsal saydıkları sığırların kesilmesini zaman zaman yasaklamışlardır. İbn Battûta eski Hindû mühtedî Hüsrev Han'ın (Nâsîrüddîn Hüsrev Şah) tahtı ele geçirdiğinde sığır kesilmesini yasakladığını anlatmaktadır. İbn Battûta, Hinduizme göre inek kesen bir kimsenin cezasının kestiği hayvanın postuna sarılarak ve ardından bu postun dikilerek yakılması olduğunu belirtmektedir. Hüsrev Han'ın izlediği bu siyasa Müslümanların tepkisini çekmiş ve halkın ondan uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir.⁶⁶ Bâbürlüler döneminin ilk yıllarından itibaren hükümdârların kurban bayramlarında inek kurban etme konusunda hassasiyet gösterdikleri, Hümâyûn Şah'ın oğullarına bu konuda vasiyette bulunduğu, Cihangîr Şah'ın bizatihi kendisi tarafından koyun kurban edildiği, Manucci'nin⁶⁷ de şahit olduğu üzere Âlemgîr Şah'ın da deve ve keçi kurban ettiği görülmektedir.⁶⁸ Thevenot, Brahmanların kutsal festivallerinin

⁶³ Jean de Thevenot-Gemelli Careri, *Indian Travels of Thevenot and Careri*. (New Delhi: National Archives of India, 1949) 235-236.

⁶⁴ Thevenot, *Indian Travels*, 240-241.

⁶⁵ Francisco Pelsaert, *Jahangir's India*. Çeviren W. H. Moreland, P. Geyl, (Cambridge: W. Heffer, 1925), 57.

⁶⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 419.

⁶⁷ Manucci, *Storia*, 2/349-350.

⁶⁸ Thevenot, *Indian Travels*, 170; Canan Kuş Büyüktaş, "Bâbürlüler Döneminde Kurban Bayramı Kutlamaları (1526-1707)," *Academic Platform Journal of Islamic Research* 4, no. 2 (2020): 145-157.

bazılarında Bâbürlü yetkililerine bir cana zarar verilmemesi ilkeleri bağlamında balık avcılığının yasaklanması için baskı yaptıklarını anlatmakta ve bazen sundukları hediyeler sayesinde bu hakkı elde ettiklerinden bahsetmektedir. İneklerin öldürülmemesini de engellemeye yönelik çabalarına da şahitlik eden Thevenot hiçbir zaman bu isteklerinin karşılanmadığını söyler.⁶⁹ Günümüz Hindistan'ında bile inek kesmenin müebbetle yargılanacak bir ceza olduğu dikkate alındığında Hindûların kutsal saydığı bu hayvanı kurban etmeyi, Bâbürlü hükümdârları toplumsal huzuru sağlamak üzere kurban edilebilecek hayvanlardan (en'âm) biri olarak inek kesilmesini uygun görmeyerek mübahı sınırlandırmıştır.

Müslümanların Hindû âdetleri içerisinde insan hak ve hürriyetine aykırı bulmaları sebebiyle doğrudan müdahale ettikleri en meşhur uygulamalardan biri satidir. Hindu inancına göre bir kadının kocasının kendisinden önce ölümlerle dul kalması onun önceki hayatındaki günahlarının bir cezâsı olarak kabul edilmektedir. Bu durum karşısında dul kalan kadından kendisini kocası ile birlikte yakması (sati) yahut da akrabalarının yanında mallarına el konularak yas tutması ve hayatta kalacak kadar yiyip içerek ölümü beklemesi istenmektedir. İbn Battûta bu geleneğin Hintliler tarafından bir vefâ göstergesi olarak makbul görüldüğünü fakat kesin bir kural olmadığını ve kadınların buna zorlanmadıklarını söylemektedir. İbn Battûta'nın verdiği bilgeye göre "sati" uygulaması Delhi Türk Sultanlığı döneminde İslam'a ters düşmesi sebebiyle yasaklanmıştır.⁷⁰ İngiliz seyyah Nicholas Withington, kendini kocasıyla ateşe atmayı kabul etmeyen bir kadının saçlarını tıraş edip, mücevherâtını kırıp, kimse ile arkadaşlık kurmadan ve birlikte yeme içmeyi de bırakarak ölümü beklemesi gerektiğini yerli halktan öğrenmiştir. Satiyi reddetmek o kadının âilesi için utanç kaynağıdır.⁷¹

Avrupalı seyyâhların hemen hepsinin seyahatnâmelerinde sati uygulaması üzerinde durdukları görülür. 15. yüzyılda Niccolò de' Conti kadınların bizzat Brahmanlar tarafından ateş çukuruna itildiğine tanıklık etmiştir.⁷² Bâbürlüler'in erken döneminde Hint'e gelen Seydi Ali Reis bir kadının kendi arzusu ile yakılmayı kabul etmesi halinde akrabalarının çalgılar eşliğinde bir kutlama yaptıklarına şahitlik etmiştir. Delhi Türk Sultanlığı gibi bu dönemde de bazı müslümanların bu uygulamaya karşı çıkarak kendisini ateşe atmak isteyen bir kadını Hinduların ellerinden kurtardıklarını aktarmakta ve bu durumda o kadının kendisini kurtaran müslümanın kölesi sayıldığını belirtmektedir.⁷³

Bâbürlüler devrinde bölgeye gelen Avrupalı seyyâhların yanı sıra yukarıda Cizvit papazları⁷⁴ da eserlerinde sati uygulamasında kadının isteğinin esas olduğunu teyit etmektedir. Bölgenin müslüman idarecileri para dahi teklif ederek kadınları bunu yapmaktan vazgeçirmeye çalışmışlar, fakat sultanların aksi yöndeki emirlerine rağmen Hindular bu uygulamada ısrar etmişlerdir.⁷⁵ Francisco Pelsaert sati için gerekli hazırlıkları yapmış 18 yaşında bir kadına vâlinin hayatı boyunca her yıl beş yüz rupi vermeyi teklif ettiğini görmüştür. Pelsaert'e göre sultanın satiye izin verilmeyeceğine yönelik açık bir emrinin bulunmaması sebebiyle vâli bu kadına müsaade etmek zorunda kalmıştır.⁷⁶ İngiliz seyyah

⁶⁹ Thevenot, *Indian Travels*, 91.

⁷⁰ Aydın, *Yavana*, 63-64.

⁷¹ Foster, *Early Travels*, 219-220.

⁷² Oaten, *European Travellers*, 43-44; Sakul Kundra, "Widow Immolation in Mughal India: Perceptions of French Travellers and Adventurers in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Social Scientist* 42, no. 9-10 (2014): 63-84.

⁷³ Seydi Ali Reis, *Mir'at*, 63.

⁷⁴ Monserrate, *The Commentary*, 61-62.

⁷⁵ Aslan, *Cihangir Dönemi*, 100-102.

⁷⁶ Pelsaert, *Jahangir's India*, 79.

William Hawkins ve Nicholas Withington 17. yüzyılın başlarında verilen hediyeler ve ikna çalışmaları ile satiden vazgeçen çok sayıda dul kadından bahseder. Hükümdâr iknâ edilmesinin artık mümkün olmadığını anladığı kadınlara izin vermiştir.⁷⁷ Francesco Gemelli Careri de 17. yüzyılın ikinci yarısında Âlemgîr Şah'ın satiyi engellemek istediğini ve kadınların bu izni almakta oldukça zorlandıklarını aktarır.⁷⁸ Aslen İtalyan olan ve Roma'da aldığı eğitim sırasında hukukla ilgilenen Pietro Della Valle (1586-1652) 1623'te geldiği Hindistan'da satiyi gözlemlemiştir. İslam hâkimiyetindeki hiçbir bölgede vâlinin izni olmaksızın bir kadının yakılmasına izin verilmediğini belirten Della Valle kadının buna gerçekten istekli olup olmadığını araştırıldığına ve küçük yaşta kadınların akrabalarının tesiri ve baskısıyla bunu yapmak zorunda kaldıklarına şahit olmuştur.⁷⁹ Ondan kısa bir süre sonra 1628'te Hint'e gelen Peter Mundy "Moğolların" bu uygulamayı neredeyse sonlandırdıklarını belirtmektedir. Sati valinin özel iznine bağlıdır ve bahsettiği kadın vâliden büyük ısrarlarla izin alabilmiştir.⁸⁰ Thevenot bunu teyit etmekte ve Bâbürlü idarecilerinden büyük ricalar ve hediyeler ile satiyi izin alınabildiğini ifade etmiştir. Ona göre müslümanlar kadınları brahmanların zulmünden kurtarmışlardır.⁸¹

17. yüzyılda bu geleneğe şahit olan Jean-Baptiste Tavernier diğer seyyâhların üzerinde durmadıkları bir ayrıma işaret etmektedir. Vâliler kadının bir çocuğu olması durumunda onun yakılmasına asla izin vermemekte ve çocuğuna bakarak ihtiyaçlarını gidermeyi ona emretmektedirler. Vâlilerin emrine uyan bu kadınlar hayatlarının geri kalanını hayır işleri yaparak geçirmektedirler.⁸² Fransız seyyâh Bernier de Bâbürlüler'in bu barbarca geleneğe engel olmak için ellerinden geleni yaptıklarını söylemekte fakat Hindûları kendi dinlerine dair hükümlerde özgür bırakmak için meseleyi Şer'î bir hükme bağlamadıklarını ve bu konuda bir kanun çıkarmadıklarını belirtmektedir. Kendilerini yakmak isteyen kadınlar bu dönemde gözetim altında tutulmuş yahut da onları caydırmak için görevliler tayin edilmiştir.⁸³ İtalyan seyyah Manucci ise yakılmak üzere hazırlanan bir kadını bizzat kurtarmış ve Brahmanlar onu Âlemgîr Şah'a şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine hükümdar topraklarında bir daha bir kadının yakılamayacağı yönünde bir ferman çıkarmıştır.⁸⁴ İslam topraklarında zimmet anlaşmasıyla vatandaş olarak tanınan zimmîlerin canları diğer bir ifade ile yaşama haklarını korumak da devletin görevidir. Kendi inançları çerçevesinde yaşayabilmeleri temel kuraldır. Fakat canın korunması din hürriyetini aşan bir durumdur ve doğrudan kamu düzeninin korunmasıyla ilgilidir. Bir müslümanın haksız yere bir zimmînin canını alması haram sayılmış ve Hindûların canları kendi dini inanışlarına ve rızalarına rağmen doğrudan vâlilere verilen emirler ve çıkarılan fermanlar ile bu kapsamda korunmaya çalışılmıştır.

Şirvanlı Ahmed Hamdi 1877'de Bengal'de bulunduğu sırada İngilizlerin satiyi yasakladıklarını kaydetmekte⁸⁵ ve 1888'de Bombay'da bulunan Ali Bey, elli sene öncesine kadar bu uygulamanın devam ettiğini ifade etmektedir.⁸⁶ Sati özellikle Bâbürlüler döneminde engellenmeye çalışılsa da yakın zamanlara kadar devam eden bir uygulamadır.⁸⁷ 1987'de "Sati

⁷⁷ Foster, *Early Travels*, 119, 219.

⁷⁸ Thevenot, *Indian Travels*, 250.

⁷⁹ Pietro Della Valle, *Travels of Pietro Della Valle*. (London: Hakluyt Society, 1927) 85.

⁸⁰ Peter Mundy, *The Travels of Peter Mundy in Asia*. (London: Hakluyt Society, 1925) 2/34-35.

⁸¹ Thevenot, *Indian Travels*, 120.

⁸² Tavernier, *Travels*, 2/208-213, 221-222.

⁸³ Kundra, "Widow", 72-75.

⁸⁴ Manucci, *Storia*, 2/97.

⁸⁵ Şirvanlı, *Seyahatnâme*, 80.

⁸⁶ Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 124.

⁸⁷ Kundra, "Widow", 71; Yalçın Kayalı, "Eski Bir Hint Geleneği: Sati," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, no. 1 (2013): 365-374.

Kanunu" ile (Sati Prevention Act) ile kesin olarak yasaklanmıştır.⁸⁸ Hindistan'da dullar hâlâ kocalarının ölümünden sorumlu tutulmakta ve işkencelere maruz kalmaktadırlar. Mohini Giri Hindistan'da dul kalmanın sosyal bir ölüm anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁸⁹

2.5. Kurumlar: Muhtesipler, İktâ/Mansabdârlık ve Nikah Memurluğu

İbn Battûta Delhi Türk Sultanlığı'nın teşkilat yapısından detaylı olarak bahsetmektedir. Devletin vergileri nasıl topladığından ve vergi miktarlarına kadar dönemin iktisadi yapısına ışık tutan bilgiler aktarmaktadır.⁹⁰ Delhi Türk Sultanlarından Alâeddîn Muhammed Şah döneminde pazarlardaki fiyatları kontrol etmek üzere "reîs" adı verilen muhtesipler görevlendirildiğini anlatan İbn Battûta sultanın bu fiyatlar konusunda hergün bilgilendirildiğini ifade etmektedir. Bu dönemde ticari hayatı güçlendirmek üzere seyahat güzergâhlarına her milde üç tane olacak şekilde konaklama yerleri inşa edilmiş ve bunlara "dâve" adı verilmiştir. Onun verdiği bilgilerden Osmanlı Devleti'ndeki gibi Delhi Türk Sultanlığı'nda da Memlûklü iktâ sisteminin devam ettirildiği görülmektedir.⁹¹ İslam medeniyet havzalarının temel karakteristiklerinden biri havzaların diğerlerini taklit etmesidir. Bu duruma verilebilecek misallerden biri Gurlu hükümdârı Muizzüddin (Şihâbüddîn) Muhammed b. Bahâiddîn Sâm'ın (v. 602/1206) Hint alt kıtasına Memlûklülük'in iktâ ve memlûk sistemini getirmesidir. Bu iki sistem bölgedeki Türk-İslam devletleri tarafından büyük kabul görmüş ve Bâbürlülük devrinde de kullanılmaya devam etmiştir.⁹² İbn Battûta da eserinde iktâ sahibi olmuş çok sayıda isme yer vermek ve bayram günlerinde iktâlardan elde edilen altınların hükümdara sunulduğunu nakletmektedir.⁹³

17. yüzyılda Ekber Şah'ın sarayını ziyaret eden Papaz Monserrate'nin işleyişi hakkında bilgi sahibi olmadığı iktâ ve memlûk sistemini tanımlamaya ve tanıtmaya çalıştığı görülür.⁹⁴ Hint alt kıtasında iktâ sistemine oldukça yakın bir uygulama olan ve Manucci'nin de isabetli bir biçimde tespit ettiği üzere Ekber Şah tarafından sistemleştirilen mansabdârlık hakkında onun eserinde müstakil bir bölüm olduğuna da bu bağlamda işaret etmek gerekir.⁹⁵ Bu sistem ülkemizde Hint alt kıtasına yönelik araştırmalarda müstakil olarak halen incelenmeyi bekleyen bir husustur. Manucci iktâların kendilerine toprak verilen kimselerin vefâtıyla son bulduğunu, babadan oğula geçmediğini özellikle belirtmektedir. Bu Osmanlı devletindeki tımar sistemi ile Bâbürlü toprak politikası arasındaki temel farklardan biridir. Hatta Manucci sultanların üst düzey hizmetlerdeki adamlarının tüm mal varlığına el koyduklarını iddia etmektedir.⁹⁶ Francisco Pelsaert'in de bu durum dikkatini çekmiştir.⁹⁷

İspanya'daki yönetim biçimi ile Âdilşâhileri mukayese eden Jacques de Coutre, Hint'teki müslüman hükümdârların tüm arazi, şehir ve kalelerin mülkiyetinin sahibi olması, soylu ve asil kimselere belirli bir müddet bu yerleri kullanma ve gelirinden yararlanma hakkını vermesi bakımından aralarında büyük bir fark olduğunu söylemektedir. Sultan bir kimsenin itibarını artırmak isterse ona bu yerleri vermekte öldüğünde ise tüm mallarına el koymaktadır. Onların

⁸⁸ Ayşen Seymen Çakar, "Kadının İnsan Haklarından Bir Sapma Örneği Hindistan'da Sati Geleneği," *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 28, no. 120 (2015): 76.

⁸⁹ Zeynep Yaşar, *Hindistan'ın Dulları ve Kadın*. (İstanbul: Kopernik Kitap, 2021) 20-21.

⁹⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 378-379, 384-385.

⁹¹ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 413, 416, 436.

⁹² Aydın, *Yavana*, 32.

⁹³ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 432, 451, 481.

⁹⁴ Monserrate, *The Commentary*, 206-207.

⁹⁵ Manucci, *Storia*, 2/16-18.

⁹⁶ Manucci, *Storia*, 1/205-206.

⁹⁷ Pelsaert, *The Remonstrantie*, 55-56.

vakıflar kurmasını mallarının sultana kalmasına engel olmak için ebedileştirmeye çalışmalarıyla izah etmektedir.⁹⁸ Memlûklü iktâ ve memlûk sisteminin bir devamı olan ve Bâbürlüler devrinde mansıpdârlik adını alan⁹⁹ bu uygulamayı kendince tanımlayama çalışan Jacques de Coutre'nin İslam medeniyetinin geliştirdiği vakıf kültüründen habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Doğu Hindistan Şirketi'ne ait ilk gemiyle Hindistan'a gelen İngiliz tüccar ve seyyâh William Hawkins de (1585-1613) bu sistem hakkında bilgi toplayarak ülkesine ulaştırmıştır.¹⁰⁰

Francisco Pelsaert kâdının kâtibi ve yardımcısıyla (mevlânâ) nikaha katılıp önce duâ ettiğini ardından nikâhı kıyarak bu bilgiyi defterine kaydettiğini görmüştür. Bu durum Bâbürlüler devrinde Osmanlı devletindeki gibi nikâhların resmî kayıt altına alındığını ve iki devlet arasında bir uygulama birliği bulunduğunu göstermektedir.¹⁰¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bâbürlüler dönemi hukuku özelde âile hukukuna yönelik çalışmalarda bu uygulamaya işaret edilmemektedir. Pelsaert bu alandaki çalışmalara önemli bir katkı sunmuştur.

2.6. Gayrimüslimler İle İlişkiler, Hükümler ve Düzenlemeler

Hicrî dokuzuncu asrın ikinci yarısında Hint alt kıtasındaki birçok şehri gezen Rus seyyâh Nikitin'in Müslüman Hint ilişkilerine yönelik tespitleri bu dönemdeki sosyo-kültürel hayat hakkında önem arz eder. Onun anlattığına göre Hindûlar Müslümanlar ile hiçbir şey yiyip içmemekte, kaplarını ve yemeklerini onlara göstermemek için büyük çaba sarf etmekte ve şayet bir Müslüman Hindûları yemek yerken görürse artık o yemeği yemeyi bırakmaktadır. Onun iki toplum arasındaki ilişkiye dair tespitleri kendisinden yaklaşık dört yüz yıl önce yazılan *Tahkîku mâ li'l-Hind'*deki tespitler ile büyük benzerlik göstermektedir. Bîrûnî'ye göre bu durum Müslüman-Hint ilişkilerini zorlaştırmakta ve aralarındaki uçurumu derinleştirmektedir.¹⁰² Hindistan'ın birçok bölgesini dolaşmış olan İbn Battûta özellikle Malabar'daki Hindûlara yönelik bu duruma dikkat çeker. Burada Müslümanların onların kaplarından yemediklerini, hataen yemeleri durumunda ise bu kabın Hindûlar tarafından paramparça edildiğini yahut da o müslümâna verildiğini görmüştür.¹⁰³ H. 9. yüzyılda Vijayanagar hükümdarı ile görüşen Abdürrezzâk es-Semerkindî'ye dönemin hükümdarı Timurlu sultanının davetine katılan Hintli elçiler gibi onun gönderdiği elçilerin de karşılıklı olarak birbirlerinin yemeklerini yemediklerini belirtmiştir. Bu sebeple de Abdürrezzâk es-Semerkindî'ye yemek ikram etmek yerine bir kese altın vermiştir.¹⁰⁴

Hindû tapınaklarının ve bu tapınaklardaki putların yıkılması Hindû-Müslüman çatışmasının en bârız örneklerinden biridir. İbn Battûta Delhi Camii'nden bahsederken bu yapının doğu kapısında yere devrilmiş iki büyük bakır put bulunduğunu ve camiye girip çıkanların bu putların üzerine basıp geçtiklerini anlatmaktadır. Bu caminin yerinde daha önce bir puthâne bulunmaktadır. Puthâne yıkılarak burası camiye çevrilmiştir.¹⁰⁵ Yukarıda kendisinden bahsedilen Cizvit Papazı Monserrate Sûrat limanından Hint topraklarına giriş yaptığında ilk dikkatini çeken hususlardan biri Müslümanlar tarafından yıkılan Hindû

⁹⁸ Alam, *Keşifler Çağı*, 402.

⁹⁹ Peter Jackson, "The "Mamlûk" Institution in Early Muslim India," *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1990): 340-358.

¹⁰⁰ Akhtar, "A Biographical", 97.

¹⁰¹ Pelsaert, *The Remonstrantie*, 83.

¹⁰² Nikitin, *Üç Deniz Ötesi*, 17; Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 2; Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*. Çeviren Latif Boyacı, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 105-109, 127.

¹⁰³ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 540.

¹⁰⁴ Alam, *Keşifler Çağı*, 94-102.

¹⁰⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 400.

tapınakları olmuştur. Mâlvâ bölgesinden geçtiği sırada bu bölgedeki put ve tapınakların müslümanlar tarafından ortadan kaldırıldıklarının hâlen anlaşılabilir olduğunu söylemektedir. Bu tapınakların arazilerine müslümanlar birçok türbe inşa etmişlerdir. Ona göre Müslümanlar eskiden Hindûların yaptıkları gibi bu türbelerde ibadet etmeye başlamışlardır. Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinde bir şehir olan Mathura'daki tapınakların neredeyse tamamının Müslümanlar tarafından yok edildiğini söylemektedir.¹⁰⁶ Manucci de Âlemgîr Şah'ın Delhi ve Agra'daki Hindulara âit tapınakları yıktırdığını ve vâlilerine bölgelerindeki tapınakları ortadan kaldırmalarını emrettiğini nakleder. Onların eğlencelerini ve festivallerini de yasaklamıştır. Bu durumu Hinduizme karşı açık bir savaş olarak değerlendirir.¹⁰⁷ Yukarıda bahsedildiği üzere zimmet anlaşması gayrimüslimlerin kendi inançlarının gereğini serbest bir biçimde yerine getirme imkânını onlara sağlamaktadır. Fakat devletin izlediği siyasa kapsamında düşmanca hareket eden gayri müslimlerin tapınaklarının halk içinde güven ve asayişin korunması ilkesini ihlâl eden durumlarda Bâbürlüler devrinde yıkıldığına şahit olunmaktadır. Fakat bölgedeki tapınakların bugün bile ayakta duruyor olması İslâm hukukunda onların yıkılmasının temel bir esas olmadığını göstermektedir.

Hindû-Müslüman ilişkileri bağlamında İbn Battûta'nın naklettiği bir dava iyi bir örnek olacaktır. Hindûlardan itibar sahibi bir kimse sultanın kardeşini bir suçu olmaksızın öldürdüğünü iddia ederek kadı önünde yargılanmasını talep etmiştir. Sultan dava sırasında kâdının önünde silahsız bir şekilde hazır bulunmuş ve kadı hükümdarın aleyhine hükmederek davacı olan Hindûyu râzı etmesi gerektiğini söylemiştir. Hükümdar büyük miktarlarda diyet ödeyerek cezasını yerine getirmiştir.¹⁰⁸

İbn Battûta'dan yüz yılı aşkın bir süre sonra Hindistan'daki Behmen Sultanlığı'na gelen ilk Rus gezgini kabul edilen¹⁰⁹ Afanasiy Nikitin Behmenlilerin askerlerinin çoğunlukla Horasanlı olduklarını belirtir. Mallarına ele konulmasından edindiği bu tecrübeden hareketle Hristiyan Rus kardeşlerine şayet Hindistan'a seyahatte bulunmak isterlerse inançlarını terk ederek müslüman olup bu bölgeye gelmelerini tavsiye etmiş ve gayrimüslimlerden alınan yüksek gümrük vergilerinden şikâyet etmiştir. Bu tespiti gerek siyâsî güç gerekse ticârî faaliyetlerde Müslümanların bölgedeki hâkimiyetine işaret etmektedir. Hatta onun ek vergilerden kurtulmak amacıyla görünüşte müslüman gibi davranarak idarecileri kandırmak istediği de iddia edilmiştir.¹¹⁰

Seyahatnâmelerde o dönemde için fikhî günümüz açısından iktisâdî bir mesele olarak görülen devletin vergi politikasına dair tespitlere de rastlanmaktadır. Manucci 1678'de Âlemgîr Şah'ın Hindûlar üzerinde daha fazla baskı kurmak ve İslâm'a geçmelerini sağlamak üzere zengin ve fakir hindûların tamamına vergi koyduğundan bahseder. Aynı zamanda bu kararının ihtiyaçlara yetmeyen devlet hazinesini güçlendirmeye yönelik olduğunu ileri sürer. Kadınlardan alınmayan bu vergiyi on dört yaşına ulaşmış her erkek ödemelidir. Vergiyi ödemek istemeyen çok sayıda Hintli müslüman olmayı seçmiştir.¹¹¹ Manucci her ne kadar fikhî bir kavram olan cizyeden haberdâr olmasa da fıkıh tarihinde önemli bir bilgi olarak Ekber Şah'ın kaldırdığı cizyenin Âlemgîr Şah tarafından geri getirildiğini¹¹² tespit etmiş ve miktarına kadar kaydetmiştir.

¹⁰⁶ Monserrate, *The Commentary*, 12, 26, 94.

¹⁰⁷ Manucci, *Storia*, 2/153-154.

¹⁰⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta*, 450-451.

¹⁰⁹ Nikitin, *Üç Deniz Ötesi*, VII.

¹¹⁰ Nikitin, *Üç Deniz Ötesi*, XIII-XIV, 9-13, 16, 19, 23, 25, 28.

¹¹¹ Manucci, *Storia*, 2/234; 3/288.

¹¹² Nemr, *Târîhu'l-İslâm*, 345.

Manuccî Hindûlardan haraç vergisi tahsil edildiğini anlatmaktadır. Devletin önemli gelir kaynaklarından birini alınan haraçlar oluşturmaktadır. Hindûların bir yerden başka bir yere seyahât etmeleri durumunda yanlarında ödedikleri haracın makbuzunu bulundurmaları gerektiğini, ancak bu sâyede geçişlerine izin verildiğini, makbuzu olmayan Hindûlardan yeniden haraç alındığını görmüştür. Görevli memurların alınan verginin büyük bir kısmını zimmetine geçirdiklerini ve merkeze çok az bir kısmının gönderildiğini söylemesi de ülkenin iktisadi durumu hakkında fikir vericidir. Manucci'nin haraç kavramı ile toprak/arazi vergisini kastettiği anlaşılmaktadır. Zira Âlemgîr döneminde cizye alınmaya yeniden başlandığına dair özel bir tespitte bulunduğu görülür. Ebû Hanife'nin fethedilen toprakların mevcut sahiplerine bırakılarak elde edilen gelirin taksim edilebileceği yönündeki hükmü kapsamında Âlemgîr Şah bu tür bir gelirden yararlanmak istemiştir.

2.7. Muayyen Fıkhî Meselelere Bir Örnek: İçki Yasağı

Manucci Hindistan'da özellikle de Dihli'de (Delhi) Müslümanlar ve Hindular arasında şarap tüketiminde büyük bir serbestlik bulunduğunu gözlemlemiştir. Hristiyanlara şarap üretme ve içme iznini ilk veren hükümdarın Ekber Şah olduğunu, onun döneminde müslümanların içki içmediklerini fakat bu durumun kendisi de içki kullanan Cihangir Şah devrinde bozulduğunu, ondan sonra tahta geçen Şah Cihan'ın müslümanların içki içmelerine engel olmadığını anlatmaktadır. Evrengzîb Âlemgîr hükümdâr olduğunda bu alışkanlığın halkın tamamına yayıldığını görmüş, doktorlar hariç tüm Hristiyanların şerhi terk etmelerini emretmiş ve onları yerleştirdiği yeni bölgede satmamak şartıyla içki yapmalarına ve içmelerine müsaade etmiştir. Hint alt kıtasında şehrin asâyişinden sorumlu olan askerî görevliyi ifâde eden kutvâle içki satan müslüman ve hindûların araştırılması ve yakalanmaları durumunda bir el ve ayaklarının kesilmesini emretmiştir. Manucci kendisinin de içki tükettiğini belirttiği kutvâlin içki satıcılarını araştırdığını altı müslüman ve altı hindûyu yakalayarak bu cezayı tatbik ettiğini aktarmaktadır. Hatta onları el ve ayağı kesildikten sonra bile bir süre takip ettiğini ve mezbelelik bir bölgede onları ölüme terk ettiğini söylemektedir. Bu ceza toplumda etkili olmuş ve kısa süre sonra açıktan içki satan kimse kalmamıştır. Bir evde içki tüketildiğinin tespit edilmesi durumunda ise kutvâl askerlerine o evi yağmalatmaktadır. Fakat Manucci katı gördüğü bu hükmün zamanla gevşetildiğini ve soyluların evlerinde içki üreterek gizlice tüketmeye devam ettiklerini ifade eder. Hristiyanların içki satmalarını denetlemek üzere nöbetçiler görevlendirilmiş, bu yolla önemli bir gelir elde eden Hristiyanlar gizliden satışa devam etmişlerdir. Kutvâlin bunu tespit etmesi hâlinde onların da evleri yağmalattığını, bu suçu işleyen Hristiyanları zincire vurup sokaklarda sergilediğini, dövüldüklerini, hapse atıldıklarını ve sonrasında para cezasına çarptırılarak serbest bırakıldıklarını anlatan Manucci yine de Hristiyanların bu işe devam ettiklerini nakleder.¹¹³ Evrengzîb Âlemgîr tarafından bir heyete hazırlatılan ve modern dönem çalışmalarında bir kanun metni gibi görülen¹¹⁴ *el-Fetâva'l-Âlemgiriyye*'de içki yasağına geniş bir bölüm ayrıldığı, şarap dâhil içildiğinde sarhoşluk veren tüm içeceklerin tamamının haram sayıldığı, şarap içenlere had uygulanacağı diğer içki türlerini içenlere ise bu cezanın sarhoş olmaları durumunda tatbik edileceği hükme bağlanmıştır. İnsan yahut da hayvandaki bir yaranın içki ile tedavi edilemeyeceği, hamur ya da yemek yapımında kullanılamayacağı hatta içkiye bakmanın bile helal sayılamayacağı yönünde fetvâ verilmiştir.¹¹⁵ *el-Fetâva'l-*

¹¹³ Manucci, *Storia*, 1/141.

¹¹⁴ Muhammad Khalid Masud, "Religion and State in Late Mughal India: The Official Status of the Fatawa Alamgiri," *LUMS Law Journal* 3, no. 1 (2016): 32-50.

¹¹⁵ Şeyh Nizâmüddîn el-Burhanpûrî, *Fetâvâyı Hindîyye: Ansiklopedik İslâm Fıkhı*. Çeviren Mustafa Efe (İstanbul: Akçağ Yayınları, ts.), 12/277-289.

Âlemgiriyye’de de nakledildiği üzere Hanefî mezhebinde içki içen kimsenin cezası seksen celde/sopadır. Osmanlı devleti dönemindeki gibi içki içenlere had cezası dışında uygulanan hapis, teşhir etmek ve para cezası vermek gibi tazir kapsamındaki uygulamaların bir benzerinin Bâbürlüler devrinde de mevcut olduğu söz konusu seyahatnamedeki tespitlerden anlaşılmaktadır. Tazir cezalarını suçun işlendiği alandaki had cezalarını geçemeyeceği temel bir kural olarak benimsenmekle birlikte Âlemgîr Şah’ın toplumu ıslah etmek ve kötülükten sakındırmak adına ağır bir ceza vermeyi uygun gördüğü söylenebilir. Bâbürlüler devri örfî hukukuna dair bu tespit seyahatnâmelerin fıkıh tarihi yazıcılığına katkılarına önemli bir örnek olarak verilebilir.

Sonuç

Seyahatnâmeler tarih özellikle de kültür tarihi araştırmalarında bir dönem yahut da bölgeye yönelik bilgilerin tespit ve teyidinde önemli veriler sunan kaynaklar olmakla birlikte aynı zamanda İslâmî ilimlerin tarihine yönelik çalışmalara da katkı sağlayabilecek metinlerdir. Hint-Türk-İslam devletlerinin bu bölgedeki varlığı ve hâkimiyeti öncelikle müslüman seyyâhları bu bölgeye çekmiştir. İslam coğrafyasının çeşitli şehirleri ve medeniyet havzalarından gelen bu seyyâhlar kendileri için farklı olanı kaydetmişler ve müslümanların bu bölgede geliştirdikleri kültüre dair âdet ve geleneklere işaret etmişlerdir. Batı’da yeterince tanınmayan bu bölgeyi keşfetmek, ticaret yollarını tespit etmek, güvenlik durumu hakkında bilgi almak, ticareti yapılabilecek malları belirlemek ve hâlen kendileri için yabancı olan Hint medeniyetini görmek üzere on beşinci asırdan başlayarak çok sayıda Avrupalı seyyâh Hindistan’a gelmiştir. Avrupalı seyyâhların kaleme aldıkları metinler yukarıda sözü edilen konuların yanı sıra Hindûların dini gelenekleri, festivalleri ve tapınakları üzerinde odaklanmaktadır. Onların eserlerinde özellikle Bâbürlüler devrinde bir medeniyet havzasına dönüşen İslam medeniyetinin ulaştığı durum hakkında detaylı tespitler görmek mümkün değildir. Hatta seyahatnâmelerin bir kısmı sadece Bâbürlü saray âdetleri, saray teşkilatı ve hükümdârların şahsi ilgi alanları ve alışkanlıkları ile sınırlı kalmıştır. Bâbürlü idaresi ile yaşanan bir takım ticari sorunlar bu seyahatnâmelerde özellikle bu bölgeye gelecek tüccarlara yol göstermek üzere konu edilmiştir. Müslümanların kaleme aldıkları seyahatnâmelerde yukarıda görüleceği üzere bölgedeki müslümanların kurdukları müesseselere, İslam’ın yayıldığı şehir ve bölgelere, önde gelen âlimlere, İslam hukukunun tatbikatına yönelik uygulamalara, klasik Hint düşüncesinin tesirinde kalarak müslümanların kabul ettikleri âdet ve geleneklere, müslümanların bu bölgede ortaya çıkardıkları üst kültür içerisinde Hindûların sundukları birikime, yaşanan istila ve bölgeyi ele geçirmeye yönelik girişimlerin toplum üzerindeki derin etkilerine dair farklı türde ve çok sayıda tespit ve değerlendirmeye ulaşmak mümkündür. Bu bakımdan müslüman seyyâhlar ile birçoğu Hristiyan olan Batılı seyyâhların bizlere farklı Hint tasvirleri sunduğu söylenebilir. Bâbürlüler devrinin sonuna kadar bu bölge hakkında hazırlanmış seyahatnâmeleri kronolojik olarak inceleyen ve Türk-İslam hukuk tarihine yönelik birkaç konuya işaret etmeye çalışan bu araştırma neticesinde seyahatnâmeler üzerinden islâm hukuk tarihine yönelik hukukun farklı sahalarına dair çok sayıda mesele ve tespiti ulaşılabileceği söylenebilir. Bu çalışmanın seyahatnâmelerin Türk-İslam hukuk tarihi için bir kaynak olabileceğini göstermek adına küçük bir katkı sunacağı kanaatindeyim.

Kaynakça

- Acar, Serkan. "Rusya'dan Hindistan'a Bir Sergüzeşt: Afanasiy Nikitin ve Seyahatnâmesi." *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 9, no. 36 (2012): 71-82.
- Afzal Khan, Mohd. "A Central Asian Traveller's Account of South India." *Proceedings of the Indian History Congress* 50 (1989): 267-279.
- Akhmedov, B. A. "The "Bahr al-Asrar" of Mahmud B. Vali And Its Study in the Ussr And Elsewhere." *Journal of Asian History* 25, no. 2 (1991): 163-164.
- Akhtar, Awais. "A Biographical Sketch of European Travellers to India (1556-1707)." *Journal of Indian Studies* 3, no. 2 (2017): 95-108.
- Alam, Muzaffar-Subrahmanyam, Sanjay. *Indo-Persian Travels in the Age of Discoveries 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Alam, Muzaffar-Subrahmanyam, Sanjay. *Keşifler Çağında Hint-İran Seyahatleri 1400-1800*. Çeviren Nihan Aksoy, İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.
- Altıntaş, Meryem. "İbn Battûta'ya Göre Anadolu Şehirlerinde Siyâsî, Dinî, İlmî, İçtimâî ve İktisâdî Hayat." Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Anjum, Faraz. "Avrupalı Seyyâhların Gözüyle Bâbürlüler Diyarı." *Derin Tarih Dergisi* 20 (2022): 108-112.
- Ansari, Mohammad Azhar. *European Travellers Under The Mughals 1580-1627*. Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1975.
- Aydın, Ahmet. "Hint-İslam Kültürünün ve İlim Geleneğinin Kaynaklarından Biri Olarak Seyahatnâmeler." *Hint Alt Kıtasında Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, Editör Şerafettin Deniz, 511-572. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.
- Aydın, M. Âkif. *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Aykut, A. Said. "İbn Battûta," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 19. Ankara: TDV Yayınları, 1999, 361-368.
- Aziz Ahmed. *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*. Çeviren Latif. Boyacı. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Bilge, Mustafa. "Büzürg b. Şehriyâr," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 6. Ankara: TDV Yayınları, 1992, 522.
- Birol, Nurettin. "İbn Battûta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan." Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1991.
- Büyüktaş, Canan Kuş. "Babürlüler Döneminde Kurban Bayramı Kutlamaları (1526-1707)." *Academic Platform Journal of Islamic Research* 4, no. 2 (2020), 145-157.
- Büzürg b. Şehriyâr. *Hârikalar Diyarı Hind*. Çeviren Can Ceylan, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2009.
- Chaudhuri, 'Supriya. "India Recognita: The Travels of Nicolò de' Conti." *Oriente e Occidente nel Rinascimento*, Editör Luisa Secchi Tarugi, 236-237. Milan: Istituto Francesco Petrarca, 2009.
- Çakar, Ayşen Seymen. "Kadının İnsan Haklarından Bir Sapma Örneği Hindistan'da Sati Geleneği." *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 28, no. 120 (2015): 73-86.
- Çetin, Altan. "İbn Battûta'ya Göre XIV. Asır Türk ve İslâm Dünyasında Yemek Kültürü." *XVI. Türk Tarih Kongresi*, 3/1-26. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Demir, Hami. "Bâbürlü Devleti'ne Dair Seyahatnâmeler." *Hindistan'da Kurulan Türk-İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları*, Editör Cihan Oruç, 383-432. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2022.
- Erturhan, Sabri. "Fıkî Açısından At Eti." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2007): 143-160.

- Foltz, Richard. "Two Seventeenth-Century Central Asian Travellers to Mughal India." *Journal of the Royal Asiatic Society* 6, no. 3 (1996): 367-377.
- Foster, William. *Early Travels in India*. London: Oxford University Press, 1921.
- Göksoy, İsmail Hakkı. "İbn Battûta'ya Göre Güneydoğu Asya Ülkeleri." *Dinî Araştırmalar* 4, no. 12 (2002): 49-70.
- İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. Çeviren A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Jackson, Peter. "The "Mamlûk" Institution in Early Muslim India." *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1990): 340-358.
- Karayel, Habibe. "Sir Thomas Roe'un Gözünden Babürlü Sarayı." Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015.
- Kayalı, Yalçın. "Eski Bir Hint Geleneği: Sati." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, no. 1 (2013): 365-374.
- Khalid Masud, Muhammad. "Religion and State in Late Mughal India: The Official Status of the Fatawa Alamgiri." *LUMS Law Journal* 3, no. 1 (2016): 32-50.
- Koçak, İnci. "Mis'ar b. Mühelhil," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 30. Ankara: TDV Yayınları, 2020, 176-177.
- Kundra, Sakul. "Widow Immolation in Mughal India: Perceptions of French Travellers and Adventurers in the Seventeenth and Eighteenth Centuries." *Social Scientist* 42, no. 9-10 (2014), 63-84.
- Lohner, Jessica Hope. "Humanist or Exclusivist? A Critical Analysis of The Commentary of Father Monserrate." Yüksek lisans tezi, Regina Üniversitesi, 2017.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *Ahsenü't-tekâsim*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Manucci, Niccolò. *Storia do Mogor*. Çeviren William Irvine, Calcutta: Editions Indian, 1965.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin. *Mürûcû'z-zeheb*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Monserrate, Antonio. *The Commentary of Father Monserrate, S. J., On His Journey to the Court of Akbar*. Çeviren John S Hoyland, London: Oxford University Press, 1922.
- Muhammed Hasan, Zekî. *er-Rehâletü'l-müslimûn fi'l-usûri'l-vustâ*. Kahire: Müessesetu Hindavî, 2012.
- Mundy, Peter. *The Travels of Peter Mundy in Asia*. London: Hakluyt Society, 1925.
- Nikitin, Afanasiy. *Üç Deniz Ötesine Seyahat*. Çeviren Serkan Acar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Oaten, Edward Farley. *European Travellers in India*. London: Kegan Paul Trench Trubner, 1909.
- Ortaylı, İlber. "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnâmeleri." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 47, no. 3-4 (1992): 271-277.
- Overton, Keelan. "Vida de Jacques de Coutre: A Flemish Account of Bijapuri Visual Culture in the Shadow of Mughal Felicity." *The Visual World of Muslim India*, Editör Laura Parodi, 233-239. London: I.B. Tauris, February, 2014.
- Ömür, Emre. "Edward Terry ve Francisco Pelsaert'in Seyahatnâmeleri Işığında Cihangir Döneminde Babürlü Devletinde Yönetim ve Yaşayış." Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2016.
- Pelsaert, Francisco. *Jahangir's India: The Remonstrantie of Francisco Pelsaert*. Çeviren W. H. Moreland, P. Geyl, Cambridge: W. Heffer, 1925.
- Raj, Kapil. "Colonial Encounters and the Forging of New Knowledge and National Identities: Great Britain and India, 1760-1850." *Osiris* 15 (2000): 119-134.

- Rubies, Joan-Pau. *Travel and Ethnology In The Renaissance South India Through European Eyes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Seydi Ali Reis. *Mir'atü'l-Memâlik*. Çeviren Ömer Tellioğlu, İstanbul: Kitabevi, 2021.
- Şeyh Nizâmüddîn el-Burhanpûrî. *Fetâvâyı Hindiyye: Ansiklopedik İslâm Fıkhı*. Çeviren Mustafa Efe, İstanbul: Akçağ Yayınları, ts.
- Taş, Aydın. "Seyahatnâmelerde Fıkıh Kültürü: İbn Battûta Örneği." *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, no. 2 (2014): 423-492.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnâmesi*. Çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Travels in India*. London: Macmillan, 1889.
- Thevenot Jean de- Careri, Gemelli. *Indian Travels of Thevenot and Careri*. New Delhi: National Archives of India, 1949.
- Valle, Pietro Della. *Travels of Pietro Della Valle*. London: Hakluyt Society, 1927.
- Yaşar, Zeynep. *Hindistan'ın Dulları ve Kadın*. İstanbul: Kopernik Kitap, 2021.

Summary

During the rule of the Ghaznavids (963-1186), Delhi Sultanate (1206-1526), and Mughals (1526-1858) in the Indian subcontinent, numerous travelers from various backgrounds visited the region. Motivated by a curiosity to explore and understand unfamiliar cultures and civilizations, these travelers wrote travelogues in different languages, contributing to the dissemination of Indian-Islamic civilization beyond the confines of the Indian subcontinent and enriching other societies with its scholarly and cultural heritage. These travelogues served as primary sources, offering valuable insights into not only political and economic history but also customary practices, culinary traditions, educational institutions, military structures, architectural and art history, as well as religious and intellectual life. Over approximately eight centuries of Islamic dominance in this region, many visitors explored it extensively or even resided there for extended periods. The information presented by these travelers has been a subject of numerous academic studies. However, despite their significance, no study has yet been undertaken to consider travelogues - particularly those related to India - as legal historical sources for documenting the history of Turkish-Islamic law in India. Nevertheless, careful observations made by these travelers provide us with abundant information about the accumulation of Muslims' knowledge on Indian soil - even if some were not themselves followers of Islam - which remains largely untapped.

This study aims to identify and assess records, events, and evaluations related to the history of Islamic jurisprudence in the Indian subcontinent, an as yet unexplored topic in the Islamic world, through the works of travelers from different periods and centuries. Without claiming to independently write a legal history specifically for the Turkish-Islamic rule period based on limited information from travelogues, this research seeks to demonstrate how these travelogues can complement significant gaps not covered in modern Islamic legal history books. It will also highlight the importance and value of this literature in identifying information about the world of knowledge in India - considered as one of the missing links in legal history.

Travelogues have been an important reference in historical research in Turkey and have served as a source for numerous studies due to their different aspects. It is not possible to say that the interest in Indian travelogues has seen a similar level of attention. The works of travelers who visited India have generally been studied for their focus on areas outside this region. The lack of academic interest in Indian travelogues also gives an idea about the state of research on the Indian subcontinent in our country. It is still not possible to say that travelogues have received sufficient attention in terms of writing the history of India-Islam.

In the early years of the third century of the Hijri calendar, Indian travelogues, whose first examples can be traced, have formed a literature that continues to this day. It is also difficult to say that all travelogues are fruitful sources for constructing an Islamic legal history. For example, Thomas Roe's travelogue mentioned above focuses only on how British trade can be improved and its profits increased. Similarly, Francisco Pelsaert (1585-1630), who spent about seven years in this region as an appointed official by the Dutch East India Company, refers to his notes on commercial activities in a work called *Remonstrantie* which primarily deals with export products and includes a short section on religious beliefs. This part mainly talks about tomb visits and briefly describes holidays and Muharram ceremonies but does not provide comprehensive information about Islamic culture of the time or the lives of Muslims. Ibn Battuta's work is a travelogue that contains the most extensive information about Turkish-Indian-Islamic culture. Among Western travelers, Antonio Monserrate (1536-1600), a Jesuit priest, and Niccolao Manucci (1639-1717), another Western traveler who was present in Mughal territories about a century later, can be considered as the most important sources for their works.

It is possible to find numerous pieces of information in Indian travelogues that are not mentioned in Turkish Islamic legal history studies. For instance, according to the account of Büzürg b. Şehriyâr, in the year 288/900, Mahrûk, who ruled over the Kashmir region, sent a letter to the governor of Mansura requesting a work written in the Hindi language explaining legal rulings. In response, the governor, originally from Iraq and proficient in Hindi languages residing in Mansura, appointed someone knowledgeable about Hindu languages and tasked them with writing a poem explaining legal matters and delivering it to the ruler. This work is likely one of the first Islamic legal studies written in Hindi. Additionally, information can be obtained from travelogues about Muslims ruling according to Sharia under Hindu administration during the third century of Hijri. Overall these examples illustrate how Indian travelogues provide valuable insights into various aspects of Turkish-Islamic legal history that are not commonly explored.

If we look at the travelogues, it becomes evident that the Hanafi school of thought gained widespread prevalence in India. Ibn Battuta, who was a follower of the Maliki school, was appointed as a Hanafi judge in Delhi by the Sultan during his stay there. Despite being a Maliki himself and stating that all people in Delhi were Hanafi, Ibn Battuta expressed his concerns to the Sultan about not being able to perform this duty properly. As a result, he was assigned an assistant to help him. In some cities he visited, he mentioned the presence of Shafi'i scholars.

Travelers have observed that Muslim rulers have prohibited certain practices that are deemed appropriate according to Islam in order to prevent conflicts and eliminate unrest among the people. For example, there were

periods when the sacrifice of cows was forbidden, and rulers would slaughter animals other than cows during Eid al-Adha (the Festival of Sacrifice). One of the most famous instances where Muslims directly intervened due to Hindu customs conflicting with human rights and liberties is the practice of sati. According to Hindu belief, when a woman becomes a widow after her husband's death, it is considered as punishment for sins committed in her past life. In such cases, the widow is expected to either immolate herself (sati) along with her husband or mourn by taking possession of their belongings in front of relatives while consuming enough food and drink until death comes. Muslim rulers have banned this Hindu tradition or often disallowed its practice. Additionally, travelogues provide extensive information on topics such as judicial systems, implemented punishments, and state institutions. Numerous examples related to customary law can also be found in these books. In summary, travelogues contain numerous issues pertaining not only to Turkish-Islamic legal history but also various branches of law concerning current events.

Rus Modernleşme Sürecinde Coğrafyanın Rolü: I. Petro ve Katerina Dönemleri

Nazan Karakaş Özür *

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar, Doç. Dr.,
Çankırı Karatekin Üniversitesi,
Çankırı/TÜRKİYE
nazanozur@karatekin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6626-3845

Geliş: 14 Ağustos 2024

Kabul: 27 Aralık 2024

Yayın: 10 May 2025

*This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.*

ÖZ

Avrupa'da modernleşme bilim ve aydınlanma düşüncesi ile gerçekleşmiştir. Çalışmada Avrupa'dan sonra modernleşmeye çalışan Rusya'daki gelişmeler coğrafi bilgi ve bilim tarihi bakımından değerlendirilmiştir. Tarihi yöntem kullanılmış, geniş Rus tarihi içinde modernleşmenin başlatıldığı I. Petro ile II. Katerina dönemlerine odaklanılmıştır. Bu iki yönetim dönemindeki genel gelişmeler, bilimsel faaliyetler ve coğrafyaya ilişkileri ele alınarak değerlendirilmiştir. Buna göre çalışmaya konu olan 134 yıllık süreçte, dışardan getirilen uzmanlar, çevrilen kitaplar, açılan okullar, yapılandırılan kurumlar, idari faaliyetler, askeri gelişmeler, çıkarılan kanunlar ve diğer yönetsel konularda bilim ile teknoloji araç olarak kullanılmıştır. Bu süreçte öne çıkan matematik bilimi olmuş, onun uygulama sahası olarak kartografya ve mekâna dair ölçümleri içeren coğrafya kullanılmıştır. Coğrafi bilgi matematik sayesinde modern bilim anlayışına uygun şekilde elde edilmiştir. Kısa süre içinde batı standartlarında haritalama, arazi çalışmaları yapma ve modern coğrafi bilgi üretme kabiliyetine erişilmiştir. Bu gelişmeler Rus Devleti'nin siyasi, ekonomik ve askeri güç kazanması ile paralel gerçekleşmiştir.

Keywords: Rus modernleşmesi, coğrafya, matematik, coğrafya tarihi

The Role of Geography in the Russian Modernization Process: Peter I and Catherine Periods

Research Article

* Responsible Author,
Assoc. Prof. Dr.,
Çankırı Karatekin University,
Çankırı/TÜRKİYE
nazanozur@karatekin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6626-3845

Received: 14 August 2024

Accepted: 27 December 2024

Published: 10 May 2025

*Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.*

Copyright

*This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License*

ABSTRACT

Modernization in Europe was realized with the idea of science and enlightenment. In this study, the developments in Russia, which tried to modernize after Europe, were evaluated in terms of geographical information and history of science. The historical method was used, focusing on the periods of Peter I and Catherine II when modernization was initiated within the broad Russian history. The general developments, scientific activities and their relation to geography in these two administrative periods were evaluated. Accordingly, in the 134-year period that is the subject of the study, science and technology were used as tools in the form of experts brought from abroad, books translated, schools opened, institutions structured, administrative activities, military developments, laws enacted and other administrative issues. In this process, the science of mathematics came to the fore, and its application field was cartography and geography, which includes measurements of space. Geographical information was obtained through mathematics in accordance with the modern understanding of science. In a short period of time, the ability to map, conduct field studies and produce modern geographical information at western standards was achieved. These developments took place in parallel with the Russian State's gaining political, economic and military power.

Keywords: Russian modernisation, geography, mathematics, history of geography

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Karakaş Özür, Nazan. Rus Modernleşme Sürecinde Coğrafyanın Rolü: I. Petro ve Katerina Dönemleri. History Studies 17, no. 2 (2025): 297-316.

Giriş

Modernleşme XVII. yüzyıl itibarıyla Avrupa’da gelişerek yükselen bilimsel, toplumsal, ekonomik, teknolojik ve siyasi alanlarda ortaya çıkan bütünsel bir durum olarak tanımlanabilir. Kavram genel olarak ilerleme, daha özgür yaşama erişme ve toplumu oluşturan bireylerin tüm ihtiyaçlarının karşılandığı bir düzen kurma olarak değerlendirilebilir.¹ Kökeni Latince modernus kelimesinden gelir ve “şimdi, son zamanlarda” anlamındaki “módō” kökünden türemiştir.² Diğer Avrupa dillerinde de benzer şekilde kullanılmaktadır. Avrupa’nın modernleşmesi aydınlanma ile başlatılır. Aydınlanma, ilhamını bilimden almış ve tüm kurumlar bundan etkilenmiştir. Kopernik ile başlayan yeni bilgi girişi, mevcut sistemin ortadan kalkmasına neden olan değişimleri getirmiştir.³ Bu değişimlerin hareket ettirici gücü açık şekilde bilimsel gelişmelerdir.

Yeni bilim anlayışı modernleşme için başlangıç oluşturmıştır. Bu anlayışa göre, doğanın açıklanamaz halleri yerine, kuralları olan, belli bir sıralamada açıklanabilen birbiriyle ilişkili akışlar ve döngülerle modellenen bir gerçeklik olduğu fikri hâkim olmaya başlamıştır. Avrupa’da Kopernik ve Coğrafi Keşifler sonrasındaki gelişmeler coğrafyanın ilerlemesine neden olmuştur. Bu bilimin geleneksel yapısı değişmiş, coğrafi bilgiler kürenin bütününe kapsayacak şekilde genelleştirilmiştir. Devletlerin yayılma amaçlarını gerçekleştirmeleri, dini ve sosyal hayattaki ihtiyaçlar, tüccarların üretim-tüketim-dağıtım zincirini kontrol etmeleri ve gezginlerin merakını gidermesi için gerekli bilgiler küreselleşmiştir. Keşifler öncesi *dünya*, *coğrafya*, *yer*, *konum* ve *harita* kavramları keşifler sonrasında tamamen başka bir şekle evrilmiştir. 1650’de B. Varenius (1622-1650) *Geographia Generalis* ile coğrafyayı oluşturan bilgileri sistematığe dökmüştür. Coğrafyanın bilimsel kimlik kazanmasında Immanuel Kant’ın (1724-1804) felsefi düşüncesi rol oynamıştır. Issac Newton (1643-1727) ile fizikte başlayan değişim, hemen aynı dönemlerde coğrafyada da kendini göstermiştir. Birbirinden kopuk ya da görece ilişkili bölgelerin tasviri yerine, kuşaklar boyunca uzanan benzer alanlar, küresel hava hareketleri, yeryüzündeki birbiri ile ilintili su sistemleri tanımlanmıştır. Kıyaslama, benzerlik-farklılık, neden ve sonuçlara dair açıklamalar önem kazanmıştır.⁴ Yeni bilimde deneye ve matematiğe dayalı yöntemler kullanılmaya başlanmış, bilgi üretimi kayıt altına alınarak kurumsallaşmıştır. İngiltere’de Robert Hooke (1635-1703), İtalya’da Nicolaus Steno (1638-1686), Fransa’da Etienne François Geoffroy (1672-1731) taşlar ve yerkabuğu üzerinde öncü çalışmalar yapmıştır.⁵ Bu çalışmalar yerkabuğu, tabaka, mineral, fosil, atmosferik koşulların temel konularını içerdiğinden coğrafyaya katkı sağlamıştır. Verilen bilimsel gelişmeler modernleşmenin taşlarını döşemiştir.

Bu çalışmada da temel amaç, Avrupa dışındaki toplumların sonradan gerçekleşen modernleşmelerinde bilimin, özellikle de coğrafya biliminin yerini tartışmaktır. Bilindiği gibi bilim tarihinde yapılan çalışmalarda, bilimsel gelişmelerin ortaya çıkış ve özellikleri dışında, bunların başka konularla etkileşimleri de önemlidir. Bilimin diğer konu alanları ile olan ilişkisini açıklamak, bilim tarihi alanının önemli konuları arasındadır. Çalışmada bilim tarihi

¹ TDK (Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük), t.y. “Modernleşme”, <https://sozluk.gov.tr/>

² Latin Dictionary, n.d. “Modo” <https://www.online-latin-dictionary.com/latin-english-dictionary.php?parola=modo>

³ Philipp Frank, *Bilim Felsefesi*. Çeviren Dilek Kadioğlu, (İstanbul: Say Yayınları, 2017); Paulo Rossi, *Modern Bilimin Doğuşu*, Çeviren Neşenur Domaniç, (İstanbul: Literatür Yayınları, 2009), 2.

⁴ William D. Pattison, “Coğrafyanın Dört Geleneği”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 12, (2003): 119-125.

⁵ David, Oldroyd. *İnsan Düşüncesinde Yerküre*. Çeviren Ülkün Tansel, 3.Baskı, (Ankara: Tübitak Yayınları, 2004).

bakımından ve coğrafya tarihi özelinde, coğrafya biliminin modernleşme ile etkileşimi Rusya örneğinde araştırılmıştır. Rusya'nın seçilmesinde Avrupa modernleşmesini takip eden en yakın devlet olması etkindir. Takip ettiği modernleşme takviminde kazandığı ilerlemeler de dikkat çekicidir. Rusya bu süreci nasıl yönetmiş nerden başlamış ve neler yapmıştır soruları önemlidir. Takip edilen temel yöntem, tarihi zeminde olayları sıralayarak neden ve sonuçları üzerinden, modernleşmede coğrafya biliminin rolünün belirlenmesidir. Rusya'nın modernleşme çabaları, XVII. yüzyıl ile başlayan gelişmeler, I. Petro dönemi ve sonrası dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Söz konusu geniş zaman diliminde bilimle doğrudan ilgili olaylar belirlenmiştir. Literatüre dayalı çalışmada tarihi olaylar analiz edilmiştir. Araştırmanın temel sorusu; Coğrafya, Rus modernleşmesinde etkili bir bilim olarak yer bulmuş mudur? şeklindedir. Konusunun geniş tarihi kapsamı nedeniyle, sadece iki önemli modernleşme aktörünün dönemine odaklanılmıştır.

1. Rus Devleti'nin Modernleşme Aktörleri

Kuruluşu X. yüzyıla kadar giden Rus Devleti'nin bu dönemden sonra toprakları istikrarlı şekilde genişlemiştir. Bugün Rusya Federasyonu olarak bilinen ve Asya kıtasının kuzeyi ile Avrupa kıtasının doğu bölgesinde toprakları olan ülkenin etnik yapısının temellerini *Slavlar* oluşturmaktadır. Slav halkının kökeni en erken Tunç çağına kadar götürülmüştür. Rus tarihi IX. yüzyılda Doğu Slavları'nın tarihi ile başlatılmış, X. yüzyılda Bizans'ın etkisi ile Hristiyanlığa geçilerek Ortodoks Slav kültürü ortaya çıkmıştır. Slavların topraklarının sınırı Tuna Nehri'nin kaynağından, doğuda Dinyester Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Rus tarihinin en büyük kahramanlarından biri *Vladimir* olup *Güneş* veya *Parlak Vladimir* olarak bilinir. Hristiyanlığı kabul eden ilk Rus knezi (Prens) olması dolayısıyla Vladimir, Ortodoks Kilisesi tarafından aziz ilan edilmiş, devlette Bizans tipi yönetsel ve kültürel bir değişim gerçekleşmiştir.⁶ Zaman içinde, 1550-1700 arasında Moskova Prenslığı Volga'dan Ural Dağları'na ve Pasifiğe kadar olan yerleri kontrol altına almıştır. Bu genişleme ekonomik, askeri ve siyasi gücü beraberinde getirmiştir.⁷ Ancak, Rusya'nın asıl gelişmesi ve küresel sahnede yer bulması XVIII. yüzyıl olayları ile açıklanabilir. Rus modernleşmesini başlatan ve bu modernleşmede önemli rol oynayan iki isimden söz edilmiştir. Bunlardan ilki I. Petro (1672-1725) ikincisi ise II. Katerina'dır (1729-1796).⁸ I. Petro dönemi modernleşme, siyasi, sosyal ya da ahlaki düzeni değiştirme projesi olarak görülmüştür. Avrupa'ya benzeme, bu yolla ülkeyi *modern ve ileri görülen Batı'nın* gözünde güçlü ve saygın bir devlet haline getirme temel hedef olmuştur.⁹ Bu hedefin gerçekleşmesi için *bilim* yani *batı bilimi* ve *teknolojisi* önemli bir araç olmuştur.

1.1. Petro Dönemi

I. Petro (1672-1725), esasen 1682'de ağabeyi ile tahta çıkmış, yaşı küçük olduğundan bir süre naipleri ülkeyi yönetmiş, 1696'te tek başına yönetimi ele geçirmiştir. I. Petro ile başlayan dönem Avrupa'daki güç ve zenginliğe Rusya'nın da sahip olması temel hedef olmuştur.

⁶ Jonathan Shepard, "The origins of Rus' (c.900–1015)", In *The Cambridge History of Russia*, Editor Maureen Perrie (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 47-48.

⁷ Brian Davies, "The Foundations of Muscovite Military Power, 1453-1613", In *The military history of tsarist Russia*, Editors Robin Higham and Frederick W. Kagan (New York: Palgrave, 2002).

⁸ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, Çeviren Alâeddin Şenel, 3. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020); Michael Kort, *A Brief History of Russia*, (Newyork: Facts on File, 2008), 46.

⁹ Alexander Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*. Çeviri Mete Cankaya ve Levent Cankaya. İlk baskı 1963, (İstanbul: Orion Kitapevi, 2019), 57.

Çocukluğunun bir kısmı Moskova'daki Alman Mahalle'sinde geçtiği için Rusya içinde farklı bir kültürle tanışmıştır. Erken yaşlarda etrafındaki Protestanlardan tutucu ve muhafazakâr bir eğitim almış, aynı zamanda çevresindeki askerler tarafından devlet yönetimi ve işleyişine dair konularda yetiştirilmiştir.¹⁰ Rus muhalif Krizhanich'ten¹¹ etkilendiği bilinmektedir. Batıyı incelemek isteyen I. Petro, Avrupa'nın en ilerici ülkelerinden biri olarak gördüğü Hollanda'ya geçerek tersanelerde gemi yapımını incelemiş, İngiltere ve Almanya'da da bulunmuştur. Kilise ve çeşitli mezhepler hakkında bilgi edinmiş, Leyden, Oxford gibi üniversitelerde bilim adamlarıyla görüşmüş ve çeşitli üretim alanları ziyaret edilmiştir.¹²

I. Petro ile birlikte başlayan Rus değişim hareketinde Batı'dan alınan bilgi ve yetişmiş eleman şeklindeki desteklerin büyük önemi bulunmaktadır. Örneğin ünlü matematikçi Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) ile olan dostluğu dikkat çekicidir.¹³ Leibniz, 1716'da I. Petro'ya, modernleşme için gerçekleştirilecek 7 maddelik bir öneri raporu ya da eylem planı sunmuştur. Bunlar içinde Rusya'da dilbilimine ait materyalin toplanması, çeviri yapılması, coğrafya ve jeodezik ölçümlerle ilgili konular bulunmaktadır. Hiç vakit kaybetmeden devlet okullarının, *devlet okulları, üniversiteler ve akademiler* şeklinde yeniden yapılandırılması da öneriler arasındadır. Belirtilen öneriler sonrasında, çeşitli kurumların yeniden inşası, bilim çevrelerinin oluşturulması, seküler bilim anlayışının yaygınlaştırılması konularında çalışmalara başlanmıştır.

I. Petro'nun eski ve yeni arasında herhangi bir uzlaşma olamayacağı düşüncesi¹⁴ yeni bir şehir, yani St. Petersburg'un inşa edilmesine ve modernleşme düşüncesinin burada somutlaşmasına zemin hazırlamıştır. Devlet için bilim, bilimin politik önemi ve milletlerin somut çıkarlarıyla ilişkisi üzerinde durulmuş, yine I. Petro'nun isteği ile 22 Ocak 1724'te St. Petersburg Bilimler Akademisi kurulmuştur. 1725 yazı itibarıyla Avrupa'dan matematikçi, Jacob Hermann (1678-1733); astronom Joseph Delisle (1688-1768); metafizik, mantık ve fizikçi Cristian Martini (..?); fizikçi George Bilfinger (1693-1750); fizikçi Daniel Bernoulli (1700-1782); Mekanikçi Nicolaus Bernolli (1687-1759); matematikçi Christian Goldbach (1690-1764); matematikçi Friedrich Mayer (1650-1712); astronomi, cerrahi ve zoolojide Johann Duvernoy (1691-1759); retorik ve kilise tarihi alanında Johann Kohl; kimya ve uygulamalı tıpta Michael Burger; Yunan ve Roma tarihinde Gottlieb Bayer (1694-1738); hukukçu Johann Beckenstein; ahlak felsefesinde Cristian Gross; felsefede Josiah Weitbrecht ile tarih ve coğrafyacı Gerard Müller'in bulunduğu 16 üye getirilmiştir. Gelen akademisyenlerin 13'ü Alman, 2'si İsveçli, 1'i

¹⁰ John Mottley, *The History of the Life of Peter the First, Emperor of Russia*. (London: Printed and sold by the booksellers in town and country, 1739, <https://heinonline.org/HOL/License>). p.6.

¹¹ Iurii Krizhanich (1618-83) Rusya'da XVI. yüzyıl çatışmalarında politik terörist olarak suçlanmıştır. Bkz. George G. Weickhardt, "Political Thought in Seventeenth-Century Russia", *Russian History*, 21, no:3 (1994):316-337. <https://www.jstor.org/stable/24657396>

¹² Vucinich, Rus Kültüründe Bilim, 59; Aleksandr B. Kamenskii, *The Russian Empire in the Eighteenth Century*, Translate David Griffiths (London and Newyork: Routledge, 2015), 59; Ayrıca bkz. Paul Bushkovitch, "The Romanov Transformation, 1613-1725", In *The Military History of Tsarist Russia*, Editors Frederick W. Kagan, and Robin Higham (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 31.

¹³ Petro ve Leibniz, 1711, 1712 ve 1716'da olmak üzere 3 kez görüşmüştür. Bkz. M. Rosa Massa-Esteve, "Leibniz, Peter The Great, and the Saint Petersburg Academy of Sciences and Arts", *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*, XX, (2022): 31-50, 32.

¹⁴ Burada Rus toplumunda da Osmanlı'da olduğu gibi bir çatışma yaşandığı ve bunun modernleşme ile ilişkisi olduğu belirtilebilir. R. Demir'in Çatışma Kuramı'na atıf yapılabilir. Remzi Demir, *Osmanlı Epistemesini Anlamak Çatışma Kuramı*, İstanbul:Muhayyel Yayınları, 2020.

Fransız'dır. Matematikçilerin yoğun olduğu bu ekip, Rusya'ya modern matematik bilgisini taşımıştır.¹⁵

I. Petro Avrupa'daki incelemeleri sonucunda modernleşmenin iki temel ögesini keşfetmiştir. Bunlar bilim ve teknolojidir. Bilimler içinde en fazla matematiği öne çıkararak Rusya'da matematiği yerleştirmek ve ilerletmek konusunda kararlı bir duruş sergilemiştir. Bu gerekçe ile henüz Avrupa gezisindeyken Henry Farquarson (1675-1739), Stephan Gwyn (..) ve Richard Grice'i (..) Rusya'ya matematik öğretmeleri için davet etmiştir. Rusya'ya dönmeden ülkesine matematik aletleri göndermiş, yakın arkadaşı Yákov Vílimovich Bryus'un (1669-1735) Avrupa'da matematik dersleri almasını sağlamıştır. Bryus bu eğitimin ardından Rusya'ya dönerek coğrafya ve jeodezi alanındaki öncü isim olmuştur.¹⁶ Ancak matematik tek başına soyut bir alan olduğundan bunun doğa bilimlerine uygulanması mekânın tanımlanmasında kullanılması sağlanmıştır. Böylelikle coğrafya jeodezik ölçümler, haritalama, nüfus, ekonomik faaliyet verilerinin istatistiği ve madencilik gibi alanlarda matematik işlevsel olarak kullanılmıştır.

I. Petro, Avrupa' da Mart 1697 ile Ekim 1698 arasında geçen 535 gününün ardından, dönüşte ilkin kilisenin gücünü sınırlandırmıştır. Dini kurul *Kutsal Sinodluk* kurulmuş ve patrikhane kaldırılmıştır. Devlet sistemi ve yönetimle ilgili başka değişiklikler de yapılmıştır. Teknik eserlerin çevirisi; Moskova Haberleri Gazetesi (1703); düzenli askeri birlikler; donanma; deniz ticaret filosu; denizcilik akademisi; seyrüsefer ve tıp okulları; topçu ve mühendislik okulları ile Latince ve matematik okulları önemli gelişmelerdir. Rusya askeri gücünü geliştirmek ve çevre ülkelerle girdiği savaşlarda üstün gelmek için sınırları içinde idari bölünüş dahil, başka düzenlemeler de yapmıştır. Devletin teşviki ile milli ekonomi ve üretim faaliyetlerine önem verilmiş, fabrika sayısı artmış, madencilik, cam ve porselen sanayisi hızla geliştirilmiştir. Sibirya 1710'da idari sistemin parçası ilan edilmiştir.¹⁷

I. Petro 1725'te ölünce, akademi kuruluşunu tamamlayamamıştır. Rus tarihinin bu dönemine kadar planlanan modernleşme anlayışı araçsal olarak matematik ile onun uygulama sahaları olan astronomi, coğrafya, jeodezi ve navigasyon üzerine odaklanmıştır. St. Petersburg Akademisi Petro'dan sonra başa geçen I. Katerina tarafından 1725'te yeniden kurulmuş, kütüphanesi, coğrafya ve askeri bilimleri konu alan I. Petro'nun kitapları ile zenginleştirilmiştir. 1755'te tahta geçen Elizabeth döneminde Moskova'da ikinci bir üniversite kurulmuştur. 1762'ye kadar gelen süreçte Rus modernleşmesi duraksamalarla ilerlemiştir. II. Katerina'nın 1762'de tahta geçişi, Rus modernleşmesi için yeni bir dönem başlatmıştır.¹⁸

1.2. II. Katerina Dönemi

I. Petro'dan sonra, Rus aydınlanmasının bir diğer önemli ismi II. Katerina olmuştur. İktidarda kaldığı otuz dört yılda Rusya'nın modernleşmesi ve batılılaşması için birçok yenilik yapmıştır. Rus tarihinde *aydınlanma dönemi* olarak nitelendirilen bu dönem, ilkin hükümdar ile toplum arasındaki ilişkilerde zoraki yöntemler yerine, hak ve yükümlülükleri temel alan gönüllük ve bilinç üzerine inşa edilmiştir. Çariçe II. Katerina bu konudaki felsefi üretilere

¹⁵ Kamenskii, *The Russian Empire in the Eighteenth Century*, 66, 97; Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, s. 59.

¹⁶ Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, s.64.

¹⁷ Bushkovitch, "The Romanov transformation", 41; İlyas Topsakal, *Rusya Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi AUZEF Yayını, t.y.

¹⁸ Topsakal, *Rusya Tarihi*,; Kemal Beydilli, "Rusya", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rusya#2> (12.08.2024). Leonid Alekseyeviç, Nikiforov, "Peter I." <https://www.britannica.com/biography/Peter-the-Great> Last Updated 14 Temmuz 2024.

katılmış, Fransız ekolü ile temas halinde olmuş, edebî eserler yazmış ve dergi çıkarmıştır. Döneminde idari işlerin daha düzenli hale gelmesi için 1766 yılında Yasama Komisyonu işlevsel hale getirilmiştir. 1775 Yerel Yönetim Yasası, 1785 Soylular ve Şehirler Yasası, 1786 Milli Eğitim Yasası gibi Rusların hayatındaki önemli boşlukları dolduran ve modernleştiren yasalar çıkarılmıştır. II. Katerina'nın düşüncesine göre, Fransa'dan gelecek bilgiyle Rus devleti aydınlanacak ve dünyada en güçlü devletlerden biri olacaktır. Bu sebeple Fransa'da bile yasaklanan ve yazdıklarıyla Fransız devrimine neden olan büyük filozof Denis Diderot (1713-1784) ansiklopedisini Rusya'da bitirmesi için davet edilmiştir. Dönemin ünlü masal yazarları Alman Grimm kardeşlerle yakınlaşılmış, Rusya'da bu tür edebi türün yaygınlaşması istenmiştir. Fransız filozofu François Marie Arouet'nin (Voltaire olarak bilinir) (1694-1778) eserleri tercüme ettirilerek Rusya'da okunması sağlanmıştır. 1764'te çıkarılan bir yasa ile kilise malları tamamen devletleştirilmiştir. Bu dönemde Rus tarihi için büyük bir sosyal etkiye sahip Pugaçov isyanı (1773-74) çıkmıştır. Bundan sonraki aydınlanma süreci, bu isyandan ve Avrupa'daki Fransız İhtilali'nden (1789) olumsuz etkilenmiştir.¹⁹ Sonuçta Rus yönetiminin Fransız ve batı ilişkileri zayıflamış, Fransız Ansiklopediciler'den uzaklaşmış, ilerici düşünürler sürgün edilmiştir. Rus gençlerinin öğrenim için batıya gitmeleri ve hükümet izni olmadan harita yayınlanması yasaklanmıştır. Böylelikle daha otoriter bir yönetim dönemi başlamış olsa da öncesinde gelen bilim adamlarının yetiştirdiği kadrolar, bilimsel gelişmeleri devam ettirmiştir. Örneğin din okullarında doğa bilimleri ve matematik öğretilmeye başlanmıştır.²⁰

II. Katerina yönetiminde ülke toprakları genişletilmiş önemli askeri başarılar elde edilmiştir. Osmanlı Devleti ile yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) ile Kırım ele geçirilmiş, Lehistan, Prusya ve Avusturya ile paylaşılmıştır. Çariçe, toprağın bütün servetin kaynağı olduğuna inandığı için tarımı hem medeniyetin hem de zenginliğin temeli olarak görmüştür. 1765'de tarımı ve çiftçiliği desteklemek amacıyla Serbest Ekonomi Kurumu kurulmuştur. II. Katerina, hükümdarlığının başında eğitimin yaygınlaştırılması için özel çaba göstermiş, Rus kültür hayatına olağanüstü bir hareketlilik kazandırmıştır. 1782 yılında Sırp Eğitimci Feodor Iankovich de Mirievo'yu davet edilerek Modern Okullar Kurma Komisyonu'nda görev verilmiştir. Bu komisyonun çalışmaları neticesinde üç aşamalı okullar sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca 1783 yılında Petersburg'da bir öğretmen okulu kurulmuştur. 1783-1792 arasındaki Osmanlı-Rus savaşları sonrası iki ülke arasında 9 Ocak 1792'de Yaş Antlaşması imzalanmıştır. Böylelikle ülke sınırları genişlemeye devam etmiş, yüzyılın sonunda Rusya bölgede bir güç olduğunu göstermiştir.²¹ XVIII. yüzyıl biterken Rusya'nın modernleşme ve aydınlanma yolunda attığı adımların esas hedefi olan güç kazanma ve Batıda kabul görme durumu büyük ölçüde gerçekleşmiştir. II. Katerina dönemi 1796'de ölümü ile sona ermiştir.²²

Rus aydınlanmasının başlangıcını oluşturan ve modern bilime dair önemli gelişmelerin yaşandığı 1696 ve 1796 arasında kalan 100 yıllık zaman dilimine ilişkin önemli gelişmeler kısaca ifade edilmiştir. Bu zaman diliminde gerçekleşen ve coğrafyayı ilgilendiren kısımlara daha yakından bakmak gereklidir.

¹⁹ Zoé Oldenbourg-Idalie, Catherine the Great. <https://www.britannica.com/biography/Catherine-the-Great>; Topsakal, *Rusya Tarihi*, Beydilli, "Rusya", Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 153.

²⁰ Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 155, 156.

²¹ Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, 28-31, 161. Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 156.

²² Bkn. Oldenbourg-Idalie, "Catherine the Great."; Topsakal, *Rusya Tarihi*; Kemal Beydilli, "Rusya."

1. Rus Modernleşmesinde Dışardan Gelen Bilgiler ve Coğrafya Açısından Sonuçları

I. Petro ve II. Katerina dönemlerinde Rusya'nın sınırları genişlemiş, ülke Dünya'da ve bölgede güçlü bir devlet olarak varlığını kabul ettirmiştir. Rus tarihinin bu dönemi incelendiğinde özellikle doğa bilimleri, coğrafya ve matematik alanlarına verilen önem dikkat çekmektedir. Rus modernleşmesinde coğrafyanın rolü, haritacılık, çeviriler, akademinin faaliyetleri ve Rus yayılcılık politikası şeklinde ayrı ayrı incelenmiştir.

2.1. Rus Haritacılığının Değişimi

Avrupa'da XVI. yüzyılın başlarından itibaren modern haritacılığın doğduğu, projeksiyon sistemleri kullanılarak yapılan ölçekli haritalarla gerçeğe yakın çizimler oluşturulmaya başlandığı bilinmektedir.²³ Rus modernleşmesinin başladığı tarih olan XVIII. yüzyıla kadar Rusya'da yapılan haritalar, erken dönem Rus haritaları olarak adlandırılır. Bu haritalar daha ziyade askeri amaçla hazırlanmış, sınır bölgelerini gösteren ve yerel niteliktedir. Esasen Rus modern haritacılık tarihi I. Petro dönemi, Sibiry'a'da genişleme ve Pasifik'e ulaşma olarak 3'e ayırmak mümkündür. Rus modern haritacılığının ortaya çıkması Avrupa'daki kartografik gelişim süreçlerine benzemeyen bazı yönler barındırmaktadır.²⁴ Bilindiği gibi Avrupa haritacılığı modernleşmeye Batlamyus'un yeniden keşfi ile XIV. yüzyılda başlamış, coğrafi keşiflerle hız kazanarak gelişmiştir. Rus haritacılığının Batlamyus'tan etkilendiğine ya da Avrupa'da olduğu gibi Batlamyus haritalarının altlık olarak kullanıldığına dair bir bilgi yoktur.²⁵ Rus kültürüne ait haritacılığın kendine özgü başka tarafları bulunmaktadır.

Rus haritacılığını dışardan gelenlerin yaptıkları ve Rusların yaptıkları haritalar olarak ayırmak gerekir. Rus topraklarının haritalanması ile ilgili bilinen ilk modern çizim, İngiliz elçisi Antoni Jenkinson tarafından 1562 yılında Londra'da yayınlanan *Nova absolutaue Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio* adlı Latince haritadır.²⁶ Haritanın adı daha sonra A. Ortelius'un (1527-1598) hazırladığı *Theatrum Orbis Terrarum* adlı ilk atlastaki atf listesinde geçmektedir. Bu nedenle bölgenin eldeki en eski haritası olduğu belirtilmiştir.²⁷ Batı tarafından hazırlanan tüm haritalar, Rus kaynaklarından edinilen bilgilerle üretildiğinden Rusların elinde harita yapımı için gerekli bilgi birikiminin var olduğu düşünülmektedir. Buna rağmen Jenkinson Haritası, Ruslar tarafından yapılmadığından Rus coğrafyacılığının/haritacılığının durumu hakkında pek bilgi vermez. Özellikle İngiliz yayılcılığının, Çin'e karadan giden yolları bulma ve bu konuda bilgiler edinme amacına hizmet eder niteliktedir. Latince olan

²³ Richard L. Kagan and Benjamin Schmidt, "Maps and the Early Modern State: Official Cartography", In *The History of Cartography*, Editor David Woodward (Chicago & London: The University Of Chicago Press., 2007), 663.

²⁴ Marina Tolmacheva, "The Early Russian Exploration and Mapping of the Chinese Frontier", *Cahiers du monde Russe [Online]*, 41, no:1 (2000): 41-56, 43-52.

²⁵ Esasen Avrupa'ya Batlamyus'un gidişi İstanbul'dan ve Ortodoks dünyasından olmasına rağmen Rus haritacılığının Bizans kanalıyla Batlamyus'u tanıma şansı neden olmamıştır? Bu soru başka bir çalışmanın konusu olarak buraya not edilmiştir. Valerie Kivelson, "Early Mapping", In *Information and Empire Mechanisms of Communication*, Editors Simon Franklin and Katherine Bowers (Cambridge: Open Book Collections, 2017), 31. Accessed <https://books.openedition.org/obp/4720>.

²⁶ Bundan önceki dış kaynaklı haritalar Avrupalı imajlar olmaktan öteye gitmez. Leonid A. Goldenberg, "Russian Cartography to ca 1700", In *The History of Cartography*, Editor David Woodward (Chicago: University of Chicago Press., 2007), 1852.

²⁷ Lamiya Gafar-Zada, "Anthony Jenkinson's Original Map as a Source on the History of the Safavid Empire", *Turkuaz*, 3, no:2 (2022):150-182; Myoldmaps, 410.6 *Nova absolutaue Russiae Moscoviae et Tartaria.docx* (n.d.). <https://www.myoldmaps.com/4106-nova-absolutaque-russs.pdf>

haritanın kullanılan semboller ve çizim metotları da dönemin Avrupa haritalarına benzerdir (Resim 1).

Resim 1. Jenkinson Haritası (Solda) *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio* (1562) ve Abraham Ortelius'un Avrupa Haritası (Sağda) *Europam sive Celticam Veterem* (1595).²⁸

Bir diğer Batılı harita 1563'teki Herberstein haritası olup Basel'de yapılmıştır. Renksiz olan bu haritanın yapımcısı Heberstein, 1517 ve 1526'da olmak üzere iki kez Moskova'da bulunmuştur. Slav dili hakkındaki bilgisi, Rusya'daki seyahatlerinde yerel halkla iletişimini kolaylaştırmış ve Batı Avrupa tarafından çok az bilinen bu ülke hakkında bilgi toplamıştır.²⁹ Ancak bu iki harita o bölge toprakları hakkında bilgi vermekten öteye gitmemektedir. Avrupa haritacılığındaki gelişmeler kendi topraklarından çok uzakta ve deniz aşırı bölgeleri hedef alan coğrafi bilgi edinme ihtiyacı yani sömürgecilik ile hız kazanmıştır. Örneğin, 1552'de Londra'da kurulan *Muscovy Company* (Moskova Kumpanyası) Arktik Okyanus ve Beyaz deniz üzerinden Rusya ile ticaret yapma amacındadır. Bu durumda İngilizler Asya'nın kuzeyindeki Rus topraklarına dair coğrafi bilgilere ihtiyaç duymuştur. Söz konusu alan ile ilgili ilk haritaları da İngilizlerin yaptıkları görülmüştür. Herman Mall, Abraham Ortelius ve Guillaume Delisle gibi haritacıların Moskova'nın doğusundaki Tatary olarak adlandırdıkları bölge hakkında en son bilgileri birleştirmeye ve bir tür sınır belirlemeye çalıştıkları bilinmektedir.³⁰ Bu faaliyetlerin Rus haritacılığına etkisi bilinmemektedir.

Rusya'ya matbaanın girişi (1563) öncesinde el yapımı bir harita kültürü bulunmaktadır. En erken Çar Korkunç Ivan (1530-1584) döneminde krallığın genel haritasının yapılması için faaliyetler başlamış, dışardan B. Scultetus ve John Dee davet edilmiştir. Ancak bu davetler boşa çıkınca, Ruslar kendi imkânlarıyla haritalar yapmaya başlamıştır.³¹ Yaklaşık 1550'ye kadar, devlet kurumlarının ofislerinde haritacılığa yer ayrılmış, valilere haritacılık eğitimi verilmiş, özelden genele planlanmış idari birimlerin her biri için haritalama çalışmaları başlatılmıştır. Bu haritalar sınır anlaşmazlıklarında ve kadastro işlerinde resmi evrak olarak

²⁸ Map "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio" by Anthony Jenkinson, 1562 / Cartographic Collection Department of the Library of Wroclaw University (Reference: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/40164/edition/40845/content>) ve Map, "Ancient Europe", by Abraham Ortelius (1595) <https://sanderusmaps.com/our-catalogue/antique-maps/europe/general-and-large-regions/ancient-europe-by-abraham-ortelius>

²⁹ Stanford Libraries. (t.y.). "Moscovia Sigismundi Liberi Baronis In Herberstein, Neiperg et Gutehnag Anno M.D XLIX". <https://exhibits.stanford.edu/ruderman/catalog/jr385fy4059>

³⁰ Map "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio" by Anthony Jenkinson, 1562 / Cartographic Collection Department of the Library of Wroclaw University (Reference: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/40164/edition/40845/content>)

³¹ Leo Bagrow, "The Book of the Great Map", *Imago Mundi*, 5, (1948):81-82.

kullanılmış, nehir sistemleri ve yolların gösterildiği çeşitli amaçlı bölgesel haritalar ve bunlara eşlik eden metinler halindedir. Haritalarda tekrar eden otuz civarında simge bulunması belli bir standart olduğunu göstermektedir.³²

Kısa sürede önemli bir haritacılık birikimi sağlanmış, 1626'daki Moskova yangını sonrası bir kısmı kaybolmuştur. Sonrasında yeniden harita hazırlanması gündeme gelmiş, 1626-1627'de *Kniga Bol'shomu chertëzhu* adlı harita oluşturulmuştur. Bagrow'da (1948) haritanın adı *Great Map* olarak geçmektedir. Genel olarak Asya'nın kuzey kıyılarından, Karadeniz'e, Baltık denizinden Obi nehrine kadar olan bölge haritalanmıştır. Yine koordinat sistemi, projeksiyon ve çizgi ölçek yoktur.³³ Ruslar bu dönemde, batı haritalarından haberdar oldukları halde sadece bu haritaların verdiği bilgilerle ilgilenmişlerdir.³⁴ *Great Map*, 1699'a kadar çeşitli revizyonlar geçirmiş farklı şekillerde basılmıştır. Haritayı 1773'te N.I. Novikov, *Eski Rus Hidrografisi* başlığı ile yeniden yayınlamıştır³⁵ (Resim 2).

Resim 2. *Great Map*'tan bir parça³⁶

1696'da S. Remezov, Çarın isteği ile Rusya'nın genel haritasını yapmakla görevlendirilmiştir. 1699-1715 yılları arasında S. Remezov tarafından 3 atlas yapılmıştır. Bu

³² Goldenberg, "Russian Cartography to 1700", 1860-1868.

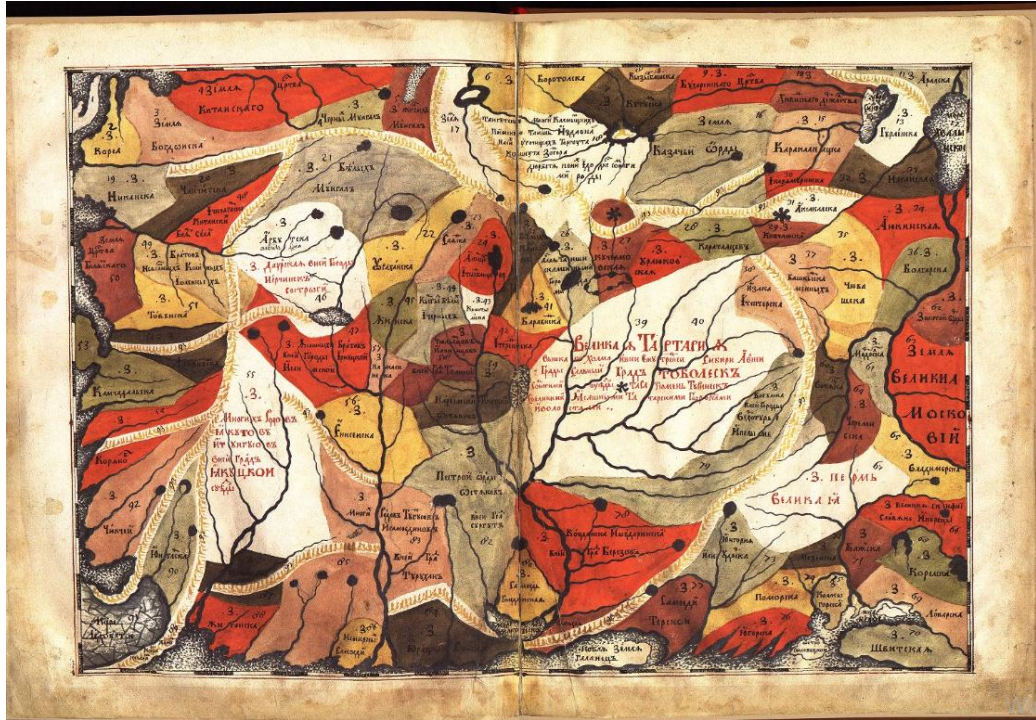
³³ Leo Bagrow, "The First Russian Maps of Siberia and Their Influence on the West-European Cartography of N. E. Asia", *Imago Mundi*, 9 (1952): 83-93. <https://www.jstor.org/stable/1150020>, David Rumsey. "First Atlas of Russia, Published in 1745" (n.d.). <https://www.davidrumsey.com/blog/2011/7/11/first-atlas-of-russia-published-in-1745>

³⁴ Mercator'un Atlası 1637'de W&J. Blaeu'nun Atlas Novus 1661'de Rusça'ya çevrildi.

³⁵ Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 51.

³⁶ Bagrow, "The Book of the Great Map", 81-82.

haritalar *chertezh*³⁷ sitilinde olup, tıpkı *Great Map* gibi ölçek, koordinat sistemi, belirli yön tanımı yoktur. Yerleşmeler arasındaki mesafe, görece yolculuk günleri ya da *versty* denilen Rus ölçüsü ile verilmiştir. Bu tarz haritalarda nehirlerin kesinliği dikkat çekerken, sahil tasvirleri daha ilkel kalmıştır. Ancak dikkate değer ölçüde step ve tayga bölgesindeki siyasi oluşumlar, bazen yöneticilerin isimlerinin de yazıldığı göçebe konfederasyonların değişen karargâhları gibi önemli yazılı ve çizili bilgiler kaydedilmiştir (Resim 3).³⁸ Baba oğul Remezovlar, 1687'den 1730'a kadar Rusya için hem bölgesel hem de genel atlaslar üretmiştir. Bunlar geleneksel Rus haritacılığın son dönemini temsil etmektedir. Haritalar hem ulusal hem de Batı Avrupa için referans noktası olmuştur.³⁹

Resim 3. S.U. Remezov tarafından yapılan Sibirya haritası⁴⁰

Avrupa sömürgeciliği ülke sınırlarından çok uzakta kalan bölgelerden veri toplamayı gerektirmiştir. Oysaki Rusya'da coğrafi bilgi arayışı kendi yaşam alanlarından çok uzakta olmayan sınır komşusu bölgeler boyunca, kara içinde yayılma şeklinde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni, Asya'da Hint ve Çin gibi kadim medeniyetlerin yerleştikleri yerler dışında kalan, Urallar ve Pasifik arasındaki bakir topraklardır. Bu topraklara dair bilgilerin elde edilmesi ve haritalanmasının gerçeğe yakın olması için matematiksel temele dayalı modern haritacılığın başlaması gerekmiştir. 1758-1765 arasında Bilimler Akademisi Coğrafya

³⁷ Bir Rus harita yapım stili olarak tanımlanmıştır (İngilizce sketches). Taslak şeklindeki el yapımı bölgesel ve basit haritalardır. Kivelson, "Early Mapping" ; Tolmacheva, "The Early Russian Exploration...", 51.

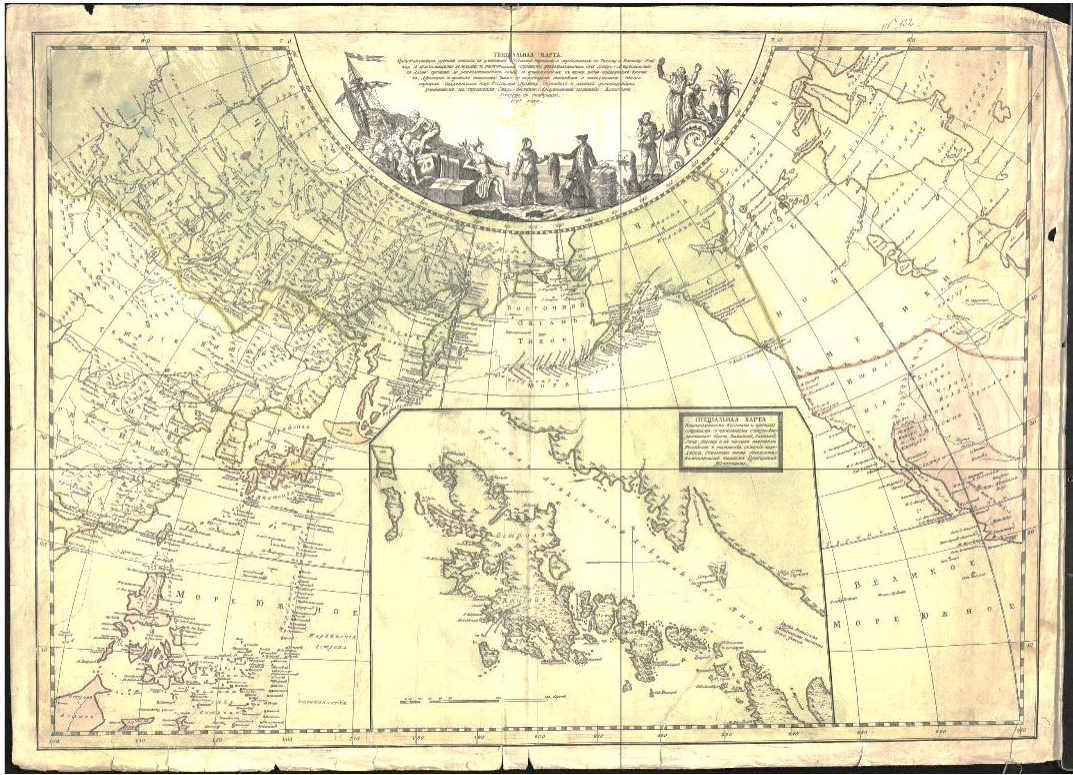
³⁸ Tolmacheva, "The Early Russian Exploration...", 45.

³⁹ Goldenberg, "Russian Chartography to 1700", 1903.

⁴⁰ Semen Ul'ianovich Remezov. "Chertezh i skhodsvo nalichie zemel' vsei Sibiri Tobol'skago i vsekh roznykh gradov i zhilishche i stepi" (Map and likeness of the lands of all Siberia, with Tobol'sk and all the towns and settlements and steppes") 1699. Accessed: https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/view/all/when/1699?sort=pub_list_no_initialsort%2Cpub_list_no_initialsort

Bölümü'nün başında olan M.V. Lomonosov modern Rus haritacılığının kurulmasını sağlamıştır. II.Katerina'nın tüm haritacılık faaliyetlerini devlet himayesinde yürütmesi ülke çapında yetişmiş eleman sağlanması ve haritacılık literatürünün gelişmesi ile sonuçlanmıştır. Haritanın askeri aladaki değeri kazanılan zaferlerle pekiştikçe bu alana yapılan yatırımlar ve harita üretimi artmıştır. Böylelikle modern haritacılık usulleri kullanılarak Rus haritalarının üretimine başlanmıştır.

Modern Rus haritacılığının ilk örnekleri arasında tüccar Ivan Golikov'un (1735-1801) Kiril ile hazırlanmış haritası verilebilir. Kuzey kutbuna yakın bölgelerin alan ve uzunluklarını koruyan projeksiyon sisteminin kullanılması ve ölçek gibi teknik konular, Rus haritacılığının kısa sürede geldiği noktayı göstermektedir. 1787'de yapılan Golikov haritası ile 1730'lardaki Remezov haritaları arasında sadece 57 yıl bulunmaktadır. Golikov haritasının⁴¹ üst kısmındaki gemiler, kürk tüccarları ve kıyı çizimlerindeki ayrıntılar Rus haritacılığının temel motivasyon kaynağının ticaret olduğunu işaret etmektedir⁴² (Resim 3 ve Resim 4).

Resim 4. Ivan Golikov Rusya Haritası-Alaska'da Dahil (1787)⁴³

Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, Rus haritacılığının gelişiminde yönetimin bu konudaki iradesinin rolü büyüktür. Alınan kararlar sonrası haritaların Avrupa'dakiler gibi daha gerçekçi bir hale dönüşmeleri için matematik ve coğrafi bilgiler gereklidir. Dönemin ilk çevirilerinin matematik, astronomi ve coğrafya alanlarında olması bu durumu doğrulamaktadır. Rusya haritacılık çalışmalarını batı ile kurduğu temaslara ve akademide geliştirdiği matematik alt yapısına borçludur. Böylelikle Golikov haritası gibi çağın en ileri düzey niteliklerini taşıyan haritalar Rusya'da üretilmeye başlanmıştır. M. Bashanov, 1700

⁴¹ Golikov, Ivan Ivanoviç, (1735-1801) haritacı. "Golikov Map", <https://www.loc.gov/item/2018694074/>

⁴² Ramond H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1550-1700*, (Berkeley and Los Angeles: University of Californiya, 1943).

⁴³ Golikov, Ivan Ivanoviç, "Golikov Map" <https://www.loc.gov/item/2018694074/>

sonrası Rus haritacılığının gelişmesinde I. Petro dönemi sonrası gelişmelerin katkısını önemle vurgulamaktadır.⁴⁴

2.2. Coğrafyaya Etkileri Bakımından Çeviri Faaliyetleri, Akademi ve Okullar

Rus modernleşmesinde en kritik konulardan biri çeviri ile dışardan gelen bilgiler olmuştur. Rus kültüründeki çeviri faaliyetleri I. Petro öncesi dönemden başlamıştır. Ruslar'ın çevrelerinde olup bitenlere dikkat etmeleri öncelikle askeri ve siyasi nedenlerle XVII. yüzyıl başlarından itibaren dışardan bilgi girişini zorunlu kılmıştır. Sınırları dışındaki bölgeler ve Dünya hakkında bilgi edinmek için coğrafi bilgiye ihtiyaç duymuşlar, 1637 gibi erken bir tarihte Mercator Atlası Rusça'ya çevrilip basılmıştır. Çar Aleksey (1645-1676) dönemi, çeviri hareketlerinin yoğunluğu bakımından özellikle önemlidir. Bu dönemde Willem Blaeu (1571 - 1638) ve oğlu Joan Blaeu'nun (1596-1673) *Atlas Novus* (1645) adlı eserinin 1661'de çevirisi yapılmıştır.⁴⁵ Bu çevirilerin bilimsel anlamda coğrafyayı geliştirdiği ve Rus modernleşmesi için zemin hazırladığı açıktır. I. Petro dönemi çevirilerinde coğrafya ile ilgili olarak, Huygens'in Kopernik sistemini de anlatan eseri *Cosmotheoros'u*, Johann Hubner'in *Eski ve Yeni Coğrafyanın İncelenmesi* kitabı, ayrıca Philip Cluverus'un kitabı ve modern coğrafyanın başlangıcı kabul edilen B. Varenius'un kitabı da yer almaktadır.⁴⁶ Böylelikle birçok bilimsel kitabın Rusya'ya çevrilmesi ve bu arada da Rus diline yüzlerce yeni kelime girmesi sağlanmıştır.

Rus coğrafyacılığında ikinci eksen akademideki faaliyetler olmuştur. Modern ve yeni usullerle ilk akademi S. Petersburg'da I. Petro tarafından kurulmuştur. St. Petersburg Akademisi kuruluş tüzüğünde yapısal olarak 3 ana dal belirlenmiş ve bu dallardan birini matematik bilimleri başlığı altında coğrafya, astronomi ve navigasyon oluşturmuştur. Akademi'de matematikçi L. Euler'in de üyesi olduğu *coğrafya ve kartografi* birimi kurulmuş, Rusya'da ilk atlas hazırlanmıştır. Akademiye batıdan getirilen ilk akademisyenlerden biri olan Johann George Gmelin ülkenin doğal kaynaklarının bilimsel olarak çalışılması geleneğini başlatan kişi olmuştur.⁴⁷ Esasen tarihçi olarak bilinen Gerhard Friedrich Müller (1705-1783) akademiye ilk gelen Almanlar'dan biridir. Akademinin gelişimi için çok çalışmış, St. Petersburg gazetesinin gelişmesinde aktif rol oynamıştır. Rus tarih yazıcılığının kurucusu olarak bilinmektedir. Rusya ve Sibirya'nın tarihi ve coğrafyası ile ilgili çalışmalarda ilk sırada gelmektedir. Büyük kuzey keşfine katılarak, 10 yıl bölgede zaman geçirmiş, tarih ve coğrafya ile ilgili olarak pek çok bilgi ve belge toplamıştır. Sibirya'daki halkların etnik özelliklerini yazmıştır. Müller, Rus modernleşmesinde Leibniz'in önerdiği gibi sahadan dil, tarih ve coğrafya bilgilerinin toplanması görevini başarıyla gerçekleştirmiştir.⁴⁸ Müller'in geride bıraktıkları, sonrasında yetişecek Rus bilim insanları için ilham kaynağı olmuştur.

1739'da akademi içinde ayrı bir coğrafya bölümü oluşturulmuştur. 1756'da Lomonosov bölümün başına getirilmiştir. 1765'te II. Katerina kadastro yasası ile geniş ölçekli yüzey taramalarını başlatmıştır. Tüm bunlar Rus coğrafya modernleşmesinde matematiğin eşlik ettiği gelişmelerdir. 1765'te Sibirya çalışmalarının babası G. F. Müller Sibirya araştırma gezisinden büyük miktarda bilgi ile dönmüştür. Bu bilgiler yazılı ve çizili yayınlara dönüşerek bilim dünyasında yankılanmıştır. Müller'in akademik titizliği mekândan veri toplama

⁴⁴ Bashanov. *Tarihi Rus Haritalarında Osmanlı Devleti (1700-1917)*, 3.

⁴⁵ Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 37.

⁴⁶ Varenius'un Türkçe çevirisinin 2024 itibarıyla hala Türkiye'de olmaması dikkate değer bilgidir.

⁴⁷ Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 119.

⁴⁸ Yusuf Akbaba, "Sibirya Araştırmalarının Unutulan Öncüsü: Gerhard Friedrich Müller". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, no:8 (2022): 617-624. <https://doi.org/10.53718/gttad.1120541>.

konusunda bilimsel bir gelenek oluşmasını sağlamıştır. Coğrafyanın ve kartografyanın temeli olan mekândan bilgi toplama işinin geleneksel anlatılar bağlamından koparak, belgeler ve kanıtlar eşliğinde yapılması yeni bilim anlayışının getirdiği bilgide kesinlik niteliğini de karşılamaktadır.

Akademideki diğer önemli isim, Johann Georg Gmelin'in (1709-1755) en dikkat çeken özelliği ülkenin doğal kaynaklarının bilimsel olarak çalışılması fikridir. 1727'den 1731'e kadar St. Petersburg akademisinde görev yapmıştır. Coğrafyaya katkıları bilimsel keşif gezileri ile olmuştur. Gmelin, 1731'de Amiral Vitus Bering (1681-1741) başkanlığında *Büyük Kuzey Keşfinde* görevlendirilmiştir. Çeşitli zorluklarla 10 yıl süren bu keşifle Yakutistan'a kadar gidilmiştir. Keşif sonrası 1178 bitkinin açıklandığı dört ciltlik Latince *Folora Sibirica* ve 1751-52'de diğer eseri 1733-'den 1743'e *Sibirya'dan Yolculuklar* yayımlanmıştır. Gmelin gibi geziye katılan Georg Wilhelm Steller (1709-1746) ürettiği yayınlarla, Sibirya'nın coğrafi özelliklerinin kayıt altına alınmasında etkili rol oynamıştır. Akademinin en önemli isimlerinden biri de Peter Simon Pallas'tır (1741-1811). Berlin doğumlu alman doğa bilimci Pallas, 1768'de geldiği S.Petersburg'da doğanın genel yasalarını araştırmaya odaklı eserler vermiştir. Zamanının en önemli doğa bilimcilerinden ve kâşiflerinden biri olarak *Rus İmparatorluğunun Farklı bölgelerine Seyahatler 1768-1773* adlı eseri birçok Avrupa diline çevrilmiştir.⁴⁹ Söz konusu akademisyenler ve eserleri Avrupa bilimi ile Rus bilimi arasında önemli bir köprü oluşturmuştur. Rusya'da üretilen bilgiler kısa sürede Avrupa Bilimler akademilerinin dikkatini çekmiştir.

I. Petro'nun kurduğu matematik, astronomi, gemi seyrüseferi doğa bilimleri öğretilen okullar devlet memuru eğitime odaklanmış ilk genel devlet okullarıdır. İlk, 1701 Moskova Matematik ve Navigasyon Okulu ile başlamıştır. H. Farquarson, Matematik ve Navigasyon Okulu'nun müfredatını hazırlamış, Euclid'in kitabı da olmak üzere 38 bilimsel el kitabını Rusça'ya çevirmiştir. Latince yazmış, Arap rakamlarını Slav rakamları yerine kullanmıştır. Mercator'un haritasının gravürünü yapmış, deniz harp akademisi öğretim için enlem tablosu hazırlamış, matematik eğitiminin Rusya'daki kurucusu olmuştur. Bir diğer kişi Leontii Magnitskiy Almanca Felemenkçe ve İtalyanca öğrenmiştir. Matematik öğretmeni olup iki ciltlik Aritmetik adlı bir derleme yapmıştır. Bu eser sonucu matematik Rus kültüründe yer eden ilk sistematik bilim olmuştur. Hem Farquarson hem de Magnitskiy'in önemi daha sonraki zamanlarda daha fazla anlaşılmıştır. 1714'te Matematik öğrenimi için tüm vilayetlerde hesaplama okulları açılmıştır.⁵⁰ Rusya'da matematik öğrenen devlet memurları, atandıkları bölgelerdeki haritacılık çalışmalarında görev almıştır.⁵¹

2.3. Coğrafi Bilginin İşlevi Bakımından Rus Yayılmacılığı

Rusya tarihine bakıldığında, 1550-1700 arasındaki zamanda Moskova Prensliği Volga'dan Ural Dağları'na ve Pasifiğe kadar olan yerleri kontrol altına almıştır. 1581'de Kazak Ataman Ermak Timofeevich Sibirya Hanları'nın güçlerini yenerek Moskova Prensliği'ne Sibirya'nın kapılarını açmıştır.⁵² XVIII. yüzyıla gelindiğinde, doğuda Kurill, Aleut ve Alaska yarımadasına kadar olan yerler ele geçirilmiştir. XIX. yüzyılda Rusya Kuzey Kaliforniya ve

⁴⁹ Britannica, T. Editors of Encyclopaedia, "Peter Simon Pallas", Encyclopedia Britannica. (2021, September 18). <https://www.britannica.com/biography/Peter-Simon-Pallas>, Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 168.

⁵⁰ Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 75.

⁵¹ Goldenberg, "Russian Chartography to 1700", 1866.

⁵² William Coxe, *Account of the Russian Discoveries between Asia and America*, (Cambridge: Cambridge University Press., 2014), 279.

Hawaii Adası'nda koloni kuracak kadar ilerlemiştir. Rus yayılmasında Uralların doğusundan Pasifik'e kadar olan alan ile güneyde Karadeniz ve sıcak denizlere inişi sağlayacak bölgeler kritik rol oynamıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Moskova Prensliği'nin hedefi bu bölgeleri ele geçirmek olmuştur.⁵³ Bu hedefin askeri ve siyasi yönleri bir tarafa bırakılırsa coğrafi bilgiyi ilgilendiren boyutları da vardır.

Rus devletinin daha önce çok fazla bağ kurmadığı Sibiry'a bölgesi, Petro'nun ilk yöneldiği alan olmuştur. Sibiry'a keşifleri başlatılmış, Astrahan ve Kazan'a modern bilimsel faaliyetler kapsamında araştırma ve ölçüm grupları gönderilmiştir. 1696'da Ruslar Kamçatka'ya kadar ulaşmış, bilimsel bilgilerin yanı sıra zengin bir ticari potansiyel ele geçmiş, Rus gemileri yüzlerce değerli kürkten oluşan kargolarıyla geri dönmüştür. Kürk hayvanları, tilki, kurt, kakım, samur dışında, madenler gibi diğer doğal kaynaklara erişmek mümkün olmuştur. 1720'de Sibiry'a'ya Daniel Messerschmidt (1685-1735) önderliğinde yedi yıllık bir sefer gerçekleştirilmiştir. 1725-1730'daki seferde Amiral V. Bering başkanlığındaki ekip Asya ve Amerika arasındaki su yolunu keşfedilmiştir⁵⁴ (Resim 5).

Resim 5. Kaptan Vitus Bering'in keşfettiği Kamçatka ve Yukotan Haritası (1725).⁵⁵

Bering'in ismi verilen bu su yolunun daha ötesine geçen ekip elemanlarından Aleksei Chirikov (1703- 1748) ve Mikhail Gvozdev bu kıyılarda ilerlemiştir. Ru tüccar Ivan Golikov Alaska bölgesinde önemli keşiflerde bulunmuştur. Kısa süre içinde Sibiry'a ve Alaska bölgesi verimli bir sömürge alanı haline dönüşmüştür. Daha sonra bu bölgeye haritalama ve yer ölçümleri için ekipler gönderilmiştir. Ivan Golikov Alaska'yı ilk keşfeden olarak tarihe geçmiş, sonrasında kısa sürede Rus tüccarlar bu bölgeye akın etmiştir. Golikov tarafından yapılan 1787 Rusya haritası coğrafyacılığın geldiği nokta kadar, baş kısmında yer alan tüccar tasvirleri

⁵³ Topsakal, *Rusya Tarihi*.; Kemal Beydilli, "Rusya."

⁵⁴ Vitus Jonassen Bering (1681--1741) Danimarka'da doğmuş ancak yaşamının büyük bölümünü Rusya'da deniz kuvvetlerinde geçirmiştir. 1725'te I. Petro'nun isteği ile doğuya sefer düzenlemiş Bering Boğazını keşfetmiştir. Library of Congress, "Vitus Bering" https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_02572/?r=-0.056,-0.081,1.111,0.569,0 adresinden alındı; Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Vitus Bering." Encyclopedia Britannica, April 17, 2024. <https://www.britannica.com/biography/Vitus-Bering>.https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_02572/?r=-0.056,-0.081,1.111,0.569,0

⁵⁵ "Russian Discovery Bering Chirikov and Gvozdev", https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_02572/?r=-0.056,-0.081,1.111,0.569,0 adresinden alındı.

bölgenin kürk ticareti konusundaki potansiyelini ve Rusya'nın emperyalist hedeflerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Resim 4).⁵⁶

Rus keşifleri, Avrupalı Portekiz, İspanya, İngiltere veya Hollanda gibi sömürgeci ülkelerinkine benzer şekilde gerçekleşse de bir yönde ayrılmıştır. Rusya devleti genişlemesini sınırından başlayarak ilerletmiş, daha ziyade karadan ve Sibiry'a gibi daha az yerleşilmiş, yeraltı yerüstü kaynakları bakımından zengin bakir topraklara doğru ilerlemiştir. Bölgedeki yerel toplulukların çeşitliliğine karşın Rusya'ya karşı büyük bir güç teşkil etmemeleri, Rusya'nın bu yerel topluluklar ile başarılı bir strateji ile başa çıkması ve aynı bölgede hak iddia eden rakip güçlerin olmaması gibi avantajlara sahip olmuştur. 1680'lerde bölgedeki en büyük güç olan Çin'in sınırına dayanmış, buradaki Amur bölgesini ele geçirerek ve Çin'i bu bölgeden uzak tutarak bu sorunu da çözmüştür.⁵⁷ Rus keşiflerinin XVII. yüzyılda daha yerel ve bireysel gibi görünen yüzü, XVIII. yüzyılda devlet eliyle daha sistematik şekilde üstün teknik bilgiler, silahlar ve yerel halktan alınan bilgilerle önemli bir direnişle karşılaşmamışlardır. Esasen bir yanda Rus modernleşmesi gerçekleşirken öte yandan yayılma da gerçekleşmiş, yayılmada kullandıkları teknik, gelişmekte olan Rus bilimi özellikle de matematik, coğrafya ve onun getirdiği beceriler ile desteklenmiştir.

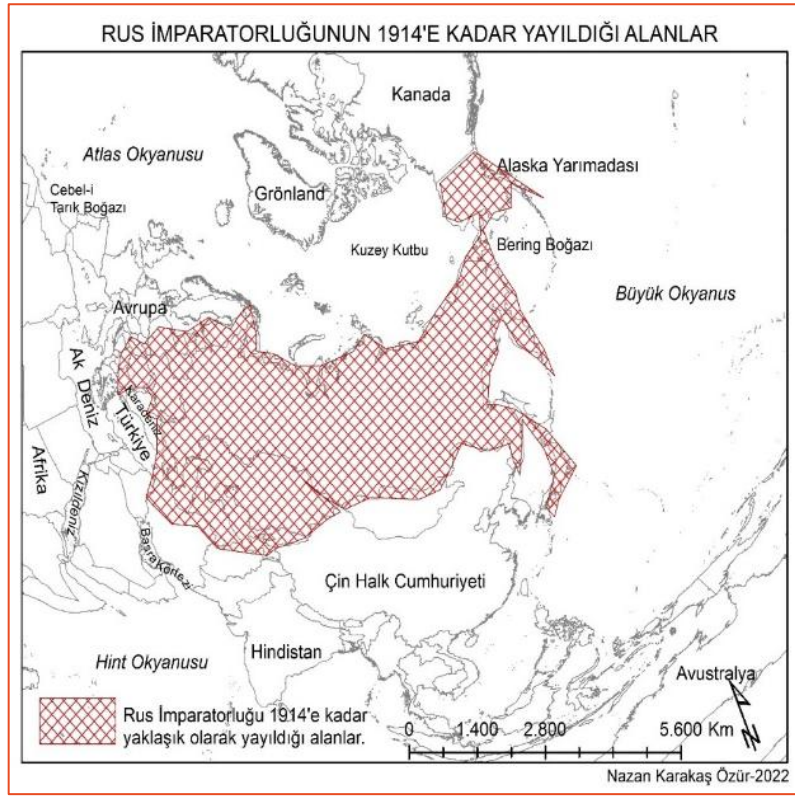
Genişleme, beraberinde üretim-tüketim ve dağıtım ilişkisinde açıklara neden olmuş, yeni kazanılan topraklardaki hammadde Rusya'ya bir güç sağlamıştır. Bunların işlenmesi ve dağıtılması için daha fazla teknolojiye talep doğmuştur. Daha fazla teknoloji, mühendislik bilgisi yani onu destekleyen matematik ve doğa bilimlerine dayanmaktadır. Nitekim Rusya'ya giren matematik kültürü, Euler'in öğrencileri sayesinde toplum tabakaları arasında yayılmaya başlayınca onların kitaplarından öğrenen amatör mühendisler ortaya çıkmıştır. Örneğin I. Ivanovic Polzunov 1763-66 yıllarında Barnaul madeninde bir buhar makinesi inşa etmiştir. K. D. Frolov, Ural Altay madenlerinde karmaşık aktarma mekanizmalarında oluşan tesisler tasarlamıştır. I. P. Kulubin ise saat, teleskop, mikroskop, iki dürbün ve büyük bir köprü modeli yapmıştır. Bu kişiler üretimleri ile Lomonosov'un ifade ettiği "ülkenin entelektüel kaynaklarını bir araya getirmede sınıf önyargısının kaldırılması" düşüncesinin en canlı kanıtları olmuştur.⁵⁸ Birbirini destekleyen bu gelişmelerle birlikte Rus yayılması, kısa sürede geniş alanlara ulaşmıştır (Harita 1).⁵⁹

⁵⁶ Library of Congress, "General Map Presenting the Convenient Methods of Increasing Russian Trade and Navigation in the Pacific and Southern Oceans Information". <https://www.loc.gov/item/2018694074/>

⁵⁷ Tolmacheva, "The Early Russian Exploration...", 41-42.

⁵⁸ Vucinich, *Rus Kültüründe Bilim*, 188,189.

⁵⁹ Harita literatürden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Harita 1. I. Petro Sonrası 1915'e Kadar Rus Yayılma Alanı.

Rusların sömürgecilik başarılarında, daha önce de vurgulandığı gibi yerel dillere hâkim olma ve coğrafi bilginin bilimsel yollarla elde edilmesinin rolü büyüktür. Başlangıçta I. Petro'ya bu yönde öğüt veren Liebniz haklı çıkmıştır. Sahadan toplanan yerel halklara ait bilgiler yazılı ve çizili olarak ürüne dönüşmüştür. Coğrafi bilgi ve sömürgecilik arasında birbirini besleyen bir süreç olmuştur.

Son tahlilde, Rus modernleşmesi kendine has özelliklere sahiptir. Dünyanın başka yerlerindeki toplumlar için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Örneğin günümüzde, görece modernliği ile Asya'nın doğusunda dikkat çeken şehir Şangay, Smith'e göre "St Petersburg'un emperyal iddialarının hiçbirine sahip değildi: Çin'in en büyük sanayi ve ticaret merkezi olarak onun idolü, Mammon'du⁶⁰ ve kalbi tamamen pazarda yatıyordu."⁶¹ Smith'e göre "finans" konusu yeni tip bir modernleşme aracıdır. Konunun bu açıdan incelenmesi ve bu savın da tartışılması gereklidir.

Sonuç

Modernleşme sosyal bilimlerin sıklıkla tartıştığı bir kavramdır. Modernleşmenin bir toplumda gerçekleşmesinde değişimin gerekli olduğu, bu değişimin yeni bilgi girişi dolayısıyla ancak bilimsel faaliyetler aracılığıyla olacağı da açıktır. Bu yönü ile Avrupa'da yaşanan ilgili gelişmeler modellenerek, Rus toplumunda modernleşmenin nasıl gerçekleştiği ve coğrafi bilgi ile etkileşimi belirlenmeye çalışılmıştır.

⁶⁰ Mammon; İncil'de zenginlik için kullanılan terim olup, genelde zenginliği kötü ve olumsuz anlamda tanımlamada kullanılmıştır. Melisa Petruzzello, "mamon". *Ansiklopedi Britannica*, 8 Eylül 2020, <https://www.britannica.com/topic/mammon>. Erişim tarihi: 2 Ocak 2022.

⁶¹ Steve A. Smith, *Revolution and the People in Russia and China*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 16-17.

Rusya son 500 yılda hızla genişlemiştir. Bu genişlemede çevresindeki toprakları sistematik olarak tanımlaması, haritalaması ve bu bölgelere dair verileri toplamasının rolü büyük olmuştur. Çok fazla yerleşik alanı ve nüfusu olmayan ancak etnik çeşitliliğe sahip Sibiry'a'yı coğrafi olarak başarılı şekilde analiz etmiştir. Bu analizde matematiğin dolayısıyla kartografyanın, yerelden başlatılmasının rolü önemlidir. Akademinin kurulmasıyla Rusya'ya taşınan bilimsel bilgi, "kendine özgü bilim ve teknoloji üretimini" ortaya çıkarmıştır. Bütün bu gelişmeler mekân bilgisi/coğrafi bilgi ve matematik ile mümkün olabilmektedir. St. Petersburg Akademisi'nde çağdaşlarının saygınlığını kazanacak derecede teorik matematik seviyesine ulaşılmışken, bu bilgilerin pratikte uygulama sahaları coğrafya ve astronomi olmuştur. Rus modernleşmesinde, matematik coğrafi bilgilerin modellenmesinde kullanılmıştır. Rusya'ya askeri ve siyasi gücünü veren coğrafi bilgi, Rus emperyalizminin de itici faktörü olmuştur. Coğrafya, matematik gibi öncü bilimler arasında yer almıştır. Rus modernleşme projesinin etkili ve hızlı sonuç vermesinde devlet eliyle başlatılan girişimler önemli rol oynamıştır.

Çalışmada tartışılan konunun sadece belli bölümleri örneklenerek burada ele alınabilmiş, başka toplumlarda da aynı modernleşme sürecinin yaşanıp yaşanmadığı sorusu henüz cevap bulmamıştır. Günümüzün Japonya, Dubai ya da Singapur'u aynı bağlamda, -varsa matematik ve coğrafya iş birliğinin etkileri bakımından- araştırılmalıdır.

Kaynakça

- Abraham Ortelius Map, "Ancient Europe", (1595)<https://sanderusmaps.com/our-catalogue/antique-maps/europe/general-and-large-regions/ancient-europe-by-abraham-ortelius>
- Akbaba, Yusuf. "Sibiryaya Araştırmalarının Unutulan Öncüsü: Gerhard Friedrich Müller." *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, no:8 (2022): 617-24. <https://doi.org/10.53718/gttad.1120541>
- Bagrow, Leo. "The Book of the Great Map." *Imago Mundi* 5, (1948): 81-82.
- Bagrow, Leo. "The First Russian Maps of Siberia and Their Influence on the West-European Cartography of N. E. Asia." *Imago Mundi* 9, (1952):83-93.
- Bashanov, M. *Tarihi Rus Haritalarında Osmanlı Devleti (1700-1917)*. Çeviren İlyas Kemaloğlu. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2023.
- Beydilli, Kemal, "Rusya", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rusya#2> (12.08.2024).
- Bushkovitch, Paul. "The Romanov Transformation, 1613-1725. In *The Military History of Tsarist Russia* (31-47). Editors Frederick W Kagan and Robin Higham. New York: Palgrave& Macmillan, 2002.
- Coxe, William. *Account of the Russian Discoveries between Asia and America*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Davies, Brian. "The Foundations of Muscovite Military Power." In *The Military History of Tsarist Russia* (11-31). Editors Frederick W Kagan and Robin Higham. New York: Palgrave& Macmillan, 2002.
- Demir, Remzi. *Osmanlı Epistemesini Anlamak Çatışma Kuramı*, İstanbul: Muhayyel Yayınları, 2020.
- Dillan, Chevalier. *Conquest of Siberia*. Translated Gerard Muller, London: Allen and Co., 1843.

- Fisher, Ramond H. *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley and Los Angeles: University of Californiya, 1943.
- Frank, Philipp. *Bilim Felsefesi*. Çeviren Dilek Kadioğlu, İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Gafar-Zada, Lamiya. Anthony Jenkinson's Original Map as a Source on the History of the Safavid Empire. *Turkuaz* 3, no:2, (2022):150-182.
- Goldenberg, Leonid A. "Russian Chartography to ca 1700", In *The History of Cartography* (1852-1903), Editor David Woodward. Chicago: University of Chicago Press., 2007. http://www.press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V3_Pt2/HOC_VOLUME3_Part2_chapter62.pdf
- Golikov, Ivan. "Golikov Map" 1787. <https://www.loc.gov/item/2018694074/>
- Jenkinson Anthony, "Nova Absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae Descriptio" 1562 / Cartographic Collection Department of the Library of Wroclaw University. <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/40164/edition/40845/content>
- Kagan, Richard L. and Schmidt, Benjamin. "Benjamin Maps and the Early Modern State: Official Cartography." In *The History of Cartography Volume Three (Part 1) Cartography in the European Renaissance (661-679)*. Editor David Woodward. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2007.
- Kamenskii, Aleksander B. *The Russian Empire in the Eighteenth Century*, Translate David Griffiths. London and NewYork: Routledge, 2015.
- Kivelson, Valerie, "Early Mapping", In *Information and Empire Mechanisms of Communication*. Editors Simon Franklin and Katherine Bowers. Cambridge: Open Book Collections, 2017. Accessed <https://books.openedition.org/obp/4720>
- Kort, Michael, *A Brief History of Russia*, Newyork: Facts on File, 2008.
- Library of Congress. "Russian Discovery of Siberia", <https://www.loc.gov/collections/meeting-of-frontiers/articles-and-essays/exploration/russian-discovery-of-siberia/>
- Library of Congress. "Russian Discovery Bering Chirikov and Gvozdev." <https://www.loc.gov/collections/meeting-of-frontiers/articles-and-essays/alaska/russian-discovery/>
- Massa-Esteve, M. R. (2022). "Leibniz, Peter The Great, And The Saint Petersburg Academy Of Sciences and Arts." *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*. XX, 31-50. https://upcommons.upc.edu/bitstream/handle/2117/377940/Quaderns_XX_2022_article_2.pdf?sequence=5
- Mottley, John, *The History of the Life of Peter the First, Emperor of Russia*. London: Printed and sold by the booksellers in town and country, 1739. <https://heionline.org/HOL/License>.
- Nikiforov, Leonid Alekseyeviç. Peter I. <https://www.britannica.com/biography/Peter-the-Great>. Last Updated: Jul 14 2024.
- Oldroyd, David, *İnsan Düşüncesinde Yerküre*, 4. Basım, çev. Ülkün Tansel, İstanbul: TÜBİTAK, 2004.
- Oldenbourg-Idalie, Zoé, "Catherina the Great". <https://www.britannica.com/biography/Catherine-the-Great> Last Updated: Jul 30 2024.

- Pattison, William D. "Coğrafyanın Dört Geleneği." Çeviren Yılmaz Arı. Ege Coğrafya Dergisi, 12, (2003): 119-125.
- Petruzzello, Melisa. "Mamon." *Ansiklopedi Britannica*, 8 Eylül 2020.
<https://www.britannica.com/topic/mammon>. Erişim tarihi: 2 Ocak 2022.
- Rossi, Paulo. *Modern Bilimin Doğuşu*, Çeviri Neşenur Domaniç. İstanbul: Literatür Yayınları, 2009.
- Remezov, Semen Ul'ianovich. "Irtsh." Chapter 29, f. 98 in Remezov's Khorograficheskaia chertezhnaia kniga (Chorographic Sketchbook of Siberia), 1697.
- Rumsay, David, "First Atlas of Russia, Published in 1745."
<https://www.davidrumsey.com/blog/2011/7/11/first-atlas-of-russia-published-in-1745>
- Shepard, Jonathan, "The origins of Rus' (c.900–1015)", In *The Cambridge History of Russia* (45–72). Editor Maureen Perrie. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Stanford Libraries. (t.y.). *Moscovia Sigismundi Liberi Baronis In Herberstein, Neiperg et Gutehnag Anno M.D XLIX*. <https://exhibits.stanford.edu/ruderman/catalog/jr385fy4059>
- Smith, Steve A. *Revolution and the People in Russia and China*, UK: Cambridge University Press, 2008.
- Tolmacheva, Marina, "The Early Russian exploration and mapping of the Chinese frontier". Cahiers du monde Russe [Online], 41, 1, (2000): 41-56. Online since 15 January 2007, Connection on 01 May 2019. URL :<http://journals.openedition.org/monderusse/37> ; DOI : 10.4000/monderusse.37
- Topsakal, İlyas, *Rusya Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi AUZEF Yayını, t.y.
- Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, "Modernleşme", <https://sozluk.gov.tr/>
- Vucinich, Alexander, *Rus Kültüründe Bilim*. Çeviren Mete Cankaya ve Levent Cankaya. İlk baskı 1963. Stanford University Press. İstanbul: Orion Kitapevi, 2019.
- Walicki, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi*. Çeviren Alâeddin Şenel. 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Weickhardt, George G. "Political Thought in Seventeenth-Century Russia." *Russian History* 21, 3, (1994): 316-337. <https://www.jstor.org/stable/24657396>

Summary

Modernisation is a holistic situation that emerged in the scientific, social, economic, technological, and political fields that developed and rose in Europe during the 17th century. The modernisation of Europe was initiated by the enlightenment inspired by science. The main purpose of this effect is to discuss the place of science, especially geography, in the subsequent modernisation of societies outside Europe. The study is a compilation and evaluation study that analyses the role of geography in the modernisation of Russia using the historical method. The existence of the Russian State dates back to the 10th century. This amount expanded according to the territorial parties of the countries. Between 1550 and 1700, the Principality of Moscow took control of the areas from the Volga to the Ural Mountains and the Pacific. Russia's real global developments and its place on the stage began with Peter I (1682-1725) at the beginning of the 18th century and reached their peak with Catherine II (1762-1796). The main goal was to become like Europe, and thus to make the country the best, most powerful, and most respected state of the West, which was seen as modern and advanced. Western science and technology were important tools for the realisation of this goal.

In the Russian change movement that started with Peter I, information and trained personnel support were received from the West through translations. Regulations were made in the state system, and the St. Petersburg Academy of Sciences was established in 1724. In particular, focus was placed on mathematics and its application areas, astronomy, geography, geodesy, and navigation. The reflection of all these developments on geography was the development of cartography and the increase in spatial knowledge. The first maps of the region can be expressed as traditional maps of the Russians and those produced by the Europeans. The organisation of Russian hand-made maps from specific to general across the country enabled the accumulation of a large amount of data. These maps were used for administrative purposes and in border disputes by state officials as official documents, cadastral maps, and regional maps for various purposes showing roads and the accompanying texts. Maps have a unique tradition. The most important example in this regard is the map called the Great Map (*Kniga Bol'shomu chertzu*), made in 1626-1627. In general, the region from the northern coast of Asia to the Black Sea, from the Baltic Sea to the Obi River, was mapped. There was no coordinate system, projection, or line scale. Although the Russians were aware of western maps during this period, they were only interested in the information provided by these maps. The Great Map underwent various revisions until 1699 and was printed in different forms. In addition to this map, in 1696, S. Remezov was tasked with making a general map of Russia upon the request of the Tsar. S. Remezov made 3 atlases between 1699 and 1715. These maps are also in the *chertezh* style, and, just like the Great Map, there is no scale, coordinate system, or specific direction definition. The distance between settlements is given in relative travel days, or in Russian measurements called *versty*. While the accuracy of the rivers in these maps is remarkable, the coastal descriptions remain more primitive. However, to a considerable extent, important written and drawn information, such as the political formations in the region and the changing headquarters of nomadic confederations, sometimes with the names of the rulers, is recorded in the Cyrillic alphabet on the maps. These maps represent the last period of traditional Russian cartography.

During the Russian expansion, modern cartography based on mathematical foundations began. Especially the region from the east of the Urals to the Pacific was sparsely populated and rich in underground and surface resources. Information about this area had to be collected from the field and mapped realistically. Russian maps were started to be produced using modern cartography methods. For example, the use of a projection system that preserved the areas and lengths of the regions close to the North Pole seen in the map prepared in Cyrillic by Ivan Golikov (1735-1801), who was essentially a merchant, and technical issues such as scale show the point that Russian cartography reached in a short time. There are only 57 years between the Golikov map made in 1787 and the Remezov maps of the 1730s.

In the development of Russian cartography, the role of the government's will on this issue as well as the information coming from outside is great. In order for maps to become more realistic like those in Europe, information about mathematics and measurement activities is necessary. Russian cartography not only required the recording of the place by making expeditions but also the modern cartographic knowledge to be obtained through translations. The fact that the first translations of the period were in the fields of mathematics, astronomy, and geography confirms this situation. Developments in other fields of geography are directly related to the scientific methods of Siberian explorations and data collection from the field. A large amount of data was collected from Siberia using scientific methods and brought back and turned into volumes of publications in the academy. The discovery of the Bering Strait and Alaska on the opposite shore resulted in Russia establishing colonies along the western coast of North America in a short time. Thus, advances on land were added to advances on the seas. While the theoretical mathematics level that would earn the respect of its contemporaries was reached at the St. Petersburg Academy, the fact that the practical application areas of this information were geography and astronomy was the result of the state's conscious choice in this direction. In Russian modernisation, mathematics was used in modelling geographical information. During all these developments, geographical information that gave Russia its power was also the driving force of Russian imperialism. Thus, geography took its place among the leading sciences such as mathematics and natural sciences in Russian modernisation.

Hellen Diplomasisinde Uzlaşmazlıkların Çözümünde Tahkim Uygulaması

Erdoğan Gürbüz* Ümran Ozan Karahan ^b

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar, Doktora Öğr.,
Uşak/TÜRKİYE
egurbuz46@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3476-5899
^b Doç. Dr. Uşak Üniversitesi,
Uşak/TÜRKİYE
ozan.karahan@usak.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8179-9031

Geliş: 14 Ağustos 2024
Kabul: 4 Aralık 2024
Yayın: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

ÖZ

Topluluklar veya devletlerarası ilişkilerin düzenlenmesinin bir gereği olarak ortaya çıkan diploması, insanlık tarihinin en eski dönemlerinden beri yazılı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Belirli bir prosedür çerçevesinde gelişen ve işleyen diploması, birçok aracı da beraberinde getirmiştir. Diplomasinin bir aracı olan ve konumuzun ana hatlarını oluşturan tahkim (διατητής) de bunlardan biridir. Edebi ve epigrafik kaynaklarda sık sık karşılaşılan tahkim, ihtilaf durumundaki iki tarafın ortak olarak seçtikleri üçüncü bir tarafça yapılan yargılama sürecinin tümünü içerir. Tahkim, özellikle Hellenistik Dönem’de Batı Anadolu kentlerinde toprak anlaşmazlıkları başta olmak üzere, borçlar, önemli su yolları ve limanların kullanımında yaşanan anlaşmazlıklarda sıklıkla kullanılmıştır. Taraflar bazen ihtilaf durumunda uzlaşarak tahkime giderken bazen ise geçmişte yaptıkları bir anlaşmanın şartına uyarak tahkime gitmekteydi. Tahkimin işleyişi, Roma’nın Hellenler üzerindeki hâkimiyetinin artmasıyla değişikliğe uğramıştır. Bu çalışmada edebi ve epigrafik kaynaklar ile tetkik ve telif eserlerden yola çıkarak topluluklar arası diplomasinin gelişimi ve akabinde ilk tahkim örneklerinden bahsedildikten sonra Hellen kentlerinde tahkimin uygulanış şekli, prosedürü ve Roma’nın bölgedeki hâkimiyetinden sonra ne gibi değişikliklere uğradığından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Diploması, Tahkim, Hellen, Roma

The Practice of Arbitration in the Resolution of Disputes in Hellenic Diplomacy

Research Article

Corresponding Author, PhD.
Candidate, Uşak/TÜRKİYE
egurbuz46@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3476-5899
^b Doç. Dr. Uşak University,
Uşak/TÜRKİYE
ozan.karahan@usak.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8179-9031

Received: 14 August 2024
Accepted: 4 December 2024
Published: 10 May 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Diplomacy, which emerged as a necessity for the regulation of relations between communities or states, has appeared in written sources since the earliest periods of human history. Diplomacy, which develops and operates within the framework of a certain procedure, has brought along many instruments. arbitration (διατητής), which is an instrument of diplomacy and constitutes the main lines of our topic, is one of them. Arbitration was frequently used in Western Anatolian cities, especially in the Hellenistic period, mostly in land disputes, debts, and disputes over the use of important waterways and harbours. Arbitration was frequently used in Western Anatolian cities, especially in the Hellenistic Period, in disputes over land, debts, and the use of important waterways and harbours. Sometimes the parties would compromise on the dispute and go to arbitration, and sometimes they would go to arbitration in accordance with the terms of a previous agreement. The functioning of arbitration changed with the increase of Roman domination over the Hellenes. In this study, the development of inter-communal diplomacy and the first examples of arbitration will be discussed on the basis of literary and epigraphic sources and treatises, followed by the application of arbitration in Hellenic cities, its procedure and the changes it underwent after the Roman domination in the region.

Keywords: Diplomacy, Arbitration, Hellenes, Roman

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Bu makale, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda hazırlanma süreci devam etmekte olan “Hellenistik Dönemde Batı Anadolu Kentlerinde Tahkim” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

This article is based on his PhD thesis titled “Arbitration in Western Anatolian Cities in the Hellenistic Period”, which is currently being prepared at Uşak University, Institute of Graduate Studies, Department of History.

Atıf - Cite: Gürbüz, Erdoğan; Ümran Ozan Karahan. Hellen Diplomasisinde Uzlaşmazlıkların Çözümünde Tahkim Uygulaması. *History Studies* 17, no. 2 (2025): 317-332.

Giriş

Diplomasi, uluslararası devlet işlerini yürütmek ve anlaşmaları müzakere etmek için hukuk ve belirli bir prosedür çerçevesinde uygulanan çok yönlü sistemler bütünüdür. İlk yazılı örneklerine MÖ 3. binyılda rastladığımız diplomasi, yazının ve şehir hayatının gelişimiyle paralel olarak Antikçağ'da Yakındoğu'da ortaya çıkmıştır¹. Diplomasi insan medeniyetinin bir özelliği olmamakla birlikte önceden tasarlanmış bir fikir de değildir ve diplomatik faaliyetler ihtiyaca dayalı olarak gelişim göstermiştir².

Antik dönem diplomasisine ait kanıtlar epigrafik kaynaklardan gelmektedir. Sümer şehirleri olan Lagas, Umma, Kiş ve komşuları kendi aralarında anlaşmalar yapmış, diplomatik dokunulmazlıklara ve savaşların yürütülmesine ilişkin ilkelere sahip olmuşlardır. Bu durum topluluklar arasında belirli düzeyde diplomatik ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır³. Bununla birlikte Mısır ve Hitit Devletleri arasındaki diplomatik kayıtlara ve hükümdarlar arasındaki anlaşmalara bakıldığında Yakındoğu, diplomasinin etkili bir şekilde kullanıldığı ve aynı zamanda da belgelendiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise Çin, Hindistan ve Hellen kent devletleri arasında diplomatik ilişkiler gelişim göstermiştir⁴.

Diplomasinin gelişimi için milletlerin eğitim, hukuk, edebiyat, arşivleme gibi alanlarda ilerlemeler kaydetmesi, çeşitli diplomatik araçları da beraberinde getirmiştir. Konumuzun ana hatlarını oluşturan tahkim (*διαίτητής*) de bu dönemlerde ortaya çıkmıştır. Etimolojik olarak *διαίτητής*, "hakem olmak", "karar vermek" ve "uzlaştırmak" anlamına gelen *διαίτᾱω* fiilinden türemiştir⁵. Tanım olarak ise anlaşmazlık yaşayan iki tarafın, aralarındaki sorunu çözmesi için haklarını bir başka tarafa (bu taraf özel bir vatandaş, başka bir şehir veya başka bir hükümdar olabilirdi) devredip akabinde bir mahkeme kurulması ve davanın yürütülüp bir karara bağlanması sürecidir⁶. Tahkim uygulamasını kullanan topluluklar, genel olarak Hellen kent devletleri olsa da ihtilafa düşen iki tarafın anlaşmazlığını üçüncü bir tarafın çözmesi Eski Yakındoğu'da Tunç Çağı'na kadar uzanmaktadır⁷.

Çalışmamızı hazırlarken özellikle Hellenistik Dönem öncesi için faydalandığımız Herodotos, Pausanias, Plutarchos, Polybios ve Thukydides gibi yazarların kaynaklarında tahkim bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte tahkimin prosedürüne ait

¹ Raymond Cohen, "The Great Tradition: The Spread of Diplomacy in The Ancient World", *Diplomacy & Statecraft*, 12, (2001): 23-24, <https://doi.org/10.1080/09592290108406186>.

² Harold George Nicolson, *The Evolution of Diplomatic Method*, (London: The University of Oxford, 1953) 2 ; Corneliu Bjola and Markus Kornprobst, *Understanding International Diplomacy Theory, Practice and Ethics*, (London: Routledge, 2018) 10-11

³ David J Bederman, *International Law Antiquity*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004) 23.

⁴ Christer Jönsson - Martin Hall, *Essence Of Dipmacy*, (London: Palgrave Macmillan, 2005) 10-11.

⁵ <https://philolog.us/lj/%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%B9%CF%84%CE%AC%CF%89>.

⁶ Cohen, "The Great Tradition: The Spread of Diplomacy in The Ancient World", 24. ; Anna Magnetto, "Interstate Arbitration and Foreign Judges", *The Oxford Handbook of Ancient Greeks Law*, (2016): 4, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199599257.013.20>

⁷ Ümran Ozan Karahan, "Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Hellen Kentlerinde Tahkim: Samos-Priene Örneği", *History Studies*, 11, (2019): 964, <https://doi.org/10.9737/hist.2019.749> Yazılı kaynaklara göre bir anlaşmazlığa üçüncü bir tarafın müdahil olduğu durum ilk olarak Sümer şehirleri olan Umma ve Lagas arasında geçen ve bir toprak anlaşmazlığında karşımıza çıkmaktadır. Bu toprak anlaşmazlığının sebebi Umma'nın daha önce yapılan bir anlaşmaya uymayarak Lagas sınırlarını ihlal etmesidir. Bu ihlal sonucu diğer bir Sümer şehri olan Kiş'in hükümdarı Mesilim, Umma ve Lagas arasındaki anlaşmazlığa hakemlik yapmış (MÖ 2450) ve bu durum Lagas lehine sonuçlanmıştır. Bkz. Amelie Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC Volume One*, (London, New York: Routledge, 1995) 36.; Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, (London: Greenwood Press, 1998) 21.

daha ayrıntılı bilgileri döneme ait yazıtların derlendiği, *Die Inschriften Von Pergamon, Inschriften Von Priene, Inscriptiones Graecae, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae* ve *Sylloge Inscriptionum Graecarum* gibi eserlerden öğrenmekteyiz. Modern kaynaklardan olan, Anton Raeder, konu ile ilgili öncü eseri *L'arbitrage international chez les Hellènes*'de bu süreci zorunlu ve uzlaşmalı tahkim olarak ikiye ayırmıştır. İlk tahkim örneklerine bakıldığında belirli bir gücün zorlaması veya önceki bir anlaşma metni gereğince uygulanması ile değil tamamen tarafların uzlaşmalı olarak uygulandığı görülmektedir ve bu da tahkim tarihinin uzlaşmalı tahkim ile başladığını kanıtlar niteliktedir⁸. Uzlaşmalı tahkim, önceden yapılmış bir anlaşmaya bağlı olmaksızın ihtilaflı taraflarca mevcut durumlar neticesinde alınan tahkim kararıdır. Zorunlu tahkim ise önceden var olan bir anlaşma maddesinde yer alan ve daha sonra çıkacak herhangi bir anlaşmazlıkta tahkime başvurulmasıdır. Zorunlu tahkimde hakem seçimi ve diğer konular üzerine anlaşmazlıklar devam edebilirken veya bir taraf anlaşma şartlarına uymayıp tahkime gitmeyi reddedebilirken, uzlaşmalı tahkimde süreç genellikle daha ılımlı ilerlemiştir. Uzlaşmalı tahkim iki tarafın karşılıklı rızası ile başladığı için başarı oranı daha yüksektir⁹. Konu ile ilgili yapılan diğer bir monografik çalışma olan *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.*'de Sheila Luise Ager, tahkimin bir barış ve denge aracı olarak nasıl kullanıldığını ele alarak MÖ 337-90 arası olan dönemi edebi ve epigrafik belgeler ışığında detaylı bir şekilde inceler. Marcus Niebuhr Tod, *International Arbitration Amongst the Greeks* isimli çalışmasında ise Hellen kent devletleri arasındaki siyasi ve askeri çatışmaların çözümünde tahkimin nasıl kullanıldığını, sürecin nasıl işlediğini ayrıntılı bir şekilde ele alır.

Son dönemlerde tahkim ile ilgili olarak, Anna Magnetto tarafından *The Oxford Handbook of Ancient Greek Law* kitabında tahkim ve yabancı yargıçlık olarak iki ana bölümden oluşan *Interstate Arbitration and Foreign Judges* isimli çalışma yapılmıştır. Yine Anna Magnetto'ya ait *The Polis in the Hellenistic World* kitabında da *Interstate Arbitration as a Feature of The Hellenistic Polis: Between Ideology, International Law and Civic Memory* isimli farklı bir çalışma bulunmaktadır. Simone Agrimonti tarafından *Interstate Arbitrations in Hellenistic Messenia* isimli doktora tezinde Messenia bölgesi ele alınmış ve bu bölgedeki tahkim vakaları incelenmiştir.

Bu çalışmada Hellenistik Dönem Hellen kentleri arasındaki sorunların barışçıl bir yöntem olan tahkim uygulaması ile nasıl çözüldüğünü, dönemin Rhodos ve Roma gibi güçlülerinin tahkim uygulamalarına olan bakış açılarını ve rollerini ele almaya çalışacağız. Bu uygulamanın Batı Anadolu'da yer alan dönemin Hellen kentleri arasındaki siyasi ilişkileri nasıl etkilediğini ve bu uygulama ile Roma'nın bölge üzerindeki çıkarlarına nasıl hizmet ettiğine değinmeye çalışacağız.

1. Hellen Kentlerinde Tahkim

Hellenler birçok konuda birbirleriyle ihtilaf yaşayan toplumlardı. Kendi aralarında yaşadıkları şahsi anlaşmazlıkların bile devletlerarası ilişkilerde karşılığı bulunmaktaydı. Aynı zamanda Hellen kent devletlerindeki siyasi yapı, her bir polis (πόλις) kendi siyasi bağımsızlığına körü körüne bağlı olmasından ötürü son derece özneldi ve bu sebeple polisler için başlangıçta diplomatik araçların gerekliliği, belirli bir ihtiyaç olarak görülmemiştir. Polis vatandaşlarının siyasi içgüdüğü genellikle iç işlerine yönelikti ve bu resmi bir diplomasi için

⁸ Raeder, *L'Arbitrage International Chez Les Hellenes*, 147.

⁹ Magnetto, "Interstate Arbitration and Foreign Judges", 4.; Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World, 337-90 B.C.*, 8.

yeterli zeminin henüz oluşmamasına sebep olmuştur. Polisler birbirleri ile kan ve din bakımından bağı olup, ortak tanrı ritüellerine sahip olması ve bunun yanı sıra benzer yaşam tarzlarına sahip olmalarına rağmen, yönetim olarak ortak bir çatı altında toplanamamışlardır. Hellenler ile Geç Tunç Çağı'nda yaşayan ve merkezi yönetimin güçlü olduğu Hitit Devleti kıyaslandığında iki topluluğun politik yapısındaki farklılık, diplomasinin yönetim ile olan paralelliğini açıkça ortaya koymaktadır¹⁰.

Yönetim şekline bakıldığında ise aristokrasi, monarşi, oligarşi ve Sparta'da mevcut olan iki hükümdarlı yönetim şekli¹¹, bu toplumların birbirleri arasında yazılı ortak bir hukuki anlaşmanın olmamasına sebep olmuştur¹². Ancak Hellenlerin sahip olduğu ve onları bir arada tutan ortak köken, ortak dil, ortak kültürler, ortak gelenek ve görenekler¹³ bazı konularda birlikte hareket etmelerini beraberinde getirmiştir¹⁴. Tüm bunların neticesinde Hellen kentleri arasında *proxenia* (προξενία)¹⁵, *isopoliteia* (ισοπολιτεία)¹⁶ ve tahkim (δαιτητής) gibi olası bir anlaşmazlıkta üçüncü bir tarafın hakemlik yapması üzerine kurulu diplomatik araçlar ortaya çıkmış ve ilişkiler giderek gelişmeye başlamıştır. Bu gibi uygulamaların Hellenler arasındaki kullanımının artması, kentlerin belirli konularda ortak bir anlayışa sahip olmasından kaynaklanmaktadır¹⁷.

Arkaik ve Klasik dönemlerde Hellen kent devletleri arasında anlaşmazlıkların hakem veya hakemler topluluğu aracılığı ile bir mahkemede çözülmesi antik kaynaklardaki anlatımlarda karşımıza çıkmaktadır. Arkaik döneme ait örnekler bakıldığında sürecin işleyişine dair ayrıntılı bilgi sahibi olunamamasıyla birlikte, Pausanias'ın anlatımına göre; I. Messenia Savaşı süresince (MÖ 742-724) Messenialı bir atlet olan Polykhares'in oğlunun bir Spartalı tarafından öldürülmesi üzerine Polychares, Spartalılardan intikam almak istemiş ve birçok Spartalıyı öldürmüştür. Daha sonrasında birlik toplantısında Messenia ve Sparta arasındaki bu anlaşmazlığın çözümü için her iki tarafın da akrabası olan Argosluların hakemliğinde

¹⁰ Erich S. Gruen, *Hellenic World and Coming of Rome Vol 1*, (London: University of California Press, 1984) 96 ; Christer Jönsson - Martin Hall, *Essence Of Diplomacy*, 136 ; Frank Ezra Adcock, "The Development of Ancient Greek Diplomacy", *L'antiquité classique*, 17, (1948): 1-12.

¹¹ Muzaffer Demir, "İskit - Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", *Archivum Anatolicum*, 2, (2020): 207, DOI: <https://doi.org/10.46931/aran.765946>

¹² Anton Ræder, *L'Arbitrage International Chez Les Hellenes*, (Kristiania: H. Aschehoug&Co., 1912) 2.

¹³ Herodotos, *Tarih*, 8.144.

¹⁴ Anton Ræder, *L'Arbitrage International Chez Les Hellenes*, (Kristiania: H. Aschehoug&Co., 1912) 2.

¹⁵ "Proxenia" (προξενία), Hellen kent devletlerindeki zengin ve önde gelen bireyler arasında kurulan bir tür ilişki ve dostluk anlaşmasıdır. Kent devleti meclisi diğer bir kent devletinin vatandaşına "proxenos" (πρόξενος) ünvanını verir ve genellikle ticari faaliyetleri kolaylaştırmak, siyasi bağları güçlendirmek diplomatik ilişkileri geliştirmek kullanırdı. Piramit gibi genişleyen bir oluşum olmakla birlikte, proxenos ünvanını alan kişi meclis tarafından proxenia kararı ile onurlandırılırdı. Proxenos kelimesi "önceden, ön" anlamına gelebilen pro (Προ) ön ekinden ve "yabancı" veya "misafir arkadaş" anlamına gelen xenos(ξένος) kelimesinden türemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Gabriel Herman, *Ritualised Friendship & The Greek City*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002) 84-85, 153; Pier Paolo Creanza, "Institutions, Trade and Growth: the Ancient Greek Case of Proxenia", *The Social Science Research Network*, 84, Princepton University (2021), 1-5, <https://doi.org/10.1017/S0022050723000505>

¹⁶ Hellen kent devletlerinde iki kent devleti arasında belirli bir antlaşma aracılığı ile bir birey ya da belirli bir topluluğa verilen vatandaşlık hakkıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ümran Ozan KARAHAN, "Hellenistik Dönemde Miletos Isopoliteia Antlaşmaları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Gaziantep (2021): 1, <https://doi.org/10.21547/jss.741076>

¹⁷ Hans Beck and Peter Funke, "An Introduction to Federalism in Greek Antiquity", *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, (2015): 2, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139030953>

yargılanmayı ve Atina'da *Areopagos* (*Ἀρειος Πάγος*)¹⁸ adlı mahkemeye sunmayı teklif etmişlerdir¹⁹. İki taraf arasındaki bu anlaşmazlığın hakeme sunulduğu M. N. Tod tarafından reddedilse de o dönemlerde Hellenlerin tahkime alışkın olduklarına dair şüphe yoktur²⁰. Diğer bir vaka Chalcis ile Andros (MÖ 655-650) arasındaki anlaşmazlıktır. Plutarchos'un anlatımına göre bu anlaşmazlıkta hakem olarak Eretraia, Samos ve Paros seçilmiştir. Eretraialılar ve Samoslular Andros lehine, Paroslular ise Chalcis lehine karar vermişlerdir²¹. Herodotos'ta (MÖ 519) Korinthosluların, Atina ile Thebai kentleri arasında olan anlaşmazlığa hakemlik yaptığı ve iki tarafı da uzlaştırarak sınırları belirlediği anlatılmaktadır. Herodotos'ta geçen başka bir örnek ise, (MÖ 493) Sardeis Satrabı Artaphrenes, Ionia kent delegelerini Sardeis'e çağırıp aralarında antlaşma yapmaya zorladığını belirtir²². Thukydides'e bakıldığında Peloponnesos Savaşı'nın ilk safhası olan Arkhidamia Savaşı sırasında Atina ile Sparta kentleri arasında kısa ömürlü bir ateşkes imzalamıştır. Nicias Barışı (MÖ 421) olarak geçen bu ateşkesin şartlarına göre; aralarında çıkacak herhangi bir anlaşmazlık durumunda hakeme gidileceği belirtilmiş ancak daha sonra Sparta'nın, önerilen hakemi kabul etmeyip savaşmayı seçtiği görülmektedir²³. Polybius'ta ise Spartalılar ve Thebaililer, aralarındaki anlaşmazlıkta (MÖ 371) Akhailere başvurduğu geçmektedir. Ayrıca Polybius, Akhai'nin o dönemin en güçsüz kentlerinden biri olduğunu, hakem olarak seçilmesinin sebebinin sadakat ve dürüstlüklerinden dolayı olduğunu belirtmektedir²⁴.

Arkaik ve Klasik dönemlere ait kaynak yetersizliği, tahkimin işleyiş ve prosedürünü anlamamızın önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. MÖ 338'de Atinalılar ve Thebaililer ile II. Philippos (*Φίλιππος ὁ Μακεδών*) arasında geçen Khaironeia Savaşı ile Ege Karanlık Çağı dediğimiz MÖ 800-700'lü dönemler arasındaki görülen tahkim vakası ile ilgili bilinen altmış örnek mevcutken, savaş sonrası 250 yıllık dönemde bu sayı 150-200'e ulaşmıştır. Ayrıca Hellenistik Dönem'den Roma'nın hâkim güç olmasına kadar geçen dönem boyunca tahkimin uygulanış biçiminde temel bir değişiklik bulunmamaktadır. Ancak kent devletleri üzerinde artan Roma hâkimiyetinden sonra Hellen kentleri arasında görülen tahkim vakalarında azalma olmuş ve tahkimlerin niteliği de değişmeye başlamıştır²⁵.

II. Philippos ve oğlu III. Alexandros (*Ἀλέξανδρος Γ'*)'un güçlenmesi Makedonların, Hellenlerin büyük bir kısmı üzerinde üstünlük kurmasını beraberinde getirmiştir. Bu üstünlük tahkim uygulamasında yeni bir çağ başlatmıştır. Bu iki büyük lider ve daha sonra

¹⁸ Kelime anlamı olarak Ares'in (*Ἄρειος*) tepesi (*Πάγος*) anlamına gelir. Başlangıçta Atina yönetiminin bir parçası olan konseyken daha sonraları yeni işlevler kazanmış mahkeme niteliğinde görevler yapmıştır. Bkz. Edward M. Harris, "Aeschylus' Eumenides: The Role of the Areopagus, the Rule of Law and Political Discourse in Attic Tragedy", *Poet and Orator: A Symbiotic Relationship in Democratic Athens*, Berlin: De Gruyter, (2019): 389-390, <https://doi.org/10.1515/9783110629729-019>.

¹⁹ Pausanias, meclisin eskiden beri cinayet davalarına baktığı için seçildiğini belirtmektedir. Bkz; Pausanias, *Description of Greece*, IV.5.2.

²⁰ M. N., Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, (Oxford: Clarendon Press, 1913) 174.

²¹ Plutarch, *Quaestiones Graecae*, 30.

²² Sardeis Satrabı Artaphrenes'in Ion kentleri üzerinde uyguladığı bu politika ile Perslerin de Küçük Asya hâkimiyetinden sonra bu sisteme yabancı olmadıklarını ve kullandıklarını göstermektedir. Bkz; Herodotos, *Tarih*, 6.42.

²³ Thukydides, *History of The Peloponnesian War*, V. XVIII. ; P. J., Rhodes, "Making and Breaking Treaties in The Greek World", *War and Peace in Ancient and Medieval History*, Cambridge: Cambridge University Press, (2008): 9-12.

²⁴ Polybius, *Histories of Polybius*, II. 39.

²⁵ Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, 173-175.; Karahan, "Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Hellen Kentlerinde Tahkim: Samos-Priene Örneği", 964.

onların kurduğu devleti devralan Diadokhoi (Διάδοχοι = *Diadokhoi*) denilen komutanlara devletlerarası anlaşmazlıklarda sıkça başvurulur ve sorunların çözümünde büyük rol oynarlardı²⁶. Bu sorunların ve beraberinde getirdiği anlaşmazlıkların temel nedenleri geniş kapsamlıdır. Çözümünde tahkime en çok başvurulanan anlaşmazlık çeşidi topraklar üzerindeki sınır anlaşmazlıklarıdır. Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde hayvanların beslenmesi için otlaklar, verimli tarım arazileri, odun ve kereste ana ihtiyaç grubuna girdiğinden dolayı toprak anlaşmazlıklarının geneli bu ihtiyaçlardan doğmuştur. Tahkime götürülen bir diğer anlaşmazlık nedeni olan borçlar ayrıca dini bir bölge veya tapınak, kent devletinin ekonomisi için önemli bir dere, liman, tuz işletmesi veya önemli bir balıkçılık alanı gibi yerler üzerindeki hâkimiyet hakkında da olabildi²⁷.

2. Tahkim Sürecinde Prosedür ve İşleyiş

Zorunlu tahkimde daha önceki bir anlaşmada eklenmiş olan maddelere göre prosedür belirlenir, hatta bazı durumlarda tahkimin yapılacağı yer ve devlet de eklenirdi. Tahkimi yürütecek olan taraf seçilirken tek bir devlet olmasına dair bir şart yoktur²⁸. MÖ 98-94 yılları arası Ephesos ile Sardeis arasında yapılan anlaşmada, gelecekte anlaşma şartlarına aykırı bir girişimde bulunulması durumunda yapılması gerekenler madde madde belirtilmiştir. Aralarındaki sorunun çözülmesi için birden çok devlet arasından kura ile seçim yapabilecekleri bir sistemin kullanıldığı görülmektedir.

“ὁπότερος δ’ ἂν τῶν δῆμων ὑπεναντίον

[πράσσει τ]ινὶ τῶν ἐν τῇδε τῇ συνθήκῃ κατακεχωρισμένων, εἶναι τὸ δίκαιον λαβεῖν τῷ ἄδι-

[κουμένῳ] ἐπὶ τῆς λαχούσης πόλεως ἐξ ὧν ἂν κατὰ κοινὸν ἔλονται πόλεων, γενομένου κλήρου ἀπὸ”

“Eğer halklardan biri (Ephesos ve Sardeis) belirtilen anlaşma hükümlerine aykırı bir davranışta bulunursa, haksızlığa uğrayan taraf, anlaşmayı yapan tarafın kurası ile belirlenecek bir kentte, hak arayışında bulunabilecektir.”²⁹

Uzlaşmalı tahkimde ise süreç daha farklı ve teferruatlı işlemektedir. Bu tahkim türünde sürecin başlaması için öncelikle her iki tarafın uzlaşmaya varması gerekmektedir. Bunun için, eğer bir savaş durumundan dolayı ihtilafa düşüldüyse öncelikli olarak taraflar arasındaki kopan iletişimin tekrar sağlanmasına çalışılmıştır. Tarafların her ikisi veya sadece biri elçiler vasıtasıyla tahkime gidilmesi için iletişime geçmiştir. Ancak tahkim sürecinin başlaması her iki tarafın da olumlu cevap vermesi ile gerçekleşmiştir³⁰.

Kopan iletişim tekrar sağlanıp elçiler gönderildikten sonra diğer adım taraflarca karşılıklı olarak bir ön protokol hazırlanmasıdır. Sonrasında hakemlik edecek üçüncü tarafın seçilmesi ve davet edilmesi gerekirdi. Ancak tahkim, bazı durumlarda anlaşmazlık yaşayan tarafların kendi kararına bırakılmaksızın üçüncü bir devletin arabuluculuğu veya hâkim güç

²⁶ Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, 179.

²⁷ Magnetto, “Interstate Arbitration and Foreign Judges”, 8.; Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 337-90 B.C., (Berkeley-Los Angeles-Oxford: University Of California Press, 1997) 4.; Muzaffer Demir, “Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Küçük Asya'da Köy Ekonomisi”, *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Editörler L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım ve Oktay Pekşen (İstanbul: Değişim Yayınları, 2018) s.548.

²⁸ Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 337-90 B.C., 8.

²⁹ I. Pergamon 268 frg. DE Str. 18-20.

³⁰ Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 337-90 B.C., 8.

konumundaki diğer bir devletin zorlamasıyla da gerçekleşebilirdi³¹. Buna örnek olarak yukarıda bahsettiğimiz, Sardeis Satrabı Artaphrenes'in Ionia kent devletleri delegelerini çağırıp aralarında çıkacak anlaşmazlıklarda hakeme başvurmaları konusunda anlaşma imzalatmasını verebiliriz³². İki taraf ön protokolü yaptıktan sonra aralarındaki düşmanlık geçici bir süreyle de olsa biterdi. Bu protokolden sonra hakemin seçilmesi, tahkim heyetinin toplanması ve sürecin ayrıntılı olarak belirlenmesi gerekirdi. Aksi durumun gerçekleşmesi yapılan ön protokolün muhtemelen geçersiz sayılmasına ve bütün sürecin baştan başlamasına sebep olabilirdi³³.

Tahkime başvuran devletler tarafından, kendi egemenliklerini geçici olarak da olsa hakeme teslim edecekleri için hakemin yetkilerinin sınırlandırılması adına ön protokol maddelerinde anlaşmazlığın konusunun tam olarak ne olduğu açıkça belirtilmiştir. Hakem olarak seçilecek kentin (*δαιτητής*) hangisi olacağı ön protokolde belirtilen en önemli konulardan biridir ve taraflar arasında yapılan bir müzakerenin sonucunda kararlaştırılmıştır. Çünkü her iki taraf da hakemin tarafsızlığından emin olmalıdır. Yargılamayı yapacak olan mahkemenin objektif olması adına tahkimi yürütecek heyet birden fazla kentten oluşabilirdi³⁴.

Magnesia ad Maeandrum ve Miletos arasındaki toprak anlaşmazlığından dolayı meydana gelen savaşta taraflar, ihtilaflı bölgenin akıbeti için uzlaşmalı olarak tahkime başvurmayı seçmişlerdir³⁵. Anlaşmazlığın çözümünde hakem heyetinin birden fazla kentten gelen delegelerden oluştuğu görülmektedir (MÖ 190-180).

“.....συνθῆκαι Μ[ιλ]ησίων καὶ Μαγ[νήτων].

ἀγαθῇ τύχῃ· ἐπὶ τοῖσδε συν[ε]λύθησαν Μάγνητες καὶ Μιλή[σιοι]

συνλυσάντων αὐτοὺς τῶν π[αρα]γεγενημένων πρεσβευτῶν κα[ὶ]

[κ]αταστησάντων εἰς τὴν ἐξ ἀρχ[ῆς] φι[λ]ίαν ἀπὸ μὲν τῶν πόλεων· Ρ[ο]-

[δ]ίων Φιλοστράτου τοῦ Ἀ[γάθ]ω[νος, ...] .α τοῦ Σωσικράτους, καθ' ὅθεσι[αν δέ]

[Β]άτωνος, Νικοστράτου [τοῦ Τ]εισύλου, Α[θ]ηναίων Ἀλεξίωνος τοῦ

Σπενσίππου Ἀζην[ιέω]ς, Θεο[κ]λείους [τοῦ] Δεξιθέου Φυλασίου, Θεοπό[μ]-

[π]ου τοῦ Δημοκλείους ἐκ [Κο]λων[έων], Κνιδ[ίων] Π[το]λεμαίου τοῦ Χέρ[σωνος],

[Αρ]χεστράτου τοῦ Ἀρχιδάμου, Σαμίων Θεομνήστου τοῦ Ἀλέξου, — τοῦ —,

[Σ]τησαγόρου τοῦ Θεσαλοῦ, Ἀλικαρνα[σσεών] — τοῦ —,

[Θ]εομνήστου τοῦ Τεροκλείους, Πανσα[νίου] τοῦ —, Καυ]-

[ν]ίων Διονυσικλείους τοῦ Ὀλυμπίχου, — τοῦ —, Μυλα]-

[σ]έων? Απολλωνίου τοῦ Νυσίου, Ἰάσο[νος] τοῦ Διονυσίου],

[Υ]σσαλδῶμου τοῦ Εἰρηναίου, Τηῶ[ν] —]

³¹ Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, 70-71.; Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 337-90 B.C., 10.

³² Herodotos, *Tarih*, 6.42.

³³ Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 337-90 B.C., 10.

³⁴ Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 337-90 B.C., 9-10.

³⁵ Yazıtta daha önceki bir anlaşmanın hükmü gereğince tahkimin yapıldığına dair bir emare bulunmadığı için bu tahkimin uzlaşmalı tahkim olduğu düşünülmektedir. Bkz. Syll² 588.

[Α]ντιπάτρου τοῦ Νυμφοδώρου, Κυζι[κηνῶν —]
 [τ]οῦ Ἀντικράτου, Ἀχαιοῦ τοῦ Συννόμο[ν, — τοῦ —],
 ἀπὸ δὲ τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν Δα[μοξένου τοῦ —]
 ἀπὸ Μεγάλης πόλεως Φρασιαρίδα τοῦ —, ἀπ' Ἀντιγο]-
 [ν]είας Διοκλείου<ς τοῦ> Ἀγησιλόχου, ἀπὸ Πατ[ρῶν — τοῦ]
 Σελεύκου, Ἀριστείδου τοῦ [— καὶ τῶν ἐπὶ τήν]
 [σύ]νθεσιν ἀποσταλέντων παρὰ [μὲν Μαγνήτων —]
 [τ]οῦ Διοσκουρίδου, Ἐπικράτου τοῦ Δι[οκλείου<ς, Πυθοδότ]ου τοῦ Χαρι-
 σίου, Πυθοκλείου<ς τοῦ Ἥγησ[ίππου, Δ]ημητρίου τοῦ Εὐμήδου[ς],
 [παρὰ] δὲ Μιλησίων Θεογ[ένου<ς] τοῦ Λεωδάμαντος, Ἀλεξάνδ-
 [ρου τοῦ Δημητρίου, Δαμ]ασίου τοῦ Γλαυκίππου, Ἀντιγόνου τοῦ[υ]
 [Ἐκαταίο]ν, Ἀρτεμιδώρου τοῦ Ἡροδότου· ”

“Miletos ve Magnesia halklarının antlaşması. İyi talih ile; bu koşullar üzerine Miletos ve Magnesia halkları bir araya geldiler. Onları bir araya getiren ve başlangıçtaki dostluklarını yeniden kuran elçilerin katılımıyla; kentlerden gelenler tarafından...”

Rhodosdan Agathon'un oğlu Filostratos, Sosikrates'in oğlu ve Baton tarafından evlat edinilen , Teisyllos'un oğlu Nikostratos. Atinalılardan: Speusippos'un oğlu Azenia'lı Aleksion, Dexitheos'un oğlu Phyle'li Theokles, Demokles'in oğlu Kolonai'li Theopompos. Knidoslulardan: Cherson'un oğlu Ptolemaios , Archidamos'un oğlu Arcestratos. Myndoslulardan:..... , ...archos'un oğlu Hegemon. Samoslulardan: Alexas'in oğlu Theomnestos, ... , Thesalos'un oğlu Stesagoras. Halikasnassoslulardan:..... , Hierokles'in oğlu Theomnestos, ... 'nın oğlu Theomnestos. Kaunoslulardan: Olympichos'in oğlu Dionysikles, ... Miliashlılardan: Nysios'un oğlu Apollonios, [son of Dionysios'un oğlu] Iason, Eirenaios'un oğlu Hyssaldomos. Tioslulardan: Nymphodoros'un oğlu Antipatros. Kyzikoslulardan: Antikrates'un oğlu , Synnomos'un oğlu Achaios, ... Akha Birliğinden: (.....) Damoxenos. Megalopolisden:..... 'nın oğlu Phrasiaridas. Antigoneadan: Agesilochos'un oğlu Diokles. Patrasdan: Seleukos'un oğlu , ... 'nın oğlu Aristeides.

Kentlerin gönderdiği delegeler: Magnesia'dan Dioskourides'un oğlu , Diokles'in oğlu Epikrates, Charisios'un oğlu [Pythodotos], Hegesippos'un oğlu Pythokles, Eumedes'in oğlu Demetrios. Miletos'dan Leodamas'un oğlu Theogenes, [Demetrios'un oğlu] Alexandros, Glaukippos'un oğlu Damasios, [Hekataios]'un oğlu Antigonos, Herodotos'un oğlu Artemidoros.³⁶

Hakem sayısı fazla olan davaların genelinde oylama, davanın yürütücüsü konumunda olan kentte yapılmıştır. Örnek olarak Messenia ile Sparta arasında (MÖ 135) Roma'nın talebi doğrultusunda Miletos tarafından yürütülen tahkimde 600 kişi oy kullanmış ve dava, hakem kent olan Miletos'ta görülmüştür³⁷. Oluşturulan bu büyük mahkemelerde tarafsızlık ihtimali

³⁶ Syll² 588, str. 1-27

³⁷ Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World, 337-90 B.C.*, 11-13.; Stanley M. Burstein, , *The Hellenistic Age from the battle of Ipsos to the death of Kleopatra VII*, (Cambridge :Cambridge University Press, 1998) 102-103-104.; MÖ 28'li yıllarda Diana Limnatis isimli tapınak için tekrar davalık olan Messenia ve Sparta arasındaki duruşma görülürken, MÖ 135 yılında Miletos'un hakem olduğu davaya atfı yapılmıştır. Achaia valisi Atidius Geminus muhtemelen bu kararı da referans alarak davayı Messenia lehine sonuçlandırmıştır. “Neque Philippum potentia, sed ex uero statuise:

daha yüksekti ve rüşvet teklif edilmesi pek olası değildi. Bunun aksine hakem sayısı daha az olan tahkimlerde karar mekanizmalarının daha hızlı işlediği görülmektedir. Hakem olarak seçilecek devletin zenginlikten çok dürüst bir yapıya sahip olması ve iki taraf ile de dostane ilişkilerinin olması gözetilmiş aynı zamanda güç olarak da taraflardan çok daha aşağı bir seviyede olmamasına dikkat edilmiştir. Coğrafi etmenlerde hakem seçiminde önemli bir kıstas olarak, hakem seçilecek kentin ihtilaf halindeki taraflara yakın olması beklenirdi. Tahkime hakemlik edecek kent seçildikten sonra, mahkemenin niteliği ve tahkim heyeti hazırlanan ön protokolde belirtilmiş olsa da taraflar, hakem olarak seçilen kente heyetin oluşturulmasında serbestlik tanımışlardır³⁸.

Coğrafi etmenlerin hakem seçiminde ne denli önemli olduğu, Mytilene ile Pitane arasında (MÖ 150-133), Pergamon'un hakemliğinde yürütülen tahkimde görülmektedir³⁹. İki tarafın karşılıklı rızası ile uzlaşmalı olarak başlatılan bu süreçte, hakem olarak seçilen heyet ihtilafa düşülen bölgeyi bizzat ziyaret etmiş ve delilleri titizlikle incelemiştir. Hakem kararı bağlayıcı ve değişmez nitelikte olup kararı yemin eşliğinde vermiştir. Ayrıca her iki tarafa da kararın yazılı olduğu birer nüsha verilmiştir. Verilen karar ışığında sınırlar açıkça belirtilmiş ve bütün hükümler yazılı olarak bir yazıta kaydedilmiştir. Dikkate değer bir nokta ise hakem heyetinin verdiği karar sadece söz konusu olan sınır anlaşmazlığının çözümü ile sınırlı değildir, iki devlet arasındaki diğer anlaşmazlıkların çözümünü de içermektedir.

“[καστον σκοποῦντες ποιῆ]σονται τὴν κρίσιν μεθ’ ὅρκου καὶ τῶν γνωσθέντων[ν ἀπόφασιν]

[ἐγγραφον ἐκατέραι τ]ῶν πόλεων ἀποδώσουσιν· τὰ δὲ κριθέντα εἶ[ναι κύρια καὶ]
[ἀμετάθετα. ὡσαύτω]ς δὲ καὶ τὰ συνλυθέντα, ἐὰν ἀμφοτέροι ἀνα[δέξωνται, γρά]-
[ψουσιν ἐν στήλῃ. στήλ]ῳσουσιν δὲ καὶ τοὺς προσδεομένους[ς ἐκεῖ ὑπογραφῆς ἄλ]-
”

“Hakemler her bir ayrıntıyı dikkate alarak karar verecekler ve yeminle görüşlerini belirteceklerdir. Her iki şehre de yazılı olarak belge vereceklerdir ve karar kesin ve değiştirilemez olacaktır. Karar, eğer her iki taraf da kabul ederse, stele (taş) üzerine yazılacaktır. (Anlaşmanın resmi, geçerli ve bağlayıcı olması adına)”⁴⁰

“πάντων, καθότι συνέθεντο πρὸς ἀλλ[ήλ]ους, μηδὲν ἔτι αὐτοῖς ἀπολει[φθῆναι μήτε ἔγκλη]-

μα μήτε νεῖκος διαφορᾶς ἐχόμενον, καθότι καὶ αὐτοὶ διὰ τῶν ἀποκριμάτων[ν ἐνεφάνισαν, ἐμ]”

“Her konuda, birbirleriyle anlaşmışlardır; artık onlar (Mytilene ve Pitane) arasında hiçbir suçlama veya çekişme (anlaşmazlık) kalmamıştır”⁴¹.

idem regis Antigonis, idem imperatoris Mummii indicium; sic Milesios permissio publice arbitrio, postremo Atidium Geminum praetorem Achaiae decreuisse. ita secundum Messenios datum.” Philip’in güçle değil, gerçeğe dayanarak karar verdiği gibi; Bir hükümdar olarak Antigonos’un kararı ve General Mummius’un kararı da aynıydı; bu şekilde Miletosluların hakemliğine izin verildi ve en son olarak Achaia valisi Atidius Geminus karar verdi. Bu şekilde karar Messenialılar lehine verildi.” Bkz: Tacitus, The Annals of Tacitus, 4. 43.

³⁸ Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, 79-97.; Ræder, *L’Arbitrage International Chez Les Hellenes*, 266.; Magnetto, “Interstate Arbitration and Foreign Judges”, 12.

³⁹ Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, 79.

⁴⁰ OGIS 335 ; I. Pergamon 245 frg. A str. 30-33.

⁴¹ OGIS 335 ; I. Pergamon 245 frg. C str. 27-28.

Ayrıca bölgenin incelenmesi durumunda heyetin ulaşım ve konaklama masrafları tamamen tahkim talebinde bulunan taraflarca karşılanmıştır. Bu masrafların yanı sıra incelemeyi yapan yetkililerin can güvenliğinden de taraflar sorumludur. Bu bağlamda hakem sayısı az olan mahkemelerde konuyla ilgili inceleme süreci daha hızlı ilerlemektedir⁴².

Yer değiştirilmesini gerektiren özel bir durum yoksa dava, hakem olan kentte yürütülürdü. Duruşma başlamadan hemen önce tahkim heyeti, adaletli olacağına dair yemin eder ve yemin töreninin ardından tarafların savunmalarına geçilirdi. *Dikaiologia* (δικαιολογία) adı verilen bu süreç avukatların dinlenmesi ve belgelerin sunulmasını içermektedir. Ayrıca süreç boyunca her iki tarafa da iddiaları heyete bildirmeleri için belirli bir süre verilmiştir. Taraflara tanınan bu süreler eşit olup, ek süre verilmesi hakemin inisiyatifine bırakılmıştır. Süre uzatmalara genellikle birçok farklı konunun incelenmesinde rastlanmaktadır. Hakemler sözlü ve yazılı olarak delil kabul ederler ve bu delillerde edebi, epigrafik ve papirolojik kanıtların da temel alındığı davalar mevcuttur. İlginç olan diğer bir durum ise yer yer arkeolojik kaynaklara da başvurulmasıdır. Örnek olarak; Atina ve Megara arasındaki Salamis üzerindeki hâkimiyet sebebiyle çıkan anlaşmazlıkta Solon'un adadaki mezarlara bakmış ve Atinalıların ölümlerini batıya Megaralıların ise doğuya doğru gömdüğünü mahkeme heyetine delil olarak sunmuştur⁴³.

Bütün incelemeler yapıldı, taraflar dinlendikten sonra hakem verdiği nihai kararı açıkladı. Kararın açıklandığı yer genellikle kutsal alanlar olmuştur⁴⁴. Samos ve Priene arasında olan ve eskilerden beri süregelen toprak anlaşmazlığında, taraflar arasında hakemlik yapması için görevli olan Rhodoslular, mahkemeyi Ephesos'taki Artemision'da (Ἀρτεμίσιον)'nda yapmış ve nihai kararı orada vermişlerdir (MÖ 196-192).

“ἐν Ἐφέσῳ ἐν τῷ ἱερῷ

[τᾶς Ἀρτέμι]δος, ἐπο[ιησάμεθα τὰν] κρίσιν κατὰ τὰ ὕφ”

“Ephesos'ta Artemis tapınağında, gerekli kararı verdik.”⁴⁵.

Hakem, kararını açıkladıktan sonra tarafların karara uyma zorunluluğu vardır. Hakem kararına ters düşecek herhangi bir şey yapılması, beraberinde para cezası getirmiş ve olması muhtemel bu durumda verilecek ceza taraflarca mahkeme sürecinde kabul edilmiştir. Eretria hakemliğinde yürütülen Naxos ve Paros arasındaki uzlaşmalı tahkimde (MÖ 194-166) hakem heyeti verdiği kararda, kentlerden herhangi biri anlaşmazlığa aykırı bir şey yaparsa para cezasına çarptırılır maddesi bu ceza sistemini doğrular niteliktedir⁴⁶.

“ὅποτέρᾳ δ’ ἂν τῶν πόλεων ἡ ἰδ[ιῶ]-

[της ἐναντίον τι ποιῇ τῇ]ιδε τῇ συλλύσει ἀποτεισάτω τί-”

“Kentlerden (taraflardan) biri veya bireylerden (vatandaşlardan) biri bu anlaşmaya aykırı birşey yaparsa para cezası ödemelidir.”⁴⁷

⁴² Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World, 337-90 B.C.*, 14.; Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, 150-151.

⁴³ Magnetto, “Interstate Arbitration and Foreign Judges”, 14-15.; Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, 150-151.; Plutarch, *Solon*, X.3

⁴⁴ Magnetto, “Interstate Arbitration and Foreign Judges”, 15

⁴⁵ Syll² 599 ; I. Priene 37 str. 23-24.

⁴⁶ Ræder, *L'Arbitrage International Chez Les Hellenes*, 272-273.; W. L. Westermann, “Interstate Arbitration in Antiquity”, *The Classical Journal, The Classical Association of the Middle West and South (CAMWS)*, 2, (1907): 205.

⁴⁷ IG XI.4. 1065. Frg. B str. 15-16 <https://epigraphy.packhum.org/text/63548> (Erişim Tarihi: 02.08.2024).

Hakem kararından sonra tahkimin bütün prosedürü bitmiş sayılmazdı. Anlaşmazlık eğer bir arazi parçası ile ilgiliyse (davaların geneli arazi anlaşmazlıklarından kaynaklanmaktadır) hakeme sınırların çizilmesi gibi ek görevler verilmiştir. Bu gibi durumlarda hakeme veya hakemlere teknik konularda yardımcı olması adına bir uzman eşlik ederdi. Alanında profesyonel olması gereken uzman, bu işi belirli bir ücret karşılığında yapardı. Daha sonra tahkim heyeti son olarak kararı usulüne uygun bir şekilde kayıt altına alır, her iki tarafa kararı bildirir ve kararın yazılı olduğu bir belge verirdi. Hakemler kararın yazılı olduğu belgeye kararın taraflara teslim edildiği, gün, ay ve yılı yazarlardı⁴⁸.

Rhodos'un hakemliğinde yürütülen Samos-Priene tahkiminde (MÖ 196-192) Rhodos, kararı verirken kararın şeffaf ve bağlayıcı olması için karar metnine hem Samos hem de Priene takvimine göre gün, ay ve yıl eklenmiştir.

“ὥς μὲν Ρόδιοι ἄγοντι, ἐπὶ ἱερέως Πρατο-

[φάνευς, μηνὸς —, ὥς δὲ Σάμιοι]

[ἐπὶ δαμιοργοῦ — μηνὸς —]”

“Rhodoslular için Pratophanes'in din adamı olduğu (yönettiği) dönemde, ... ayında; Samoslular için ise’nın damiourgος olduğu dönemde, ... ayında.”

“ὥς μὲν Ρόδιοι ἄγοντι μηνὸς Πανάμου ἐνάται [ἐπὶ δέκα?], ὥς δὲ Πριανεῖς [μην]ὸς [Θαργη]λ<ι>ῶνο[ς —.”

“Rhodoslulara göre Panamos ayının dokuzuncu gününde, Prieneliler’e göre Thargelion ayının gününde ”⁴⁹.

Rhodos, bölgede Hellenistik Dönem boyunca kentler arası anlaşmazlıklarda genellikle tarafsız kalmayı seçmiştir. Bu durum onun hakem olarak tercih seçilmesinde önemli bir faktör olmuştur. Rhodos bölgedeki en büyük ticaret filosuna sahipti ve Ptolemaioslardan ithal edilen tahılların hemen hemen hepsi Rhodos gemileriyle taşınmaktaydı. Bölgedeki ekonominin sekteye uğramaması ve sahip olduğu ticaret hacmini kaybetmemesi için kent devletleri arasındaki barışçıl politika Rhodos'un önceliği olmuştur⁵⁰.

Hakem ne kadar prestijli ise verilen karar o denli büyük bir etkiye sahip olurdu. Tahkim örneklerinin en sık görüldüğü dönem olan Hellenistik Dönem’de büyük Hellen kent devletleriyle birlikte büyük devletler de sık sık hakemliğe davet edilmiştir. Buna verilecek en güzel örneklerden biri Samos ile Priene arasındaki toprak anlaşmazlığı vakasıdır. Taraflar uzlaşmalı olarak aralarındaki anlaşmazlığın çözülmesi için Lysimakhos (Λυσίμαχος)’a başvurmuştur. Lysimakhos’un anlaşmazlıkta iki tarafın savunmalarını dinlediği, Priene’nin yanıltıcı ifadeler kullandığını, Samos’un haklı olduğunu belirttiği mektubundan (MÖ 283-282) şöyle gelmektedir⁵¹.

“βῆτηκότες πρότερον ἐφ’ ἡμῶν· εἰ μὲν οὖν προείδειμεν ἢ[μ]εῖς, τ[ῆν]-

⁴⁸ Magnetto, “Interstate Arbitration and Foreign Judges”, 16; Denis Rousset, “Les frontières des cités grecques. Premières réflexions à partir du recueil des documents épigraphiques”, *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 5. (1994): 108.; Tod, *International Arbitration Amongst The Greeks*, 152.

⁴⁹ Syll² 599; I Priene 37 str. 33-44; M.Ö. 194-166 yıllarına tarihli olup Eretria hakemliğinde yürütülen Naxos ve Paros tahkiminde de karar verilirken iki tarafın takvimlerine göre anlaşmanın tarihi belirtilmiştir. Bkz. IG XI,4. 1065 str. 20-25. <https://epigraphy.packhum.org/text/63548> (Erişim Tarihi: 02.08.2024).

⁵⁰ Richard M. Barthold, *Rhodes in the Hellenistic Age*, (London: Cornell University Press, 1984), 57-58.

⁵¹ Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 11.

δε τήν χώραν ὑμᾶς ἐκ τοσούτων ἐτῶν ἔχειν καὶ νέμε[ι]ν, κ[αθ']
 ὅλον οὐκ ἂν ἐπεσπασάμεθα τήν κρίσιν· νῦν δὲ ὑπελαμβάνομεν.
 ὑπογύου τινὸς χρόνου παντελῶς γεγονέναι τήν ἐπέμβασι[ν].
 οὔτω γὰρ ἡμῖν ἐποιοῦντο τήν μνείαν ἐν τοῖς πρότερον λό[γοις οἱ]
 τῶν Πριηνέων πρέσβεις· οὐ μὴν ἀλλ' ἐπειδὴ παρῆσαν οἱ τε παρ' ὑμῶ[ν]"

"Eğer biz, sizin uzun yıllardır bu araziyi elinizde bulundurup yönettiğinizi bilseydik, davayı yeniden açmazdık. Şimdi ise, belirli bir süre boyunca tam anlamıyla hâkimiyet kurduğunuzu varsayıyoruz. Prieneliler, önceki konuşmalarında bunu bize hatırlatmışlardı. Ancak, sizden ve Prieneden gelen elçilerin burada bulunmasından dolayı eski anlaşmazlıkları dinlemek zorunda kaldık."⁵².

3. Tahkimde Roma'nın Baskın Rolü

Roma'nın Akdeniz üzerindeki gücünün artması, Hellenlerin *Senatus* (Σενάτους)'a sıklıkla tahkim taleplerini bildirmelerini beraberinde getirmiştir. *Senatus*'un Hellenlerin iç işlerine kısmen müdahil olması ancak Hellenistik Dönem'in ortalarında yani MÖ 3. yüzyılda gerçekleşmeye başlamıştır. III. Attalos'un vasiyetiyle (MÖ 133) Batı Anadolu'nun egemenliğini Roma'ya bıraktığı döneme kadar bu süreç aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Bölgede söz sahibi olan Romalılar kendi bölgesel egemenlikleri tehlikeye atılmadığı veya çıkarlarına aykırı bir durum olmadığı sürece Hellen kent devletlerine kendi aralarındaki ilişkileri düzenleme hakkı tanımaya devam etmiştir⁵³.

MÖ 2. yüzyıl boyunca *Senatus*, Hellen kentleri arasında yaşanan anlaşmazlıklara tarafların isteğiyle müdahale etmiş ve kendilerine gelen hakemlik teklifini kabul etmiştir. Ancak tahkim kendisine teklif edildiğinde reddetmiştir. Louise E. Matthaie bu durumu Romalıların kendi kaderlerini başkalarının kararlarına emanet etmesini gururlarını incitici bir hareket olabileceğini düşünürken aynı zamanda kendilerini çevrelerinden üstün gördüğünü de eklemiştir⁵⁴. *Senatus*, Hellen kentlerinden gelen tahkim taleplerinde iki farklı yol izlemiştir. Bunlardan ilki; *Senatus*, tarafların kendisine sunduğu iddiaları dinler ve konuyu yerinde ayrıntılı bir şekilde araştırması için bir elçi heyeti gönderirdi. İkinci yol ise anlaşmazlık hakkındaki genel iddiaları dinler kanıtları ve şikâyetleri ele alır daha sonra ise hukuksal bir temel çerçevesinde bağımsız bir kent devletini karar vermesi için görevlendirirdi⁵⁵. İki Roma müttefiki olan Magnesia ad Maeandrum ile Priene arasındaki anlaşmazlıkta tarafların Roma'ya başvurması sonucu *Senatus*, Marcus Aemilius'u konuyu bağımsız bir Hellen kentine (Mylasa) devretmesi için görevlendirmiştir (MÖ 175-160). *Senatus*'un bu davadaki tutumu Marcus Aemilius'un *Senatus*'un kararını Mylasa'ya iletmediği mektuptan şöyle gelmektedir.

"ὁπότερον ἂν τούτων δῆμων εὐρίσκηται ταύτην
 χώραν εἰσχηκέναι, ὅτε εἰς τήν φιλίαν τοῦ δήμου τοῦ Ρωμαίων παραγένετο, ταύτη[ν]
 τήν χώραν ὅπως αὐτῶι προσκρίνη ὀριά τε στήση"

⁵² RC 7; OGIS 13; IG XII,6 1:155 str. 4-9. <https://epigraphy.packhum.org/text/343917> (Erişim Tarihi: 02.08.2024).

⁵³ Ræder, *L'Arbitrage International Chez Les Hellenes*, 139.; Matthaie, "The Place of Arbitration and Mediation In Ancient Systems of International Ethics", 242.; Hüseyin Üreten, "Roma Dönemi'ne Kadar Tralleis Tarihi ve Attaloslar ile İlişkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14, no. 38 (2005): 210. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000241.

⁵⁴ Westermann, "Interstate Arbitration in Antiquity", 207.; Matthaie, "The Place of Arbitration and Mediation In Ancient Systems of International Ethics", 264.

⁵⁵ Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 12-13.

“Taraflardan (halklardan) hangisinin Roma ile dostluk ilişkisi başladığı sırada bu araziye sahip olduğu belirlenirse arazi ona verilmelidir ve sınırlar çizilmelidir.”⁵⁶

Bu gibi davalarda *Senatus* adil bir karar vermekten ziyade tarafların kendileri ile olan ilişkileri, bölge üzerindeki gücünü artırmak veya korumaya yönelik kararlar vermeye dikkat etmekteydi. Böylelikle Hellenistik Dönem’de Akdeniz dünyasında Roma’nın hâkim bir güç olarak ortaya çıkması ve Hellen kentlerinin iç işlerine doğrudan veya dolaylı olarak müdahalelerde bulunması beraberinde tahkimin işleyişine değişiklikler getirmiştir⁵⁷.

SONUÇ

İlk yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre diplomasi dediğimiz olgu kitleler halinde yaşayan toplulukların arasındaki ilişkileri düzenleyen bir araç olarak ortaya çıkmış ve belirli prosedürler doğrultusunda sistemli bir şekilde ilerleyip gelişim göstermiştir. Bu ilerlemeler, belirli diplomatik araçların da gelişimini beraberinde getirmiştir.

Bu araçlardan konumuz olan tahkim, Hellen toplumlarında, özellikle dini birlikler, ortak kült ritüelleri ve diplomatik ilişkilerin gelişmesiyle yaygınlaşmıştır. Taraflar arasındaki düşmanlığı sonlandıran, adil ve bağlayıcı kararların alındığı mekanizmalar bütünü olarak işlev görmüştür. Tahkim, başta toprak anlaşmazlıkları olmak üzere birçok konuda savaşları engelleyici bir unsur olmuştur. Bu uygulamanın Hellen dünyasında sadece Hellenistik Dönem’de değil öncesinde de kullanıldığını antik yazarlardan öğrenmekteyiz. Ancak Hellenistik Dönem’e gelindiğinde prosedürün daha ayrıntılı bir şekilde hazırlandığını ve kayıt altına alındığını görmekteyiz. Ayrıca tahkimin uzlaşmalı ve zorunlu olmak üzere ikiye ayrılması, sürecin başarı oranı ve mahkeme tarafından verilen kararların bağlayıcılığında ne denli farklılıklar olabileceğini anlamamızda kolaylık sağlamaktadır.

Genellikle hakem olarak seçilen kent, bu durumdan belirli bir çıkar gözetmezken Rhodos ve Roma gibi güçler, diğerlerinden farklı politikalar izlemiştir. Temel güdüsü ekonomi ve ticaret olan Rhodos, Doğu Akdeniz’deki ticari güvenliğin devamlılığı için çıkarları doğrultusunda barışçıl bir yol izlemiştir. Hellen kent devletlerinin yanı sıra Roma gibi büyük güçlerin de bu süreç içinde yer aldığını görmekteyiz. Rhodos ve Pergamon’un I. Makedon Savaşı’nda (MÖ 214-205) Roma ile ittifak kurması ve bu iki gücünde Batı Anadolu’da söz sahibi olması Roma’nın bölgeye dolaylı müdahalesine sebebiyet vermiştir. Bilhassa MÖ 188 Apameia Barışı’ndan sonra Roma’nın Akdeniz ve Hellen kentleri üzerindeki etkisi artmaya devam etmiştir. Roma *Senatus*’u, Hellen kentleri arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde tarafların talebi üzerine hakemlik yapmış ya da kendi belirlediği bir şehri hakemlik yapması için görevlendirmiştir. Roma, *polis*ler arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde kendi çıkarlarını gözetmeyi yayılcı politikanın bir gereği olarak görmüş ve bu durum, Hellenistik Dönem’de tahkimin doğasında önemli değişikliklere sebep olmuştur. Sonuç olarak, Antik Hellen dünyasında tahkim uygulaması, topluluklar arası ilişkilerin düzenlenmesinde hayati bir rol oynamıştır. Bilhassa Hellenistik Dönem’de kullanımı oldukça artan tahkim, hem antik Hellen siyasi yapısını çözümlemek hem de günümüzde uluslararası hukukun ve diplomasiinin temellerinin nasıl atıldığını anlamamız bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Kaynakça

⁵⁶ Syll² 679 str. 53-55.

⁵⁷ Frank Frost Abbott and Allan Chester Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, (Princeton: Princeton University Press, 1926) 154.; Ager, *Interstate Arbitrations in The Greek World*, 26.

Antik Kaynaklar

- Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities Vol I*, (Trans. Earnest Cary), Massachusetts: Harvard University Press, 1960.
- Herodotos, *Tarih*, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Pausanias, *Description of Greece*, (Trans. W.H. S. Jones, Litt.D. and H. A. Ormerod, M.A.), London: William Heinemann, 1926.
- Plutarch, *Plutarch's Lives I*, (Trans. Bernadotte Perrin), Massachusetts: Harvard University Press, 1968.
- Plutarch, *Plutarch's Moralia IV*, (Trans. Frank Cole Babbitt), Massachusetts: Harvard University Press, 1965.
- Polybius, *Histories of Polibius*, (Trans. Evelyn S. Shuckburgh), London: Macmillan and Co., 1889.
- Tacitus, *The Annals of Tacitus*, Cambridge: Cambridge University Press, 1915.
- Thukydides, *History of The Peloponnesian War*, (Çev. Furkan Akderin), İstanbul: Belge Yayınları, 2020.

Epigrafik Kaynaklar

- I. Pergamon: Fränkel, Max, *Die Inschriften Von Pergamon*, 1-2, Berlin, (1890-1895).
- I. Priene: Friedrich Hiller von Gaertringen, *Inschriften Von Priene*, Berlin, (1906).
- IG: Inscriptiones Graecae, (Berlin 1877-).
- OGIS: Dittenberger, Wilhelm, *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*. 1, Leipzig, (1903).
- RC: Welles, Bradford, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven: Yale University Press, 1934.
- SYLL: Dittenberger, Wilhelm, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. 2, Leipzig, (1917).

Tetkik ve Telif Eserler

- Abbott, Frank Frost and Johnson, Allan Chester, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 1926.
- Adcock, Frank Ezra, "The Development of Ancient Greek Diplomacy", *L'antiquité classique*, 17, (1948): 1-12.
- Ager, Shelia. L., *Interstate Arbitrations in The Greek World, 337-90 B.C.*, Berkeley-Los Angeles-Oxford: University Of California Press, 1997.
- Beck, Hans and Funke, Peter, "An Introduction to Federalism in Greek Antiquity", *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, (2015): 1-29, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139030953>
- Bederman, David J, *International Law Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Berthold, Richard M., *Rhodes in the Hellenistic Age*, Ithaca: Cornell University Press, 1984.
- Bjola, Corneliu and Kornprobst, Markus, *Understanding International Diplomacy Theory, Practice and Ethics*, London: Routledge, 2018.

- Burstein, Stanley M., *The Hellenistic Age from the battle of Ipsos to the death of Kleopatra VII*, Cambridge :Cambridge University Press, 1998.
- Cohen, Raymond, "The Great Tradition: The Spread of Diplomacy in The Ancient World", *Diplomacy & Statecraft*, 12, (2001): 23-38, <https://doi.org/10.1080/09592290108406186>.
- Creanza, Pier Paolo, "Institutions, Trade and Growth: the Ancient Greek Case of Proxenia", *The Social Science Research Network*, 84, (2021), Princepton University, 1-46, DOI:[10.1017/S0022050723000505](https://doi.org/10.1017/S0022050723000505)
- Demir, Muzaffer, "Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Küçük Asya'da Köy Ekonomisi", *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Editörler L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım ve Oktay Pekşen, 545-570. İstanbul: Değişim Yayınları, 2018.
- Demir, Muzaffer, "İskit - Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", *Archivum Anatolicum*, 2, (2020): 188-218, DOI: <https://doi.org/10.46931/aran.765946>
- Gruen, Erich S., *Hellenic World and Coming of Rome Vol 1*, London: University of California Press, 1984
- Harris, Edward M., "Aeschylus' Eumenides: The Role of the Areopagus, the Rule of Law and Political Discourse in Attic Tragedy", *Poet and Orator: A Symbiotic Relationship in Democratic Athens*, Berlin: De Gruyter, (2019): 389-419, <https://doi.org/10.1515/9783110629729-019>.
- Herman, Gabriel, *Ritualised Friendship & The Greek City*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002
- Jönsson, Christer and Hall, Martin, *Essence Of Dipmacy*, London: Palgrave Macmillan,. 2005.
- Karahan, Ümran Ozan, "Hellenistik Dönemde Miletos Isopoliteia Antlaşmaları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2, Gaziantep (2021): 904-920, <https://doi.org/10.21547/jss.741076>
- Karahan, Ümran Ozan, "Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Hellen Kentlerinde Tahkim: Samos-Priene Örneği", *History Studies*, 11, (2019): 963-981, DOI: <https://doi.org/10.9737/hist.2019.749>
- Kuhrt, Amelie, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC Volume One*, London, New York: Routledge, 1995.
- Magnetto, Anna, "Interstate Arbitration and Foreign Judges", *The Oxford Handbook of Ancient Greeks Law*, (2016): 1-43, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199599257.013.20>
- Matthaie, Louise E. , "The Place of Arbitration and Mediation In Ancient Systems of International Ethics", *The Classical Quarterly*, 2, (1908): 241-264
- NemeT-Nejat, Karen Rhea, *Daily Life in Ancient Mezopotamia*, London: Greenwood Press, 1998
- Nicolson, Harold George, *The Evolution of Diplomatic Method*, London: The University of Oxford, 1953.
- Ræder, Anton, *L'Arbitrage International Chez Les Hellenes*, Kristiania: H. Aschehoug&Co., 1912.
- Rhodes, P. J., "Making and Breaking Treaties in The Greek World", *War and Peace in Ancient and Medieval History*, Cambridge: Cambridge University Press, (2008): 6-27

- Rousset, Denis, "Les frontières des cités grecques. Premières réflexions à partir du recueil des documents épigraphiques", *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 5. (1994): 97-126.
- Tod, M. N., *International Arbitration Amongst The Greeks*, Oxford: Clarendon Press, 1913.
- Üreten, Hüseyin, "Roma Dönemi'ne Kadar Tralleis Tarihi ve Attaloslar ile İlişkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14, no. 38 (2005): 195-212. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000241.
- Westermann, W. L. "Interstate Arbitration in Antiquit", *The Classical Journal, The Classical Association of the Middle West and South (CAMWS)*, 2, (1907): 197-211.

Elektronik Kaynaklar

- <https://attalus.org/> (Erişim Tarihi: 02.08.2024).
- <https://epigraphy.packhum.org/> (Erişim Tarihi: 02.08.2024).
- <https://penelope.uchicago.edu/> (Erişim Tarihi: 02.08.2024).
- <https://philolog.us> (Erişim Tarihi: 02.08.2024).

Summary

There has undoubtedly been a set of rules regulating human relations since prehistoric times. These rules started to be written down with the introduction of writing. They aim to regulate interpersonal relations, relations between people and the state, and interstate relations. Interstate relations were carried out through a method called diplomacy. With the help of diplomacy, interstate conflicts were attempted to be resolved through peacemaking methods. Arbitration, which is discussed here, is one of these peacemaking methods. Using the arbitration method, possible warfare between states was avoided. *Arbitration* (διαιτητής) is in fact a mediation method. States with various conflicts sought to resolve them through the arbitration of a third party. A limited number of studies have been carried out on this practice, and studies related to the practice continue to be conducted.

According to the information we obtained from the first written sources, this practice was also present in the Sumerians. During the reign of King Eannatum of Lagash, a territorial dispute between the cities of Umma and Lagash was resolved by the mediator King, Mesilim of Kish, with the demarcation of the border. This peacemaking method is also frequently encountered in the city-states of Western Anatolia during the Hellenistic Period. The conflicts within the city-states were first tried to be resolved by seeking a mutual solution through diplomacy. Problems that could not be resolved through diplomacy were attempted to be solved by the arbitration of another reputable city-state. States to mediate were generally chosen among the more powerful, reputable states that could maintain neutrality in their decisions. The mediating state was a third state that both city-states could trust. The city-states also included this peacemaking practice as a clause in their treaties for future problems that might arise. Territorial disputes were generally the main subject of these cases. However, in addition to territorial disputes, arbitration was resorted to in many other matters, such as the ownership and use of sacred sites and the ownership of water resources. An arbitration board was established by the state that accepted the mediation mandate. This arbitration board heard the arguments of both sides. They made inspections at the locations that were the subject of the case. After examining all the evidence, whether written or oral, the board reached a decision. This decision was forced to be adopted by both city-states. However, as seen in certain examples, after a certain period of time, second or even third arbitration applications are also encountered due to the same issue. The arbitration decisions were written down and communicated to both city-states. These written decisions were usually placed on the wall of a prominent temple in the city.

In Anatolia, which was the center of the struggle of Hellenistic kingdoms, it is observed that the kingdoms that established dominance in this region were involved in such arbitration practices from time to time. As the Roman State's influence in Anatolia strengthened, arbitration applications were mostly submitted to Rome. Rome was sometimes directly involved in this arbitration. Sometimes, another powerful allied state was commissioned to carry out this exercise. Arbitration was used to resolve various problems between the city-states of Western Anatolia and the island city-states close to the city-states of Western Anatolia.

In this study, the development of arbitration, its practice in city-states, and the events leading to the arbitration process were analyzed on the basis of ancient sources and monographs on the relevant subject.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kavaslar (Yeni Belgeler ve Görsellerle)

Şükrü Seçkin Anık*

Araştırma Makalesi

*Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi,
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi,
Kırşehir/TÜRKİYE
sukru.anik@ahievran.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7414-0442

Geliş: 20 Ağustos 2024

Kabul: 16 Aralık 2024

Yayın: 10 May 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, mali ve askeri alanlarda köklü düzenlemeler yaptığı bir dönemdir. 1826 yılında, tarihe Vak'a-i Hayriye olarak geçen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması bu köklü düzenlemelerden biridir. Bu tarihe kadar merkez ve taşra idarelerinde yeniçeriler vasıtasıyla yürütülen asayiş ve güvenlik ile ilgili konular, 1826'dan sonra yeniden düzenlenmiştir. Bu çalışma, Vak'a-i Hayriye'den sonra asayiş ve iç güvenlik ile ilgili yapılan bu yeni düzenlemelere ve bu alanda istihdam edilen kavas adı verilen görevlilere odaklanmaktadır. Çalışmada öncelikle "kavas" terimi üzerinde durulmuştur. Daha sonra kavaslar, görev tanımlarını belirleyen nizamnameler incelenerek, istihdam edildikleri idari birimlere göre sınıflandırılmışlardır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Vak'a-i Hayriye'den sonra iç güvenlik ve asayiş ile ilgili problemleri, nasıl çözmeye çalıştığını anlamak amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Osmanlı'nın kavaslarla ilgili yayınladığı nizamnameler üzerinden, asayiş ve güvenlikten sorumlu zabıta, polis ya da jandarma gibi modern güvenlik birimleri kurulmadan önce kavasların bu alanlarda istihdam edildiği ve mezkûr teşkilatların temelini oluşturduğu iddiası öne sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kavas, Güvenlik Görevlisi, Kolluk Kuvveti, Zaptiye, Mübaşir

Kawwases in the Ottoman Empire (With New Documents and Images)

Research Article

*Corresponding Author, Asist.
Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran
University, Kırşehir/TÜRKİYE
sukru.anik@ahievran.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7414-0442

Received: 20 August 2024

Accepted: 16 December 2024

Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

The 19th century was when the Ottoman Empire fundamentally adjusted administrative, fiscal, and military issues. The abolition of the Janissaries, which went down in history as Vak'a-i Hayriye, in 1826 is one of these fundamental adjustments. The problems concerning public order and security which were carried out by the Janissaries in the central and provincial administrations until this date, were reorganized after 1826. This study focuses on the changes made after the Vak'a-i Hayriye regarding public order and internal security and the officers called kawwas employed in this field. First, this study focuses on the term "kawwas". Then, kawwases were classified according to the administrative units they were hired in by examining the regulations that determined their job descriptions. In this context, it is aimed to understand how the Ottoman Empire tried to solve the problems concerning security and public order after the Vak'a-i Hayriye. Following this purpose, it is claimed that before the establishment of modern security units such as the police, gendarmerie, or municipal police responsible for public order and security, the kawwases were employed in these areas and they formed the origin of these organizations, as for that the regulations published by the Ottoman Empire regarding kawwases.

Keywords: Kawwas, Security, Law-Enforcement Officers, Zaptieh, Tipstaff

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Anık, Şükrü Seçkin. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kavaslar (Yeni Belgeler ve Görsellerle). *History Studies* 17, no. 2 (2025): 333-363.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda iç güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği ve asayiş gibi meseleler Yeniçeri Ocağı vasıtasıyla çözüme kavuşturulmuştur. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra ise bu meseleler Polis Teşkilatı, Zaptiye Teşkilatı ya da Jandarma Teşkilatı gibi modern kurumlar ihdas ederek buralara havale edilmiştir. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması 1826 yılıdır. Jandarma Teşkilatının kuruluş tarihi olarak 1839, Polis Teşkilatı'nın kuruluşu tarihi olarak ise 1845 yılı kabul edilmektedir. Zaptiye Teşkilatı'nın ise 1846 yılında Müşirlik temelleri atılmış 1879 yılında müstakil bir nezaret olarak ihdas edilmiştir. Dolayısıyla yeniçerilerin kaldırılması ve yerine iç güvenliği sağlamak için modern kurumların kurulması arasında en erken on üç en geç elli üç yıllık bir süre vardır. Bu süre zarfında gerek şehirlerde gerekse de yollarda iç güvenlik ve asayiş sağlamak için ne gibi önlemlerin alındığı sorusu önemli bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Bu soruya cevap bulmak için hazırlanan bu çalışmaya göre, söz konusu bu süre zarfında gerek şehirlerde çarşı, pazar ve mahalle aralarında kamu düzenini gerek yollardaki geçiş güvenliğini gerekse de çeşitli yerli ve yabancı kurumların güvenliğini sağlamak amacı kavas adı verilen görevliler istihdam edilmiştir. İlgili idarecinin maiyeti altında istihdam edilen bu kavaslar modern güvenlik birimleri kurumsal bir şekilde oluşturuluncaya kadar hemen her alanda güvenlik ve asayiş ile ilgili meselelerin çözümünde kullanılmışlardır. Daha sonra güvenlik birimleri oluşturulunca idareci ve görevlilerin maiyetindeki kavaslar bu modern kurumsal yapılarda görevlendirilmişlerdir.

Yapılan araştırma neticesinde kavaslar hakkında üç adet müstakil çalışma tespit edilmiştir. Bunlardan ilk ikisi, Prof. Dr. Mehmet Canatar tarafından yapılan çalışmalardır. Canaydın'ın ilk çalışması 1997 yılında İlmi Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanmıştır¹. İkinci çalışması Diyanet İslam Ansiklopedisi'ne "*Kavas*" maddesi olarak eklenmiştir². Söz konusu çalışmalar, kavasları belirli bir müessese çatısı altında görev yapan kolluk kuvveti olarak ele almakta ve bu müessesenin genel hatlarını çizmektedir. İkincisi ise Sinan Çuluk tarafından sadece konsolosluklarda çalışan kavasların ele alındığı çalışmadır³. Burada konsolosluklarda müstahdem güvenlik görevlilerine yönelik düzenleme ve değişiklikler ele alınmaktadır. Canatar'ın çalışması Çuluk'un çalışmasına nazaran kavasları daha geniş ve etraflıca ele almaktadır. Ancak kavasları sınırları ile görev ve sorumlulukları belli bir teşkilat yapısı altında ele almış ve kavaslara yönelik yayınlanan nizamnamelerin neredeyse hiçbirini incelememiştir. Sadece kavasların nizam ve intizamları hakkında belgelerin kaleme alındığından birkaç cümle ile bahsetmiştir. Buna ilaveten söz konusu çalışmalarda aşağıda da açıklanacağı üzere Mâbeyn-i Hümayun Kavasları'dan ise hiç bahsedilmemektedir. Bize göre Osmanlı tarihinde müstakil bir kavas teşkilatı bulunmamaktadır. Sadece "*kavas*" adı verilen ve görev tanımı görev aldığı birime göre değişen bir meslek türünden söz edilebilir.

Diğer taraftan, Canatar'ın mezkûr çalışmasının 1997 yılında yayınlandığı düşünülürse o zamandan beri arşivde yapılan tasnif çalışmalarının bir hayli arttığı ve bu sayede yeni belge ve görsellere daha rahat ulaşıldığı da bir gerçektir. Bu nedenle Canatar'ın kavaslar üzerine hazırladığı yön gösterici çalışmasının tekrar ele alınarak yeni belgelerle bir kere daha değerlendirilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle bu çalışmada, kavasların görev tanımları ve sorumluluklarını İstanbul ve taşra idarelerindeki güvenlik ve asayiş ihtiyacı bağlamında daha net olarak belirlenmeye çalışılmıştır.

¹ Mehmet Canatar, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, no. 4 (1997): 67.

² Mehmet Canatar, "Kavas," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022) 25:66.

³ Sinan Çuluk, "Yasakçıdan Kavasa", *Arşiv Dünyası*, no. 8 (2006): 34.

Kavaslar özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta konsolosluklar olmak üzere resmi ve gayr-ı resmi hemen her kurumda silahlı koruma memuru olarak görev yapan müstahdemlerdir. Bunun yanı sıra, taşra ve merkez teşkilatlarında asayişten sorumlu zabıta görevlisi ya da kolluk kuvveti olarak, yine merkezde gerek sarayda gerekse de çeşitli devlet kurumlarında güvenlik görevlisi olarak, mahkemelerde mübaşir olarak ya da suçluların hapishanelere nakli ile meşgul olarak görev yaptıkları da bilinmektedir.

Arapça “yay” anlamına gelen “qaws – قوس” kelimesinden ileri gelen “kavas” kelimesi, tarihi süreç içerisinde taşıdığı anlam itibari ile hem yapısal hem de kavramsal olarak değişikliğe uğramıştır. Kavas kelimesi klasik dönemde oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olmakla beraber oklu asker, ok yapan kişi, okçu, yivli silah taşıyıcı, ok taşıyıcı, ok ve yay kullanan kişi, çakmaklı tüfek kullanıcısı, polis-asker ve özel yetiştirilmiş usta okçu anlamlarına sahiptir⁴. XVIII. yüzyıldan sonra ise genellikle iç güvenlik ve asayişten sorumlu olmuşlar⁵ ve belgelerde çavuş ya da hademe kelimeleri ile eş anlamlı olarak kullanılmışlardır⁶.

Klasik dönemde kara ve deniz ordusunda ok ve yay kullanan paralı askerleri ifade etmek için kullanılan kavas kelimesi belgelerde “قواس- kavvās” şeklindeki yazılmaktadır⁷. Bu dönemde tek bir istisna olarak 23 Numaralı Mühimme Defteri’nde “قواس- kavvās” şeklinde yazılan bir kelimenin “yasakçı” anlamında kullanıldığı görülmektedir⁸. Dolayısıyla okçu asker olarak kullanılan kişilerin bu dönemde yavaş yavaş asayiş ve kamu düzeni gibi alanlarda da istihdam edilmeye başlandığı söylenebilir. XVII. yüzyıl ortalarından itibaren ise sarayda çalışan hizmetlilerin maaşlarının kaydedildiği mevacic defterlerinde ise aynı kelimenin “قواس- kavvās” şeklindeki yazıldığı görülmektedir⁹. Akla ilk gelen bu kavasların ok üreten ehl-i hiref mensubu kişiler olduğudur. Ancak ehl-i hiref mensubu ok üreticilerine *tirger*, yay üreticilerine ise *kemanger* bunların bağlı olduğu idari yapıya da *cemaat-i tirgeran-ı hassa* ya da *cemaat-i kemangeran-ı hassa* adı verilmektedir¹⁰. Bunların padişahın yakın koruması olan ve ok ve yay ile silahlandırılan solaklar olduğu da düşünülebilir. Zira *Kitabu Mesalihi'l-müslimin ve Menafi'l-müminin* adlı eserde solaklar için, “padişah-ı âlem-penah hazretlerinin kavaslarıdır” ifadesi yer almaktadır¹¹. Ancak bu eserde “kavas” kelimesi “قواس- kavvās” şeklinde yazılmıştır. Söz

⁴ Canatar, “Osmanlı Devleti’nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı”, 68.

⁵ Abdülkadir Özcan, “Zaptiye,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013) 44:128; Abdülkadir Özcan, “Karacol,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001) 24:430.

⁶ Orhan Fuat Köprülü, “Çavuş,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993) 7:236.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Asafi Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM. d), Defter/Hüküm, 18/258 (15 L. 979 [1 Mart 1572]); BOA. A. DVNSMHM. d. 9/81. (3 L. 977 [11 Mart 1570]); BOA. A. DVNSMHM. d. 11/475 (11 C. 978 [10 Kasım 1570]); BOA. A. DVNSMHM. d. 14-1/96 (14 Ca. 979 [4 Ekim 1571]); BOA. A. DVNSMHM. d. 16/203 (9 Za. 979 [24 Mart 1572]), BOA. A. DVNSMHM. d. 23/395 (3 Ş. 981 [28 Kasım 1573]); BOA. A. DVNSMHM. d. 42/1193 (3 Ş. 979 [21 Aralık 1571])

⁸ BOA. A. DVNSMHM. d. 23/747 (23 Za. 981 [1574]); Şeyda Karvar, “23 Numaralı ve 1573-1574 (H. 981) tarihli Mühimme Defteri/S. 282-352 (Özet-transkripsiyon-dizin)” (yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2018) 105.; Osmanlı öncesi Türk devletlerinde kullanılan ve “saray muhafızı” anlamına gelen Yatgak-Yatak kelimeleri Osmanlılar zamanında anlam ve telaffuz değişikliğine uğrayarak Yatakçı-Yasakçı şekline dönüşmüş ve çarşı pazarda kol gezen emniyet görevlilerini tanımlamak için kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Canatar, “Osmanlı Devleti’nde Yasakçılar”, *Osmanlı’nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İspirli Armağanı* içinde., Editör Feridun Emecen, İshak Keskin ve Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 362.

⁹ BOA. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.), 12735, v. 89 (29 C. 1049 [27 Ekim 1639]).

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Sarayı’nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri”, *Belgeler*, no. 15 (1981): 23.

¹¹ Canatar, “Osmanlı Devleti’nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı”, 68; *Kitabu Mesalihi'l-müslimin ve Menafi'l-müminin*. Hazırlayan Yaşar Yücel. (Ankara: Dil, Tarih - Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1980) 29.

konusu defterde ise yukarıda da belirtildiği üzere “قواص- kavās” şeklinde bir kullanım mevcuttur. Dahası solaklar maaş defterlerinde “kavas” olarak değil, “cemaat-i solakân” ya da “cemaat-i solakan-ı rikab-ı Hümayun” olarak kaydedilmişlerdir¹². Dolayısıyla bu kavasların aşağıda detaylandırılacağı üzere saray hizmetkârlarından Mâbeyn-i Hümayun Kavasları olması daha muhtemeldir.

Kavas kelimesinin zamanla uğradığı bu yapısal değişim, anlamına da yansımıştır. Eski Türkçe sözlükler incelendiğinde bu yapısal ve anlamsal farklılıkların net olarak belirtildiği göze çarpmaktadır. Örneğin, Ahmed Vefik Paşa “قواس- kavvās” kelimesini “Sabıkda okçu asker. Hala mübaşir” olarak tanımlar¹³. Mehmed Salahi “Okçu demektir. Evvelde ok atmak ve o takımı taşımak üzere nezd-i kibarda bulundurulmuş hizmetkâra itlak olunurdu. Muahharen çavuşların madununda olarak maiyetde kullanılan müsella efrad itlak olunmuşdur. El-yevm bazı devair-i resmîyede mübaşir ve sefir ve konsolos gibi memuri-i ecnebiye maiyetinde istihdam olunan efrada tahrif ve tahfif ile قواص demekdir. Böyle yazılmış. Yazılmamalı cemi kavvasandır.” şeklinde bir tanımlamaya yer vermektedir¹⁴. Şemseddin Sami ise kelimenin iki farklı yazımı arasında bir ayrıma giderek iki ayrı tanımlama yapar. Buna göre Kamus-ı Türki’de “قواس- kavvās” kelimesi “Okla müsella asker. Aslı, Arabî’de okçu yani ok yapan adam demektir” şeklinde tanımlanırken “قواص- kavās” ise “Büyük amirler hizmetinde çavuş, mübaşir, sefarethane ve banka gibi gayr-ı resmi dairelerde silahlı muhafaza memuru” olarak tanımlanmaktadır¹⁵. Dolayısıyla bütün yapısal ve anlamsal ifadelerden yola çıkarak “kavvās” kelimesinden ok ve yay ile savaşılan askeri, “kavās” kelimesinden ise güvenlik ve asayişten sorumlu görevlileri anlamak gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda kavaslığın bir kurum olarak ne zaman, nerede ve nasıl teşekkül ettiğine yönelik bir kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Canatar mezkûr çalışmasında solak birliklerinin zaman zaman kavas olarak anılmasından ve bu birliklerin de ilk defa I. Bayezid zamanında oluşturulmasından hareketle kavaslığın müstakil bir müessese olarak bu dönemde ortaya çıktığını iddia etmektedir¹⁶.

Kavasların XVIII. yüzyıldan sonra üstlendikleri güvenlik ve asayiş ile ilgili görevleri klasik dönemde saray çavuşları, muhızlılar ve harbeciler tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Divan-ı Hümayun Çavuşlarının divan günleri davalıları divana getirerek mübaşirlik yaptıkları, ferman ve beratları ilgililere iletmek üzere sevk edildikleri, padişahın geçit törenlerinde en önden yürüyerek alaya yol açtıkları, hapis ya da tevkif olunacak kişileri emrolunan yerlere götürdükleri ve evlerini de mühürledikleri bilinmektedir¹⁷.

İstanbul ve taşralardaki davalarda ise davalıları kadıların huzuruna çıkartan görevliler Muhız Ağaları ve idaresi altındaki muhızlılardır. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra Muhız Ağalığı da kaldırılmış ve yerine Tomruk Ağalığı ihdas edilmiş, ilk Tomruk Ağası olarak da Baş Kapı Kethüdası iken Silahşor zümresine dâhil olan Tahir Ağa atanmıştır¹⁸. Tomruk Ağası

¹² Zeynep Tarım Ertuğ, “Solak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37:368; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988) 218; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984) 447.

¹³ Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*. (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306), 2:929.

¹⁴ Mehmed Salahi, *Kamus-ı Osmani*, II, Hazırlayan Ali Birinci. (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019) 2:222.

¹⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*. (İstanbul: İkdâm Matbası, 1318) 1086.

¹⁶ Canatar, “Osmanlı Devleti’nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı” 69

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 408, 409, 410 ve 414.

¹⁸ Sahaflar Şeyhi-zade Seyyid Mehmed Es’ad Efendi, *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi (Bahir Efendi’nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, Hazırlayan. Ziya Yılmaz. (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000) 634;

altında hizmet veren kavaslar ise Bâb-ı Ali yakınlarındaki Tomruk Dairesi adı verilen hapisanede bulunan koğuşlarda ikamet etmişlerdir¹⁹. Buna ek olarak Tomruk Dairesinde 150 adet kavas ve 500'de sekban istihdam edildiği²⁰ ve Hazine-i Evrak kurulmadan önce devlet dairelerinde biriken evrakın burada muhafaza edildiği bilinmektedir²¹. Dolayısıyla merkez teşkilatlarda Divan-ı Hümayun Çavuşlarının ya da gerek taşrada muhızlıların üstlendikleri özellikle güvenlik, asayiş ve mübaşirlik gibi konularda, kavasların istihdam edildiği söylenebilir.

Kavaslar görev aldıkları askeri ve idari birimlere göre Mâbeyn-i Hümayun Kavasları, Bâb-ı Âli Kavasları, Taşra Kavasları, Şehremaneti Kavasları ve Konsolosluk Kavasları olmak üzere 5 ayrı grupta tasnif edilebilir. Her bir kavas grubunun görev ve sorumlulukları birbirinden ayrı olmakla birlikte giydikleri üniformalar değişiktir. Bu bakımdan bazı kavas grupları kendi içinde de alt sınıflara ayrılmaktadır.

1. Mâbeyn-i Hümayun Kavasları

Kavaslar ile ilgili yapılan çalışmaların hiç birinde Mâbeyn-i Hümayun Kavasları'ndan bahsedilmemektedir. Tek bir istisna olarak Prof. Dr. Ali Akyıldız, yaptığı bir çalışmada Mâbeyn-i Hümayun Kavasları'ndan birkaç cümle ile bahsetmektedir²².

Çeşitli belgelerde Mâbeyn-i Hümayun Kavasları²³, Rikâb-ı Hümayun Kavasları²⁴, Kavas-ı Hümayun²⁵ ya da Rikâb-ı Âli Kavası²⁶ olarak da adlandırılan bu kavasların isimlerinden saray görevlisi olduğu anlaşılmaktadır. Mâbeyn-i Hümayun Kavasları ile ilgili erişebildiğimiz en eski kayıt 1049 Reşen (Ekim-Kasım-Aralık 1638) mevacibini ihtiva eden defterdir. Bu deftere 36 adet Rikâb-ı Hümayun Kavas-ı'nın adı geçmektedir. Bu defter yukarıda da bahsedildiği üzere kavasların “قواص - kavās” şeklinde kaydedildiği ilk kayıttır. Dolayısıyla artık 1638 yılı itibarıyla kavasların okçu olarak askeriyede istihdam edilen askerlerden ya da taşrada asayişten sorumlu görevlilerden farklı bir takım sorumlulukları olan müstahdemler oldukları söylenebilir. Peki, sarayda istihdam edilen bu kavaslar hangi görevlerde kullanılmışlardır?

Mâbeyn-i Hümayun Kavaslarının görev tanımlarını belirten bir kanunname ya da nizamname ile karşılaşılmazsa da belgelerden bir takım yorumlamalar yapılabilir. Örneğin Zilkade 1244 (Mayıs 1829) tarihli bir belgede taşradan toplanan askerlere 1500 adet tüfek, *kavas mübaşeretiyle* gönderilmektedir²⁷. 1271 (1854-55) tarihli bir başka belgede ise Silivri'den Anbâr-ı Âmir'e gönderilen kömürlerin yerine ulaşması için iki adet kavas tayin edildiği

Recep Ahışhalı, “Muhız,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 31:85.

¹⁹ Mehmet İpşirli, “Bâbiâli, Tarih” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991) 4: 378; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020) 265; Canatar, “Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı”, 70.

²⁰ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, Çeviren Mehmet Harmancı, (İstanbul: Eren Yayınları, 2010) 76.; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw tarafından verilen bu bilgide “sekban” kelimesi yerine “seymen” kelimesi geçmektedir. Ancak bu zabıtların gerçek adları “sekban” olmalıdır. Zira şimdiye kadar karşılaştığımız belgelerin hiç birinde “seymen” adına rastlamadık. Belgelerde genellikle “kavas ve sekbanlar” şeklinde bir adlandırma kullanılmaktadır. Örneğin Bkz.: BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT) 530/26118-A (19 Z. 1254 [5 Mart 1839]); BOA. HAT. 530/26118-B. (19 Z. 1254 [5 Mart 1839]).

²¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018) 144.

²² Ali Akyıldız, *Mabeyn-i Hümayun: Osmanlı Saray Teşkilatının Modernleşmesi*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2024) 65.

²³ BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA. e.), 1093/90 (4 Ş.1214 [11 Ocak 1800]).

²⁴ BOA. MAD. d. 12735.

²⁵ BOA. Ali Emiri Sultan Ahmed III. (AE. SAMD III.), 153/15039 (20 S. 1119 [23 Mayıs 1707]).

²⁶ BOA. MAD d. 10473 (1 M. 1241 [16 Ağustos 1825]).

²⁷ BOA. Cevdet Askeri (C. AS), 307/12687 (18. Za. 1244 [22 Mayıs 1829]).

anlaşılmaktadır²⁸. 1276 (1859-60) tarihli bir başka belgede ise *tahsilat umurunda müstahdem* kavasların maaş tahsislerine yer verilmektedir²⁹. 1323 (1905) tarihli bir başka belgeye göre de Ahmed adında bir kavas nazır efendiye bazı telgrafları imzalatmak için Büyükkada'da bulunan konağına gitmiş ve yol masrafı olarak 21 kuruş almıştır³⁰. Bunlara ek olarak saray ile postahâne³¹, telgrafhâne³², banka³³ ve daha pek çok farklı yere para ya da evrak taşıması için Mâbeyn Kavasları'nın kullanıldığına dair oldukça fazla sayıda belgeye rastlamak mümkündür³⁴. Dolayısıyla Mâbeyn-i Hümayun Kavasları'nın sarayın mübaşeret ve getir götür işleri ile meşgul oldukları söylenebilir. Bununla beraber özellikle XIX. yüzyıl ortalarından itibaren kılıç alayı gibi önemli geçit törenlerinde padişahın maiyeti olarak alayın en önünden gidip yolu açmak gibi bir görevleri olduğu da bilinmektedir³⁵.

1273 (1856-57) tarihli nüfus defterine göre Topkapı Sarayı'nda da görevli 45 Mâbeyn-i Hümayun Kavasları'nın adı geçmektedir³⁶. Bu kavasların resmi görevde iken beyaz setre ve siyah pantolon giydikleri bilinmektedir³⁷. Mâbeyn-i Hümayun Kavasları haberleşme için gönderildikleri yerler için yol harcırahı almışlardır. Ancak İstanbul'da tramvay ya da vapur gibi toplu taşımanın bulunduğu yerlere gittiklerinde at arabası ya da kayık gibi özel araç tutmaları değil, toplu taşımayı kullanmaları beklenmektedir. Zira 1321 (1903-04) tarihli bir belgeden Emlâk-ı Hümayun İdaresi'ne ait bazı hususat için kavas ve odacı gibi müstahdemlerin gönderildikleri mahallere toplu taşıma ile gitmeleri mümkün olduğu halde araba ile gidip gelmeleri fazla masrafa sebep olduğu için sadece uzak mesafelere gidileceği zaman araba tahsis edilmesi yönünde karar alındığı anlaşılmaktadır³⁸.

Mâbeyn-i Hümayun Kavasları'nın dönem dönem aldıkları maaşlar ve mevcutları değişiklik göstermektedir. Örneğin 1214 (1799-1800) tarihinde Kavasbaşı İbrahim Ağa senelik 200 kuruş maaş alırken emrinde bulunan yirmi bir adet kavas yüzer kuruş maaş almaktadır³⁹. Bir diğer belgede ise 1309 (1891-92) tarihinde Kavas Başı Osman Ağa 576 kuruş maaş alırken emrindeki 16 adet kavas yüz kırk dörder kuruş maaş almaktadır⁴⁰.

²⁸ BOA. Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ), 13/21 (8 M. 1271 [1 Ekim 1854]).

²⁹ BOA. Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD), 300/72 (13 C. 1276 [7 Ocak 1860]).

³⁰ BOA. Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM.), 599/2 (7 Ra. 1373 [12 Mayıs 1905]).

³¹ BOA. ML. EEM. 383/50 (22 B. 1317 [26 Kasım 1899]).

³² BOA. ML. EEM. 609/51. 30 Haziran 1323 [13 Temmuz 1907]).

³³ BOA. ML. EEM. 383/116 (29 Eylül 1317 [12 Ekim 1901]).

³⁴ Örneğin, Yıldız Sarayı ile Üçüncü Şube İdaresi arasındaki muhtelif yazışmaların taşınması ile görevlendirilen Mabeyn Kavas Mustafa bin Selim Efendi'nin yol masraflarının karşılanması ya da Yıldız Sarayı'ndan Osmanlı Bankasına ilgili yazışma trafiğinde kullanılan Kavas Seyyid Mehmed Ali hakkında bkz.

BOA. ML. EEM. 382/2 (4 Eylül 1317 [17 Eylül 1901]).

ve BOA. ML. EEM. 382/98 15 Haziran 1317 [28 Haziran 1902]).

³⁵ Abdülkadir Özcan, "Kılıç Alayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2022) 25:407.

³⁶ BOA. Nüfus Defterleri (NFS. d), 458/30^b (29 Z. 1273 [20 Ağustos 1857]).

³⁷ BOA. İrade Dahiliye (İ. DH), 480/32338 (6 Ca. 1278 [9 Kasım 1861]).

³⁸ BOA. ML. EEM. 516/65 (14 Ağustos 1321 27 [Ağustos 1905]).

³⁹ BOA. TSMA. e. 1093.

⁴⁰ BOA. Hazine-i Hassa Defterler (HH. d), 1318. Mabeyn-i Hümayun Kavasları'nın maaşları ve toplam mevcutları her dönem değişiklik arz ettiğinden burada verilen iki örneğin kâfi olacağı düşünülmüştür. Mabeyn-i Hümayun Kavaslarının maaş defterleri için ayrıca bkz. BOA. MAD. d. 10473 (1 M. 1241 [16 Ağustos 1825]); BOA. TSMA. d. 776 (29 Za 1249 [9 Nisan 1834]); BOA. HH. d. 23875 (29 L. 1268 [16 Ağustos 1852]); BOA. HH. d. 11434 (20 Z. 1276 [9 Temmuz 1860]); BOA. HH. d. 11433 (29 Ş. 1278 [1 Mart 1862]); BOA. MAD. d. 9373 (5 M. 1285 [28 Nisan 1868]); BOA. MAD. d. 11590 (17 Ş. 1288 [1 Kasım 1871]); BOA. MAD. d. 10765 (4 Z. 1291 [12 Ocak 1875]); BOA. HH. d. 1339 (28 Ağustos 1305 [9 Eylül 1889]); BOA. HH. d. 8414 (20 Eylül 1307 [2 Ekim 1891]); BOA. HH. d. 10714 11 Kanunusani 1317 [24 Ocak 1902]); BOA. HH. d. 6784 (9 Nisan 1326 [22 Nisan 1910]); BOA. HH. d. 7690 (22 Haziran 1327 [5

2. Bâb-ı Âli Kavasları

Bâb-ı Âli Kavasları yukarıda da bahsedildiği üzere XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar Çavuşbaşlıların idaresi altındaki Tomruk Ağası'na bağlı olan ve güvenlik, asayiş ve adalet gibi hizmetlerde kullanılan görevlilerdir. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra özellikle de merkezi idarenin nezaretler şeklinde yeniden teşkilatlandırılmaya çalışıldığı sırada Bâb-ı Âli'ye bağlı sivil ve askeri bürokrasilerde kavaslar istihdam edilmeye başlanmıştır. Bunun ilk örneğini 1826 tarihli bir belgede görmek mümkündür. Söz konusu belgeye göre Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında büyük hizmetleri görülen Boğaz Muhafızı Hüseyin Paşa, yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun ilk seraskeri olarak atandığında, Seraskerlik binasının güvenliğini maiyetindeki kavalara bırakmıştır⁴¹. 1829 tarihli bir başka belgeden ise "Ûlâ" rütbesindeki mülki idarecilere Asâkir-i Mansûre ordusundan iki nefer çavuş ve iki nefer kavas istihdam edileceğine dair izin verildiği anlaşılmaktadır⁴².

Görev tanımları ve sorumluluk alanlarına göre Bâb-ı Âli Kavasları, Seraskerlik Kavasları, Zaptiye Kavasları ve Koruma Kavasları olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır.

2.1. Seraskerlik Kavasları

Bâb-ı Âli'ye bağlı idari birimler teşkilatlandıkça buralarda hizmet edecek olan kavasların da görev ve sorumluluklarını belirleme ihtiyacı hâsıl olmuştur. 23 Ocak 1834 tarihinde yayınlanan nizamnâme⁴³ bu neviden değerlendirilecek bir belgedir. Bu nizamnâme ile yeniçeriler yerine ihdas edilen Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun komutanı olan Seraskerin bu makama bağlı birimlerin bulunduğu Bâb-ı Seraskerî'de görev yapacak olan kavasların iş tanımları ve sorumlulukları belirlenmiştir. Buna göre;

- Seraskerlikte kavalardan Ellişer kişilik üç takım oluşturularak toplamda yüz elli adet kavas istihdam edilecek. Her takımdaki kırk dokuz neferden kırk tanesi kavas olacak. Her on nefere bir başnefer ve bir çavuş atanacak. Her ellilik takımın başına ise bir zabıt ve onun da üzerinde bir mülazım getirilecek. Yani toplam üç takımda üç mülazım, iki çavuş, on iki başnefer ve her takımda kırk neferden toplamda yüz yirmi nefer piyade kavas bulunacaktır. Bu kavaslar Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye usulüne göre maaş alacaklardır. Bu usule göre mülazımlar aylık yüz yirmi kuruş, çavuşlar aylık kırk kuruş, baş neferler aylık otuz kuruş ve piyade kavaslar aylık yirmi kuruş maaş alacaklar.
- Kavasların sayısı barış zamanında yüz elli adeti geçmeyecektir. Savaş zamanlarında ise en fazla üç yüz adet kavas istihdam edilmesine izin verilmektedir.
- Her gün divanhânede on nefer, bir baş nefer ve bir çavuş olmak üzere toplamda on iki kavas nöbet tutacaktır. Bir bu kadar nefer de serasker paşaya refakat ederek gittiği yerlerde yanında bulunacaklardır. Geri kalan kavaslar ise tüm gün kola gidecek yani devriye gezecektir. Nöbetler sabah namazından sabah namazına toplam yirmi dört saat olacak şekilde tanzim edilmiştir. Eğer nöbet sırasında bir takım mülazımının nöbeti terk etmesini gerektirecek arazi bir durum vuku bulur ise diğer takımın

Temmuz 1911)); BOA. HH. d. 11871 (28 Teşrinisani 1327 [11 Aralık 1911]); BOA. HH. d. 11864 (8 Teşrinisani 1328 [21 Kasım 1912]).

⁴¹ BOA. HAT. 488/23963 (29 Z. 1242 [24 Temmuz 1827]).

⁴² BOA. HAT. 1582/2 (29 Za. 1245 [22 Mayıs 1830]).

⁴³ *Takvim-i Vekayi*, "Bâb-ı Seraskerî'de Müstahdem Kavasların Usul-i Cedideye Rabt ve Tevsikleri". (12 Ra 1249 [23 Ocak 1834]) 2-3.

mülazımı nöbete çağırılacak eğer o da nöbet tutacak durumda değil ise çavuşlardan biri mülazımların yerine nöbete gelecektir. Ancak bir diğerinin yerine nöbete gelen kişi daha fazla nöbet tutmuş olacağından maaşlarına ek olarak yüzde beş mesai ücreti alacaklardır. Alınacak ek mesai ücreti Tomruk Kâtib'ine bildirilerek Tomruk Odası'nda bulunan çekmecedeki deftere kaydedilecek ve aybaşında mesai ücretleri rütbeye göre dağıtılacaktır.

- Nöbetçi olan kavaslar nöbet tuttıkları mahallin adı ile sınıflandırılacak ve bu şekilde isimlendirilecektir. Örneğin Serasker Paşa'nın yanında bulunan kavaslar Paşa Nöbetçisi, divanhanede nöbet tutan kavaslar Divanhane Nöbetçisi, kapı nöbeti tutanlar Kapı Nöbetçisi ve Kavasbaşı ile kol gezenler Kavasbaşı Nöbetçisi olarak isimlendirileceklerdir.
- Kavaslar, Seraskerlikte istihdam edilen ve asayişten sorumlu olarak kale kapılarında kol gezen sekbanlar gibi diğer bölüklerin içinde bulunmayacaklar. Eğer bu diğer takımlardan desteğe ihtiyacı olan varsa en tecrübeli olan kavas desteğe gidecektir.
- Kavaslar davalarda mübaşirlik ile görevli oldukları zaman davaya getirdikleri ya da kadı tarafından verilen cezayı infaz etmek üzere mahkûmla ilgilendikleri sırada, ne davalılardan ne de mahkûmlardan herhangi bir ücret talep edilmeyecektir.
- Bir kişi bir şikâyetle bulunmak için karakola geldiğinde işini daha hızlı sonuçlandırabilmek için para vermeyi talep ederse kesinlikle bu talebi geri çevrilecek ve kesinlikle herhangi bir mübaşirlik ücreti alınmayacak.
- Yangın çıkması durumunda Kavaslar saka bulmak, su getirtmek ve ilgili makamlara haber vermekle görevlidir. Divanhanede bulunan nöbetçilere bir çavuş ve beş nefer eklenerek Serasker Paşa ile yangın mahalline gidilecektir. Divanhane nöbeti ise beş nefer ve bir Başnefer olmak üzere altı kavas tarafından ifa edilecektir. Kol gezen kavasların yarısı yangın mahalline gelecek, kapı nöbetinde bulunan kavaslar ise nöbet yerlerini terk etmeyecekler.
- Tomruk odasında görev yapan bütün kavaslar, kol memurları, hapishane kapıcıları ve hizmetçiler her ay, Tomruk Odası'ndaki çekmece bulunan ve Tomruk Kâtibi tarafından korunan defterde yazan miktar mucibince maaşlarını alacaklardır. Bu defterde Tomruk Odası'nın bütün giderleri kalem kalem yazılı olacak ve Tomruk Kâtibi, odada görev yapan herkesin isimlerinin yazılı olduğu ayrı bir defter daha hazırlayacaktır.

Görüldüğü üzere, Bâb-ı Âli'ye bağlı Çavuşbaşılık idaresindeki Tomruk Dairesi ve kavaslar, Seraskerlik çatısı altında hizmetlerine devam etmişlerdir. Seraskerliğe bağlı olan bu kavasların mevcutları, görev ve sorumlulukları ile alacakları maaşlar yukarıda da belirtildiği gibi Takvîm-i Vekâyi'nin 76. sayısında yayınlanmıştır. Savaş zamanlarında bile kavas mevcuduna bir sınırlandırma getirilmesi önemlidir. Burada Seraskerlik makamında bulunan kişinin gücünün sınırlanmak istendiği düşünülebilir.

Bâb-ı Âli Kavasları içerisinde *Seraskerlik Kavasları* olarak adlandırdığımız bu kavaslar görev ve sorumluluklarına göre Paşa Nöbetçisi, Divanhane Nöbetçisi, Kapı Nöbetçisi ve Kavasbaşı Nöbetçisi olmak üzere dört sınıftır. Bu kavasların temel görevi başta Serasker ve Seraskerlik binası olmak üzere güvenliği sağlamak ve Sur içi İstanbul'da kol gezerek asayişini temin etmektir. Yangın gibi afetlerde geri hizmette bulunmak ve ihtiyaç dâhilinde diğer güvenlik birimlerine destek vermek de yine bu kavasların görevlerindendir.

Özellikle mübaşirlik sırasında kavasların herhangi bir ek ücret talep etmelerinin yasaklanması ve nöbetçi kavasların nöbet süreleri artarsa ek mesai ücreti almaları ilginç detaylardandır. Burada devletin en önemli kurumlarından biri olan Seraskerlik binasının ve makamının korunmasına azami önem verildiği görülmektedir. Zira burada nöbet tutan kavasların rüşvet karşılığı görev yerlerini terk etmeleri oldukça tehlikeli bir durum yaratacağından, bunların herhangi bir ücret talep etmeleri ve almaları kesin bir dille yasaklanmıştır. Kaldı ki kavasların maaşları ve varsa mesai ücretleri Tomruk Kâtibi tarafından kayıt altına alındığından rüşvete ihtiyaçları olmayacak şekilde hizmete alındıkları düşünülebilir. Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere göre iki yüz neferlik Seraskerlik Kavasları'nın 1842 yılı maaşları 42.800 kuruştur⁴⁴.

2.2. Zaptiye Kavasları

Klasik dönemde İstanbul, Bilâd-ı Selâse olarak bilinen Eyüp, Galata ve Üsküdar ile Dersaadet olarak adlandırılan sur içi olmak üzere dört idari bölgeye ayrılmış ve her birimin başında bulunan kadılar, buraların adli meselelerinin yanı sıra asayiş ve güvenliğinden de sorumlu tutulmuşlardır. Kadılar, Yeniçeri Ocağı'ndan kendilerine tahsis edilen zabıt, subaşı ve asesbaşı gibi kolluk kuvvetleri ile birlikte buraların güvenliğini sağlamışlardır. Ancak yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Kadı'nın asayiş ve güvenlikle ilgili sorumlulukları kısıtlanarak ve bu görevler için yeni birimler ihdas edilmiştir⁴⁵. 1838 tarihine kadar müstakil birer idari birim olan Üsküdar ve Beşiktaş Muhafızlığı bu tarihte Asâkir-i Hassa Mirivalığı ile birleştirilmiştir. Merhum tarihe kadar bu bölgelerin asayişinden sorumlu biri kavas başı olmak üzere 21'er kavasın maaşları ilgili bölgenin muhafazası için atanan kişi tarafından ödenirken, 1838 yılı itibariyle Maliye Nezareti tarafından ödenmeye başlamıştır⁴⁶.

Seraskerliğin kontrol bölgesi dışında kalan diğer bölge ise Tophane, Beyoğlu, Galata ve Hasköy'ü içine alan idari birimdir. 1832 yılında ihdas edilen Tophane-i Âmire Müşirliği'nde⁴⁷, mezkûr bölgelerin asayiş ve güvenliğinden sorumlu olarak kavaslar istihdam edilmiştir. 1840 yılında ise Tophane-i Âmire'ye Ferik Damad Mehmed Ali Paşa, atanarak Tophane-i Âmire Ferikliği ihdas edilmiş olundu⁴⁸. Tophane-i Âmire Ferikliği bünyesinde 1840⁴⁹ ve 1841⁵⁰ yıllarında 41 nefer kavasın, 1842⁵¹ ve 1844⁵² yıllarında da 45 kavasın görev yaptığı ilgili arşiv belgelerinde kayıtlıdır. Tophane-i Âmire'nin yanı sıra Kaptan Paşa olan kişilerin kontrolleri altındaki mahallerin asayişi için de kavaslar istihdam edilmiştir⁵³. Sur İçi İstanbul'un asayişinden sorumlu *Seraskerlik Kavasları*'ndan farklı olarak ayrı idari birimler ve ayrı idarecilerin emrinde çalışan ve farklı renkte üniformalar giyen bu kavaslar da Seraskerlik Kavasları ile aynı görev ve sorumluluklara sahiptir. Ancak Seraskerlik Kavasları'ndan ayırt etmek için *Zaptiye Kavasları* olarak adlandırılabilir.

⁴⁴ BOA. C. AS. 101/4583 (3 B. 1258 [10 Ağustos 1842]); BOA. C. AS. 126/5602 (29 R. 1258 [10 Mayıs 1842]).

⁴⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. (Ankara: Cedit Neşriyat, 2016), 289.

⁴⁶ BOA. HAT. 530/26118 (19 Z. 1254 [5 Mart 1839]); BOA. HAT. 530/26118-A; BOA. HAT. 530/26118-B; BOA. HAT. 530/26118-C.

⁴⁷ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye, II*. (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995) 2:875.

⁴⁸ Pınar Çevik Azap, *Tophane-i Amire Müşiriyeti*. (İstanbul: Timaş Akademi, 2023) 48.

⁴⁹ BOA. İ. DH. 34/1612 (29 Z. 1256 [21 Şubat 1841]).

⁵⁰ BOA. C. AS. 825/35108 (29 B. 1257 [16 Eylül 1841]).

⁵¹ BOA. C. AS. 101/4581 (2 B. 1258 [9 Ağustos 1842]); BOA. Cevdet Dahiliye (C. DH.), 202/10053.

⁵² BOA. Cevdet Maliye (C. ML.) (27 M. 1260 [17 Şubat 1844]) 190/7858.

⁵³ BOA. C. AS. 585/24627 (23 M. 1258 [6 Mart 1842]); BOA. C. AS. 586/24697-1 (29 M. 1258 [12 Mart 1842]); BOA. C. AS. 586/24697-2.

Şehremaneti Kavasları başlığı altında daha detaylı olarak anlatılacağı üzere bu kavaslar Seraskerlik Kavasları ile birlikte 1846 yılında kurulacak olan Zaptiye Müşirliği'ne devredilecektir.

2.3. Koruma Kavasları

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez teşkilatında asayiş ve güvenlikten sorumlu *Seraskerlik* ve *Zaptiye Kavasları* haricinde bir de Bâb-ı Âli'ye bağlı nezaretleri, nazırları ve memurları korumakla görevli bir nevi güvenlik görevlisi olarak istihdam edilen kavaslar bulunmaktadır. 7 Ağustos 1835 tarihinde bu kavasların diğer kavalardan ayırt edilebilmesi için farklı türde bir üniforma giymeleri gerektiğine yönelik bir nizamnâme hazırlanmıştır⁵⁴. Buna göre resmi güvenlik görevlisi ya da koruma memuru olarak nazırların maiyetlerinde görev yapan kavaslar eski değnek ve kıyafetler yerine nefti renkli çukadan setre ve siyah abadan yağmurluk giymeye, ayrıca demir takımlı kılıç ve silahlık ile kuşanmaya başlamışlardır. Daha sonra kış aylarında rahat etmeleri için siyah aba yağmurluk yerine "sivrikaya" adı verilen kukuletalı aba giymeye başlamışlardır⁵⁵.

1839 yılında Tanzimat Fermanı yayımlandıktan sonra idari ve sosyal alanda yapılan düzenlemeler derhal hayata geçirilmiş ancak güvenlik gibi meseleler hakkında yapılacak düzenlemeler daha sonraki emirnamelerle belirlenmiştir⁵⁶. 1840 yılında nazırlıklarda güvenlik görevlisi olarak istihdam edilecek kavasların görev ve sorumluluklarının belirlendiği nizamname de bu minvalde hazırlanmıştır. 1840 tarihli Kavas Nizamnamesine⁵⁷ göre;

- Her bir nazırlıkta 29'u nefer 1'i Kavasbaşı olmak üzere toplam 30 adet kavas görevlendirilecektir. Bu kavalardan Kavasbaşı 500 kuruş aylık maaş alırken, kavasların maaşları da 200'er kuruş olarak belirlenmiştir.
- Tanzimat'ın ilanından sonra merkez teşkilatında görev yapacak olan vekil ve nazırların şahsi emektarları haricinde bulundukları resmi makamlarda görev yapacak olan hizmetliler iki kısma ayrılacaktır. Bunlardan biri vekil ve nazırların şahsi işlerinde kullanılmak üzere istihdam edilecek hizmetliler olacak diğer kısım ise devlet daireleri ile vekil ve nazırların güvenliğinden sorumlu kavaslar olacaktır. Kavasların toplam sayıları, isimleri ve aldıkları maaşları defter halinde kayıt altına tutulacaktır.
- Söz konusu bu kavaslar sadaret ve nezaretlerin başında bulunan serasker ve nazırlar ile bunların müsteşarları ve ikinci rütbe memurlara tahsis edilmiştir.
- Bu kavaslar resmi devlet memurları olacağından dairenin başında bulunan vekil ya da nazır değişse de memur sıfatındaki bu kavaslar, bir suç işlemedikçe ya da kendisi istifa etmedikçe değiştirilemeyecektir. Ancak dairelerin başında bulunan vekil ya da nazırların başka bir göreve tayini sırasında eğer kavaslar da bu vekil ya da nazır ile gitmek isterse, nakil işlemleri yapılacaktır.
- Bu kavaslar kesinlikle memuriyetleri haricinde başka bir işte çalışmayacak ve herhangi başka bir ek gelir getirici işte bulunmayacaklardır.
- Resmi dairelerde görevli olan bu kavaslar eğer evleri var ise tabiiyeti altında bulundukları idareciler akşam evine gittiklerinde kendi evlerine gidebileceklerdir.

⁵⁴ *Takvim-i Vekayi*, "Kavvasan" istihdâm eden "vüzerâ-yı izam"a ve memurine yönelik, kavvasanın kılık kıyâfetinin düzenlenmesine dâir" (12 Rebiyülahir 1251 [07 Ağustos 1835]) 1-2.

⁵⁵ BOA. HAT. 1322/51631 29 Z. 1253 [26 Mart 1838]; BOA. HAT. 1322/51631-A.

⁵⁶ Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, no. 112, 1964:623.

⁵⁷ BOA. C. DH. 61/3033 (28 Ca. 1256 [28 Temmuz 1840]).

Ancak kendilerine ait evleri yoksa çalıştıkları dairelerde bulunan odalarda konaklayabileceklerdir. Bu odaların temizliği için ise kapıcı bizebanlar istihdam edilecektir.

Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden sonra devletin merkezi teşkilatında yeni düzenlemeler yapılmış ve devlet yönetiminin kurumsallaşması hızlanmıştır. Bâb-ı Âlî'ye bağlı olarak kurulan bu resmi devlet kurumlarının güvenliği için istihdam edilecek kavasların durumları da buna bağlı olarak Tanzimat Fermanı'ndan sonra yeniden ele alınmıştır. Seraskerlik ve Zaptiye Kavasları'na nazaran resmi güvenlik görevlileri ya da silahlı koruma memurları olarak istihdam edilen bu kavasları diğerlerinden ayırt etmek için *Koruma Kavas* olarak isimlendirmek mümkündür.

Buna göre devlet kurumlarında görev yapacak olan Koruma Kavasları devlet memuru olarak görev yapmışlardır. Her ne kadar ilgili devlet görevlileri ve üst düzey memurların şahsi korumaları olarak görev yapsalar da mesai saatleri dışında korumakla yükümlü oldukları kişilerin evlerinde değil, varsa kendi evlerinde yoksa devletin tayin ettiği misafirhanelerde ikamet etmişlerdir. Bu da Koruma Kavasları'nın korudukları kişilerin maiyetinden olmadıklarını göstermektedir ki zaten Tanzimatla beraber devlet memurlarına getirilen çeşitli özlük haklarından Koruma Kavasları da faydalanmaktadır. Buna göre herhangi bir adi suça karışmadıkça keyfi olarak işten çıkartılamayacaklar ve görev yaptıkları makamın sahibi değiştiğinde kendi istekleri dışında başka bir yere tayin edilmeyeceklerdir. Ancak Koruma Kavasları'nın başka bir işte çalışmaları yasaklanmış ve sadece kendi görevleri ile meşgul olmaları istenmiştir. Bu da görev yaptıkları hizmetin getirdiği gerekliliklerdendir.

1840 nizamnâmesine göre her bir nezarete 30'ar Koruma Kavası tahsis edilmişse de bunların sayılarında ve maaşlarında değişikliklerin görüldüğünü söylemek mümkündür⁵⁸.

3. Şehremaneti Kavasları

Yukarıda da kısaca bahsedildiği üzere klasik dönemde İstanbul'un asayiş ve güvenlik gibi bir meseleleri kadı ve yeniçeri ağasının sorumluluğu altındadır. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla kadıların da idari fonksiyonları değişmiştir. Bu bağlamda İstanbul'un sokaklarında ve mahalle aralarında asayiş ve güvenliği sağlama görevi kadıların elinden alınarak *Seraskerlik* ve *Zaptiye Kavasları* vesilesiyle Bâb-ı Seraskeri ve çeşitli müşirliklere tevdi edilmiştir. Klasik dönemde kadıların güvenliğinden sorumlu oldukları bir diğer alan ise çarşı ve pazarlardır. Kadılar, İhtisap Ağası adı verilen yardımcılarını vesilesiyle, yetkileri dâhilindeki bölgelerde bulunan çarşı ve pazarların hem denetlenmesinden hem de asayişinden sorumlu tutulmuşlardır. Yeniçeriliğin ilgasından sonra 1827 yılında İhtisap Nazırlığı kurularak kadıların bu görevi İhtisap Nazırlarına devredilmiş, böylece çarşı ve pazarların güvenliğinden İhtisap Nazırları sorumlu tutulmuşlardır⁵⁹. 1837 yılına kadar İhtisap Nezareti'nde "kuloğlanı" tabiriyle istihdam edilen 27 görevlinin bulunduğu bilinmektedir. Ancak kuloğlanlarının görevlerinde yetersiz kalması ve içlerinde ihtiyarların dahi bulunması gibi sebeplerle İhtisap Nezareti'nde kuloğlanlarına ek olarak 21 adet kavas istihdam edilmiş ve bunlara diğer kavalardan ayrılımları için özel üniformalar tahsis edilmiştir⁶⁰. Bu kavaslar *İhtisab Kavasları*

⁵⁸ BOA. İ. DH. 50/2466 (25 Za. 1257 [8 Ocak 1842]).

⁵⁹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, I: 325.

⁶⁰ BOA. HAT. 637/31391 29 Z. 1253 [26 Mart 1838]).

olarak isimlendirilebilir. Sayıları 48'e kadar yükselen ihtisap kavasları 1840, 1841, 1842, 1843 ve 1844 yılı maaş defterlerine göre aylık 100'er kuruş maaş almışlardır⁶¹.

Daha sonra 25 Temmuz 1855 tarihinde ise İhtisap Nezâreti kaldırılarak yerine Şehremaneti kurulmuş ve modern belediye teşkilatını temelleri atılmıştır⁶². Bu vesileyle İhtisap Nezareti'ne bağlı *İhtisap Kavasları* da Şehremaneti bünyesine alınmışlardır. Buna ek olarak 15 Şubat 1846 tarihinde kurulan Zaptiye Müşirliği'nin bünyesine aktarılan *Seraskerlik Kavasları* ve *Zaptiye Kavasları* da 1855 yılında şehremaneti bünyesine devredilerek bu kurumun çatısı altında görev yapmışlardır. Daha sonra Son olarak Şehremaneti bünyesi altında kurulan Sıhhiye Müdüriyeti Dairesi'nde *Sıhhiye Kavasları* adıyla kavas istihdam edilmiştir.⁶³ Böylece İstanbul'da hem çarşı ve pazarların, hem de mahalle ve sokak aralarının güvenliği ve asayiş tek bir elden idare edilmiştir. Başka bir deyişle 1855 yılı itibarıyla İstanbul'un kamu düzeni, güvenliği ve asayiş İhtisap Kavasları, Seraskerlik Kavasları, Zaptiye Kavasları ve Sıhhiye Kavasları'ndan müteşekkil edilerek *Şehremaneti Kavasları* olarak adlandırdığımız görevliler vesilesiyle idare edilmiştir.

Bizim *Şehremaneti Kavasları* olarak isimlendirdiğimiz bu kavaslar zamanla *Belediye Çavuşu* olarak adlandırılmışlardır⁶⁴. Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi adlı eserinde, *belediye çavuşu* ya da *kavas* olarak adlandırılan bu memurlarda tahsil aranmadığını, hatta çoğunun okuma yazma dahi bilmediğini, bunların beyaz kayışlı bir pala taşıdıklarını, fes giydiklerini ve halk ve esnaf tarafından pek de hoş karşılanmadıklarını aktarmaktadır⁶⁵.

4. Taşra Kavasları

Osmanlı merkez idaresinde olduğu gibi yerel idarelerde de yine asayişin sağlanması, mübaşirlik ve nakliye gibi bir takım görevlerde kullanılmak üzere taşrada görev yapan vali, mütesellim ve voyvodaların ya da ordu komutanı olan ferik ve müşir vb. görevliler maiyetlerinde kavas istihdam edilmiştir. Ancak kaymakamların maiyetlerinde kavas istihdam edebileceklerine dair bir karar olmadığından, eyaletlere bağlı kazaların mülki amiri sıfatındaki kaymakamların kavas istihdam etmeleri yasaktır⁶⁶.

Taşra idarelerindeki kavas istihdamına yönelik Osmanlı Arşivi'nde tespit edilebilen en eski belgeler XVI. yüzyıl ortalarına kadar uzanmaktadır. Ancak burada geçen kavas kelimesinden kasıt orduda istihdam edilecek okçu paralı askerlerdir⁶⁷. Bu okçu kavaslar zamanla taşra merkezlerinde görev yapan idarecilerin, padişahların yakın koruması olan okçu solaklar

⁶¹ BOA. C. ML. 443/17856 (29 N 1256 [24 Kasım 1840]).

BOA. C. ML. 528/21616 (29 C. 1257 [18 Ağustos 1841]).

BOA. C. ML. 377/15500-1 (28 C.1258 [7 Ağustos 1842]).

BOA. Maliye Nezareti Defterleri (ML. MSF. d), 3902 (29 S. 1258 [11 Nisan 1842]);

BOA. ML. MSF. d. 3959 (29 Ra. 1259 [29 Nisan 1843]).

BOA. ML. MSF. d. 4477 (29 Z. 1259 [20 Ocak 1844]).

BOA. Cevdet Belediye (C. BLD), 110/5475 (29 Ca. 1260 [16 Haziran 1844]).

⁶² Ali Akyıldız, "Şehremini," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010) 38:459.

⁶³ Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, <https://istanbultarihi.ist/107-istanbulda-saglik-hayati> (Erişim Tarihi: 15.Ekim.2023).

⁶⁴ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, II: 895.

⁶⁵ Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türkiye Maarif Tarihi V.* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977) V: 2127.

⁶⁶ Canatar, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", 78; BOA. Cevdet Zabtiye (C. ZB.), 48/2354 (13 M. 1264 [21 Aralık 1847]).

⁶⁷ Bkz. A. DVNSMHM. d. 7/1174 (28 N. 975 [27 Mart 1568]); Osman Hacı Yıldırım vd., *7 Numaralı Mühimme Defteri* (975-976 / 1567-1569). (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998). 585.

misali, yakın koruması haline gelmişlerdir. Buna mukabil giriş kısmında da bahsedildiği üzere XVI. yüzyılda kavasların yine güvenlik ve asayiş ile bağlantılı bir şekilde Mısırda “yasakçı” olarak görevlendirildiklerini burada tekrar hatırlatmak yerinde olacaktır⁶⁸.

İngiliz asıllı bir Albay olan Edmund Spencer, taşra bölgelerde görev yapan kavaslar hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir. 1850 yılında Osmanlı topraklarına gelen Edmund Spencer, Balkanlar’da seyahat ederken geçişin tehlikeli olduğu ormanlık ya da dağlık alanlarda yol güvenliğinin sağlanması için karakollar inşa edildiğini ve bu karakollarda da kavas adı verilen silahlı, atlı ve yaya asker-polislerin görev yaptıklarını anlatmaktadır⁶⁹. Özellikle de Varna’dan geçerken kafilesine eşlik eden Arnavut asıllı bir kavas betimlerken, kavasların nasıl göründükleri, nasıl giyindikleri ve nasıl silahlandıkları hakkında son derece önemli bilgiler vermektedir⁷⁰;

“Pandur⁷¹ ya da Türk Kavası da artık bizim küçük grubumuza eklenmiştir. Uzun boyu, asık suratı ve kocaman bıyığıyla bir Arnavut... Görevi kuryelik yapmak Avrupa Türkiye’sindeki kervanlar ile yolcuların güvenliğini sağlamaktır. Bu amaçla kurulmuş olan Osmanlı askeri polis teşkilatına özgü Kavas kıyafetlerini giymişti.

Üniforması omzunun üzerinde sarkan çeşitli yıldız ve hilallerle örülmüş soluk sarı renkli bir hafif süvari ceket, bol bir şalvar, ceketle aynı renkte sıra dışı görünümlü uzun geniş bir çizme ve her zamanki kırmızı festen oluşuyordu. Omzunda asılı uzun bir Arnautka⁷², bir kılıç, eğer kılıfında bir çift pistol tabanca ve belindeki kuşağa sıkıştırılmış bir çift hançerle her tür saldırı ya da savunmaya hazırlıydı.”

Spencer ayrıca Prizren Paşası olarak tanıttığı ve arkadaşı olan Veli Paşa⁷³ adında bir şahsın kendisine eşlik etmesi için kendi kavaslarından birini tahsis ettiğinden de bahsetmektedir⁷⁴. Daha sonra Spencer Arnavutluk’un Elbasan kentinden geçerken bir yarım düzine kavas tarafından korunan bir karakol bulur. Spencer bu kavasların yolların güvenliğini sağlamak için bu karakollara yerleştirildiklerini ifade ettikten sonra belli bir ücret karşılığında kendisine daha güvenli bir bölgeye kadar eşlik ettiklerini anlatır⁷⁵. Spencer Osmanlı ülkesinde hemen her yolda düzeni sağlamak ve dağlardaki haydutları kovalamak için görevlendirilmiş atlı ve yaya kavasların bulunduğundan da bahsetmektedir⁷⁶.

XIX. yüzyıla eyaletlerde görev yapan üst düzey hemen her sivil idareci ve ordu komutanının maiyetinde 4 ya da 6 adet kavas istihdam edildiği ve bunların da ortalama 40’ar

⁶⁸ BOA. A.DVNSMHM.d. 23/747 (23 Za. 981 [16 Mart 1574]).

⁶⁹ Edmund Spencer, *Travels in European Turkey, in 1850*. (London: Colburn and Co. Publishers, 1851). 2:121; Edmund Spencer’in seyahatnamesi kısaltılarak Dilek Cenkçiler tarafından tercüme edilmiştir. Bkz. Spencer, Edmund: *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*. Çeviren Dilek Cenkçiler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

⁷⁰ Spencer, *age.*, I, s. 159.

⁷¹ XVIII. yüzyılda Macar ordusunda görev yapan Hırvat paralı askerlere verilen isimdir. Bu askeri terim aynı zamanda Balkanların Hırvat ve Sırp bölgelerinde sivil polis memuru ya da koruma görevlisi anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. “Pandour”. *Webster’s Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*. (Ohio: Gramercy Books 1994) 1401.

⁷² Uzun namlulu Balkan Misket Tüfeği.

⁷³ Bu tarihlerde Prizren’de idareci olarak görev yapan kişiler 1266/1849-50 yılında Lepajlı İsmail Paşa ve 1267/1850-51 yılında Tosun Paşa’dır. Buradaki Veli Paşa bölgenin idari hâkimi değil daha düşük rütbeli bir memur olabilir. Daha detaylı bilgi için bkz. Fetnan Derviş, XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Prizren: Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007) 45.

⁷⁴ Spencer, *Travels in European Turkey, in 1850*, II: 16.

⁷⁵ Spencer, *Travels in European Turkey, in 1850*, II:149.

⁷⁶ Spencer, *Travels in European Turkey, in 1850*, II:347.

kuruş maaş aldıkları bilinmektedir⁷⁷. Eyaletlerde görev yapan idarecilerin maiyetinde bulunan bu kavasların özel korumalar gibi istihdam edildiğini söyleyebiliriz. Bunların dışında bir de taşra idarelerinde yolların güvenliğinden sorumlu olarak görev yapan kavaslar da bulunmaktadır. Merkez teşkilatında görev yapan kavaslar gibi taşra idarelerinde görev yapan bu farklı kavasların görevlerdeki kavaslar da kendilerini belli edecek ve birbirlerine karışmayacak ölçüde farklı renkte üniformaları giymişlerdir⁷⁸.

Taşralardaki voyvoda ve mütesellimlerin maiyetlerinde bulunan kolluk kuvveti kavasların görev ve sorumlulukları, üniformaları ve nasıl istihdam edilecekleri 1250 (1834-35) yılında yayınlanan nizamnâme⁷⁹ ile belirlenmiştir. Buna göre;

- Merkezden memur olarak gönderilen mütesellim voyvodaların maiyetinde görev yapacak bu kavaslar gayr-ı müslim ahali içinden istihdam edilemez. Mevcut kaza dâhilinde itibarlı ve kefil olan Müslümanlardan kavas istihdamı yapılabilir. Ancak bu kavaslar da kesinlikle askere alınacak yaşta gençlerden seçilmemeli en az 30-35 yaşlarında olan erkekler kavas olarak istihdam edilmelidir.
- Kavaslar kolluk kuvveti olarak istihdam edilip her on nefere bir on başı tayin edilecek. Yirmi neferden oluşacak takımlara iki on başı ve bunlarında üzerinde bir çavuş bulunacak. Kırk neferden oluşan takımların başına çavuşların üstü olarak bir mülazım ya da yüz başı istihdam edilmelidir. Elli ve daha fazla kavastan oluşacak takımların başına ise hem mülazım hem de yüz başı tayin edilmelidir.
- Her mütesellimin maiyetinde kaç tane kavas olduğu mutlaka belli olmalıdır. Mütesellimlerin maiyetlerinde bulundukları kavasların sayılarını ve isimlerini defter halinde kayıt altında tutmaları ve bu defterlerin bir nüshasını Bâb-ı Âliye göndermeleri gerekmektedir. Eğer bu kavaslar arasından vefat edenler ya da emekliye ayrılanlar olursa bunlar da düzenli olarak merkeze bildirilmelidir.
- Kavasların maaşları ve üniformaları maiyetlerinde bulundukları mütesellim tarafından temin edilecektir. Kavaslara yazlık ve kışlık olmak üzere senede iki defa üniforma verilecektir. Bu üniforma setre ve pantolon ve fes ve palaska ve meşinden sade ve kenarları sarı bir kemer şeklinde olmalı ayrıca iki adet silah ve sade düz bir kılıç kuşanmaları gerekmektedir.
- Taşraya memur olarak gönderilen mütesellim ya da voyvodalar azledildiklerinde emirleri altındaki kavas takımları azledilmeyecek ancak üniforma, silah ve hayvanlarını kayıt altına alıp teslim edeceklerdir. Teslim edilen bu üniforma ve mühimmat yeni gelecek olan mütesellim tarafından uygun gördüğü miktarda kavaslar geri verecek. Yeni gelen mütesellim maiyeti altındaki kavasları teçhiz etmekle yükümlü olduğundan yeterli miktarda teçhizatı temin etmek ve kavaslar teslim etmek zorundadır.
- Taşra idarelerinde bulunan her idarecinin kavaslar ayrı renk üniforma giymelidir. Gerek valilerin özel korumaları olsun, gerek ordu komutanları gerekse de mütesellimlerin kolluk kuvvetleri olsun bütün kavaslar kendilerini belli edecek ayrı bir renk üniforma giymek zorundadır.

⁷⁷ Canatar, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", 70; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat – III-IV (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*. Hazırlayan. Neşet Çağatay, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980) 109; BOA. C. DH. 161/8023 (29 L. 1222 [11 Aralık 1807]).

⁷⁸ BOA. HAT. 491/24054-A (23 S. 1251 [20 Haziran 1835]).

⁷⁹ BOA. HAT. 490/24020-C (19 Z. 1250 [18 Nisan 1835]).

- Kavaslar Asâkir-i Mansûre Süvarileri gibi istihdam edilecekler ve ordu süvarileri gibi talim yapacaklar. Ancak Asâkir-i Mansûre ordusu çok daha profesyonel bir askeri nizam ve talim sistemi içerisinde bulunduğundan bunlar devletin asıl ordusunun bir mensubu olarak hizmet veremeyecekler. Eğer bir bölgeye ordu sevk edilecekse sevk edilecek ordunun büyüklüğüne göre kavasların bir kısmı ordu komutanının emrine girecek ve bunlar geri hizmette görev yapacaklar. Mütesellimle sevk edilen ordu kumandanına kavasların ilgili defterlerini ulaştırılıp emrine girecek kavasları belirlemekle yükümlüdür.
- Sevk edilen ordu kumandanının emrine verilen bu kavaslar ordunun ihtiyacı olan silah, at ve arabaların tedarikini sağlamakla ve yol ve köprü gibi geçitlerin ordu sevkine hazır hale gelmesi ile yükümlüdürler.
- Kavaslar eğer tabya gibi tahkimatlar inşa etmek gerekecekse inşaat için gerekli işçilerin tedarik edilmesinde ve ordu sevkியatında çeşitli ordu ağırlıklarının taşınmasında görev alacaklar.

Taşrada yol güvenliğinden sorumlu kavaslar hakkındaki nizamnâmenin Redif-i Asâkir-i Mansûre Nizamnâmesi ile aynı döneme rastlaması ilginçtir. Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye nizamı henüz tam olarak oturmadan Rusya ve Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa karşısında alınan yenilgiler, Osmanlı İmparatorluğu'nu toprakla uğraşan halkın zirai faaliyetlerini aksatmadan her daim savaşa hazır talimli askeri bir birlik oluşturmaya itmiştir⁸⁰. Bunun üzerine 8 Temmuz 1834 tarihinde yayınlanan Redif-i Asâkir-i Mansûre Nizamnâmesi uyarınca Müslüman olmak kaydıyla taşra ahalisinden 23-32 yaş arası genç erkekler gönüllülük esasına dayalı ve maaşlı olarak askere alınmış ve her kazadan 1400 kişilik Redif Taburları teşkil edilmiştir⁸¹. Bu bağlamda taşra idareleri ve eyalet merkezlerinde hızla Redif birliklerinin kurulduğu anlaşılmaktadır.

Taşra Kavaslarına yönelik yukarıda bahsedilen nizamnâmenin de Redif Nizamnâmesine paralel olarak hazırlandığı söylenebilir. Zira Taşra Kavasları Nizamnamesine göre yolların güvenliği ile ilgilenen kavaslar savaş durumunda ordu komutanlarının emrine girerek geçişlerin fiziki ve askeri güvenliği, tahkimatların inşası ve ordu ağırlıklarının nakliyatı gibi geri hizmet görevlerini üstlenerek askeri bir hüviyet kazanmışlardır. Ayrıca nizamnamelerdeki, 23-32 yaş arasındaki gençler Redif Taburlarına, 30-35 yaşındaki kişilerin de kavaslığa alınmasına yönelik benzer maddeler iki düzenleme arasındaki paralelliğe işaret etmektedir. Redif Nizamnamesi ile Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun yedek sınıfları oluşturulurken, Taşra Kavasları Nizamnamesi ile de Redif Ordusu'nun geri hizmet ihtiyaçlarını karşılayacak birlikler oluşturulmaya çalışılmıştır.

Ayrıca söz konusu nizamnameye göre kavasların maaşları maiyetleri altında bulundukları voyvoda ve mütesellim tarafından ödenmelidir. 1257 (1841-42) tarihli bir belgeye göre kavasların maaşları, vilayet defterdarı tarafından hesaplanarak, idarecilerin maaşlarına ek olarak yatırılmakta ve idareciler kavasların maaşlarını bu vesile ile ödemektedir⁸². Ancak kavas maaşlarının vilayet idarecileri üzerinden dolaylı olarak ödenmesi olarak ödenmesi

⁸⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redif-i Asâkir-i Mansûre", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 12 (1982): 127.

⁸¹ Shaw-Shaw, *age*, II, s. 73; Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redif-i Asâkir-i Mansûre", 128; Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Teşkilatının Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 14-23 (1970-1974): 63-75.

⁸² BOA. C. AS. 424/17613 (21 B. 1257 [8 Eylül 1841]).

usulünün bir takım aksaklıklara sebebiyet verdiği de görülmektedir. Örneğin Şam eyaleti Müşiri Safvet Paşa, idare ettiği topraklar geniş olduğu için emri altındaki 40 nefer kavasın 60 nefere çıkartılmasını talep etmiş⁸³ ancak daha sonra bunların maaşlarını kendi maaşından değil Şam hazinesinden ödememiştir⁸⁴. Daha sonra Kürdistan⁸⁵ ve Kastamonu⁸⁶ Valisi olan Safveti Paşa'ya, emri altındaki kavasların maaşlarını Şam hazinesine iade etmesi gerektiğine dair tekrar tekrar tezkereler gönderilmesine rağmen, kendisinin bu meblağı iade etmediği anlaşılmaktadır⁸⁷.

5. Konsolosluk Kavasları

Kavas teriminin en yaygın ve en uzun kullanılan anlamı, konsolosluklarda ya da şehbenderliklerde koruma ve güvenlikten sorumlu görevlileri belirten anlamıdır. Osmanlı arşivlerinde "kavas" tabiri en fazla konsolosluklarda görev yapan müstahdemleri belirtmek için kullanılmıştır. Yeniçeri Ocağı kaldırılmadan önce yabancı devlet elçilerinin güvenliğini sağlamak için yeniçeriler arasından seçilen "yasakçılar" görevlendirilmiştir. Yeniçeriler içinden seçilen bu yasakçıların yanı sıra 1740 Kapitülasyonları uyarınca Fransa elçilerine, kendi istedikleri yasakçıları seçebilme imtiyazı verildiği görülmektedir⁸⁸. Arşiv belgelerinden daha sonra İngiltere⁸⁹ ve Ceneviz⁹⁰ elçilerine de aynı imtiyazın tanındığı anlaşılmaktadır. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra yasakçıların görevlerine de son verilmiş ve Galata voyvodasının⁹¹ emrinde bulunan askerlerden bir kısmı konsolosluklara tayin edilmiştir. Daha sonra da konsolosluklarda "kavas" adı verilen görevliler istihdam edilmiş ve bunlara özellikle de yeniçerilerin giydikleri üniformayı hatırlatmaması için⁹², Asâkir-i Mansûre Ordusuna benzer bir üniforma verilerek taşıdıkları silahlar yerine gümüş değnek taşımaları emredilmiştir⁹³. Ancak gerek yasakçıların kaldırılması gerekse de yerlerine gelen kavasların silah taşımamaları, yabancı devletlerin konsolosları tarafından tepkiyle karşılanmış ve Osmanlı hükümeti ile elçilikler arasında ihtilaf yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle İngiltere⁹⁴, Fransa ve Rusya'nın yasakçıların kaldırılması ve yerine silahsız kavasların yerleştirilmesi noktasında ciddi şikâyetleri oldukları görülmektedir. Hatta Fransız elçisi, 1740 tarihli kapitülasyonların kendilerine verdiği imtiyazları korumak adına konsolosluğu kapatacağına⁹⁵ ve Fransa'dan muhafız getirtceğine yönelik tehditkâr bir tutum dahi sergilemiş, daha sonra gerçekten de bu askerleri getirtmiştir⁹⁶. Bir Fransız ticaret gemisiyle gelen bu askerler, Çanakkale Boğazı'nda tevkif edilerek geminin ağırlıklarına el koymuştu⁹⁷. Yapılan inceleme sonrasında gemide bulunan sandıklar Fransa Sefaretine

⁸³ BOA. C. DH. 222/11063 (29 M. 1257 [23 Mart 1841]).

⁸⁴ BOA. Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A. AMD), 2/58 (19 Z. 1263 [28 Kasım 1847]).

⁸⁵ BOA. Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A. MKL. MVL), 23/99 (22 Ra. 1266 [5 Şubat 1850]).

⁸⁶ BOA. A. MKL. MVL. 22/21 (20 M. 1266 [6 Aralık 1849]).

⁸⁷ BOA. İrade Meclis-i Vala (İ. MVL), 120/2994 (26 Ca. 1264 [30 Nisan 1848]); BOA. A. MKT. MVL. 21/82 (10 M. 1266 [26 Kasım 1849]).

⁸⁸ Canatar, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", 74.

⁸⁹ BOA. HAT. 305/18023 (29 Z. 1242 [24 Temmuz 1827]).

⁹⁰ BOA. Cevdet Hariciye (C. HR). 147/7333 (29 Z. 1255 [4 Mart 1840]).

⁹¹ BOA. HAT. 489/23985 29-12-1242

⁹² Çuluk, "Yasakçıdan Kavasa", 36.

⁹³ BOA. HAT. 488/23963. (29 Z. 1242 [24 Temmuz 1827]).

⁹⁴ BOA. HAT. 1174/46429-O (29 Z. 1241 [4 Ağustos 1826]).

⁹⁵ BOA. HAT. 489/23985-A (10 Ca. 1242 [10 Aralık 1826]).

⁹⁶ Canatar, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", 75.

⁹⁷ BOA. HAT. 489/23978-A; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, 565.

teslim edilmiş ancak gelen askerler geri gönderilmiştir. Rusya'nın Bitlis Konsolosluğu ise yasakçıların taşıdıkları silahları 1323 (1905-06) tarihine kadar teslim etmemiştir⁹⁸.

Hemen her devlet elçiliğinin kendine has imtiyâzâtı olmasından dolayı oluşan kargaşanın önüne geçebilmek adına Osmanlı İmparatorluğu 23 Safer 1280 (9 Ağustos 1863) tarihinde "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede Bulunan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları Hakkında" bir nizamnâme yayınlamıştır. Söz konusu nizamnamenin kavas ve yasakçılarla ilgili maddeleri, yabancı devletlerin imtiyazlarını ayrı ayrı değerlendirmeyerek, Osmanlı topraklarında görev yapan bütün konsolosluk kavaslarını bağlar niteliktedir. Konsolosluk Nizamnamesi matbu olarak Düstur'un birinci cildinde yayınlanmıştır⁹⁹. Müsveddesi iki nüsha halinde Osmanlı Arşivleri'nde araştırmaya açıktır¹⁰⁰. Bu nizamnameye göre istihdam edilecek kavasların tabi olmak zorunda oldukları kurallar şu şekilde özetlenebilir;

- Başkonsolosluklar ve eyalet merkezlerine bağlı konsolosluklar yerli ahaliden dört, başkonsoloslara tabi konsoloslar üç, konsolos vekilleri ve konsolosluk memurları ise iki adet imtiyazlı tercüman ve kavas istihdam edebileceklerdir. Konsolosluklar, istihdam edilen kavas mevcudu yeterli olmadığı takdirde durum Bâb-ı Âlî'ye bildirilerek ek kavas talep edebileceklerdir. Ancak yerleştirilen ek kavaslar sadece yerli halktan istihdam edildiği takdirde imtiyazlı statüden sayılabileceklerdir.
- Bâb-ı Âlî'den izin çıkması durumunda konsoloslar ve ya konsolos vekilleri yerli ahaliden istihdam ettikleri ek kavasların isim ve sıfatlarını valilere bildirmek zorundadır. Valilik tarafından yapılan tetkik neticesinde bu ek kavaslara ruhsat çıkmadığı takdirde göreve başlamaları kesinlikle yasaktır.
- Konsolosluklarda istihdam edilen imtiyazlı memurların mevcut kadroları, vefat ettikleri ya da emekli oldukları takdirde hiçbir şekilde miras olarak akrabalarına intikal etmeyecektir.
- Konsolosluklarda istihdam edilen memurlar hangi devletin konsolosluğunda çalışıyorlar ise o devlete sağlanan imtiyazların tamamından faydalanabileceklerdir. Ancak emlak vergisi ve askerlik bedelinden muaf sayılmayacaklardır. Bununla beraber konsoloshanelerde görevli yerli memurların görev sürelerinden beş yılı askerlik hizmetinde bulunmaları gereken süreden düşürülecek ve bu beş yıl süre dâhilinde askerlik görevlerini konsoloshanelerde ifa edebileceklerdir.

1863 tarihli Konsolosluk Nizamnamesi'ne göre konsolosluklarda görev yapan kavasların imtiyazlı olma durumlarının sınırlandırıldığı görülmektedir. Özellikle konsolosların talep ettikleri ek kavasların yerli ahaliden olmadıkları takdirde, söz konusu elçiliğin imtiyazlarından yararlanamayacak olmaları ilginçtir. Burada devlet konsolosluklarda imtiyazlı olarak çalışanların yabancı değil Osmanlı tebaasından olmasına özen göstermiş gibi görülmektedir.

Nizamnamede geçen bir diğer önemli husus konsolosluklarda görevli kavas ve mütercimlerin askerlikleri meselesidir. Nizamnamede gayet açık olduğu üzere

⁹⁸ BOA. Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR), 354/1 (4 Eylül 1321 [17 Eylül 1905]).

BOA. Dâhiliye Muamelat (DH. TMIK. M), 206/4 (19 Eylül 1323 [19 Eylül 1907]).

BOA. Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 2688/201541 (18 Teşrinievvel 1323 [31 Ekim 1907]).

⁹⁹ *Düstur*. (1289: Matbaa-i Amire), I: 772.

¹⁰⁰ BOA. İrade Hariciye (İ. HR), 201/11440, vr. 1-2 (08-01-1280 [25 Haziran 1863]); BOA. Hariciye Tercüme Odası (HR. TO), 472/32/2, vr. 1-2 (17 Haziran 1862).

konsolosluklarda çalışan Osmanlı tebaası müstahdemlerin askerlik hizmetlerinin beş yılı konsoloshanelerde çalıştıkları süreye dâhil edilecektir. Ancak söz konusu maddenin sarîh olmaması iddiasıyla daha sonraki süreçte daha net bir açıklamaya ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Buna göre 1304 (1886-87) tarihli bir belgede yapılan açıklamaya göre, konsolosluk nizamnamesinin yayınlandığı tarih olan 23 Safer 1280 (9 Ağustos 1863) tarihinden 23 safer 1285 (15 Haziran 1868) tarihine kadar geçen beş senelik süre zarfı, *kavasların hizmet-i askeriyelerine mahsubundan ibarettir*. 23 safer 1285 (15 Haziran 1868) tarihinden sonra konsoloshanelerde istihdam edilen Osmanlı tebaası kavasların ise *bizzat veyahud bedelen vazife-i askeriyelerini eda etmeleri* gerekmektedir¹⁰¹. Dolayısıyla 1868 tarihinden sonra konsoloshanelerde istihdam edilen Osmanlı tebaası kavasların askerlik hizmetlerini yerine getirmeleri gerektiği açıktır¹⁰².

İmparatorluk dâhilindeki konsolosluklarda görev yapan kavaslar hakkındaki bir diğer önemli husus ise savaş zamanlarında bunların casusluk faaliyetlerinde bulunmaları ihtimalidir. 1335 (1916) tarihli bir belgeden de anlaşılacağı üzere Birinci Dünya Savaşı sırasında Avusturya'nın Ayvalık Fahri Konsolosluğunda çalışan Yanko Dimitri adında bir Yunan kavas casusluk yaptığı iddiasıyla İzmir Divan-ı Harbi Örfisine sevk edilmiş, Avusturya Fahri konsolosluğuna ise daha dikkatli olunması hususu bildirilmiştir¹⁰³.

Konsolosluk kavaslarının nasıl göründükleri ve işlerini nasıl yaptıklarıyla ilgili en detaylı portreyi çizen eser, Said Naum Duhani'nin hatıralarıdır¹⁰⁴. Sinan Çuluk'un aktarımına göre İtalya Konsolosu Baş Kavas olan Said Ağa birkaç dil bilen, birçok yabancı madalya sahibi, büyük törenlerde elçiliklerin, resmi binaların ve kiliselerin önündeki trafiği düzenlemekle mükellef bir memurdur.

Konsolosluk Kavaslarının, istihdam edildikleri devletlerin elde ettikleri imtiyazlı durumun resmen 1923 Lozan Antlaşmasının birinci ve yirmi sekizinci maddeleri uyarınca ortadan kalktığı söylenebilir¹⁰⁵. Buna göre uluslararası platformda diğer bütün elçilik çalışanları nasıl bir uygulamaya tabi tutuluyor ise, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde de aynı uygulamalar geçerli olacaktır. Daha sonra 1924 tarihli başka bir düzenleme ile Konsolos Kavaslarının kılıç taşımaları da yasaklanmıştır¹⁰⁶.

Sonuç

Tarih boyunca hemen her olay, olgu ya da kavramın taşıdığı değer ve bu değer çerçevesinde algılandığı anlamın değişime uğradığı muhakkaktır. Bu çalışmada da görüldüğü üzere klasik dönemde “ok ve yay kullanarak savaşan askerleri” ifade etmek için kullanılan “قواس- kavvās” kelimesi, zamanla “قواص- kavāš” şekline dönüşerek silahlı koruma memuru, çavuş, konsolos güvenliği ve mübaşir gibi anlamlarda kullanılmaya başlamıştır. Bunda okçuluğun zaman içinde askeri ve ekonomik değerinin kaybolmasının da etkili olduğu söylenebilir. Böylece “kavas” kelimesinin askeri ve ekonomik olarak taşıdıkları değerler ortadan kalkmış kelimenin sadece asayiş ve güvenlik ile ilişkilendirilen anlamı hayatta kalmıştır. Bu anlamın ise XX. yüzyıla kadar muhafaza edildiği görülmektedir.

Bununla beraber II. Mahmud'un 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırması, yeniçerilerin üstlendiği güvenlik ve asayiş ile ilgili meselelerde yeni bir düzenlemeye

¹⁰¹ BOA. Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO), 170/34-2 (29 Z. 1304 [18 Eylül 1887]).

¹⁰² BOA. Hariciye Nezareti İdare (HR. İD), 1103/15-6 (25 Temmuz 1887).

¹⁰³ BOA. Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS), 2169/18 (14 Kasım 1916).

¹⁰⁴ Çuluk, “Yasakçıdan Kavasa”, 38.

¹⁰⁵ Canatar, “Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı”, 76.

¹⁰⁶ BOA. Hariciye İstanbul Murahhaslığı (HR. İM), 103/34 (24 Nisan 1924).

gidilmesini zorunlu kılmıştır. Öncelikle Asakir-i Mansure Ordusu'nun ilk seraskeri Hüseyin Paşa'nın korumaları olan kavaslar seraskerlik binasının güvenliğini sağlamışlardır. Daha sonra kavaslar Dersaadet, Bilad-ı Selase ve Boğaz hattının asayişinden sorumlu tutulmuş; konsoloslukların güvenliği ve taşrada yolların salahiyyeti bu meslek grubuna verilmiştir.

Mamafih kavaslığın tek bir çatı altında ve görev tanımı belirli kurumsal teşkilat altında örgütlü bir yapı değil, her kurumun kendi idari yapısı altında görev tanımı farklılar arz eden bir meslek grubu olarak algılanması gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle kavaslık kurumsal bir teşkilat değil, daha çok asayiş ve güvenlik gibi konularla ilişkilendirilecek bir mesleki terimdir. Bu terim asayiş ve güvenlik ile ilişkili olduğu için de yeniçerilerin üstlendiği bu görevler, modern güvenlik birimleri kurulana dek, bu meslek grubu tarafından icra edilmiştir.

Buna göre bu meslek grubunun görev aldığı beş farklı idari birim tespit edilmiştir. Her bir idari birimde görev yapan kavasların görev ve sorumlulukları, üniforma ve silahları farklıdır. Buna göre kavaslar; Osmanlı sarayında getir-götür işleri ile meşgul olan kavaslar Mâbeyn-i Hümayun Kavasları, İstanbul'un asayişi ve kamu kurumlarının güvenliği ile meşgul olan kavaslar Bâb-ı Âli Kavasları, taşrada yolların güvenliği ile görevli olanlar Taşra Kavasları, konsoloslukların güvenliğinden sorumlu olanlar da Konsolosluk Kavasları, son olarak da en geç kurulacak olan Şehremaneti Kavasları olarak isimlendirilmişlerdir.

Bunlardan Bâb-ı Âli'de görev yapan kavaslar görev yaptıkları idari birimler ve görev tanımlarına göre Seraskerlik Kavasları, Zaptiye Kavasları ve Koruma Kavasları olarak isimlendirilmiştir. Bunlardan Seraskerlik Kavasları ve Zaptiye Kavasları İstanbul'un iç güvenliğinde kullanıldıklarından 1846 yılında Zaptiye Müşirliğine, daha sonra da 1855 yılında kurulan Şehremaneti'ne devredilmişlerdir.

1827 yılında kurulan İhtisap Nazırlığı'nın yerine 1855 yılında ihdas edilen Şehremaneti sayesinde ise İstanbul'da çarşı, pazar, sokak ve mahalle aralarının güvenliği ve asayişi tek bir merkez altına toplanmıştır. Bu nedenle İstanbul'da asayıştan sorumlu kavasların hepsi bu çatı altına alınmıştır. İhtisap Nezareti'nden İhtisap Kavasları, daha önce Zaptiye Müşirliğine devredilen Seraskerlik Kavasları ve Zaptiye Kavasları ile Şehremanetin kendi bünyesindeki Sıhhiye Kavasları artık 1855 yılından sonra Şehremaneti Kavası, Belediye Çavuşu ya da sadece kavas olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Sancak idarelerindeki mütesellim ve voyvodaların maiyetleri altında görev yapan Taşra Kavasları'na yönelik hazırlanan nizamnamelerin ise XIX. yüzyıldaki Osmanlı askeri değişimine paralel olarak yapılan düzenlemelerden biri olduğu görülmektedir. Zira aynı sene yayınlanan Redif-i Asâkir-i Mansûre Nizamnâmesi ve Taşra Kavasları'na yönelik hazırlanan Belge No: 2'deki nizamname arasında paralellikler tespit edilmiştir. Dolayısıyla Taşra Kavasları'na yönelik hazırlanan bu nizamname XIX. yüzyıl Osmanlı askeri teşkilatı açısından son derece önemlidir.

Konsolosluk Kavasları ise Osmanlı merkez idaresini belki de en fazla meşgul eden kavas grubudur. Bunlara yönelik yapılan düzenlemeler uluslararası hukuk ve ülkeler arasındaki diplomatik ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinden Konsolosluk Kavasları, Cumhuriyete kadar varlıklarını korumuşlardır. Ancak yeni kurulan devletle beraber hemen bütün diplomatik ve hukuki ayrıcalıklarını kaybederek sadece güvenlik görevlisi halini almışlardır.

Kaynakça

A- Arşiv Belgeleri

a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

A. AMD. (Sadaret Amedi Kalemi Evrakı) 2/58.

A. DVNSMHM. d. (Bâb-ı Asafi Mühimme Defterleri) 7/1174; 9/81; 11/475; 14-1/96; 16/203; 18/258; 23/747; 23/395; 23/747; 42/1193.

A. MKT. MVL. (Sadaret Meclis-i Vala Evrakı) 22/21; 21/82.

A. MKT. NZD. (Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı) 300/72.

AE. SAMD III. (Ali Emiri Sultan Ahmed III.) 153/15039.

BEO. (Bâb-ıAli Evrak Odası) 2688/201541.

C. AS. (Cevdet Askeriye) 101/4581; 101/4583; 126/5602; 307/12687; 424/17613; 585/24627; 586/24697-1; 586/24697-2; 825/35108.

C. BLD. (Cevdet Belediye) 110/5475.

C. DH. (Cevdet Dâhiliye) 61/3033; 161/8023; 202/10053; 222/11063.

C. HR. (Cevdet Hariciye) 147/7333.

C. ML. (Cevdet Maliye) 190/7858; 377/15500-1; 443/17856; 528/21616.

C. ZB. (Cevdet Zabtiye) 48/2354.

DH. ŞFR. (Dâhiliye Şifre Kalemi) 354/1.

DH. TMIK. M. (Dâhiliye Muamelat) 206/4.

HAT. (Hatt-ı Hümayun) 1174/46429-O; 1322/51631; 1322/51631-A; 1582/2; 26118-B; 305/18023; 488/23963; 489/23978-A; 489/23985; 489/23985-A; 490/24020-C; 491/24054-A; 530/26118; 530/26118-A; 530/26118-B; 530/26118-C; 637/31391; 530/26118-A.

HH. d. (Hazine-i Hassa Defterler) 1318; 10714; 10850; 11433; 11434; 11864; 11871; 11905; 12916; 1339; 23875; 23875; 28175; 29003; 6784; 6854; 6855; 7690; 8233; 8414; 9707; 11883.

HH. İ. (Hazine-i Hassa İradeler) 13/21.

HR. HMŞ. İŞO. (Hariciye Nezareti İstişare Odası) 170/34-2.

HR. İD. (Hariciye Nezareti İdare) 1103/15-6.

HR. İM. (Hariciye İstanbul Murahhaslığı) 103/34.

HR. SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi) 2169/18.

HR. TO. (Hariciye Tercüme Odası) 472/32/2, vr. 1-2.

İ. DH. (İrade Dâhiliye) 34/1612; 50/2466; 480/32338.

İ. HR. (İrade Hariciye) 201/11440.

İ. MVL. (İrade Meclis-i Vala) 120/2994.

MAD. d. (Maliyeden Müdevver Defterler) 10473; 10765; 11590; 12735; 9373; 10473; 12735.

ML. EEM. (Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti) 329/25; 516/65; 607/32; 382/2; 382/98; 383/116; 383/50; 599/2; 609/51.

ML. MSF. d. (Maliye Nezareti Defterleri) 3902; 3959; 4477.

NFS. d. (Nüfus Defterleri) 458.

TSMA. d. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler) 776.

TSMA. e. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı) 1093; 1093/90.

b. İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

Kartpostallar (Krt.), 241; 1024.

B- Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahışhalı, Recep. "Muhzır," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020, 85-86.

Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmani*, II, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306.

Akyıldız, Ali. "Şehremini," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010, 459-461.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Akyıldız, Ali. *Mabeyn-i Hümayun: Osmanlı Saray Teşkilatının Modernleşmesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2024.

Canatar, Mehmet. "Kavas," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022, 66-68.

Canatar, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, no. 4 (1997): 67-88.

Canatar, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Yasakçılar", *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı* içinde., Editör Feridun Emecen, İshak Keskin ve Ali Ahmetbeyoğlu, 359-404. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Çadircı, Musa. "Anadolu'da Redif Teşkilatının Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 23 (1970-1974): 63-75.

Çuluk, Sinan. "Yasakçıdan Kavasa", *Arşiv Dünyası*, no. 8 (2006): 34-38.

Derviş, Fetnan. XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Prizren: Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Tarihi, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.

Düstur, I, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.

Ergin, Osman N.. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri — Dolayısıyla — Türkiye Maarif Tarihi*, V, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ergin, Osman N.. *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, I, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

Ergin, Osman N.. *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, II, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

Ertuğ, Zeynep. "Solak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009, 368-369.

Findley, Carter V.. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

- İpşirli, Mehmet. "Bâbîâli, Tarih" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991, 378-386.
- İnalcık, Halil. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, no. 112 (1964): 623-690.
- Karvar, Şeyda. "23 Numaralı ve 1573-1574 (H. 981) tarihli Mühimme Defteri/S. 282-352 (Özet-transkripsiyon-dizin)" Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2018.
- Kitabu Mesalihi'l-müslimin ve Menafii'l-müminin*, Hazırlayan Yaşar Yücel, Ankara: Dil, Tarih - Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1980.
- Köprülü, Orhan F.. "Çavuş," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993, 236-238.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redif-i Asâkir-i Mansûre", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 12 (1982): 127-158.
- Mustafa Nuri Paşa. *Netayicü'l-Vukuat – III-IV (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, Hazırlayan Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2016.
- Özcan, Abdülkadir. "Karakol," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001, 430-431.
- Özcan, Abdülkadir. "Kılıç Alayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022, 407-410.
- Özcan, Abdülkadir. "Zaptiye," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013, 128-130.
- Sahaflar Şeyhi-zade Seyyid Mehmed Es'ad Efendi. *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bahir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, Hazırlayan. Ziya Yılmaz, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Salahi, Mehmed. *Kamus-ı Osmani*, II, İstanbul. Ali Birinci, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türki*, İstanbul: İkdâm Matbası, 1318.
- Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel K.. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren. Mehmet Harmancı, İstanbul: Eren Yayınları, 2010.
- Spencer, Edmund. *Travels in European Turkey, in 1850*, London: Colburn and Co. Publishers, 1851.
- Spencer, Edmund. *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*, Çeviren. Dilek Cenkçiler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", *Belgeler*, no. 15 (1981): 23-76.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language, Ohio: Gramercy Books, 1994.

Yıldırım, Osman H.. Atik, Vahdettin, Cebecioğlu, Murat, Çağlar, Hasan, Serin, Mustafa, Uslu, Osman ve Yekeler, Numan: *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998.

C- Süreli Yayınlar

Takvim-i Vekayi, "Kavasan İstihdâm Eden Vüzerâ-yı Âzam'a ve Memurine Yönelik, Kavasın Kılık Kıyâfetinin Düzenlenmesine Dâir" (12 R. 1251 [07 Ağustos 1835]) 108

Takvim-i Vekayi, "Babıseraskeri'de Bulunan Kavasların Yeni Usul ve Nizama Konması" (12 N. 1249 [23 Ocak 1834])76,

D- Online Kaynaklar

Prints, Drawings and Watercolors from the Anne S.K. Brown Military Collection. "Kavass (1840)".
Brown University Library.
<https://repository.library.brown.edu/studio/item/bdr:233471/> son erişim tarihi: 23.09.2023.

Yıldırım, Nuran. "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*,
<https://istanbultarihi.ist/107-istanbulda-saglik-hayati>, son erişim tarihi: 15.10.2023.

Belge 2: Mütesellim ve Voyvodalar Maiyetinde İstihdam Olunan Kavas ve Tüfenkçi Takımının Usul ve Nizamı.

İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

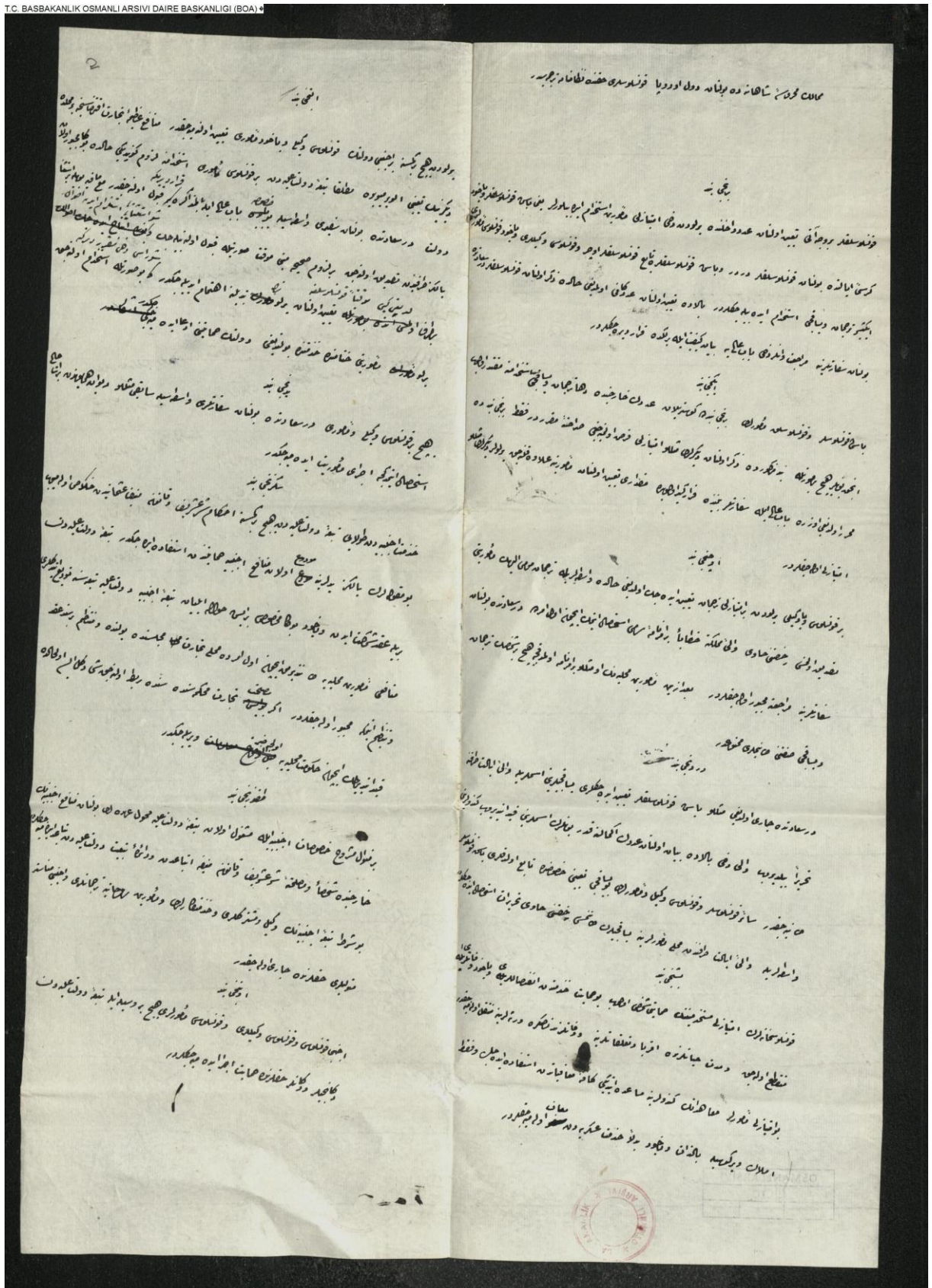
İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

İstihdam olunan kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır. Bu kavaslar mütesellimlerin maiyetinde istihdam olunan kavas ve tüfenkçi takımının usul ve nizamıdır.

HAT 490/24025-C

Belge 3: Memalik-i Mahrûse-i Şahanede Bulunan Düvel-i Avrupa Konsolosları Hakkında Nizamname.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) *

HR.TO.00472.00032.002

Belge 4: Takvim-i Vekayi, Sayı: 108 – Tarih: 12 Rebiülahir 1251/07.08.1835, s. 1-2.

امور داخلیه

پهرسند صرۃ همایون شاهانه بت اخراج واعزامندن اول حجاز خفتان افغانی خدمتک خدمت دولت علیه دن برینه احاله سی دیدنه مستخدمه دن اولدیغه بنه بوسنه مبارکده دخی خدمت مذکورک اندرون همایون قبض مشغون شاهانه خدمه لکندن تخرج ممش افغانیه احاله سی خصوصه اراده سنیة حضرت ملوکانه شرفسوح وصدور بیوزلهرقی بکن شهرز بیع الاولک بکرمی ایکنی چعه ارنی کون موی الیه خدمت مذکور به مأمور بی اجرا خلعت لازمه سی اکسا اولمش وپورغانی باشی حاجی ابو بکر افغانی سنده خدمت و مأموریت مذکورک کندی وضم دهنه احاله سی رجایوتیاز باش اینه دیوخته لک موی الیه س افغانیه احاله سی امر و فرمان و بخته تعالی سنده آینه ده موی الیه حاجی بکر افغانیه احاله قلند چنده وعدعالی ارزان بیوزلمشدر و متعلق بیوز بلان اراده سنیة شاهانه موجب حجابی مصطفی انا مرده بی اول و کدک و مقدر قند زدن حسین افغانی دخی مرده بی غای نصب و تعین بزه عهر ستاقی مذکورک بکرمی بدخی بنجینه کونی اولک دخی خلعت لازمه لری الباس قلنددر

آمدی دیوان همایون خلفا سی متعیر ان و سرآمد اندن آمدجیلک وکائی عهده سینه بحول اولان رفعت بک افندی به رتبه ثانیه عنایت واحسان بیورلش اولدیغندن بوجه تله میرموی الیه رتبه رابعه مناصبتدن عهده سنده بولسان افلام از بهه خواجه لکله بنسکان سلطنت سینه دن برینک دخی مسروری اراده احسانهاده سینه شهر سابق مذکورک بکرمی بشی صالی کونی خواجکان دیوان همایون دن دیوان همایون قلی مهمه نویساندن مضامنا طرابلسه مأمورا کدوب کلش اولان حاجی عزت افندی به منصب مذکور اطاف علیه شاهانه دن توجیه اجرا واقضا ایدن خلعتی اکسا اولمشدر

بکن هفتنه چیقان تقویم وقایع نسخه سنده بیان و اشعار اولمشدر و جهله طرابلسه بیت المال و عساکر منصوره نظارتی عنوانیه مأمور و تعین قلشان عزیمت افندیک سرمایه شرف و مغرری و مأمور بنسده باعث ازدیاد شوق و غیری اولقی اوزره کال بنده پروری و عاطفت شاهانه اقتضاسندن ناشی موی الیه شهر سابق مذکورک بکرمی بدخی بنجینه کونی مابین همایونیه جلب اولمشدر حضور فائش انور حضرت ملوکانه ده کدوسسته رتبه ثانیه نشان ذیشان احسان بیورلش و ما "اس" سی سعادتلو رائف پاشا حضرت تریک کتخدا لقی خدمتده اولان ساهی افندیک مسایه شوکتویه شه شاهانه خواجداقی رتبه معتبره سینه حکام بیورلشی مشار الیه طرفندن

التماس اولمش و مشار الیه اشو التماسی رهین مساعدت سینه اولهرق رتبه مذکور موی الیه توجیه بیورلش اولدیغندن بشقه علاوه اطاف علیه تاجدار ی اولقی اوزره بقطعه خواجداقی نشان دخی عنایت واعطا قلنددر

در سعادتده جومع و مساجد بحرقدنک اسکریبی مقدمه مسایه عنایتویه حضرت جهانبا سنده بعض وزرای عظام و رجال دولت علیه ابد قیامت آثار همسم خبر بزمیله انشا اولمش اولدیغندن عضو قتلومصوره دفتر داری نافذ افندی حضرت تری قلیل طلیل مکارم دایل شاهانه ده بودقه دخی اثر خیر اولقی اوزره قبان دقیق جوارنده واقع اسکو بی جامع شریفی انشاسنه شروع و مباشرت بزه الحاله هده بناسی تکبیل اولوب اسبق فعل خیرتده سی الیه تحصیل اجر جزیل بکش و بیک خانه ده واقع قله بوستانی جوارنده کائن ستان افغان مسجد شریفی دخی رجال دولت علیه دن سعادتلو چاوشیانی حاجی شعیب افندی حضرت تریک ساره حضرت ملوکانه ده مساعی خبریه سی آتارندن اولقی اوزره انشا واکال قلندش و باب عالی جوارنده واقع نعللی مسجد شریفی دخی رجال دولت علیه دن امتد سکرکی امینی طهریک افندی حضرت تریک دلالت همت واقعه سینه رهین ختام اولمشدر

خواص رفیعہ یعنی ایوب ملاسی اسکریبی خلیل ابراهیم رفعت بک افندیک اشو سینه مبارک شهبان شریفی غایبده ختامه رسیده اوله جق مدت معینه سینه اوج ماه مد و ضمه سینه مذکور ذی القعدة الشریفی غایبده کین متصرف اولقی و بوجه تله عهده سینه ایوب ملاسی موقتا توجیه اولشان خاتم سلطان حقد میر السید بیجی افندیک توجیهی باینده اصدار بیوز بلان امر عالی تبدیل اولمشده سینه مذکور ذی الحجة الشریفی سی غره سندن ضبط ایتک اوزره مجددا فرمان عالیشان و برلس و حال اسکر ملاسی عثمان کتخدا زاده السید علی رضا افندیک سینه آینه محرم الحرامک بکرمی کوننده رسیده ختام اوله جق مدت معتاده سینه اوج آی مد و ضمه سینه مذکور شهر ربیع الاخرینک بکرمی کوننده کین متصرف اولقی باینده کدران ایدن شهر ربیع الاولک بکرمی طقوزنجی کوننده مورخ امر عالیری اعضانیله هر بری ممنون قلنددر مد ظل سلطانتا امین

ربیع تعالی و تقدس حضرت تری عسرا و اقبال حضرت شاهانه بی آن بان مرزاد و فراوان بیورسون ذات شوکتست جناب خلافتیهای شید قوانین شوکت و سلطنت اولهرق مسایه ابهتویه ملوکانه ده هر ر خصوص وجه احسن اوزره بدرفته مرکز نظام و انتظام اولمش اولمشده اولدیغنه و وزرای عظام حضراتی دائره لنده بولسان قواسان طائفه سی هیئت

Görsel 1: Avrupa Çizimi Bir Kavas¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Prints, Drawings and Watercolors from the Anne S.K. Brown Military Collection. "Kavass (1840)". Brown University Library. <https://repository.library.brown.edu/studio/item/bdr:233471/>
Erişim Tarihi: 23 Eylül 2023.

Görsel 2: Selanik'te Bir Kavas¹⁰⁸.

¹⁰⁸ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBB Atatürk), Kartpostallar (Krt), 241.

Görsel 3: Solda Osmanlı Bankası Kavası, Sağda Avusturya Konsolosu Kavası¹⁰⁹.

¹⁰⁹ İBB Atatürk, Krt, 1024.

Summary

It can be seen that state institutions were reorganized from time to time to adapt to the needs of the period when Ottoman history was examined in general. The regulations made for the solid establishment of state institutions in the 14th century, the changes made in palace protocols and state laws in the 15th and 16th centuries, and the transformations in military and financial institutions in the 17th and 18th centuries are examples of these reorganization attempts. Similarly, fundamental arrangements were made in the administrative and military organization of Ottomans, in the 19th century. Regulations such as *Sened-i İttifak* in 1808, *Vak'a-i Hayriye* in 1826, *Tanzimat Edict* in 1839, and *Islahat Edict* in 1856 are comprised of the basis of these fundamental changes. In addition, it is fairly usual that these fundamental regulations were reflected in the lower levels of the central and provincial administrations. This study focuses on the rules regarding public order and security made in the central and provincial administrations after abolishing the Janissaries, which went down in history as *Vak'a-i Hayriye*. The main problem of the study is how security and public order were organized in Istanbul and the province after the abolition of the Janissaries. In this context, this study puts forward the claim that before the establishment of units such as the Police Force, Zaptiah Force, or Gendarmerie responsible for security and order in the central and provincial organizations, officials called "kawwas" were employed in these areas, and, in this respect, the kawwases formed the basis of these organizations.

First, focused on the term "kawwas" and explained the constructional and lexical changes of the meaning of this word over time, in this study. Then, kawwases were grouped according to the administrative units in which they were employed, and the regulations determining their job descriptions were examined. In this way, it aims to get an idea of how the Ottoman Empire tried to solve the problems related to security and public order in the central and provincial areas after the *Vak'a-i Hayriye*.

The first and oldest meaning of "kawwas" is "archer, volunteer or mercenary soldier using arrows and bows", as a military term. Later, the military meaning of the word kavas was lost, corresponding to the loss of military value and meaning of archery, and as of the 19th century, it was used in meanings related to security and public order. This meaning of the word continued to be used until the beginning of the 20th century.

In the classical ages, the Janissaries were used to solve problems related to public security and municipal order in the Ottoman Empire. However, it was necessary to establish modern security units to solve these problems in 1826 when the Janissaries were abolished. One of the conclusions reached by this study is related to this issue: Until the establishment of these security units such as the police, zaptiah, or gendarmerie, the kawwases were employed in central and provincial administrations as a temporary solution.

These various central and provincial administrations are Mabeyn-i Hümayun, Bâb-ı Âli, local administrators called Voivodes or Mutesellim, Consulates, and, Şehremaneti. Kawwases, who served in the Mabeyn-i Hümayun, were used to send documents between the palace and various institutions. The Kawwases who served in the Bâb-ı Âli were divided into three separate classes were named as Seraskerlik Kawwases, Zaptiye Kawwases, and Security Kawwases. While the Seraskerlik Kawwases and the Zaptiye Kawwases dealt with public order and safety, the Security Kawwases served as the security guards of various government departments and high-ranking civil servants. The Kawwases who served in the Voivodes and Mutesellim were called Provincial Kawwas. These Kawwases are responsible for the safety of the rural roads and passages. Consulate Kawwases, as their name suggests, served as security guards of the consulates. Şehremaneti Kawwases was established to ensure the security of all parts of Istanbul, including Anatolia, Rumelia, and the Dersaadet. For this purpose, all the Kawwases who were responsible for the public safety and security of Istanbul were gathered under the Şehremaneti. The Şehremaneti Kawwases were called municipal sergeants over time.

Another conclusion reached by the study is that Kawwases were not organized under an institutional structure. In some previous studies, it has been claimed that Kawwases were employed under an institutional structure, named Kawwasship, established during Bayezid I. In my opinion, Kawwases are not affiliated with any institution. Every institution employs Kawwas under its organizational structure, just like today's official and unofficial security officers.

Eski Mısır Devleti'nin Doğuşunun Nişanesi: Narmer Paleti ve Anlattıkları

Cemal Yılmaz*

Araştırma Makalesi

*Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi,
İzmir Bakırçay Üniversitesi,
İzmir/TÜRKİYE
cemal.yilmaz@bakircay.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3475-054X

Geliş: 19 Ağustos 2024
Kabul: 4 Aralık 2024
Yayın: 10 May 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Narmer Paleti Orta Mısır'da yer alan Nekhen'de gün yüzüne çıkarılmıştır. Paletin üzerinde bir kral ve onun ülkesinin birliğini sağlamak için gerçekleştirdiği bir mücadele anlatılmıştır. Bilim insanları palet üzerinde tasviri bulunan bu kralın adını "Nar-mer" olarak okumuşlar ve buna bağlı olarak da esere "Narmer Paleti" adını vermişlerdir. Narmer, Eski Mısır'ı bir çatı altında toplayan kurucu lider olarak karşımıza çıkmaktadır. MÖ 3. yüzyılda yaşayan rahip Manetho'nun Mısır'ın ilk firavunu olarak bildirdiği Menes'in Narmer ile aynı kişi olduğu da ifade edilmektedir. Palet bakıldığında üzerinde pek çok tasvir ve buna bağlı olarak da çeşitli anlatımların yer aldığı görülmektedir. Düşmanlarını bozguna uğratan güçlü bir kral ön planda yer almaktadır. Ayrıca kralın yakın adamları, Horus ve Hathor adlı Mısır tanrıları da paletin en stratejik noktalarına yerleştirilmiştir. Öte yandan palet üzerindeki bazı tasvirlerden eski çağlarda Mısırlılar ile Sumerlerin çok yakın ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Mısır, Narmer Paleti, Kral Narmer, Kırmızı Taç, Beyaz Taç

The Mark of the Birth of the Ancient Egyptian State: The Narmer Palette and What It Tells

Research Article

*Corresponding Author,
Asist. Prof. Dr., İzmir Bakırçay
University, İzmir/TÜRKİYE
cemal.yilmaz@bakircay.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3475-054X

Received: 19 August 2024
Accepted: 4 December 2024
Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

The Narmer Palette was unearthed in Nekhen, situated in Middle Egypt. The palette portrays a king and his campaign to achieve the unification of his country. Scholars have interpreted the name of the king depicted on the palette as "Nar-mer" and subsequently designated the artifact as "The Narmer Palette". Narmer appears as the founding ruler who unified Ancient Egypt. It is also suggested that Menes, whom the priest Manetho identified as Egypt's first pharaoh in the 3rd century BC, is identical to Narmer. Upon examination of the palette, numerous depictions and associated narratives are evident. A dominant king who vanquished his enemies is prominently featured. Moreover, the king's close associates and the Egyptian deities Horus and Hathor are strategically positioned on the palette. Furthermore, certain depictions on the palette demonstrate that the Egyptians and Sumerians maintained intimate relations in antiquity.

Keywords: Ancient Egypt, Narmer Palette, King Narmer, Red Crown, White Crown

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Yılmaz, Cemal. Eski Mısır Devleti'nin Doğuşunun Nişanesi: Narmer Paleti ve Anlattıkları. *History Studies* 17, no. 2 (2025): 365-390.

Giriş

Narmer Paleti, Eski Mısır'da *Nekhen* adını taşıyan bölgede bulunmuştur. Orta Mısır'da yer alan bu yerleşim alanının adı Hellence *Hierakonpolis* (Ἱεράκων πόλις) günümüzde ise Arapça *Kom El-Ahmar* olarak bilinmektedir. Nekhen, Eski Mısır'da hem Hanedan Öncesi hem de Erken Hanedan adı verilen dönemlerde oldukça önemli bir merkez olmuştur. Öyle ki arkeolojik veriler Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşmesinden evvelki zaman zarfında bile bu bölgenin Yukarı Mısır'a başkentlik yaptığını, aynı zamanda buranın krallık ideolojisiyle de çok yakın bir ilişkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Narmer Paleti'nin bu bölgede bulunmuş olması da bu ilişkiye ışık tutar mahiyettedir. Öte yandan bu antik şehir, Eski Mısır'da her kralın kendisine bağlı olduğu Horus'un kült merkezi olmasından dolayı dini bir hüviyete de sahipti¹. Dolayısıyla Nekhen'in siyasi olduğu gibi dini açıdan da önemli bir yerleşme olduğu anlaşılmaktadır.

Nekhen'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda pek çok antik eser gün yüzüne çıkarılmıştır ancak bunlar arasında MÖ 3150'lere tarihlenen bir palet diğer eserleri gölgede bırakmıştır. Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşme sürecini gösteren, bir başka deyişle Eski Mısır'ın tek bir kralın hâkimiyeti altına alınarak, devlet olma aşamasının tasvir edildiği bu eser, James Quibell ve Frederick Green adındaki İngiliz arkeologlar tarafından 1897-1898 kazı sezonunda bulunmuştur. Üzerindeki tasvirlerde kralın hiyerogliflerle yazılmış olan isminin *nar-mer* şeklinde okunmasından dolayı tarihçiler bu eseri "*Narmer Paleti*" olarak adlandırmışlardır². Palet sahip olduğu simgesel öneminin yanı sıra yazılı kültür tarihi açısından da ayrı bir ehemmiyete sahiptir. Bu ise eserin yazının henüz doğduğu bir dönemde yapılmasına bağlı olarak Mısır hiyerogliflerinin ilk örneklerini sunmasından kaynaklanmaktadır. Paletin her iki yüzünde çeşitli hiyerogliflerin yer alması ve bunların özenle konumlandırılmış olması dikkat çekmektedir. Bu cümleyle üzerinde durulmaya çalışılan şey Mısır'ın inanç sisteminde doğum, bereket ve aşkla özdeşleştirilen Hathor gibi bazı inanç unsurlarının paletin üst kısımlarına yerleştirilmiş olmasıdır. Ayrıca Hathor'da olduğu gibi Eski Mısır'da gök tanrısı olarak bilinen Horus'un daima kralın yanında hareket ettiği de vurgulanmıştır. Bu bağlamda Narmer Paleti'nin Mısır'ın siyasi açıdan birliğini simgelemesinin yanı sıra inanç sistemi hakkında da önemli bilgiler içerdiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu makalenin yazılmasındaki amaçlardan biri de ülkemizde bu konuda akademik anlamda müstakil bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Dolayısıyla bir ilk olması açısından faydalı ve yol gösterici olması umulmaktadır. Konuyla ilgili ülkemiz dışında yapılan çalışmalara bakıldığında ise bunların bizdekilere kıyasla oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu çalışmalardan bazıları doğrudan palette anlatılmak istenenlerle, bazıları ise Kral Narmer ile alakalıdır. Örneğin Hans Goedicke'in "*Narmer*" adını taşıyan ve 1995 yılında yayımlanan makalesi daha çok Narmer'e ve onun ismine odaklanmıştır³. Yigael Yadin'in 1955 yılında yayımlanan çalışmasında ise paletin Mısır'ın Asya topraklarına olan bir seferinin en eski kaydı olma ihtimali üzerinde durulmuştur⁴. N. B. Millet'in makalesi ise Narmer'in elinde tuttuğu bir çeşit silah veya krali bir güç simgesi olan topuz başıyla alakalıdır. Millet burada sadece Narmer Paleti üzerindeki topuz başına değil bunun farklı dönemlerdeki kullanımlarına da

¹ Renee Friedman, "Hierakonpolis", *The Encyclopedia of Ancient History*, Editörler Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner (Blackwell Publishing, London 2013), 3202.

² Friedman, "Hierakonpolis", 3202; Toby Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, (Random House: 2010), 41.

³ Bkz: Hans Goedicke, "Narmer", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, no. 85 (1995), 81-84.

⁴ Bkz: Yigael Yadin, "The Earliest Record of Egypt's Military Penetration into Asia? Some Aspects of the Narmer Palette, the 'Desert Kites' and Mesopotamian Seal Cylinders", *Israel Exploration Journal* 5, no. 1 (1955), 1-16.

değirmiştir⁵. Thomas E. Levy, Edwin C. M. van den Brink, Yuval Goren ve David Alon gibi önemli bilimci insanların 1995 yılında yayımlanan çalışmalarında ise Mısır'ın hanedan öncesi dönemine tarihlenen süreçte Kenan bölgesine doğru olan genişlemesi ele alınmaktadır. Çalışmada Ölü Deniz yakınlarında yer alan Nahal Tillah bölgesinden ortaya çıkarılan materyallerden elde edilen verilere dair de bilgi verilmiştir. Bu bölgenin önemi buradan çıkarılan çeşitli çömler üzerinde Narmer Paleti'ndeki bazı işaretlerin yer almış olmasıdır. MÖ 3300-3000 yıllarına tarihlenen bu kayıtlar Mısır'ın Kenan bölgesindeki izleri hakkında verileri ortaya koymaktadır⁶. Eski Mısır tarihi alanında önemli araştırmacılarından olan Toby Wilkinson'ın makalesinde ise Narmer temel alınarak yapılan bir Mısır hükümdar algısı üzerinde durulmaktadır. Eski Mısır uygarlığının kalbinde krallık ideolojisinin yattığı hatta bu olmadan bir Mısır uygarlığının tesisinin zor olduğu vurgulanan bu makalede Narmer'in bir yönetici elit olarak palet aracılığıyla kendini ifade etme biçimi dile getirilmiştir. Narmer'in bir geçiş süreci başlattığını ifade eden bu çalışma Namer Paleti'nin sanatsal açıdan da çok önemli olduğunu vurgulamaktadır⁷.

Verilen bu örneklerden anlaşılacağı üzere batı literatüründe Narmer Paleti'yle ilgili çalışmalar çeşitli bakış açılarıyla işlenmiştir. Bu çalışmamızda ise genel itibariyle palet üzerinde yer alan simgelerin anlamları üzerinde durulmuş olup, bunlar literatürde yer alan bilgiler ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Narmer'in Menes ile ilişkilendirilmesi de üzerinde durmaya çalıştığımız önemli hususlardan biri olmuştur. Genel olarak eski çağ tarihine ilişkin kaynaklarda Mısır'ın kurucu lideri olarak zikrolunan kişi Menes olarak geçmektedir. Narmer Paleti'nin gün yüzüne çıkarılmasından sonra bilim insanları Menes'in palet üzerindeki kral olabileceğine dair iddialarda bulunmuşlardır. Çalışmamızda Narmer'e bu bağlamda da bakılmış aynı zamanda ortaya atılan fikirlere de yer verilmiştir. Çalışma boyunca en çok dikkat celbeden ve bu sebeple de vurgulanmaya çalışılan husus Eski Mısırlılar ile Sumerliler arasında bir ilişkisinin olma ihtimalidir. Yazının henüz yeni icat edildiği bir döneme yakın tarihte yani "tarihin şafağında" yapılan Narmer Paleti üzerinde yer alan hiyeroglifler Mısır yazısının ilk örneklerindendir. Paletin alt tarafında yer alan uzun boyunlu varlıklar olarak zikredilen tasvirler ise ilgili bölümde resmi sunulan Sumer kökenli bir silindir mührün üzerindeki görsellerle neredeyse aynıdır. Bu benzerlik Mısırlılar ile Sumerliler arasında çok erken bir tarihte irtibatın kurulmuş olduğu fikrini uyandırmaktadır. Eğer böyle bir durum yaşanmış ise iki medeniyet arasında yakın zamanlarda icat edilen yazı türlerinin oluşmasında birbirlerinden etkilenme durumu yaşanmış olabilir.

1. Narmer ve Menes'in İlişkilendirilmesi

Kaynakların verdiği bilgilere göre Eski Mısır tarihi, Harpoon Nom'unun⁸ bir üyesi olan Narmer adlı bir kralın Aşağı ve Yukarı Mısır krallıklarını birleştirmesiyle 5000 yıldan daha uzun bir süre önce başlamıştır. Başka bir ifadeyle Yukarı Mısır'ın kralı olan Narmer, MÖ 4. binyılın sonlarında Delta Bölgesi'nin fethini gerçekleştirerek Mısır'ı müstakil bir devlet haline

⁵ N. B. Millet, "The Narmer Macehead and Related Objects", *Journal of the American Research Center in Egypt*, no. 27 (1990), 53-59.

⁶ Thomas E. Levy, Edwin C. M. van den Brink, Yuval Goren and David Alon, "New Light on King Narmer and the Protodynastic Egyptian Presence in Canaan", *The Biblical Archaeologist* 58, no. 1 (1995), 26-35.

⁷ Toby Wilkinson, "What A King Is This: Narmer and The Concept of the Ruler", *The Journal of Egyptian Archaeology*, no. 86 (2000), 23-32.

⁸ Eski Mısır'da ülkenin idaresini kolaylaştırmak için merkezden atanan kişilerce yönetilen birimlere Nom adı verilmiştir. Bu yöneticilere ise Nomarkh denilir. Bkz: Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 91.

getirmiştir. Bu yeni halk, Kemet⁹ olarak adlandırılmış ve Narmer de onun ilk kralı olmuştur¹⁰. Burada Mısır'ın birliğini sağlayan kişinin Narmer olarak zikredilmesinin nedeni *Narmer Paleti*'ndeki tasvirlerin yorumlanmasına dayanmaktadır. Palette Narmer'in başında Aşağı ve Yukarı Mısır'ı temsil eden *çifte tacın* olması Mısır'ın birliğini sağlayan kişinin Narmer olarak kabul edilmesinde en önemli etken olmuştur. Öte yandan Narmer, hanedan öncesi Mısır krallarının son üyesi olarak da nitelendirilmiştir. Kaynaklarda bu dönem için "0. Hanedan" veya "Hanedan Öncesi Dönem" tabiri kullanılmıştır¹¹. Mısır kronolojilerinin bazılarında Narmer öncesinde yaşamış olan Akrep Kral adındaki kişinin de 0. Hanedan'ın bir üyesi olduğu ifade edilmiş I. Hanedan ise Aha ile başlatılmıştır¹². Yakın zamanda yayımlanan bir çalışmada yazarının ifadesiyle yüzde doksan beşlik bir doğruluk payıyla Kral Aha'nın MÖ 3218-3035 yılları arasındaki bir süreçte tahtta olduğu yani MÖ 4. binyılın son çeyreğinde yaşadığı ve iktidardaki bu hanedanın da "0. Hanedan" olarak isimlendirildiği ifade edilmiştir¹³. Bazı kaynaklarda ise MÖ 2950-2575 yılları arasında iktidarda olduğu ifade edilen I. Hanedan'ın ilk kralının Narmer olduğu ifade edilmekle birlikte bir kronoloji sorununun olduğu aşikârdır¹⁴. Onun ardından *Aha, Djer, Djet, Den Anedjib, Semerkhet, Qaa* adlarını taşıyan yedi kralın başa geçtiği dile getirilir. Bir görüşe göre ise kral Narmer, kendinden sonra tahta çıkan Aha'nın babasıdır¹⁵. Nitekim Aha'nın mezarının Narmer'in gömülü olduğu alana çok yakın olduğunun ifade edildiği bir kaynaktan hareket edersek Aha ile Narmer'in farklı kişiler olduğunu söylemek mümkündür¹⁶. Bu noktada kralların iktidar yıllarının da kaynaklara göre farklı verildiğini de ifade etmek yerinde olacaktır. Bu da uzak geçmişte yaşanan sürece bağlı olarak kesin bir tarih verilememesi zorluğundan kaynaklanmaktadır.

Menes'in Mısır'ın ilk kralı olduğuna dair ilk bilgiler ise Manetho ve Herodotos'un eserlerinde yer almaktadır. Mısırlı bir rahip olan Manetho'nun eserinde Mısır'da otuz hükümdar hanedanının başa geçtiği ve 1. Hanedan'ın kurucusunun Menes olduğu ifade edilmiştir. Herodotos'un verdiği bilgiye göre de Mısır'da ilk saltanat süren kişi Menes'tir¹⁷. Wilkinson bu konu hakkında şöyle demiştir: "bizim Narmer olarak bildiğimiz kral, Manethon'daki Menes'tir"¹⁸. Şu hâlde gerek Manetho'da gerekse Herodotos'ta yer alan bilgiler çağımızın önemli Mısır bilimcilerinden biri olan Wilkinson'un yorumlarıyla beraber değerlendirildiğinde Narmer ile Menes'in aynı kişi olduğu çıkarımında bulunulabilir. Öyle ki

⁹ Kemet ülkeye verimliliğini veren alüvyonlu kara toprak anlamına gelmektedir. Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 58.

¹⁰ Ron Knapp, *Tutankhamen And The Mysteries Of Ancient Egypt*, (Julian Messner: 1979), 61.; Christiana Köhler, "Prehistoric Egypt", *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 1: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad*, Editörler K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts, (Oxford University Press, 2020), 140.

¹¹ Günter Dreyer, "Narmer", Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, (Ed.), *The Encyclopedia of Ancient History*, (Blackwell Publishing, London 2013), 4698; Dominic Rathbone (ed), *Civilizations of The Ancient World A Visual Sourcebook*, (Thames &Hudson: 2009), 14.

¹² Douglas Brewer, J. ve Emily Teeter, *Egypt and the Egyptians*, (Cambridge University Press: 1999), xii.

¹³ Bkz: Laurel Bestock, "Early Dynastic Egypt", *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 1: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad*, Editörler K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts, (Oxford University Press: 2020), 250.

¹⁴ Bkz: Pierre Tallet, "Egypt's Old Kingdom in Contact with the World", *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 1: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad*, Editörler K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts, (Oxford University Press: 2020), 435.

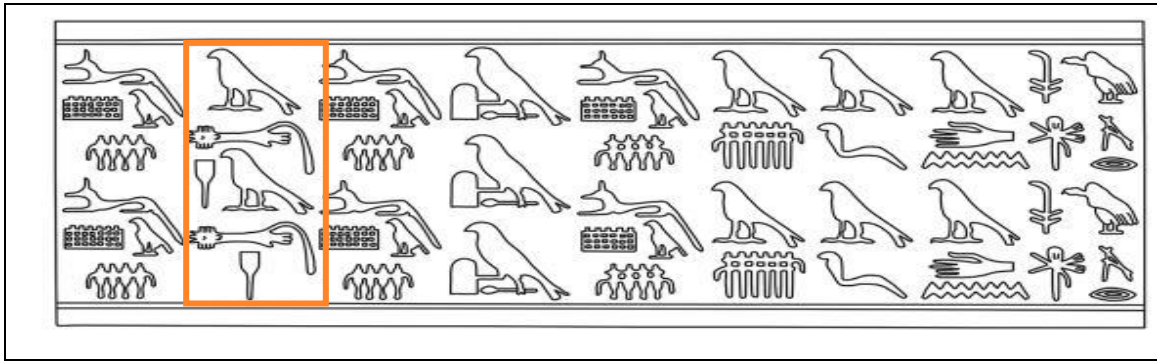
¹⁵ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 13; TGH. James, *A Short History of Ancient Egypt From Predynastic to Roman Times*, (Librairie du Liban Publishers: London 1995), 26.; Lisa K. Sabbhy, *Kingship, Power and Legitimacy in Ancient Egypt From the Old Kingdom to the Middle Kingdom*, (Cambridge University Press: 2021), 12; Laurel Bestock I. Hanedanı Narmer ile başlatmıştır. Bkz: Bestock, "Early Dynastic Egypt", 271.

¹⁶ Bestock, "Early Dynastic Egypt", 275.

¹⁷ Herodotos *Tarih*, Çeviren M. Ökmen, (İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 119.

¹⁸ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 66.

alana ilişkin pek çok kaynakta buna dair değerlendirmeler görülmektedir. Bu açıdan Menes'in 1. Hanedan'ın kurucusu veya yukarıda ifade edilen 0. Hanedan'da yaşamış olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Kaynaklara bakıldığında da 1. Hanedan'ın başları ile 0. Hanedan olarak ifade edilen dönemin birbirine yakın zamanlara denk geldiği anlaşılmaktadır¹⁹. Erken dönemlere tarihlendirilen iki kral listesinde ilk kralın Narmer ile başladığı görülmektedir. Bu kayıtlar Narmer'in Eski Mısır Devleti'nin kurucu kralı olarak kabul edilmesini mümkün kılmaktadır. Zikrolunan kayıtlardan biri konunun net bir biçimde anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Şöyle ki, aşağıdaki tabloya bakıldığında soldan sağa doğru giden bir isim sıralaması görülmektedir. Bunlardan en soldaki isim Abidos nekropolisinin tanrısı olan Khentimentiu'nun adıdır. Onun hemen sağında okla işaret edilen kısımda keski ve kedibalığı simgelerinden de anlaşılacağı üzere Narmer'in adı yer almaktadır. Ardından ise onun haleflerinin isimleri gelmektedir²⁰. Burada tanrı isminin hemen ardından Narmer'e yer verilmesi kraliyet silsilesinin başında onun yer aldığını bu bakımdan da kurucu lider olduğunu göstermektedir.

Görsel 1: “Umm el-Qaab Mühürü” olarak bilinen eser. Renkli çerçeveye içerisine alınan kısımda Narmer adının yazılışı bulunmaktadır²¹.

Öte yandan önde gelen Eski Mısır tarihçilerinden olan E. Hornung 18. Hanedan'a mensup Mısır firavunlarının Eski Mısır Devleti'nin kurucu liderinin Menes olduğuna inandıklarına dair dikkat çekici bir bilgi vermiştir. Bununla birlikte Hornung'un eserinde²² Menes'in ilk kez bataklıkları kurduğu, Memphis şehrini kurduğu, insanlığı kültür ve uygarlıkla tanıştırdığına dair bir dizi önemli faaliyetleri de ona atfetmiştir. Bu bilgiler devletin ilk kralının Menes olduğuna ilişkin modern ve antik düşünceleri kuvvetlendirmektedir. Ancak bu denli önemli bir şahsiyet olan Menes'in adına *Narmer Paleti*'nin tarihlendiği erken dönem de dâhil olmak üzere çok az kayıta rastlanmış olması dikkat çekmektedir. Bu noktada Menes'in farklı bir isminin olma ihtimali akla gelmektedir ki Eski Mısır firavunlarının birden çok isminin olduğu hesaba katıldığında bu durum oldukça kuvvetli bir ihtimal olarak önümüzde durmaktadır. Bu meseleye ise aşağıda yer verilecektir.

Mısır'ın ilk kralının Menes olduğuna dair dayanak noktası yukarıda da ifade edildiği gibi günümüzden 2300 yıl kadar önce yaşamış olan Mısırlı rahip Manetho'nun *Aegyptica* isimli eseridir²³. Hakikaten Manetho'nun eserinde Mısır'ın ilk firavunu olarak zikredilen kişi Menes

¹⁹ Bestock, “Early Dynastic Egypt”, 250.

²⁰ Bestock, “Early Dynastic Egypt”, 257.

²¹ Bestock, “Early Dynastic Egypt”, 257.

²² Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, Çeviren Z. Aksu Yilmazer, (Kabalıcı Yayınları: 2004), 10.

²³ TGH. James, *An introduction to Ancient Egypt*, (British Museum Publications: 1979), 41; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, Çeviren Z. Aksu Yilmazer, (Kabalıcı Yayınları: 2004), 10.; Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 66.

olarak geçmektedir²⁴. Bu kişi hakkında herhangi bir arkeolojik belge ya da bir veri ortaya çıkarılmamış olduğundan bazı bilim insanları Menes'in mitsel bir figür olduğunu da düşünmüşlerdir. Ancak *Narmer Paleti*'nin gün yüzüne çıkarılmasıyla birlikte bilim insanları Menes ve Narmer'in aynı kişi olabileceğini düşünmüşlerdir. Bu durum belgelerle desteklenmemiş olsa da zaman içerisinde pek çok bilim insanı tarafından kabul görmüş gibi durmaktadır. Öte yandan buna alternatif olarak Menes'in MÖ 3100'lerden muhtemelen biraz sonraki zaman diliminde yaşayan ve Narmer'in halefi olan Aha ile özdeşleştirilmiş olduğu da bazı kaynaklarda dile getirilmiştir. Eski Mısır tarihinin önde gelen uzmanlarından E. A. Wallis Budge de Mısır'ın birliğini sağlayan kişinin Narmer veya Aha olabileceğine dair bir yorumda bulunmuştur. Onun düşüncesi Manetho'nun verdiği bilgiyle birlikte düşünüldüğünde Menes, Narmer ve Aha adlı iki kraldan herhangi biri olacaktır. Aha'ya bakıldığında kaynaklarda onun 1. Hanedan'ın krallarından olduğu ve Aha isminin de onun Horus adı olduğu ifade edilmektedir. Onun annesinin adı ise Merneith'tir. Aha'yı Menes olmaya aday yapan şey de bu kraliçenin mezarının yakınlarında yapılan kazılar esnasında üzerinde "Men" yazan bazı kalıntıların ortaya çıkmasından ileri gelmiştir. Her ne kadar *Men* adının Menes olduğu düşünülmüş olsa da nihayetinde ortaya çıkan buluntular kırık parçalardan ibaretti ve yazı farklı şekilde devam etmiş de olabilirdi. Ayrıca bahsedilen kayıtlar yazılı vesikanın çok az olduğu erken bir tarihe aitti ve farklı yazılı materyalle desteklenmemişti. Bundan dolayı Menes ile Aha'nın aynı kişi olduğuna dair ortaya atılan düşünce de kesinleşmemiştir diyebiliriz. Ayrıca bunu savunan bilim insanlarının sayısının da çok olmadığını belirtmek lazımdır. Elde mevcut olan verilerden bu tarz genel çıkarımlar yapılabildiği söylenebilir²⁵. Öte yandan dile getirdiğimiz üzere Bestock'un makalesinde yer alan Aha'nın mezarının Narmer'in mezarına yakın bir yerde olduğuna dair verilen bilgiden hareketle Narmer ile Aha'nın farklı kişiler olduğu, kronolojik olarak da Narmer'in daha evvel yaşadığına bağlı olarak Aha'nın Menes olamayacağı çıkarımında bulunabiliriz. Bu konuda Görsel 1'de yer alan Narmer'in adının ilk sırada yer alması ve diğerlerinin sonrasında gelmesi güçlü bir dayanak noktası olabilir.

Görsel 2: Mısır firavunlarının takmış olduğu taçların yorumlanması. Soldan sağa doğru: Yukarı Mısır'ın beyaz tacı, Aşağı Mısır'ın kırmızı tacı Her iki bölgeye hâkim olunduğunun göstergesi olan çifte tac²⁶.

Narmer ile Menes'in aynı kişi olduğuna dair ortaya atılan görüşlere bakıldığında bunun oldukça basit bir denklemden ileri geldiği görülmektedir. Şöyle ki Yukarı Mısır'ın kralı olan Narmer, Aşağı Mısır'ı ele geçirerek ülkenin birliğini sağlamış, bu süreçten sonra da "çifte tac"

²⁴ William Gillan Waddell, (Editör ve Çeviren) *Aegyptiaca, Manetho, with an English Translation*, (Harvard University Press: 1964), 27, 31-33, 215, 233, 235, 237.

²⁵ Bill Price, *Tutankhamun Egypt's Most Famous Pharaoh*, (Pocket Essentials: 2007), 16; E. A. Wallis Budge, *The Dweller On The Nile The Life, History Religion and Literature of the Ancient Egyptians*, (Dover Publications: 1977), s. ix; Barbara Mertz, *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*, (Peter Bedrick Books: 1978), 24, 25; William Stevenson Smith, *Ancient Egypt as Represented in the Museum of Fine Arts*, (Boston Museum of Fine Art: 1996), 196.

²⁶ <https://www.afrikaiswoke.com/the-crown-of-kemet-uniting-upper-and-lower-egypt> (Erişim tarihi: 11.03.2024)

takarak tek egemen kral olduğunu ortaya koymuştur. Ülkenin birliğini sağlamış olması da onun Menes olduğuna dair en sağlam dayanak olmuştur. *Narmer Paleti* de bu konuda önemli bir destek mahiyetindedir. Şu hâlde Narmer = Menes veya Menes = Narmer şeklinde bir çıkarımda bulunulabilir. Bu meselenin içerisine Mısır firavunlarının birden çok isim kullandığı bilgisi de ilave edildiğinde Narmer'in bir isminin Menes veya Menes'in bir isminin Narmer olma durumunun ihtimaller dâhilinde yer aldığı da ifade edilebilir. MÖ 3100-3000 yılları arası gibi çok eski bir dönemden bahsedildiğinden ve fazla yazılı belge olmadığından adı geçen kralların isimlerini ve saltanat yıllarını tespit etmek oldukça zor olsa da Narmer ile Menes'in aynı kişi olma fikri ya da ihtimali bilim insanları arasında Aha'ya oranla daha fazla taraftar bulmuştur²⁷. Bundan dolayı çalışmamıza konu olan *Narmer Paleti*'nde tasvir edilen kralın kaynaklarda bazen Narmer, bazen de Menes olarak anıldığı görülmektedir. Bu düşüncede olanlara göre kral, yaşadığı süre boyunca her iki isimle de çağrılmış olmalıdır. Onun kişisel adı olarak Menes'i Horus adı veya resmi açıdan da Narmer adını kullandığı tahmin edilmektedir. Palette kralın kendisiyle birlikte gösterilen en önemli figürün Horus Şahini olması hatta onun tam karşısında kesik bir düşmanın başını tutarken gösterilmesi Narmer isminin Horus'la olan yakınlığına dair çok önemli bir işaret olarak düşünülmüştür²⁸.

2. Narmer Paleti'nin Anlattıkları

Narmer Paleti'nde anlatılanların Eski Mısır tarihinin Arkaik Dönemi'nde (MÖ 3100-2686) gerçekleştiği ifade edilmektedir. İlk yazılı belgeler bu devrin henüz başlarında kaleme alınmış olduğundan bu devirde yaşananların detaylarına çok vakıf değiliz. Kuvvetle muhtemeldir ki, Mısırlı elitler yeni gelişmekte olan yazıyı çok önemli kabul ettikleri şeyleri kayıt altına almak için kullanmaktaydılar. Hiç şüphesiz ekonomi ve yönetime dair konular bunların başında geliyordu. Kralın adının ölümsüzleştirilmesi de bunların başında yer alıyordu. Bu doğrultuda dönemi ve kralı yansıtan imgelerin özenle seçilmiş olduğu görülmektedir ki *Narmer Paleti*'nde kralın adının yazılmasında kullanılan simgeler bunu en iyi şekilde yansıtmaktadır. Bu, bir kedi balığı ve keski görsellerinden oluşmaktaydı. Bununla saldırgan ve acımasız bir kral imgelemine varlığı ortaya konulurken Narmer'in gücüne de vurgu yapılmıyordu. En nihayetinde düşmanlarını bozguna uğratmış ve ülkenin birliğini tesis etmiş bir kral anlatılmaktaydı her şey bu konjonktüre uygun olmalıydı.²⁹ Kralın adı *serekh* denilen bir çerçeve içerisine yazılıyordu ve bu eserler Mısır'ın gücünün tesis edildiği bölgelere de ulaştırılıyordu. Sina bölgesinde Narmer'in adının yazılı olduğu belgelere rastlanmış olması buna dair en güzel örneklerden biridir³⁰.

Gerek Mısır'ın gücünün vurgulanması gerekse birliğin sağlanmasına dair verdiği bilgilerin yanı sıra *Narmer Paleti* hiyeroglif yazısı hakkında da önemli veriler sunmaktadır. Literatüre dair kaynaklar Mısır hiyerogliflerinin *Narmer Paleti*'nin yapıldığı döneme yakın bir zaman zarfında icat edildiği konusunda neredeyse hemfikirdir. Bu yüzden palet üzerindeki hiyeroglifler Mısır yazısının en eski örnekleri arasında gösterilmektedir. Bununla birlikte palet Mısırlıların taş işçiliğinde de çok erken zamanlarda uzmanlaşmış olduklarını ortaya

²⁷ Mertz, *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*, 23.

²⁸ Barbara Sewell ve Patrick Lynch, *The Story of Ancient Egypt*, (St. Martin's Press: 1960), 16; A. Rosalie David, *The Ancient Egyptians Religious Beliefs and Practices*, (Routledge & Kegan Paul: 1982), 16; J. Kamil, *The Ancient Egyptians How They Lived And Worked*, (Dufour Editions: 1977), 27-28; J. E. Manchip White, *Ancient Egypt Its Culture and History*, (Dover Publications: 1970), 144.

²⁹ Manfred Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt an Illustrated Dictionary*, (Thames and Hudson: 1980), 132.

³⁰ Bkz: Bestock, "Early Dynastic Egypt", 274.

koymaktadır. Hatta bu konuda Narmer'den önceki zamana tarihlenen başka bir palet örneğinin de olması onların taş işçiliğinde çok erken dönemlerde ilerleme kaydettiklerini göstermektedir. Zikrolunan bu örnek "*Savaş Alanı Paleti*" adıyla bilinmektedir. İki eser karşılaştırıldığında bunlarda kralların tasvir edilmiş biçimlerinin farklı olduğu göze çarpmaktadır. Buna göre *Narmer Paleti*'nden bir yüzyıl ya da biraz daha eskiye tarihlendiği düşünülen Savaş Alanı Paleti'ne bakıldığında buradaki kralın, savaş meydanındaki düşmanlarını çiğneyen ve onları parçalayan büyük bir "aslan" olarak tasvir edildiği görülür. Hanedan öncesi Dönem'de yaşayan ancak adı bilinmeyen bu gizemli kralın, doğanın en vahşi canlılarından biri olan aslanla özdeşleştirilmiş olması kralın gücüne ve saldırganlığına vurgu yapar. *Narmer Paleti*'nde ise kral esas olarak "insan suretiyle" ön plandadır³¹. Bununla birlikte Narmer, boğa ve kedi balığı gibi güçlü ve saldırgan hayvanlarla da özdeşleştirilmiştir. Narmer'in bu iki canlıyla temsil edilmiş olması önceki dönemlerden gelen bir yansıma olarak değerlendirilir³². Öz itibarıyla her iki paletin de Eski Mısır tarihinin şafağında krala olan bakış açısını göstermesi ve nasıl bir kral imgelemi oluşturulmaya çalışıldığının anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

3. Paletin Ön ve Arka Yüzündeki Tasvirler ve Bunların İfade Ettikleri

Narmer Paleti, bir düşman topluluğuna karşı başarıyla neticelenmiş olan mücadelenin görsel bir anlatımı olarak ifade edilebilir. Palet üzerinde anlatılan bu mücadele hiç şüphesiz Narmer'in saltanatında meydana gelen en önemli olaydır. Hatta öyle ki kaynaklarda yer alan veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu olay Eski Mısır tarihinin de bir dönüm noktası olarak ifade edilebilir. Çünkü Mısır, bu mücadeleden sonra bir liderin kontrolüne geçmiş ve bu suretle müstakil bir devlet hüviyeti kazanmıştır.

Kral Narmer batı deltasının sakinleri olan ve "*Papirüs İnsanları*" olarak adlandırılan topluluklar üzerine önemli bir sefer düzenlemiş ve bu harekât başarılı bir biçimde neticelenmiştir. Bu sayede Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşme süreci yani "Mısır'ın tek bir kralın yönetimine geçmesi" sağlanmıştır. *Narmer Paleti*'ne bakıldığında bunun belli bir süreç içerisinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, ilk sahnede kral elinde bir gürzle düşmana vururken gösterilmektedir ve bu aşamada başında beyaz tacı vardır. Daha sonraki sahnede ise başları kesilmiş düşman yığınları arasında kırmızı tacı takmış muzaffer bir kral edasıyla görülmektedir. Bu iki tabloda ülkenin birliğinin sağlandığı açık bir biçimde vurgulanmaktadır: ilkinde Yukarı Mısır'ın beyaz tacı, diğerinde ise bunun Aşağı Mısır'ın kırmızı tacıyla birleşmiş hali yer almaktadır. Öte yandan Buto, Tura, Helwan, Tarkhan ve Zaviyet Aryan gibi yerlerde de Narmer'in adının yazılı olduğu bazı nesneler bulunmuştur. Bu da onun kralî gücünün zamanla genişlediğine işaret etmektedir³³.

Narmer tüm bu başarıların nişanesi olarak ve bilhassa birliğin sağlandığı mücadeleyi ölümsüzleştirerek sonraki kuşaklara aktarmak amacıyla zafer sahneleriyle bezenmiş, görkemli bir tören levhası yaptırmıştır. İşte bu eser günümüzde *Narmer Paleti* olarak adlandırılmıştır³⁴.

³¹ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 44, 68.

³² Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 69, 70.

³³ Dreyer, "Narmer", 4698.

³⁴ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 52.

4. Kralın Adı, Kedi Balığı ve Keski İmgeleri

Eski Mısır'da firavunların birden çok ismi olurdu. Kaynaklar bunun Horus, Nebti, Altın Horus, taht adı (prenomen), doğum adı (nomen) olmak üzere toplamda beş adet olduğunu ifade etmiştir³⁵. Hiç şüphesiz bu kralî isimlerin en eskisi ve en prestijlisi kral Narmer zamanında ve hatta ondan önceki dönemde de kullanılan Horus ismiydi. Bu bakımdan Eski Mısır tarihi uzmanlarından bazıları palet üzerinde yer alan Narmer isminin kralın Horus adı olduğu yönünde tahminlerde bulunmuşlardır. Menes ile Narmer'in aynı kişi olduğuna dair yapılan değerlendirmeler bu doğrultuda ele alındığında Menes isminin kralın şahsi adı olduğu fikri böylece ortaya çıkmaktadır. Bu da Menes ile Narmer'in aynı kişi olduğuna dair yapılan tahminlere en azından bir bakış sunmaktadır. Başka bir teoriye göre, Menes ismi Mısır'ın imparatorluk çağında her firavunun "ilahi babası" olarak düşünülen tanrı Amon'un ismindeki *m* ve *n* konsonantlarından esinlenilerek oluşturulmuştur³⁶.

Narmer Paleti'ndeki ana figür hiç şüphesiz kralın kendisidir. Narmer, palet üzerindeki sahnelerde genel itibarıyla beden gücüyle ve düşmanları üzerinde kurduğu hâkimiyetiyle ön planda yer almıştır. Bu doğrultuda geniş omuzları önden gösterilmiştir. Sağ eli havada olan kral bir gürz tutmaktadır. Sol eliyle ise diz çöktürülmüş bir düşman saçlarından kavranmıştır. Bütün bu sahnelerde gücü elinde bulunduran, atletik, genç bir kral imgelemi göze çarpmaktadır. Bunların tümünü tamamlayan şey ise kralın isminin yazılışında saldırgan bir canlı olan kedibalığı imgesinin bir keskiyle birlikte kullanılmış olmasıdır. Bu iki unsur paletin en üst kısmının sağında ve solunda iki Hathor³⁷ imgesinin ortasına yerleştirilmiş *serekh* denilen bir çerçeve içerisinde yer almaktadır. Bu şekilde yazılmış olan Narmer isminin "tehditkâr, korku verici kedibalığı" şeklinde anlamlara geldiği ifade edilmiştir³⁸.

Kralın Horus isminin yazımında kullanılan "kedibalığı görseli" ve "keski simgesi" Eski Mısır bilimcileri tarafından okunduktan sonra Narmer adı tespit edilmiştir³⁹. Bunlardan kedi balığı "*n'r*", keski ise "*mr*" olarak okunmuş ve böylece (*n'rmr*) "*Narmer*" ismi ortaya çıkmıştır⁴⁰. İlgili kısmın parçalara ayrılmış ve bütün halinin yeniden çizimi aşağıda detaylı biçimde gösterilmiştir⁴¹.

³⁵ Peter A. Clayton, *Chronicle of the Pharaohs the Reign- by-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt with 350 Illustrations 130 in color*, (Thames & Hudson, 2001), 218.

³⁶ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, s. 74; David R. Silverman, (Ed.), *Ancient Egypt*, (Oxford University Press: 1997), 23.

³⁷ Hathor, Eski Mısır inancında "İnek Tanrıça" olarak geçmektedir. Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 42.

³⁸ Silverman, *Ancient Egypt*, 215.; Sir Alan Henderson Gardiner, *Egyptian Grammar*, Griffith Institute Publications: 1957), 7.

³⁹ Dreyer, "Narmer", 4698.

⁴⁰ Sir Alan Gardiner palette yer alan kedi balığı ve keski işaretlerini "*Nar^cmr*" olarak okumuştur. Bkz: Gardiner, *Egyptian Grammar*, 7.

⁴¹ W. A. Fairervis Jr., "A Revised View of the Na'rmr Palette", *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol. 28, 1991: 2, 3, 6; T. Wilkinson'un yakın zamanda çıkan bir kitabında Narmer isminin okunuşu doğru olsa da Mısır'ın bu erken döneminde kedi balığı ile keski işaretlerinin farklı bir ses değerine karşılık gelebileceğini ifade etmiştir. Bu konuda ayrıntı için bkz: Toby Wilkinson, *Lives of the Ancient Egyptians*, The Thames & Hudson: 2019), 24.

Görsel 3: Palet üzerinde Narmer isminin yazılışları. Soldan sağa doğru önyüz ve arka yüzdeki kısımlar en sağda ise bu işaretler ayrı ayrı gösterilmiştir⁴².

Tabloda en sağda yer alan kısımda 1 numara ile gösterilen kare çerçeve Eski Mısır literatüründe *serekh*⁴³ olarak ifade edilmektedir. Buraya kralın ismi yazılmıştır. Tablodaki 2 ve 3 numaralı resimlerde kralın hiyeroglifle yazılmış olan ismi ayrı ayrı gösterilmiştir. Narmer'in kedi balığıyla kendini temsil ettirmesi onun vahşi, savaşçı bir kral olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Yine aynı şekilde keski imgesi de benzer bir amaca hizmet ediyor olmalıydı. Öte yandan palette maddi gücün öte dünya ile irtibat halinde olduğu da ifade edilmektedir. Narmer'in tıpkı Akad krallarından Naram-Sin'in yaptığı gibi⁴⁴ dev boyutlarda çizilmesi onun kendisine ilahi bir anlam yükleme niyetinde olduğu şeklinde yorumlanmıştır⁴⁵.

5. Horus Şahini

Palette kralın kendisiyle birlikte gösterilen en önemli figürlerden biri hiç şüphesiz Horus Şahini'dir. Burada yer alan Horus Şahini, Narmer'in fethettiği Delta bölgesini temsil eden bir düzine papirüs yığınının üzerinde durmaktadır. Bu en açık ifadeyle bölgeye diz çöktürüldüğünün vurgulanmasıdır. Kral ve onun tam önünde duran Horus, Delta'ya egemen olmuşlardır. Tarihçiler Horus'un üzerinde durduğu papirüs bitkilerinin ise her birinin bir sayıya karşılık geldiğini de ifade etmişlerdir⁴⁶. Wallis Budge'de yer alan bilgilere göre palette yer alan altı papirüs bitkisi, ele geçirilen veya mücadele edilen düşman birliklerini temsil etmektedir. C. W. Ceram'da yer alan yoruma göre ise altı lotus bitkisi ile esir alınan 6.000

⁴² Fairservis Jr., "A Revised View of the Na 'rmr Palette", 2.

⁴³ Serekh en açık ifadeyle kralın adının yazılı olduğu bir çerçeve olarak tanımlanmaktadır. Genellikle üç unsurdan oluşur. Altta nişli bir cephe, bunun üzerinde kralın adının yazılı olduğu bir panel ve tüm bunların üzerinde oturan bir şahin. Bu klasik bir serekh tasviridir. Ancak Narmer'in isminin yazılı olduğu serekh'te de görüldüğü gibi zaman zaman şahin olmama durumu da vardı. Nişli cepheye gelince bu, kuvvetle muhtemel kralla ilişkili olan bir yapıyı temsil etmekteydi. Bunun bir saray veya bir mezar olma ihtimali çok yüksekti. Alexandra A. O'Brien ve Alexandra O'Brien, "The Serekh as an Aspect of the Iconography of Early Kingship", *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol. 33, 1996, 123.

⁴⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, (Ekin Kitabevi: 2006), 39.

⁴⁵ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 69.

⁴⁶ Kamil, *The Ancient Egyptians How They Lived And Worked*, 27-28.

düşman temsil edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında *Narmer Paleti*'ndeki tasvirlerin sembolik anlamlar ihtiva ettiği de anlaşılmaktadır⁴⁷.

Paletin ön yüzünde yer alan Horus Şahini'nde dikkat çeken bir başka nokta da onun sağ ayağının bir insan eli şeklinde yapılmış olmasıdır. Horus burada eliyle bir düşmanın kesik başını çengel benzeri bir şeyle tutmaktadır⁴⁸. Kuvvetle muhtemeldir ki bu tasvirle fethin Horus'un eliyle gerçekleştiğine dair bir mesaj verilmek istenmektedir. Öte yandan palet üzerindeki Horus simgeleri Aşağı ve Yukarı Mısır'ın Horus'tan miras kaldığına dair simgesel bir anlam taşıdığı şeklinde de yorumlanmıştır⁴⁹.

6. Zıpkın

Paletin ön yüzünde Horus Şahini'nin tündüğü kısmın hemen altında yer alan zıpkın (Görsel 3 ve 4) ve dikdörtgen biçimli işaretler Narmer'in düşmanlarının adı veya onların yaşadığı yerin yazılışı olduğu ifade edilmiştir. Konunun uzmanları zıpkın figürünün altında yer alan içi dalgalı çizgilerle dolu kare alandan bu düşman topluluğunun deniz kıyısında bir yerlerde olabileceğine dair bir çıkarımda bulunmuşlardır⁵⁰. Bu da akla ilk olarak Aşağı Mısır'daki Delta bölgesini akla getirmektedir ki Narmer'in batı deltasının sakinleri olan ve "*Papirüs İnsanları*" olarak adlandırılan topluluklar üzerine önemli bir sefer düzenlemiş olduğu bilinmektedir.

7. Hathor

Narmer Paleti'nde kralın adının yazılı olduğu *serekh* çerçevesinin sağında ve solunda yer alan iki boynuzlu figür Eski Mısır inancındaki tanrıça Hathor'un tasviridir. "İnek Tanrıça" olarak tapınım gören bu unsur genellikle yarı insan-yarı boğa şeklinde tasvir edilmiştir. Mısırlılar onu cennetin, yeryüzünün ve yeraltının tanrıçası olarak nitelendirmişlerdir.

Bu bağlamda doğası gereği Hathor'un hem yaşayanlara hem de ölümlere yardımcı olduğuna inanılmıştır. Onun bilge ve nazik olduğuna, hamilelikleri süresince ve doğum yaptıkları esnada kadınları koruduğuna inanılırdı. Hathor ayrıca âşıkların ve kadınların sırdaşı olarak da düşünülürdü. Aşkla olan bağlantısından ötürü Eski Mısır mitolojisinde pek çok tanrının onu kendine eş olarak talep ettiğine dair anlatılar vardır. Onun ayrıca Horus'un süt hemşiresi ve karısı olduğuna inanılmıştır. Dolayısıyla *Narmer Paleti*'nde Horus'la yer edinmesinin ardında Hathor'a atfedilen bu özelliklerin olduğu ifade edilmiştir⁵¹. Aynı zamanda koruyucu özelliklerine bağlı olarak yapmış olduğu mücadelesinde Narmer'i koruduğu düşünülmüştür ki bu yüzden *Narmer Paleti*'nin iki yüzünün en tepesinde kralın isminin yazılı olduğu çerçevenin yanında yer edinmiştir⁵².

⁴⁷ Budge, *The Dweller On The Nile The Life, History Religion and Literature of the Ancient Egyptians*, 2.; C. W. Ceram, *Gods, Graves and Scholars The Story of Archeology*, (Bantam Books: 1980), 120.

⁴⁸ Ceram, *Gods, Graves and Scholars The Story of Archeology*, 120.

⁴⁹ Barry J. Kemp, *Ancient Egypt Anatomy of a Civilization*, (Routledge: 1999), 51.

⁵⁰ Ceram, *Gods, Graves and Scholars The Story of Archeology*, 120;

https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA35714. (Erişim 29.01.2021).

⁵¹ White, *Ancient Egypt Its Culture and History*, 32.

⁵² Alessia Fassone ve Enrico Ferraris, *Egypt Pharaonic Period*, (University of California Press: 2007), 12.

Görsel 4: Narmer'in serekh çerçevesi içerisine yazılmış olan adı paletin tümüne hâkim bir konumda bulunan iki Hathor imgesinin tam ortasında yer almaktadır⁵³.

Önemine binaen olmalıdır ki palette toplamda “dört Hathor” başı vardır. Bu, Hathor’un dört bir yönden Narmer’e baktığı şeklinde yorumlanmakla birlikte burada kullanılan dört rakamının rastgele seçilmemiş olduğu da bilinmelidir. Eski Mısır inancında yer alan yaratıcı tanrı Khnum’un evrenselliği de dörtlü yapıda sergilenmiştir. Buna göre o; cennetin, gökyüzünün, yeryüzünün ve yeraltının Ba’sı yani özü-ruhu idi. Dört sayısının Eski Mısır’da ölüm kültürüyle de ilişkisi vardı. Tabutu dört kişi taşırdı. Tüm aletler ve kaplar dörtlü gruplar halindeydi. Bu bakımdan *Narmer Paleti*’ndeki Hathor’un neden dört tane yapıldığı anlaşılmaktadır⁵⁴.

8. Kral Tasviri

Eski Mısır’da devletin oluşum süreci gerçekleşirken, başta kral ve onun yakın çevresi sanatsal çalışmaların temel unsuru olmuştur. Bununla birlikte zamanla krallık tasavvurunun değişimine ayak uydurmak için sanatsal ifadeler de hızlı bir biçimde değişim geçirmiştir. Bilim insanları bu değişimlerin izlerinin bir dizi tören nesnesinde ve anma kitabesinde bulunduğunu dile getirmişlerdir.

Narmer Paleti ve ondan bir yüzyıl ya da biraz daha eski bir döneme tarihlendirilen “Savaş Alanı Paleti” bunun gözlemlenebileceği eserlerin en başında gelir. Bu iki eser sayesinde kral imgeleminde görülen değişimlerin izleri net bir biçimde anlaşılmaktadır. İlk olarak *Narmer Paleti*’ne bakıldığında burada kralın insan suretinde ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Savaş Alanı Paleti’ndeki kral ise bitkin düşmüş veya ölmüş bir vaziyette yerde yatan düşmanlarını ayaklarının altında çiğneyen ve yaralayan bir aslan olarak tasvir edilmiştir. Bu sahnede verilmek istenen mesaj oldukça açıktır: Kral bir aslan gibi güçlüdür ve nasıl ki aslan vahşi yaşamda pek çok canlıya üstün ise Mısır kralı da düşmanları üzerinde galip gelendir⁵⁵. *Narmer Paleti*’nde ise kralın tüm Mısır’a egemenliğini kabul ettirmiş bir insan biçiminde sunulmuş olduğu görülmektedir. Bu açıdan krallık kurumu artık eskiye nazaran daha bürokratik bir hal almış eski dönemin kabilesel yaşamından sıyrılan bir devlet hüviyetinin yansımaları gözler önüne sermiştir.

⁵³ https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA35714 Erişim 29.01.2021

⁵⁴ Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt an Illustrated Dictionary*, 52.

⁵⁵ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 68.

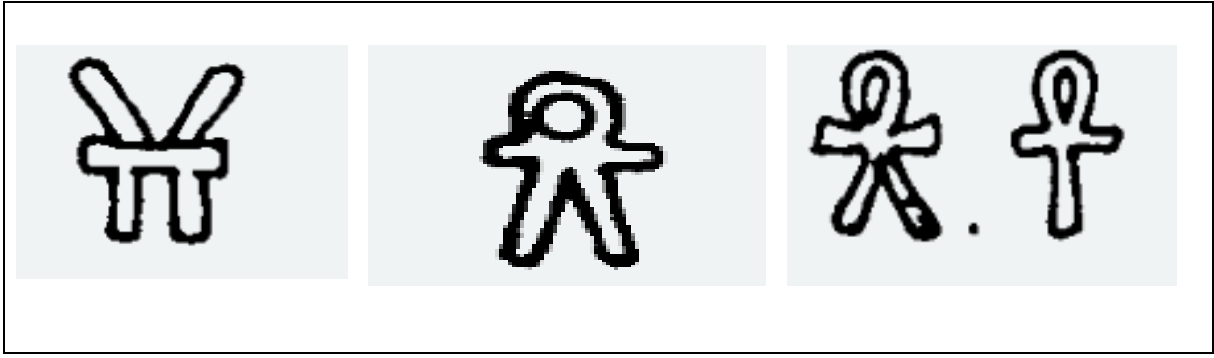
Görsel 5: Soldaki resim Savaş Alanı Paleti'dir. Kral burada bir aslan olarak tasvir edilmiştir. Narmer Paleti 'nden ayrılan en önemli yönü budur. Sağdaki Narmer Paleti'nde görüldüğü üzere ise kral insan bedeniyle tasvir edilmiştir⁵⁶.

Paletin ön yüzünde yer alan tasvirinde Narmer'in başında Yukarı Mısır'ı temsil eden beyaz taç vardır. Kralın gücüne vurgu yapan bir boğa kuyruğu göze çarpmaktadır. Ayrıca onun Eski Mısır geleneklerine bağlılığını gösteren *shendyt* adı verilen kısa bir elbise giydiği görülmektedir. Bununla birlikte palette yer alan kral tasvirine bakarak Mısır firavunlarının çağlar boyunca devam eden takma sakal kullanma geleneğinin bilinen ilk uygulayıcısının Narmer olduğu yönünde bir çıkarımda bulunmak da mümkündür. Palet üzerinde kralın yakın adamlarının da tasvirleri vardır. Burada Narmer'in hemen ardında yürüyen bir görevli bulunmaktadır. Bu kişinin bir elinde sandalet, öbür elinde ise içerisinde bir çeşit içecek olması muhtemel olan bir kap vardır. Burada görevlinin boynunda asılı duran bir kolye dikkat çekmektedir. Tarihçiler bu nesnenin *ankh*⁵⁷ sembolünün en erken örneklerinden biri olduğuna dair yorumda bulunmuşlardır. Öte yandan zikrolunan görevlinin paletin iki tarafında da yer alması onun krala en yakın görevlilerinden biri olduğunu akla getirmektedir. Kralın önünde ise yol gösterici mahiyetinde düşünebileceğimiz Horus vardır. Şahin şeklinde gösterilen Horus bir düşmanın başının üzerine tünemiştir ve onu bir ipe bağlı şekilde tutmaktadır. Burada ilginç olan nokta ise Horus'un sağ ayağının insan eli şeklinde tasvir edilmiş olmasıdır. Bununla muhtemelen düşmanların ve herkesin hayatını elinde tuttuğu, veya galibiyetin onun eliyle gerçekleştiği vurgulanmaktaydı⁵⁸.

⁵⁶ https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA20791 Erişim tarihi: 13.01.2021

⁵⁷ *Ankh* Eski Mısır'da yaşamı sembolize eden bir hiyeroglif işaretidir. Rölyeflerde özellikle de tapınaklarda tanrıları tarafından firavunlara bu sembol verilirken gösterilmiştir. Burada tanrıdan hayat geldiği vurgulanmaktadır. Ian Shaw ve Paul Nicholson, *Princeton Dictionary of Ancient Egypt*, (Princeton University Press: 2008), 36.; Ayrıca Bkz: Görsel 6.

⁵⁸ Fassone ve Ferraris, *Egypt Pharaonic Period*, 2007, 12; Fairservis Jr., "A Revised View of the Narmer Palette", 8.

Görsel 6: Eski Mısır’da hayatın kaynağı ve yaşamın simgesi olarak anlam yüklenen ankh sembolünün en erken dönemlerdeki şeklinin palet üzerindeki bu kolye olduğu tahmin edilmektedir. Bu simgenin soldan başlayarak sonraki zamanlara doğru bir dönüşüm geçirdiği düşünülmüştür⁵⁹.

Paletin diğer yüzünde yer alan kral tasvirinde ise Narmer bu defa Aşağı ve Yukarı Mısır’ın egemeni olduğunu simgeleyen bir çifte taçla gösterilmiştir. Kralın başının hizasında paletin üst kısmından ayrı olarak adının yazılı olduğu göze çarpmaktadır. Bu, önemli bir ayrıntıdır çünkü paletin ön yüzünde kralın adı bir kere yazılmışken mücadelenin bittiğinin gösterildiği arka yüzünde ise iki defa yazılmıştır. Bunun nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte bir nevi kralın adının yüceltilmesi olarak yorumlanabilir. Devam eden görsellerin seyrine bakıldığında kralın hemen önünde yürümekte olan beş kişi görülmektedir. Bunlardan dördünün elinde bir çeşit sancak olarak ifade edebileceğimiz obje vardır. Bu da akla bir tören alayının tasvir edildiğini akla getirmektedir. Burada dikkat çeken ayrıntılardan biri de kralın hemen önündeki kişinin bir kadın olmasıdır. Bu figürün kadını temsil ettiği, geleneksel uzun saçlarından, göğsün şişkinliğinden ve yakadan bir ilmek düğümle bağlanan eteğe benzer giysi veya elbise giymiş olmasından anlaşılmaktadır der tarihçi Fairservis. Görseldeki kadının nasıl bir göreve veya sığata haiz olduğu bilinmemekle birlikte Narmer’in hemen önünde olması onun bir kraliçe olma ihtimalini düşündürmektedir⁶⁰. O belki de T. Wilkinson’un Narmer’in karısı olarak ismini verdiği kraliçe Neithhotep idi⁶¹. Bununla birlikte Eski Mısır tarihinde Hatşepsut örneğinde⁶² olduğu gibi *Narmer Paleti*’ndeki kadının kralın kızlarından biri olma ihtimali de vardır. Ayrıca Mısırlılar’ın kadına değer veren bir toplum olduğunun da göstergesidir bu tasvir. Nihai olarak paletin bu kısmındaki sahneler bir bütün olarak bakıldığında kralın Delta’daki düşmanlarıyla mücadelesinin son bulduğu, bir tören edasının sahneye hâkim olduğu, muzaffer Mısır kralının ölümsüzleştirildiği anlaşılmaktadır. Hemen önlerinde ise kesik başlarının ve cinsel organlarının ayaklarının arasına konulduğu uzanmış düşman birliklerinin cansız bedenleri bu sahneyi tamamlamaktadır. (Bkz.: Görsel 7)

⁵⁹ Fairservis Jr., “A Revised View of the Na’rmr Palette”, 8.

⁶⁰ Fairservis Jr., “A Revised View of the Na’rmr Palette”, 14.

⁶¹ Wilkinson, *Lives of the Ancient Egyptians*, 25.

⁶² Bkz: Cemal Yılmaz, “Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe”, *OANNES*, C. 2, sy. 2, 2020, 283.

Görsel 7: Paletin arka yüzündeki tasvirde kralın başında Aşağı ve Yukarı Mısır'ın egemeni olduğunu gösteren çifte tac vardır. En sağda ise başları kesilmiş düşman askerleri görülmüştür⁶³.

9. Gürz Sembolü

Narmer Paleti, Eski Mısır'ın tek bir kralın otoritesi altında birleştiğine dair bilgi vermesinin yanı sıra, erken dönemlerde savaşlarda kullanılan araç gereçler hakkında da önemli ayrıntıları barındırmaktadır. Bakıldığında *Narmer Paleti*'nin genel itibarıyla şiddet, acımasızlık, güç, otorite ve din gibi belli başlı kavramları vurgulayan imgelerle dolu olduğu görülmektedir. Paleti hazırlayan uzmanlar bütün bu unsurları itinalı bir biçimde yerleştirmişlerdir. Kedi balığı, keski, boğa, gürz, Horus ve Hathor bunlar arasında öne çıkanlardır.

Bu unsurların arasındaki gürz sembolü, papirüs halkına karşı verilen mücadelede kralın kullanmış olduğu silahlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Palette kralın elinde bir gürzle düşmana vururken gösterilmesi ve kaynaklardan da anlaşıldığı üzere ilerleyen dönemlerde tahta geçen firavunların gürz sembolüne önem vermesi bunun eski Mısır ideolojisinde ayrı bir yerinin olduğunu göstermektedir⁶⁴. Şunu da ifade etmek lazımdır ki *Narmer Paleti*'nin bulunduğu alanın yakınlarında özenle süslenmiş bir tören gürzü de ortaya çıkarılmıştır. Kaynaklarda bu gürzün Narmer'den kısa bir süre önce yaşamış olduğu düşünülen Akrep Kral'a ait olduğu konusunda ifadeler yer almaktadır.

Zikrolunan gürzün üzerinde yer alan tasvirlerde kral, bir sulama töreni gerçekleştirirken gösterilmiştir. Akrep Kral gibi tarihin şafağına ait bir dönemden kalmış olan bu gürzün üzerindeki tasvirlerde kral refahın, bereketin ve istikrarın güvencesi olarak ön plandadır. *Narmer Paleti*'nde yer alan gürz ise daha çok güç ve iktidarla ilişkilendirilmiştir⁶⁵. Öte yandan *Narmer Paleti*'nin ön yüzündeki tasvirlerde gürzün kralın sağ elinde ve bir düşmana vurmak için havaya kaldırılmış vaziyette olduğunu görürüz. Bu sahnede Narmer önünde diz çökmüş düşmanına vurmak üzere adeta ölümsüzleştirilmiştir. Paletin arka yüzünde ise bir tören havasının hâkim olduğu görülmektedir. Ön yüzde düşmana vurulmak üzere havaya kaldırılan gürz bu defa kralın sol elindedir ve aşağıda durmaktadır. Bu iki tasvir arasındaki farklılık Delta Bölgesi'ndeki mücadelenin sona erdiğinin bir göstergesi olarak

⁶³ https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA35714 Erişim 13.01.2021

⁶⁴ Fairservis Jr., "A Revised View of the Na'mr Palette", 1.

⁶⁵ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 76, 78.

değerlendirilebilir⁶⁶. Özetle en erken devirlerden itibaren güzrün Mısır kralî yetkisinin simgelerinden biri olduğu, törenlerde ve savaşlarda bunun krallar tarafından kullanıldığı, daha çok güçle ve hâkimiyetle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır.

10. Boğa ve Kedi Balığı Tasvirleri

Narmer Paleti'yle aynı döneme ait fildişinden mamul bir eser üzerinde kral, esirleri büyük bir sopayla döven, acımasız bir Nil kedibalığı olarak gösterilmiştir. Burada ileti çok açıktır: Kral yalnızca soyu ve liderlik vasıfları sayesinde ülkesini yöneten bir ölümlü değil, o aynı zamanda vahşi hayvanların gücünü ve acımasızlığını, kutsal yetkenin ona bahsettiği insanüstü güçler sayesinde şahsında toplayan kudretli biridir. Bu açıdan krallık yetkisinin doğayla ve kutsal varlıklarla ilişkilendirilerek halktan ayrı bir konuma yerleştirilmiş olduğu, böylece Mısır'ın ilk hükümdarlarının zamanında bile tanrısal bir statü elde etme gayesiyle hareket edildiği anlaşılmaktadır. Bu eğilimler *Narmer Paleti*'nde yüksek bir düzeyde olup ilerleyen süreçte de devam etmiştir. Hakikaten Narmer döneminden itibaren yapılan paletlerin kralın sınırsız gücünü ve kutsallığını ilan etmek için kullanılan önemli bir araca dönüşmüş olduğu ve bunlarda hayvan simgeselliğinin ön planda yer aldığı görülmektedir⁶⁷.

Narmer Paleti'nde öne çıkan hayvanlara bakıldığında burada kedi balığı, boğa ve şahinle karşılaşılmaktadır. Bilindiği gibi bu varlıkların üçü de saldırgan özellikler taşımaktadır. Bilhassa kedi balığı ve şahin avlarına karşı acımasızlıklarıyla tanınmışlardır. Bununla birlikte şahinin Horus'la ilişkili olması saldırganlığının yanında ona kutsal bir nitelik de yüklemiştir. Boğanın ise saldırganlığının yanı sıra kralın gücünü ve fethetme başarısını yansıtan bir unsur olarak öne çıkarılmış olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim boğa paletin arka yüzünün en alt kısmında bir düşmanı ayakları altında ezerken ve bir kaleyi yıkmak üzereyken gösterilmiştir. Burada düşmanı boynuzlayan boğa aslında kralla özdeşleştirmiştir. Bunun yanında Eski Mısır'da boğaya bir kutsallık atfedildiği de bilinmektedir. Öte yandan hanedanlık öncesi paletlerdeki hayvan figürleri arasında boğadan başka aslan ve akrep unsurlarına da yer verildiği bilinmektedir⁶⁸. Aslan ve akrep imgelemine sonraki dönemlerde pek fazla yer verilmezken boğa uzun yıllar varlığını devam ettirmiştir. Örneğin Yeni Krallık Dönemi firavunları "güçlü boğa" veya "horus'un güçlü boğası" unvanlarını kullanmışlardır⁶⁹. Boğanın farklı zaman ve coğrafyalarda çeşitli toplumlar tarafından tanrısal güçle ilişkilendirildiği de bilinmektedir⁷⁰. *Narmer Paleti*'nde boğanın kendisinden başka kralın tasvirinde arkasında bir boğa kuyruğunun takılı olması da göze çarpan önemli bir detaydır. Kralın boğa kuyruğunu taşıması hayvancılıkla geçinen bir topluluğun lideri olunduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Bu simgeye paletin her iki yüzünde de yer verilmesi Mısırlıların tarıma ve hayvancılığa verdiği önemi göstermesi açısından ehemmiyet taşımaktadır⁷¹.

⁶⁶ Fairservis Jr., "A Revised View of the Na'rmr Palette", 1.

⁶⁷ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 69, 70.

⁶⁸ Kemp, *Ancient Egypt Anatomy of a Civilization*, 53; Stephen Quirke, *Exploring Religion in Ancient Egypt*, Wiley Blackwell: 2015), 31, 32.; Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt an Illustrated Dictionary*, 35.

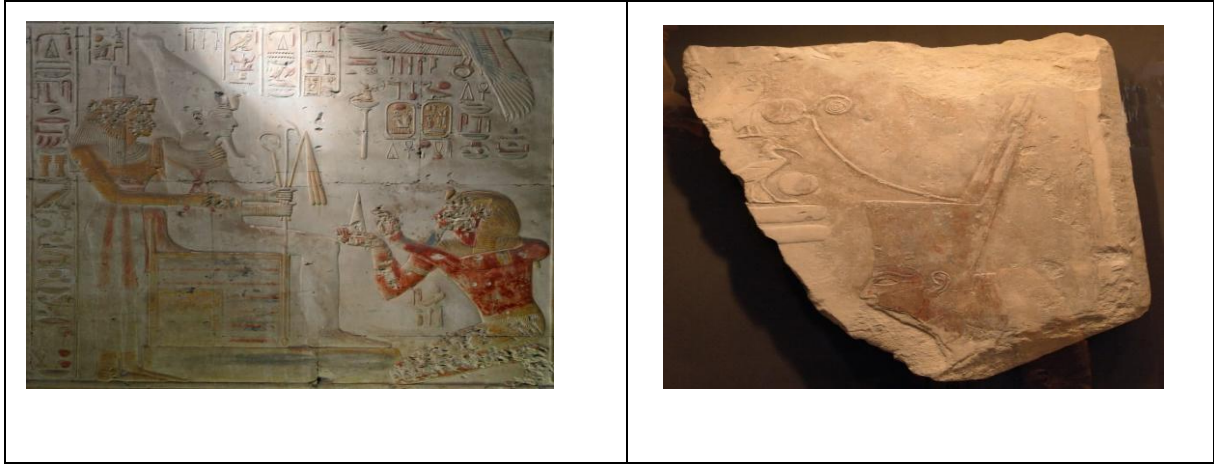
⁶⁹ Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt an Illustrated Dictionary*, s. 36; Michael Rice, *Egypt's Making The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, (Routledge: 2003), 111.

⁷⁰ Boğa tanrı ilişkilendirilmesine dair bkz: Savaş Özkan Savaş, "Hititlerde "Fırtına Tanrısı" ile 'Boğa Kültü' Üzerine Bazı Gözlemler Ve Yorumlar", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 5, sy. 1 (Nisan 2002), 97-170; Murat Karasalihoğlu, "Paphlagonia'da Zeus Kültü ve Boğa Bağlantısı". *Cedrus X*, 2022, 165-190.

⁷¹ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 71.

11. Beyaz ve Kırmızı Taç

Eski Mısır'da firavunların kullandığı özel nesneler vardı. Taç, tören elbiseleri, yelpaze, takma sakal bunlardan bazılarıdır. Bu unsurların her birinin çok önemli oldukları açıktır. Ancak burada kralî gücü ve bu makamın sahibini temsil etmesi açısından en önde gelenin taç olduğu herkesçe malumdur. Tacın siyasi olduğu gibi dini bir anlam taşıdığı da kaynaklarda ifade edilmektedir. Dini bir mahiyet yüklemek için taca bir boğa boynuzu veya çift devekuşu tüyü takılması yeterliydi. Bu şekilde tahtta oturan kişi kendini Ra'ya yaklaştırıyordu. Eğer bunu yapan bir kraliçe ise onlar da Hathor veya İsis'le özdeşleştirilmiş oluyordu⁷².

Görsel 8: Eski Mısır'da Beyaz (solda) ve Kırmızı (sağda) tacın rölyeflerde gösterilmiş hali⁷³.

Narmer Paleti'ndeki kral tasvirlerinden Eski Mısır firavunlarının erken zamanlardan itibaren taç kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Eski Mısır, Aşağı ve Yukarı Ülke şeklinde iki bölgeye ayrılıyordu ve Mısır elitleri bu iki idari bölgeyi kırmızı ve beyaz taçla özdeşleştirmişlerdir. Beyaz taç Yukarı Mısır'a karşılık gelirken, kırmızı taç Aşağı Mısır'ı temsil etmekteydi⁷⁴. Bununla birlikte iki tacın kombine edilerek "çifte taç" şeklinde kullanıldığı da olmuştur. Böylece tahtta oturan kişi her iki ülkenin de egemeni olduğunu ifade etmiş oluyordu. Bunun kullanımını ise 1. Hanedan'ın ortalarından itibaren yaygın bir biçimde görmekteyiz⁷⁵.

Paleti bakıldığında Narmer'in düşmana vururken tasvir edildiği sahnede başında Yukarı Mısır'ı temsil eden bir "beyaz taç"⁷⁶ olduğu görülür. Kralın tam karşısında ise Horus'u temsil eden Şahin durmaktadır. Horus Şahini de bir düşmanın kesik başını tutmaktadır. Bu sahnede muhtemelen vurgulanmak istenen şey şuydu: Kral, tanrısı Horus'un sayesinde birbiri ardınca düşmanlarını alt etmiş ve Aşağı Mısır'a egemen olmuştur. Esasında paleti bir bütün olarak bakıldığında genel anlamda verilmek istenen mesajın tam olarak da bu olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür⁷⁷.

⁷² Toby Wilkinson, *The Thames & Hudson Dictionary of Ancient Egypt*, (Thames & Hudson: 2005), 59.

⁷³ <https://www.ees.ac.uk/resource/the-royal-crowns-of-egypt.html> Erişim 19.02.2024

⁷⁴ Fassone ve Ferraris, *Egypt Pharaonic Period*, 2007, s. 13; Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 41, 278.

⁷⁵ Wilkinson, *The Thames & Hudson Dictionary of Ancient Egypt*, 59.

⁷⁶ Bkz: Görsel 2.

⁷⁷ Neil Morris, *Art and Civilization Ancient Egypt*, (Peter Bedrick Books: 2000), 7.; James, *A Short History of Ancient Egypt From Predynastic to Roman Times*, 28, 29; Katja Goebis, "Kingship", *The Egyptian Worlds*, Toby Wilkinson (Ed.), (Routledge: 2007), 277.

Paletin diğer yüzüne bakıldığında ise Narmer bu kez “kırmızı taç⁷⁸” giymiştir ve önünde yüksek rütbeli olduğu aşikâr olan görevlileri eşliğinde yürürken gözükmetedir. Bu kez bir önceki sahnede başları kesilmiş olan düşmanlarına doğru bir tören edasıyla yürümektedirler. Altta ise sanki dinozorlar çağından gelmiş gibi bir izlenim uyandıran uzun boyunlu, aslan başlı varlıklar vardır. Her birinin boynunda iki görevli tarafından tutulmakta olan ipler vardır. Burada doğanın en güçlü ve yırtıcı varlıklarından olan aslanın resmedilmiş olması ve bunların kralın görevlileri tarafından kontrol altında tutularak gösterilmesi Narmer’in gücüne yapılan bir atıf olmalıydı. Kuvvetle muhtemeldir ki kontrol altına alınmış olan bu aslan başlı iki efsanevi varlıkla Aşağı ve Yukarı Mısır’a egemen olunduğunun mesajı verilmekteydi. Böylece başında iki ülkeyi temsil eden kırmızı ve beyaz tacı takmış olan Narmer hem doğaya hem de iki ülkeye egemen olan bir kişi olarak öne çıkmaktaydı⁷⁹.

12. Esirler/Düşmanlar

Paletin ön yüzünde yer alan sahneye bakıldığında Narmer’in bir esire diz çöktürmüş ve ona vurmak üzereyken ölümsüzleştirilmiş olduğunu görürüz. Esirin hemen yanında hiyerogliflerle bir yazı vardır ve uzmanlar bunu “wash” olarak okumuşlardır. Kaynaklarda bu ismin esirin adı olduğuna dair bazı tahminler vardır ancak daha makul olduğu düşünülen başka bir görüşe göre ise bu ismin yazılı olduğu işaretler Narmer’in ele geçirdiği kentin ismidir⁸⁰.

Paletteki düşmanlara detaylı bir biçimde bakıldığında Narmer’in onları yalnızca yenmediği aynı zamanda bu insanlara son derece aşağılayıcı bir biçimde davrandığı da anlaşılmaktadır. Hakikaten paletin arka yüzünde cinsel organları ve kafaları kesik vaziyette sıralanmış on kişi Narmer’in önünde yere yatırılmıştır. Kurbanların başları ve cinsel organları ayaklarıyla yer değiştirmiştir; yalnızca bir ölünün erkekliğini korumasına izin verilmiştir. Bunun da neden yapıldığı bilinmemektedir. Olabildiğince rahatsız edici olan bu sahneden, Narmer’in zamanında Mısırlıların yendikleri düşmanları bu şekilde aşağıladıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu tutum sonraki dönemlere de sirayet etmiş ve uygulanmaya devam edilmiştir⁸¹. Bununla birlikte paletteki düşman askerlerinin toplam sayısının on dört olduğunu da ifade etmekte fayda olacaktır. Yapılan tasvirlerdeki her ayrıntının bir anlam ifade ettiği düşünüldüğünde bu sayının da bir manaya karşılık geldiği çok kuvvetli bir ihtimaldir. Bu bağlamda Narmer’in on dört düşman topluluğuyla savaşmış olduğu şeklinde bir çıkarımda bulunabiliriz.

13. Uzun Boyunlu Varlıklar

Palette dikkat çeken en önemli ayrıntılardan biri de hiç şüphesiz yularları iki kişinin elinde olan uzun boyunlu iki mitolojik varlıktır. Boyunları birbirine dolanmış şekilde tasvir edilen bu yılan ve leopar/aslan karışımındaki varlıkların Mısır kökenli olmadığı, Eski Mezopotamya uygarlığının temellerini atan Sumerler’e ait oldukları ifade edilmiştir. Bu da Eski Mısırlılar ve Sumerler’in çok uzak geçmişte etkileşim içerisinde olduklarını, yoğun bir kültür alışverişinde bulunduklarını göstermektedir. *Narmer Paleti*’nde yer alan bu detay iki medeniyet merkezi arasındaki ilişkiyi ortaya koymasından ötürü ayrı bir önem taşımaktadır⁸². Aşağıdaki tabloda

⁷⁸ Bkz: Görsel 2.

⁷⁹ Morris, *Art and Civilization Ancient Egypt*, 7; Christine Price, *Made in Ancient Egypt*, (E. P. Dutton: 1970), 23.

⁸⁰ Kemp, *Ancient Egypt Anatomy of a Civilization*, 42.

⁸¹ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 78.

⁸² Andre Parrot, *Sumer: The Dawn of Arts*, (Golden Press: 1961), 80; Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 69, 70.

yer alan Sumer kökenli uzun varlıkların *Narmer Paleti*'nde yer alanlarla ne denli benzediğine bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

Görsel 9: Solda *Narmer Paleti*'nde yer alan uzun boyunlu varlıklar, sağda ise Eski Mezopotamya'da Sumer kökenli varlıkların yer aldığı silindirik mühür yer almaktadır. İki görsel incelendiğinde neredeyse aynı oldukları göze çarpar. Bu durum iki medeniyet merkezi arasında uzak geçmişte bir kültür alışverişinin olduğunu düşündürmektedir. Bu tablo yazının icadında da iki toplumun etkileşim içerisinde olduklarına dair ihtimalleri akla getirmektedir⁸³.

Mısır ve Sumer medeniyetleri arasında tarihin henüz şafağı olarak ifade edebileceğimiz bir dönemde gerçekleşen kültür alışverişi sonrasında Mısır elitlerinin uzun boyunlu bu varlıkları bir çeşit kraliyet imgesi olarak kullandığına dair tahminlerde bulunulmuştur. Ancak bu tasvirlerin kısa zamanda Mısır ikonografisinden kaybolmuş olması yapılan tahminleri ortadan kaldırmıştır. Hakikaten var olan kayıtlardan ilerleyen süreçte Mısırlılar'ın bunlara yer vermedikleri anlaşılmaktadır. A. Scharff gibi bilim insanları ise konuyu farklı bir boyuta taşımak suretiyle Mısır hiyerogliflerinin Sumer resim yazısından⁸⁴ ilham alınarak ortaya çıktığını dile getirmiştir. Scharff'ın bu fikirde olmasında kuvvetle muhtemel uzun boyunlu varlıkların tasvir edildiği *Narmer Paleti* gibi eserler de etkili olmuştur⁸⁵. Bununla birlikte bilim insanları yazıyı bulmanın övgüsünün Mısırlılar'a mı yoksa Sumerler'e mi ait olması gerektiği konusunda hemfikir değillerdir. Mevcut olan düşüncelere bakıldığında Mezopotamya'nın, özellikle de bölgenin güneyindeki Uruk kentinin bu övgüye daha çok uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu da yazının Eski Mısır'a büyük ihtimalle ülkenin birleşmesinden önceki bir zaman diliminde Mezopotamya etkileriyle birlikte gelmiş olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Bu noktada T. Wilkinson yazı sisteminin kendisinin değil, bir kavram olarak Mısır'a gelmiş olduğunu ifade etmiştir⁸⁶. Wilkinson'dan başka E. Hornung da Mısırlılar'ın çok erken zamanlarda Mezopotamya ile ilişkilerinin olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla yazının doğuşuyla alakalı olarak bir etkileşim yaşandığı olasıdır. Bununa birlikte Hornung'un eserinde MÖ 4. binyılda Nil ile Kızıldeniz arasında yer alan doğu çölündeki taş ocaklarına Kral Narmer döneminde keşif seferleri düzenlendiği, Filistin'de Narmer'in adının yazılı olduğu çömlek parçalarının bulunduğu, Mısır'ın bu erken dönemlerden itibaren Yakındoğu'nun önemli merkezleriyle ticari ilişkilere girdiği ifade edilmiştir. O ayrıca tarih öncesi dönemde veya yazının henüz yeni ortaya çıktığı bir süreçte kurulan Mısır-

⁸³ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/be/Narmer_Palette.jpg Erişim 21.1.2024.

⁸⁴ Yazı ilk önce resimler şeklinde ortaya çıkmış daha sonra sadeleşerek çivi şeklindeki hece işaretleri halini almıştı. L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, (Bilgin Kültür Sanat Yayınları: 2015), 24.

⁸⁵ Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt an Illustrated Dictionary*, s. 19; Smith, 1965, xxix; Fassone ve Ferraris, *Egypt Pharaonic Period*, 2007, 13.

⁸⁶ Wilkinson, *The Rise and fall of Ancient Egypt*, 84.

Mezopotamya ilişkilerinin en bariz göstergesinin *Narmer Paleti*'ndeki uzun boyunlu efsanevi yaratıkların olduğunu vurgulamıştır⁸⁷. Son olarak M. Rice da *Narmer Paleti*'ndeki uzun boyunlu varlıkların Mısırlılar tarafından Mezopotamya'dan ilham alınmış olabileceğini ifade etmiştir⁸⁸. Sonuç olarak diyebiliriz ki yazı her iki toplumda birbirine çok yakın bir dönemde ortaya çıkmıştır. Net bir bilgi olmasa da Mısır'ın Sumer'den aldığı kültür bakiyelerinden hareketle yazıyı da örnek aldığı ifade edilebilir. Burada dikkat çeken husus Eski Mısır'ın birliğinin timsali olan *Narmer Paleti* gibi bir eserden Mısır'ın Sumer ile ilişkilerine dair bir bilginin yer almasının önem arz ediyor olmasıdır.

Sonuç

Eski Mısır tarihçileri krallığın ve ardından kraliyet gücünün kurulmasını Menes adlı efsanevi bir liderin eylemlerine bağlamışlardır. Öyle ki bu ilişkinin varlığına dair ilk kayıtlar rahip Manetho'nun anlatımlarına kadar geriye gitmektedir. Hakikaten Eski Mısır'ın kurucu liderinin başka bir deyişle Aşağı ve Yukarı Mısır'ı tek çatı altında birleştiren kişinin Menes olduğunu ifade eden ilk tarihçi Manetho'dur. Anlaşıldığına göre Menes, ülkenin birliğini tesis ettikten sonra başkenti Memphis olarak belirlemiş, Aşağı ve Yukarı Mısır topraklarının vilayetlere bölünmesini sağlamış, *Nomos* adı verilen bu idari birimleri oluşturarak merkeze bağlı güçlü bir bürokrasi ağı tesis etmiştir. Öte yandan bir tarım ülkesi olan Mısır için hayati önem taşıyan büyük ölçekli bir sulama sistemi geliştirmeyi de ihmal etmemiştir. Bunlar Mısır'ın efsanevi lideri Menes'e atfen aktarılanlardır. Dolayısıyla Eski Mısır'ın onun liderliğinde teşkilatlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Mısır medeniyetinin henüz şafağında önemli başarılarla imza atan Menes, günümüz tarihçileri tarafından *Narmer Paleti*'nde tasvir edilen kral ile özdeşleştirilmiştir. Literatüre dair kaynakların ekserisi Menes = Narmer şeklinde bir çıkarımda bulunmuşlardır. Bunların az bir kısmında ise Menes'in Aha olabileceğine ilişkin ifadelerle karşılaşılmuştur. Ancak bunlardan birinci seçeneğin en azından yazılı ve görsel kanıtlara dayanmasına bağlı olarak daha çok ön plana çıkarılmış olduğu anlaşılmaktadır. Narmer ile Menes'in aynı kişi olduğunu ifade eden bilim insanları iki ismin aynı kralın farklı adları olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu noktada Menes'in onun doğum adı, Narmer'in ise Horus adı olduğu yönünde bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmamıza konu olan *Narmer Paleti* düşmanlarını bozguna uğrattıktan sonra Mısır'ın ilk kralı olduğunu ortaya koymak amacıyla Kral Narmer tarafından yaptırılmış bir zafer abidesi olarak nitelendirilebilir. Bu açıdan bilim insanları palet üzerindeki hiyerogliflerin ve görsellerin her birerinin ustaca seçilmiş ayrıntılar olduğunu ifade etmişlerdir. Hakikaten çalışma boyunca ortaya koyduğumuz tasvirler ve bunlarda vurgulanan düşünceler paletin her ayrıntısının itinayla seçildiğini ve Mısır'ın en erken dönemlerden beri krallık ideolojisine ve bunun yanında dini arka plana oldukça önem verildiğini ortaya koymaktadır. Burada ülkenin birliğini temsil eden en önemli simgenin kırmızı ve beyaz taç olduğu vurgulanmıştır. Paletin ön yüzünde beyaz tacı takan Narmer mücadelenin neticelendiğine dair görsellerin yer aldığı arka yüzünde çifte taçla gösterilmiştir. Bu, ülkenin birliğinin sağlandığının en açık ifade şekli olarak bilinmektedir.

Paletin incelenmesinden çıkan neticeler arasında en çok öne çıkanlardan biri de hiç şüphesiz düşmanlarına karşı oldukça acımasız davranan güçlü bir kral vurgusudur. Bu imajın oluşturulmasında Narmer'in elinde bulunan gürz sembolü en temel unsur olarak

⁸⁷ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 14.

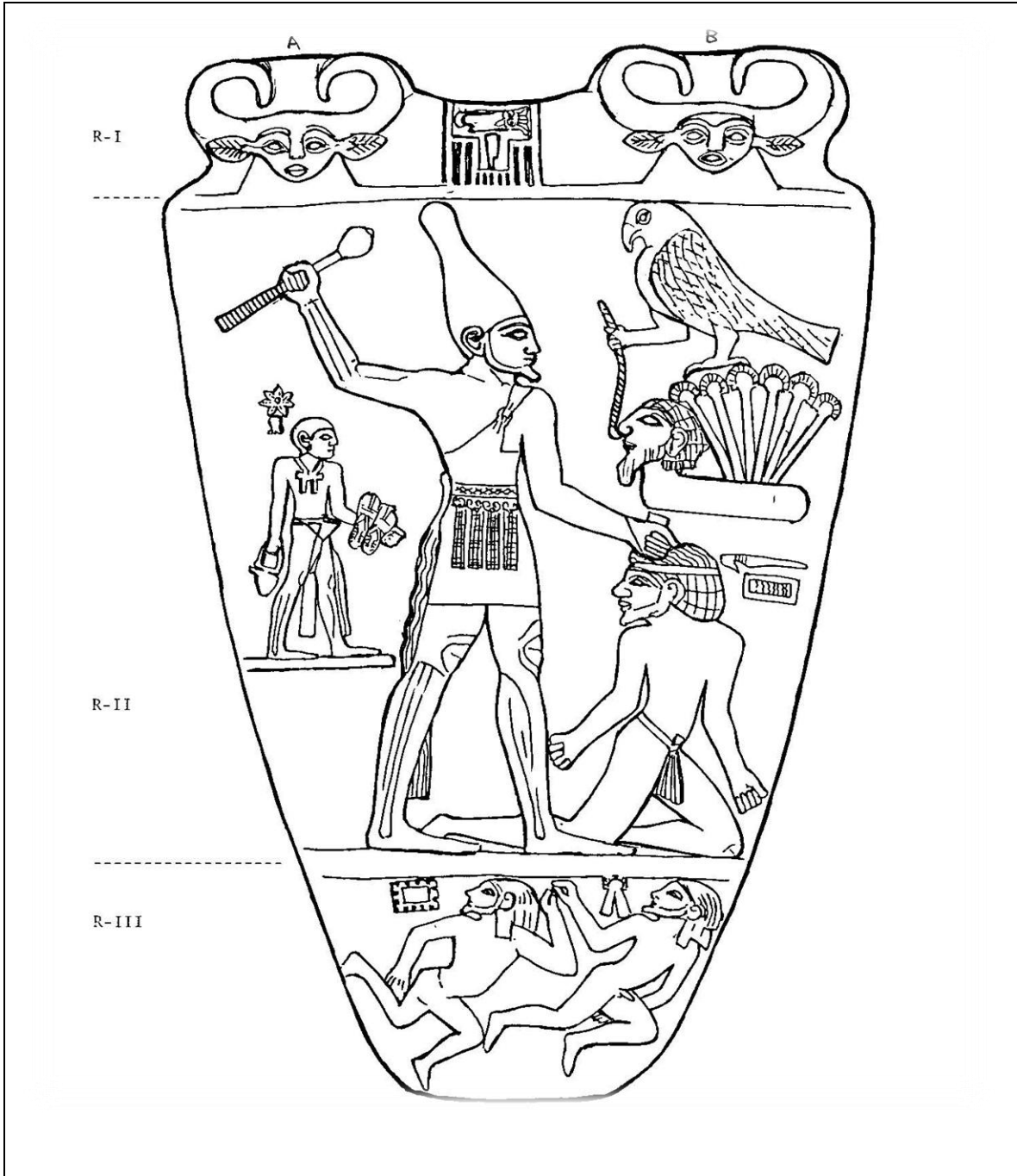
⁸⁸ Rice, *Egypt's Making The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*, 106-107.

değerlendirilebilir. Ayrıca kralın isminin yazılmasında kullanılan kedi balığı ve keski görselleri de bunu destekleyen en önemli hiyerogliflerdendir. Bunların yanında mücadelenin sona erdiğinin anlatıldığı paletin arka yüzünde başları ve cinsel organları kesik düşman askerleri otoritenin gücünü ve acımasızlığını yansıtmaktadır. Palette anlatılan bütün olay örgüsü Eski Mısırlılar'ın Hathor ile Horus adı verilen kutsallarının gözetimi ve liderliğinde yapılmış izlenimi vardır. Özellikle paletin her iki yüzünün en üst kısmında yer alan Hathor'un bu dönemde daha çok ön planda olduğunu ifade edebiliriz.

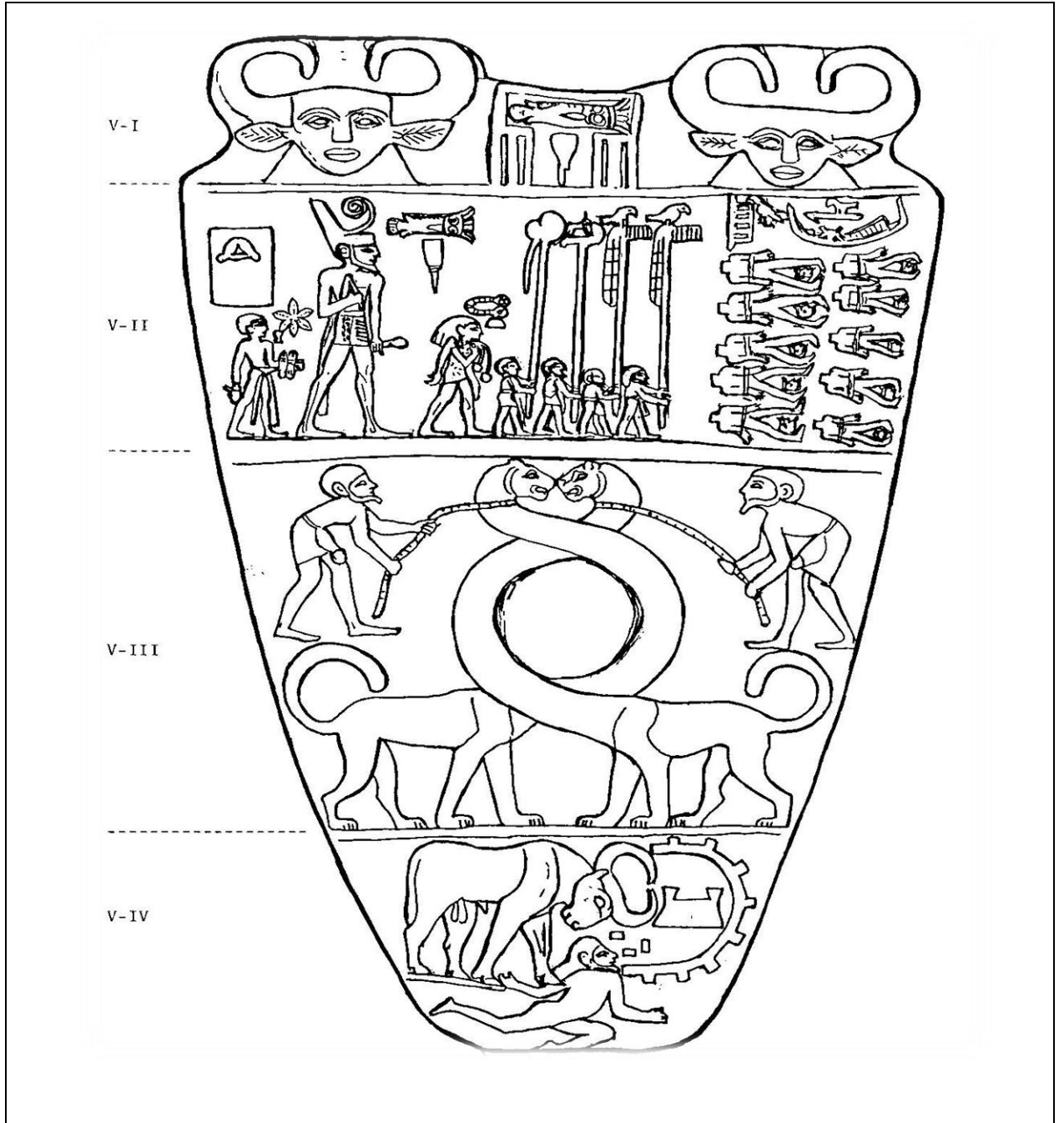
Palette yer alan en önemli detaylardan biri de kralın yanında yer alan yakın adamlarıdır. Bunlar arasında ise özellikle Narmer'in hemen önünde yürüyen bir kadın dikkat çekmektedir. Bu detay en erken devirlerden itibaren Eski Mısır'da kadına verilen değeri ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Bu kişinin kimliği konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır ancak bir kraliçe veya prenses olduğuna dair şüphe yoktur. Ülkenin birliğinin tesis edilmesini anlatan ikonik bir çalışmada tasvirinin yer alması bu kişinin mücadeleye fiilen katılmış olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu göstermektedir. Eski Mısır tarihinde bunun örnekleri çoktur. Örneğin Yeni Krallık Devri'nde Mısır tahtına çıkan Hatşepsut babasıyla askeri seferlere katılmıştı. Bu vesileyle Narmer Paleti'nde yer alan kadının Eski Mısır'da seferlere katılan kraliçe/prenseler konumundaki kişilerin bilinen ilk örneği olduğunu ifade edebiliriz.

Palette en çok dikkat çeken detaylardan birinin de uzun boyunlu varlıklar olduğunu ifade etmek mümkündür. Kaynakların verdiği bilgiler bunların Sumer kökenli olduğu yönündedir. Narmer Paleti'nde bu tasvirlerin yer edinmiş olması Sumerliler ile Mısırlılar arasında çok erken zamanlarda bir etkileşim yaşandığını göstermektedir. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus Mısır ve Sumer etkileşiminin yazının yeni icat edildiği bir süreçte gerçekleşmiş olmasıdır ki bazı tarihçiler buna bağlı olarak yazının Asya kökenli oldukları tahmin edilen Sumerliler tarafından Mısır'a getirilmiş olabileceği yönünde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu konuda bir fikir birliği olmasa da Sumerliler'in ve Mısırlıların birbirini etkilemiş olması en azından ihtimaller dâhilinde düşünülebilir.

Ekler

Ek 1: Paletin ön yüzünün röprodüksiyonu. (Fairervis Jr., "A Revised View of the Na'armr Palette", s. 2.)

Ek 2: Paletin arka yüzünün röprodüksiyonu. (Fairservis Jr., "A Revised View of the Na'rmer Palette", s. 2.)

Kaynaklar

- Andre Parrot, *Sumer: The Dawn of Arts*. Golden Press, 1961.
- Bestock, Laurel, "Early Dynastic Egypt", *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 1: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad*, Editörler K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts, , 245-315. Oxford University Press, 2020.
- Budge, E. A. Wallis, *The Dwellers On The Nile The Life, History Religion and Literature of the Ancient Egyptians*. Dover Publications, 1977.
- Ceram, C. W., *Gods, Graves and Scholars The Story of Archeology*. Bantam Books, 1980.
- Christine Price, *Made in Ancient Egypt*. E. P. Dutton, 1970.
- Clayton, Peter A., *Chronicle of the Pharaohs the Reign- by-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt with 350 Illustrations 130 in Color*. Thames & Hudson. 2001.
- David, A. Rosalie, *The Ancient Egyptians Religious Beliefs and Practices*. Roudedge & Kegan Paul, 1982.
- Douglas Brewer, J. ve Emily Teeter, *Egypt and the Egyptians*. Cambridge University Press, 1999.
- Dreyer Günter, "Narmer", *The Encyclopedia of Ancient History, The Encyclopedia of Ancient History*, Editörler Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, , 4698-4699. Blackwell, 2013
- Fassone, Alessia ve Ferraris, Enrico, *Egypt Pharaonic Period*. University of California Press, 2007.
- Gardiner, Sir Alan Henderson, *Egyptian Grammar*. Griffith Institute Publications, 1957.
- Goebis, Katja, "Kingship", *The Egyptian Worlds*, Editör Toby Wilkinson, 275-295. Routledge, 2007.
- Goedicke, Hans, "Narmer", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1995, Vol. 85 (1995): 81-84.
- Herodotos, *Tarih*. Çeviren M. Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Hornung, Erik, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*. Çeviren. Z. Aksu Yilmazer, Kabalcı Yayınları, 2004.
- James, TGH., *A Short History of Ancient Egypt From Predynastic to Roman Times*. Librairie du Liban Publishersi, 1995.
- https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA35714. (29.01.2024.)
- <https://www.ees.ac.uk/resource/the-royal-crowns-of-egypt.html>. (19.02.2024.)
- James, TGH., *An introduction to Ancient Egypt*. British Museum Publications, 1979.
- Jr., W. A. Fairservis, "A Revised View of the Na'mr Palette", *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol. 28, (1991): 1-20.
- Kamil, J., *The Ancient Egyptians How They Lived and Worked*. Dufour Editions, 1977.
- Karasalihoğlu Murat, "Paphlagonia'da Zeus Kültü ve Boğa Bağlantısı". *Cedrus X*, (2022): 165-190.
- Kemp, Barry J., *Ancient Egypt Anatomy of a Civilization*. Routledge, 1999.
- Knapp, Ron, *Tutankhamen And The Mysteries Of Ancient Egypt*. Julian Messner, 1979.
- Köhler, Christiana, "Prehistoric Egypt", *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 1: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad*, Editörler K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts, 95-162. Oxford University Press: 2020.
- Gökçek, L. Gürkan, *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Levy, Thomas E., Brink, Edwin C. M. Van Den., Goren, Yuval and Alon, David, "New Light on King Narmer and the Protodynastic Egyptian Presence in Canaan", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 58, No. 1 (Mar., 1995): 26-35.
- Lurker, Manfred, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt an Illustrated Dictionary*. Thames and Hudson, 1980.

- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Kitabevi, 2006.
- Mertz, Barbara, *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*. Peter Bedrick Books, 1978.
- Millet, N. B., "The Narmer Macehead and Related Objects", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 1990, Vol. 27 (1990): 53-59.
- Morris, Neil, *Art and Civilization Ancient Egypt*. Peter Bedrick Books, 2000.
- O'Brien, A. A. ve O'Brien, Alexandra, "The Serekh as an Aspect of the Iconography of Early Kingship", *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol. 33, (1996): 123-138.
- Price, Bill, *Tutankhamun Egypt's Most Famous Pharaoh*. Pocket Essentials, 2007.
- Rathbone, Dominic, *Civilizations of The Ancient World A Visual Sourcebook*, Thames & Hudson, 2009.
- Renee, Friedman, "Hierakonpolis", Editörler Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, 3202-3207. *The Encyclopedia of Ancient History*, Blackwell: 2013,
- Rice, Michael, *Egypt's Making The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC*. Routledge, 2003.
- Sabbhy, Lisa K., *Kingship, Power and Legitimacy in Ancient Egypt From the Old Kingdom to the Middle Kingdom*. Cambridge University Press, 2021.
- Savaş Özkan Savaş, "Hititlerde 'Fırtına Tanrısı' ile 'Boğa Kültü' Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 5, sy. 1 (Nisan 2002): 97-170.
- Sewell, Barbara ve Lynch Patrick, *The Story of Ancient Egypt*. St. Martin's Press, 1960.
- Shaw, Ian ve Nicholson, Paul, *Princeton Dictionary of Ancient Egypt*. Princeton University Press, 2008.
- Silverman, David R., *Ancient Egypt*. Oxford University Press, 1997.
- Smith, William Stevenson, *Ancient Egypt as Represented in the Museum of Fine Arts*. Boston, Boston Museum of Fine Art, 1996.
- Smith, William Stevenson, *Interconnections in the Ancient Near East. A Study of the Relationships Between the Arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia*. Yale University Press, 1965.
- Stephen Quirke, *Exploring Religion in Ancient Egypt*. Wiley Blackwell, 2015.
- Tallet Pierre, "Egypt's Old Kingdom in Contact with the World", *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 1: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad*, Editörler K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts, 397-458. Oxford University Press: 2020.
- Waddell, William Gillan, *Aegyptiaca, Manetho, with an English Translation*. Harvard University Press, 1964.
- White, J. E. Manchip, *Ancient Egypt Its Culture and History*. Dover Publications 1970.
- Wilkinson, Toby, "What A King Is This: Narmer and The Concept of the Ruler", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 86 (2000): 23-32.
- Wilkinson, Toby, *Lives of the Ancient Egyptians*. The Thames & Hudson, 2019.
- Wilkinson, Toby, *M.Ö. 3000'den Kleopatra' ya Bir Uygarlığın Tarihi*. Çeviren Ü. H. Yolsal, Say Yayınları, 2013.
- Wilkinson, Toby, *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. Random House, 2010.
- Wilkinson, Toby, *The Thames & Hudson Dictionary of Ancient Egypt*. Thames & Hudson, 2005.
- Yadin, Yigael, "The Earliest Record of Egypt's Military Penetration into Asia? Some Aspects of the Narmer Palette, the 'Desert Kites' and Mesopotamian Seal Cylinders", *Israel Exploration Journal*, (1955), Vol. 5, No. 1 (1955): 1-16.
- Yılmaz, Cemal, "Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe", *OANNES*, C. 2, sy. 2, (2020): 277-300.

Summary

In this study, the Narmer Palette, found in the region called Nekhen in Ancient Egypt, was examined. As a result of the excavations in this region, many ancient artifacts have been unearthed, but among these, the Narmer Palette has a special importance. This importance arises from the depiction of the unification process of Lower and Upper Egypt in the palette. King Narmer, who gave his name to the palette, is mentioned in the literature as the person who unified Ancient Egypt. The name of this mighty king is written with a harpoon and a chisel, symbols of power and authority.

Narmer, a member of the Harpoon Nome, united the kingdoms of Lower and Upper Egypt and made Ancient Egypt an independent state. Before this, there was a fragmented structure in the country and there were internal struggles. Narmer, the king of Upper Egypt, conquered the Delta Region in the late 4th millennium BC and he gathered Egypt politically under one roof. This new structure was named Kemet and Narmer became its first pharaoh. Thus, the "0th Dynasty" or "Predynastic Period" in Ancient Egyptian History was started. Manetho, a priest in Ancient Egypt, states in his study that the first pharaoh of Egypt was Menes. Due to the lack of definitive archaeological evidence or data supporting the existence and actions of Menes, some scholars have proposed that he may be a **mythical figure**. However, with the discovery of the Narmer Palette, scientists have come to believe that Menes and Narmer may be the same person.

Narmer Palette is dated to the Early Dynastic Period (3100-2686 BC) of Ancient Egyptian history. During this period, writing had just emerged, and the Egyptian elite used writing to record the most important things. Undoubtedly, economic and administrative matters were among the first areas where writing was used. The immortalization of the king's name was among these, and the Narmer Palette was perhaps one of the earliest examples in this regard. The stories told on the palette were king-centered. A powerful king with an athletic body, his most loyal soldiers and a princess/queen were striking. There were depictions of the struggle that took place on both sides. On one side of the palette, Narmer, with a mace in his hand, is immortalized as he strikes his kneeling enemy.

To the far right of this scene, which gives the impression of a ceremonial procession, are enemy soldiers with their heads and genitals cut off. What is striking here is that the king and the princess are depicted larger than the others. Of course, the largest was the king himself, the holder of power and authority. As can be understood from this side of the palette, the war is over and the unity of the country has been achieved. Narmer, who is at the center of the scene, wears the double crown, which is the symbol of the country's unity. In the middle of this part of the palette, which is divided into three, two long-necked beings stand out, as if they have come from a mythological world. Similar creatures are also found among the Sumerians, the architects of Mesopotamia. At this point, it is understood that there was a cultural exchange between the two civilizations. Scientists had stated that writing may have also been involved in this interaction. In a period that can be described as the dawn of history, a cultural exchange took place between the Egyptian and Sumerian civilizations. It has been suggested that the Egyptian elites used these long-necked beings as a symbol of royalty after this exchange. However, the disappearance of these depictions from Egyptian iconography within a short period of time has disproven these assumptions. It is evident from existing records that the Egyptians did not include them in later works. Scholars like A. Scharff have taken the issue to a different level by suggesting that Egyptian hieroglyphics were inspired by Sumerian pictographic writing. Scharff's belief was likely influenced by works like the Narmer Palette, which depicts long-necked beings. However, scholars disagree on whether the Egyptians or the Sumerians deserve credit for inventing writing. Based on current thinking, it seems that Mesopotamia, particularly the city of Uruk in the south of the region, is more deserving of this credit. This reinforces the idea that writing likely came to Ancient Egypt from Mesopotamia along with Mesopotamian influences before the country's unification.

At the bottom of the palette, a bull is shown crushing an enemy soldier under its feet. These and similar beings are interpreted as symbols of power, authority and domination and are identified with the king. Powerful animals like bulls and lions were used as symbols to represent the king's dominion over his enemies and nature. Such as depictions were frequently used in the Ancient Near Eastern states. By portraying themselves in a grandiose manner, the kings also implied that they were divine beings. Similar to the depictions of Akkadian king Naram-Sin. The depiction of the king in the Narmer Palette can also be evaluated in this way.

Sultanın Musahibi: Bir Devlet Adamı, Entelektüel ve Hami Olarak Kuloğlu Mustafa Paşa

Metin Aydar*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi,
Erzurum Teknik Üniversitesi,
Erzurum/TÜRKİYE
metin.aydar@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6311-7527

Geliş: 25 Ağustos 2024
Kabul: 13 Ocak 2025
Yayın: 10 May 2025

*This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.*

ÖZ

Bu makale, XVII. yüzyılda önemli bir Osmanlı devlet adamı olan ve hami kimliğiyle öne çıkan Kuloğlu Musahip Mustafa Paşa'nın hayatını, siyasi yükselişini ve edebî çevrelerle olan ilişkilerini inceleyerek, bir musahibin saray içindeki ve dışındaki etkileşimlerde nasıl bir rol oynadığını araştırmaktadır. Sultan IV. Mehmed'in yakın çevresinde yer alan Musahip Mustafa Paşa, yalnızca bürokratik faaliyetleriyle değil, aynı zamanda dönemin şair ve yazarlarına sunduğu destekle de dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, çalışmanın önemi, Kuloğlu Mustafa Paşa gibi bir musahibin çok yönlü etkileşimlerinin Osmanlı sarayındaki ve çevresindeki ilişkileri nasıl biçimlendirdiğini anlamakta yatmaktadır. Araştırma; arşiv belgeleri, kronikler ve edebî eserler gibi birincil kaynaklar ile ilgili literatür ve ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışmada, saray içinde nüfuzlu bir figür olarak Musahip Mustafa Paşa'nın siyasi, askerî ve idari faaliyetlerinin yanı sıra dönemin edebî üretiminde de etkili bir role sahip olduğu ve Osmanlı entelektüel hayatına dikkate değer katkılarda bulunduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Musahip Mustafa Paşa, IV. Mehmed, Osmanlı Devleti, Hamilik

The Sultan's Musahip: Kuloğlu Mustafa Pasha as a Statesman, Intellectual and Patron

Research Article

*Corresponding Author,
Asist. Prof. Dr.,
Erzurum Technical University,
Erzurum/TÜRKİYE
metin.aydar@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6311-7527

Received: 25 August 2024
Accepted: 13 January 2025
Published: 10 May 2025

*Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.*

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

This article examines the life, political rise, and literary relations of Kuloğlu Musahip Mustafa Pasha, a prominent Ottoman statesman and patron in the XVIIth century and explores the role of a musahip in interactions within and outside the court. A member of Sultan Mehmed IV's inner circle, Musahip Mustafa Pasha was notable not only for his bureaucratic activities but also for his support to the poets and writers of the period. In this context, the importance of this study lies in understanding how the multifaceted interactions of a musahip such as Kuloğlu Mustafa Pasha shaped relations in and around the Ottoman court. The research is based on primary sources such as archival documents, chronicles, and literary works, as well as relevant literature and secondary sources. As a result, this study reveals that Musahip Mustafa Pasha, as an influential figure within the court, had an influential role in the period's literary production in addition to his political, military, and administrative activities and made notable contributions to Ottoman intellectual life.

Keywords: Musahip Mustafa Pasha, Mehmed IV, Ottoman State, Patronage

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Aydar, Metin. Sultanın Musahibi: Bir Devlet Adamı, Entelektüel ve Hami Olarak Kuloğlu Mustafa Paşa. *History Studies* 17, no. 2 (2025): 391-412.

Giriş

İnsanların hayat hikâyelerini konu alan biyografiler, bireylerin yaşadıkları döneme, topluma ve tarihsel olaylara ışık tutmaktadır. Biyografi yazımı, tarihin yeniden inşasına ve geçmişin anlaşılmasına yardımcı olurken bireylerin yaşamlarının, düşüncelerinin ve eylemlerinin de detaylandırılarak tarihsel bağlamda daha geniş bir bakış açısıyla anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca biyografi, tarihsel olayların sadece kişisel yansımalarını değil, aynı zamanda bu olayların geniş tarihsel ve mekânsal çerçevede nasıl şekillendiğini ve bu bağlamdan neden koparılmaması gerektiğini göstermektedir¹.

Tarihsel biyografiler, geçmişin önemli figürlerini ve onların yaşadıkları dönemi anlamak için farklı bakış açıları sunan bir türdür. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak, bu biyografik eserler genellikle toplumda belirgin bir iz bırakan meşhur kimseleri konu edindirirler². Bu durum, tarihin geniş yelpazesinde yer alan ancak yeterince tanınmayan, özellikle de üst düzey bürokraside önemli roller üstlenmiş kişilerin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda, musahipler gibi özel ve genellikle arka planda kalan figürlerin rolü ve etkisi de genellikle saray içi ilişkiler üzerinden değerlendirildiği için biyografik çalışmalar içerisinde ihmal edilen gruplardan biridir.

Musahipler, padişaha hem yakın dost hem de danışman olarak hizmet eden kimseleri ifade etmektedir.³ Osmanlı padişahlarının etrafında bulunan bu kimseler, önemli devlet ricalinin de yakın çevresinde bulunabilen ve özel ilişkiler kurabilen kişilerdir. Osmanlı saray teşkilatının mühim bir parçası olan musahiplik üzerine bazı kıymetli çalışmalar mevcut olsa da doğrudan musahip biyografilerini merkeze alanların sınırlı olduğu görülmektedir⁴. Dolayısıyla musahiplerin özellikle padişah nezdindeki etkisi ve rolleri dikkate alındığında, onların biyografilerine ve etki alanlarına odaklanan çalışmaların eksikliği, Osmanlı tarihi açısından kayda değer bir boşluk oluşturmaktadır. Bu durum, musahiplerin Osmanlı bürokrasisindeki yerlerinin ve önemlerinin anlaşılmasını sınırlı kılmaktadır. Oysaki musahipler, padişahların kararlarını şekillendiren, sarayda ve devlet işlerinde önemli rol oynayan kişilerdir. Hatta bu kimselerin faaliyetlerinin yer yer eleştirilere de maruz kaldığı görülmektedir. Örneğin Hezarfen Hüseyin Efendi, musahiplerin Osmanlı yönetimindeki rollerine eleştirel bir bakış açısı sunmakta ve bu kişilerin, padişahların karar alma süreçlerinde nasıl önemli bir konuma geldiğini ortaya koymaktadır⁵.

Bu araştırmaya konu olan Musahip Mustafa Paşa, Osmanlı sarayında önemli görevler üstlenen ve Sultan IV. Mehmed (1642-1693)'e yakınlığı ile bilinen bir musahiptir. Onun yaşam

¹ Robert I. Rotberg, "Biography and Historiography: Mutual Evidentiary and Interdisciplinary Considerations" *The Journal of Interdisciplinary History* 40, no. 3 (2010): 306.

² Barbara Caine, *Biyografi ve Tarih*. çev. Müge Sözen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019) 4.

³ Mehmet İpşirli, "Musâhib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006) 31:230. Musahiplik kurumunun tarihçesi için ayrıca bk. Tuba Işınsu Durmuş, *Şair ve Sultan, Osmanlı'da Edebî Himaye*. (İstanbul: Muhit Kitap, 2021) 27.

⁴ Osmanlı'da musahiplik ve etki alanları üzerine yapılmış bazı çalışmalar şunlardır: Tuba Işınsu Durmuş, "Osmanlı Saray Kültürünün Bir Parçası Olarak Sanatçı Nedim / Musâhipler" *Milli Folklor Dergisi* 15, no. 114 (2017): 16-27; Talip Mert, "Musahip Mehmed Said Efendi", *Kültürü, Sanatıyla VI. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler (10-12 Mayıs 2022)* içinde, (İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2003) 331-335. Ayrıca, Osmanlı sarayında cüce ile dilsizlerin musahiplik bağlamındaki rollerini hem sembolik hem de pratik boyutlarıyla ele alan ve saraydaki rollerini inceleyen bir çalışma için bk. Ayşe Ezgi Dikici, "Imperfect Bodies, Perfect Companions Dwarfs and Mutes at the Ottoman Court in The Sixteenth and Seventeenth Centuries" (yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi, 2006).

⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III*. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015) 156.

öyküsü, sadece bireysel bir kariyerin ötesinde dönemin siyasetini, bürokratik yapısını ve entelektüel atmosferini de gözler önüne sermektedir. Paşanın biyografisi üzerine yapılan çalışmalarda, dönemin siyasi ve sosyal koşulları ile kişisel ilişkilerinin göz ardı edilmesi, onun hayatını bütüncül bir şekilde ele almayı zorlaştırmaktadır. Bu durum, paşanın Osmanlı bürokrasisindeki yeri, siyasete olan etkisi, entelektüel bağlantıları ve kişisel yaşamı gibi önemli unsurların yeterince anlaşılmasını sınırlamaktadır. Sicill-i Osmânî yazarı Mehmed Süreyya, musahibin hayatını genel hatlarıyla belirten bir biyografisini yazmıştır⁶. Yılmaz Öztuna'nın *Türk Ansiklopedisi* için hazırladığı başlıklardan birisi, paşanın hayatını konu almakta ise de oldukça sınırlı muhtevaya sahiptir⁷. Musahip Mustafa Paşa'nın Konya'daki vakfı üzerine ele alınan bir çalışmada, kısa bir biyografisiyle birlikte onun toplumsal ve ekonomik katkılarına dair bir inceleme gerçekleştirilmiştir⁸. Bunların yanında hamiliğiyle öne çıkan paşanın hamimahmi ilişkilerini inceleyen bir çalışmada⁹, Nâbî'nin eserleri ışığında şairin paşaya yönelik düşünceleri ve övgülerinin detaylandırıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmanın literatüre yapacağı katkılar iki başlık altında toplanabilir: Birincisi, Musahip Mustafa Paşa'nın kapsamlı bir biyografisini kaleme alarak onun hayatını, etkisini ve dönemine katkılarını daha ayrıntılı bir bakışla sunmaktadır. İkincisi, Musahip Mustafa Paşa örneği üzerinden, Osmanlı Devleti'nde bir musahibin sadece padişahın yakın arkadaşı değil; aynı zamanda bürokrasinin önemli bir parçası ve entelektüel bir imaja sahip çok yönlü devlet adamı olduğunu göstermektedir.

1. Bir Biyografi İnşası: Musahip Mustafa Paşa'nın Erken Dönem Hayatı

Tarihsel kaynaklarda Musahip Mustafa Paşa'nın doğum tarihine dair kesin bir kayıt yoktur. Bu dönemde özellikle devletin üst kademelerinde yer alan kişilerin doğum tarihleri, genellikle resmi kayıtlara veya kroniklere detaylı bir şekilde geçirilmemiştir. Ayrıca dönemin tarihçileri ve biyografi yazarları, çoğunlukla hükümdarların ve büyük devlet adamlarının hayatlarına odaklanmış, daha az bilinen fakat önemli roller üstlenen kişilere yeterince ilgi göstermemişlerdir. Musahip Mustafa Paşa gibi sarayda önemli görevlerde bulunan bir devlet adamının doğum tarihinin tam olarak bilinmemesi de muhtemelen bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Öte yandan mevcut verilerden hareketle paşanın doğum tarihi için bir çıkarımda bulunmak mümkündür. Silahdâr'ın kaydına göre paşanın ölüm tarihi, 29 Eylül 1686 ile 8 Ekim 1686 tarihleri arasındadır. Ayrıca o, paşanın ölüm tarihini aktarırken yaşının kırkı biraz geçmiş olduğunu belirtmektedir¹⁰. Bu kayıtlar dikkate alındığında paşanın doğum tarihi, yaklaşık olarak 1646 yılına denk gelmektedir. Venedik elçisi Giambattista Donado, paşanın doğum tarihi hakkında bilgi vermemekle birlikte yaşının sultanın yaşına yakın olduğunu kaydetmektedir¹¹.

⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* 6. haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996) 4:1203.

⁷ Yılmaz Öztuna, "Mustafa Paşa (Dâmâd Musâhib), (1640?-1686)", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınları, 1976) 24:499.

⁸ Sami Ağaoğlu, "Musahip Mustafa Paşa Vakfı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15, (2004): 377-399.

⁹ Özlem Ercan'ın yakın dönemde hazırlamış olduğu araştırmasında, Musahip Mustafa Paşa'nın biyografisine dair bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde, paşanın yaşamının ana hatlarıyla anlatılmasının yanı sıra, yaşadığı dönemdeki siyasi ve askerî kariyeri ile hizmetlerine dair bilgiler sunulmaktadır. Bk. Özlem Ercan, "Bir Hami, Bir Şair: Nâbî'nin Musahip Mustafa Paşa'ya Yazdığı Şiirleri", *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies* 13, (2023): 568-584.

¹⁰ Nazire Karaçay Türkal, "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012) 1055.

¹¹ Nicolo Barozzi-Guglielmo Berchet (ed.), *Relazioni degli stati Europei lette al Senato dagli Ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo*, Turchia, (Venice, 1871) II:314.

Musahip Mustafa Paşa'nın doğum yeriyle ilgili kaynakların bir bölümü onun Bolulu olduğunu ifade ederken, bazıları doğrudan Safranbolu doğumlu olduğunu belirtmektedir¹². Ailesine dair kaynaklarda geçen bilgiler ise sınırlıdır. Arşiv kaynakları ile çağdaş kronikler, babasının Kuloğlu Süleyman olduğu konusunda ittifak hâlinindedir¹³. Anonim bir tarihe göre babası Kuloğlu Süleyman Sultan IV. Murad (sal. 1623-1640)'ın saz şairliğini yapmıştır¹⁴. Donado, babasının Edirne'de küçük bir berber olduğunu nakletse de Osmanlı kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanmaz¹⁵. Öte yandan babası hakkındaki sınırlı bilgilere karşılık annesinin kimliği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Paşanın Osmanlı sarayında göreve başlaması kariyerinin en önemli adımlarının başında gelmektedir. Babası Kuloğlu Süleyman'ın ölmesinin ardından Darüssaade Ağası Solak Mehmed Ağa tarafından Enderun'da Hazine Odası'na alınmış ve buradaki çıraklık döneminde terbiye edilmiştir¹⁶. Çağdaş kaynaklar Musahip Mustafa Paşa'nın Solak Mehmed Ağa tarafından nasıl keşfedildiğine dair herhangi bir malumata yer vermezler. Bununla birlikte Darüssaade Ağası'nın babasıyla olan muhtemel yakınlıklarının onun kariyerinin önünü açtığı söylenebilir. Musahip Mustafa Paşa'nın Hazine Odası'nda geçirdiği süreçten sonraki yükselişi Hasoda'ya alınmasıyla sürmüştür. Musahip Hasan Ağa, Sultan IV. Mehmed'in lütfuyla vezirliğe kadar yükselmiş ancak hoşnutsuz davranışları nedeniyle kapıcıbaşı göreviyle haremde çıkarılmış; yerine 3 Ağustos 1663'te Mustafa Ağa getirilmiştir¹⁷. Silahdâr'a göre Leh Hasan Paşa'nın yerine Hasoda'ya alınmasında dilsiz Mustafa Ağa'nın rolü vardır¹⁸. Râşid Mehmed Efendi ve Şehrîzâde Mehmed Saîd, Mustafa Ağa'nın Hasoda'ya alınması ile musahip olmasını aynı tarihte gerçekleşmiş gibi kaydetmektedir¹⁹. Oysa Mustafa Ağa, Hasoda'ya alındıktan iki gün sonra yani 5 Ağustos 1663'te sultan musahibi olarak tayin edilmiştir²⁰.

¹² Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ, Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli* 4. haz. Ramazan Ekinci (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2018) 2:1722; Müstakîmzâde Süleymân Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattatîn*. (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928) 547; Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1054; Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr el-Müte'allika bi'l-Bihâr*. (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, nr. 2548) 339a; Ramazan Aktemur, "Anonim Osmanlı Vekayinâmesi, H. 1058-1106 / M. 1648-1694, (Metin ve Değerlendirme)" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019) 127. Paşanın Bulak köyünde doğduğuna dair bir tespit için ayrıca bk. Oya Şenyurt, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Safranbolu Bulak Köyü'nün Sosyal Dokusu ve Gündelik Yaşamına İlişkin Bir Analiz", *Sosyologca* 10, no. 20 (2020): 293, dipnot 64.

¹³ "... bundan akdem vedâ'-ı 'âlem-i fânî iden merhûm Musâhib Mustafâ Paşa ibn Süleymân'ın" Bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği (D.BŞM.MHF.) no. 7/21; Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1054; Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr*, 339; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4:1203. Ağaoğlu'nun dikkat çektiği üzere, paşanın Konya'daki vakfının mütevellisi Şeyh Ahmed Efendi'nin onun babası olabileceğine dair değerlendirmeler gerçeği yansıtmamaktadır. Bk. Ağaoğlu, "Musahip Mustafa Paşa Vakfı", 379.

¹⁴ Aktemur, "Anonim Osmanlı Vekayinâmesi", 127.

¹⁵ Nicolo Barozzi-Guglielmo Berchet (ed.), *Relazioni degli stati Europei lette al Senato*, 314.

¹⁶ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1054-1055; Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr*, 339.

¹⁷ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*. haz. Fahri Ç. Derin (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008) 159; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1722; Aktemur, "Anonim Osmanlı Vekayinâmesi", 127. Silahdâr, Darüssaade Ağası Solak Mehmed Ağa'nın Musahip Leh Hasan Ağa'yı kıskanarak onu saraydan uzaklaştırmak istediğini, padişahın bu durumu fark etmesiyle, darüssaade ağasını görevden alıp Mısır'a sürgüne gönderdiğini aktarmaktadır. Bk. Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 287.

¹⁸ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1055.

¹⁹ Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli* 3. haz. Abdülkadir Özcan vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013) 1:24. Şehrîzâde'nin belirtmiş olduğu tarihin (Zilka'de 1073 / Haziran-Temmuz 1663) hatalı olduğu görülmektedir. Bk. Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr*, 339.

²⁰ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 159; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1722. Mehmed Süreyya, paşanın musahip olmadan önce sultanın sarıklılığını yaptığını kaydetmektedir. Bk. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4:1203.

Musahipler, genel olarak Osmanlı sarayında sultana en yakın konumda bulunan kişilerden olurlardı, dolayısıyla sultanla hem resmî hem de kişisel düzeyde güçlü bir bağ kurmaktaydılar. Musahip Mustafa Paşa'nın da sultanın yanından neredeyse hiç ayrılmadığı, kendisine gösterilen itibar ve güven sayesinde saray içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu, sultanın günlük yaşamında ve karar alma süreçlerinde önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir²¹. İngiliz tarihçi ve diplomat Rycout, eserinde Sultan IV. Mehmed ile musahibi arasındaki ilişkinin boyutlarını ve saray içindeki sosyal ilişkilerini ortaya koymaktadır. Anlattığına göre sultan baş musahibi yaptığı Mustafa Paşa'ya büyük bir sevgi ve bağlılık duymaktaydı. Öyle ki, onunla birlikte olmadığı zamanlarda neşesi kaybolurdu. Ayrıca sultan, musahibinin kendisi gibi giyinmesini sağlamış, gezilerde yanında bulundurmış ve saraydaki herkesin kendisine olduğu gibi musahibine de aynı saygıyı göstermesini istemiştir²².

2. Musahiplik ve Ötesi: Siyasi, Askerî ve İdari Faaliyetleri

Musahip Mustafa Paşa, musahiplik makamına yükselmekle Osmanlı devlet yönetiminde önemli bir figür hâline gelmiştir. Bu yükseliş, onun yalnızca sultanın yakınındaki güvenilir bir musahip olmayacağını, aynı zamanda devletin siyasi, askerî ve idari işleyişinde de etkin bir rol oynayacağını bir işarettir. Musahip Mustafa Paşa'nın devlet yönetimindeki etkinliği, askerî seferlere katılımının yanı sıra, siyasi ve idari faaliyetlerdeki rolüyle de kendini göstermiştir.

Osmanlı tarih yazımında Musahip Mustafa Paşa'nın, dönemin önemli figürlerinden biri olarak görünmesini sağlayan pek çok faktör vardır. Bunlardan biri Osmanlı ordusunun çıktığı seferlere bizzat katılması veya bu seferler sırasında gösterdiği hizmetlerdir. Musahip Mustafa Paşa'nın, Uyvar Seferi (1663)'nden muzaffer dönen Fâzıl Ahmed Paşa'ya sultanın hediyelerini teslim etme sürecinde gösterdiği ihtiram ve protokol gereği yapılan merasimler, iki devlet adamı arasındaki ilişkinin ve iş birliğinin açık bir göstergesidir²³.

Sultan IV. Mehmed'in nezdinde gittikçe değer kazanan paşa, 31 Temmuz 1666'da musahiplik görevinin yanında ikinci vezirlik makamıyla taltif edilmiştir²⁴. Sultanın bu seçimi, bir anlamda Köprülü ailesinin etkisini dengelemek amacıyla yakın çevresinden kişileri önemli görevlere getirme çabasını göstermektedir. Bu sayede sultan, iktidar yapısındaki dengeyi koruyarak, Köprülü ailesinin siyasi gücünü nispeten sınırlandırmayı ve kendi otoritesini pekiştirmeyi amaçlamıştır²⁵.

Sultanın musahibine duyduğu güven, yalnızca saray içindeki dengeyi koruma çabalarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda önemli anlarda yanında tutmuştur. Örneğin Girit Seferi'nin uzaması ve henüz zaferle sonuçlanmaması üzerine, sultan sefere bizzat katılacağını devlet ricaline bildirmiş ve bu niyetle Yenişehir'e doğru gitmeye karar vermiştir. Bu süreçte Musahip Mustafa Paşa da bizzat sultanın yanında bulunarak destek vermiştir²⁶. Bu arada, sefer vakti yaklaştığından dolayı Valide Sultan ve Haseki Sultan 11 Haziran 1668 günü İstanbul'a doğru

²¹ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1055.

²² Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*. trc. Halil İnalçık-Nihan Özyıldırım (Ankara: TTK Yayınları, 2012) 54.

²³ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 196-197.

²⁴ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 243; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, 1:82. Şehrîzâde, ikinci vezirliğin veriliş tarihini hatalı bir şekilde Muharrem 1087 (Mart / Nisan 1676) olarak kaydetmiştir. Bk. Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr*, 339b.

²⁵ Sultan IV. Mehmed'in Köprülü ailesine mensup vezirlerle güç dengesi oluşturduğuna ve iktidar ilişkilerinde denge politikası izlediğine dair görüş için bk. Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması, Yedi Başlı Ejderin Fendi*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021) 154.

²⁶ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 282-283.

yola çıkmışlardır. Sultan, onların muhafazası için en yakın adamı ve ikinci veziri olan Musahip Mustafa Paşa'yı bu yolculukta onlara refakat etmeleri için görevlendirmiştir. O da bu vazifeyi yerine getirdikten sonra İstanbul'dan ayrılarak 9 Temmuz 1668'de sultanın yanına dönmüştür²⁷. Yenişehir'e giderken hastalanan paşa, sultandan izin alarak 19 Eylül 1668'de Siroz'da kalmış, sağlığına kavuştuktan sonra 12 Ekim 1668'de sultanın yanına dönmüş ve sıcak bir şekilde karşılanmıştır²⁸. Öte yandan Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa, Girit'in fethinin yakın olduğunu sultana anlatması için Musahip Mustafa Paşa'dan da destek istemiştir²⁹. Bu gelişme, paşanın hem sultan hem de devlet erkânı nezdinde önemli bir itibara sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Girit Seferi'nden sonra Musahip Mustafa Paşa'nın askerî kariyerinde yaşadığı diğer önemli bir gelişme, 1672 yılında Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'nın idaresinde gerçekleştirilen Kamanice Seferi'ne katılması olmuştur. Bu seferde, Anadolu Beylerbeyi Ali Paşa'nın eyalet askeri ile Zağarcıbaşı Pâyzen Hasan Ağa'nın idaresindeki birlikleri yöneten Musahip Mustafa Paşa ordunun sağ kanadının komutasını üstlenmiş ve kuşatmanın kritik aşamalarında doğrudan rol almıştır³⁰. Seferin askerî başarıları ve kritik anları hakkında bilgi veren tanıklar, Musahip Mustafa Paşa'nın rolüne dair önemli ayrıntılar sunmaktadır. Örneğin Hacı Ali Efendi, Musahip Mustafa Paşa kolunun düşman kuvvetlerine büyük bir zarar verdiğini ve yaptıkları saldırının daha önce yaşamadıkları derecede büyük bir yıkım olduğunu vurgulamaktadır³¹. Paşanın önemli yararlılıklar gösterdiği kuşatma 27 Ağustos 1672'de zaferle sonuçlanmış, Kamanice fethedilmiştir³². Osmanlılarda fethin ardından büyük kiliselerin camiye dönüştürülmesi, yeni fethedilen topraklarda İslam kültürünün yaygınlaştırılması adına önemli bir adım olarak görülmüştür. Bu doğrultuda, Musahip Mustafa Paşa kiliselerden birisini camiye dönüştürmek ve ibadethane hâline getirmek için sultandan izin istemiş ve bu isteği kabul edilmiştir³³.

Seferden sonra bir palankanın fethedilmesiyle görevlendirilen Musahip Mustafa Paşa, 22 Eylül 1672 günü vazifesini başarıyla tamamlamış, çok sayıda esir ve hayvan ele geçirmiştir³⁴. Ardından yine sultanın emri üzerine 12 Ekim 1672'de henüz itaat etmeyen yerlerden birisi olan Zolotnik'i emrindeki birliklerle kuşatma altına almış ve ertesi gün teslim olmasını sağlamıştır³⁵. Kamanice'nin fethinden sonra imzalanan Bucaş Antlaşması (1672)'na rağmen, Lehistan yönetiminin sulha aykırı davranarak bazı Osmanlı kalelerini ele geçirmesi ve gerginliği yeniden tırmandırması üzerine devlet erkânı 1673'te yeniden sefere çıkma kararı almıştır³⁶. Seferdeki faaliyetlerine devam eden paşa, Osmanlı ordusuyla birlikte 20 Eylül 1673

²⁷ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 292, 296; Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, 1:94.

²⁸ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 302-303, 305-306; Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, 1:97.

²⁹ Mühürdar Hasan Ağa, *Cevâhirü't-tevârih*. haz. Ebubekir Sıddık Yücel (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2013) 351; Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 513-515.

³⁰ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 380-381; Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 615.

³¹ Hacı Ali Efendi, *Târih-i Kamanice*. haz. Ayşe Hande Can (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007) 68.

³² Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 383-384; Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 625, 1055.

³³ Hacı Ali Efendi, *Târih-i Kamanice*, 86; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 387; Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, 1:165.

³⁴ Hacı Ali Efendi, *Târih-i Kamanice*, 93-94; Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 632.

³⁵ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 394-395; Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 636-637.

³⁶ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 408-409; Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 648; Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, 1:172. Galland, 24 Ağustos 1673 tarihli kaydında, Musahip Mustafa Paşa'nın Edirne'de hastalıktan dolayı vefat ettiğini ve İstanbul'da bulunan evininin mühürlendiğini kaydetse de bu bilgi gerçekten uzaktır. Bk. Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673) I-II*. yay. haz. Charles Schefer, çev. Nahid Sırrı Örik (Ankara: TTK Yayınları, 1987) II:102.

günü İsakçı'ya ulaşmıştır³⁷. Sultan IV. Mehmed, Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'yı Hotin üzerine serdar tayin ederken, 21 Kasım 1673 günü Musahip Mustafa Paşa'yı bu kez yanında tutarak rikâb-ı hümayûn kaymakamı yapmış ve birlikte Babadağı'nda beklemeye karar vermiştir³⁸. Paşayla birlikte Babadağı'na gelen sultan, sadrazamın bu mevsimde yapılacak bir harekâtın sadece geçici bir rahatlama sağlayacağı yönündeki önerileri doğrultusunda seferi ertesi bahara ertelemiştir³⁹.

Hotin dönüşünde musahibini yanından ayırmayan sultan çıktığı gezilerde ve av faaliyetlerinde sürekli onunla birlikte olmuştur⁴⁰. Nâbî'nin ifadelerinden paşanın okçulukta yetenekli olduğu anlaşılmaktadır⁴¹. Bununla birlikte, kaymakam olması münasebetiyle, Musahip Mustafa Paşa'nın ülke meselelerinde idari işleri ele aldığı, yeri geldiğinde diplomatik görüşmeleri bizzat kendisinin gerçekleştirdiği görülmektedir⁴². Şehrîzâde, Sultan IV. Mehmed'in Musahip Mustafa Paşa'ya hizmetlerinden dolayı büyük bir ilgi ve lütuf gösterdiğini gerek seferde gerekse günlük yaşamda yanından hiç ayırmadığını ve her hafta hediyeler vererek musahibini onurlandığını belirtmektedir⁴³. Bu ilişki, Osmanlı siyasetinde kişisel bağların ve güvenin önemini, aynı zamanda paşanın bürokrasideki etkisini göstermektedir.

Sultan IV. Mehmed ile Musahip Mustafa Paşa arasındaki sadakate dayalı yakın ilişki dönemin sosyal ve siyasi yapısını etkileyen gelişmelere yol açmıştır. Paşanın yanındaki varlığından ve faaliyetlerinden son derece memnun kalan sultan, 1675 yılında kızı Hatice Sultan'ı musahibiyle evlendirerek paşayla akrabalık bağı kurmuştur⁴⁴. Sultan ile kurulan bu akrabalık bağı, paşaya hem sarayda hem de devlet yönetiminde büyük bir itibar sağlamıştır. Nitekim Osmanlı'da devlet adamlarının saraya damat olması, onların hem politik hem de sosyal statülerini önemli ölçüde artıran bir olaydı. Bu durum, paşanın kariyerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Mustafa Paşa, Hatice Sultan'la evliliğiyle birlikte sarayda düzenlenen etkinliklerde ve törenlerde daha görünür hâle gelmiş, sosyal çevresini genişletmiş ve saray hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur⁴⁵.

³⁷ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 411.

³⁸ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 414-415; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, 1:175.

³⁹ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 417.

⁴⁰ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 420.

⁴¹ Ali Fuat Bilkan, *Nabi Divanı* 1-2. (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011) 1:212-213. Ayrıca bk. İsmail Yakıt, "Şair Nâbî'nin Tarih Düşürme Sanatındaki Yeri", *Şair Nâbî Sempozyumu (13-15 Kasım 2009)*, ed. Ali Baykal (Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 2009) 113.

⁴² Musahip Mustafa Paşa, 1674 yılı Şubat ayında sultan ile görüşmek isteyen Özbek elçi heyetini namesiz oldukları gerekçesiyle geri çevirmiştir. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 420-422.

⁴³ Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr*, 339b.

⁴⁴ Paşanın evliliği ve bu süreçte gerçekleştirilen şenlikler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 443-446.

⁴⁵ 1675 Edirne Şenlikleri kapsamında gerçekleştirilen şehzade sünnetlerinin yanı sıra bu evlilik üzerine malumat içeren önemli yerli ve yabancı kayıtlar mevcuttur. Bunlardan başlıcaları şunlardır: Agâh Sırrı Levend, *Nâbî'nin Sûrnâmesi, Vakâyi-i Hitân-ı Şehzâdegân-ı Hazret-i Sultân Muhammed-i Gâzî Li-Nâbî Efendi*. (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1944); Aslı Göksel, "The 'Surname' of Abdi as a Sample of Old Turkish Prose" (yüksek lisans tezi, Boğaziçi University, 1983); John Covell, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü, Saray Merasimler Gündelik Hayat*. çev. Nurten Özmelek (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017) 154-165; Thomas Coke, *A True Narrative of the Great Solemnity of the Circumcision of Mustapha Prince of Turkie Eldest Son of Sultan Mahomet Present Emperour of the Turks... together with and Account of the Marriage of His Daughter to His Great Favourite Mussaib at Adrianople, As It Was Sent in a Letter to Person of Honor, Printed by James Cottrell for William Crook, at the Green Dragon without Temple-bar*. (London 1676). Ayrıca sünnet ve düğün şenliği üzerine gerçekleştirilmiş kapsamlı bir çalışma için bk. Özdemir Nutku, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği* (1675). (Ankara: TTK Yayınları, 1987) 62-64.

3. Saraydan Sürgüne: Musahip Mustafa Paşa'nın Son Yılları ve Vefatı

Saray içindeki güç dinamikleri ve kişisel tercihler, Osmanlı bürokrasisinde önemli değişimlere yol açmıştır. Musahip Mustafa Paşa'nın son yıllarını ve saraydan uzaklaştırılması sürecini anlamak için bu dönemdeki siyasi ve hiyerarşik gelişmeleri ele almak gerekmektedir. Fâzıl Ahmed Paşa'nın 1676 yılı sonlarındaki ani ölümü, yeni sadrazamın kim olacağı konusunda önemli bir beklentiyi beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ikinci vezir olarak görev yapan Musahip Mustafa Paşa'nın, hiyerarşik olarak sadrazamlığa atanması muhtemeldi, ancak Köprülü yönetiminden son derece memnun kalan Sultan IV. Mehmed, sadrazam olarak üçüncü vezir olan ve Köprülü ailesinin himayesinde yetişen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı atamıştır.

Sadarete yapılan atamalar, yalnızca devletin yönetim politikasını değil, aynı zamanda saray içi güç dengelerini de yansıtmaktadır. Musahip Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazam olmasından itibaren musahiplik görevinin yanında ikinci vezirlik görevine de devam etmiştir. İki devlet adamı arasında siyasi çekişme olduğuna dair çeşitli rivayetler mevcuttur. De La Croix, Musahip Mustafa Paşa'nın Çehrin Seferi (1678) sırasında rikâb-ı hümayûn kaymakamlığına gelmek istediğini, ancak Kara Mustafa Paşa'nın bunu engelleyip Kara İbrahim Paşa'yı tercih ettiğini belirterek, musahibe mesafeli olduğunu ima etmektedir⁴⁶. Benzer şekilde Donado da Kara Mustafa Paşa'nın musahibi kışkırdığına dikkat çekmektedir⁴⁷. Buna karşılık Abdi Paşa ve şair Nâbî ise iki paşa arasındaki samimi dostluğa vurgu yapmaktadırlar. Abdi Paşa, Kara Mustafa Paşa'nın sadrazam olmadan önce Musahip Mustafa Paşa'yla dostane ilişkisi olduğunu ve bunun sultan tarafından takdir edildiğini⁴⁸, Nâbî ise ikili arasındaki dostluğun samimi ve sıkı olduğunu, sık sık bir araya geldiklerini ve birbirlerine çok yakın olduklarını ifade etmektedir⁴⁹.

1683'te Viyana önlerinde bozguna uğrayan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareten azledilmesi, musahibin kariyerinde sadece bir dönüm noktası değil, aynı zamanda saraydan uzaklaştırılmasıyla başlayan yeni bir sürecin habercisi olmuştur⁵⁰. Çağdaş ve sonraki tarihçiler, Musahip Mustafa Paşa'nın saraydan uzaklaştırılmasının nedenleri konusunda farklı görüşler öne sürmektedir. Anonim tarih, paşanın nüfuz ve itibarının Avusturya'nın Budin'e saldırdığı tarihe kadar sürdüğünü, Viyana bozgunundan sonra ise kaptanıderya olarak ona ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir⁵¹. Bir iddiaya göre ise sarayda Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın aleyhinde oluşan muhalefet grubuna dâhil olmuştur⁵², ancak buna dair kesin bir kanıt yoktur. Bir başka görüşe göre Musahip Mustafa Paşa'nın Hatice Sultan'la evlenip

⁴⁶ De la Croix, *An Account of the Turks Wars with Poland, Muscovy and Hungary*. (J. King, 1711) 124. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ordunun başına geçmesi ve Kara İbrahim Paşa'nın kaymakam seçilmesi hakkında bk. Hüseyin Behçetî Efendi, *Mi'râcü'z-Zafer*. (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Bölümü, Nr. 2368) 30a-32a; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 464; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayîât*. haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: TTK Yayınları, 1995) 91.

⁴⁷ Nicolo Barozzi-Guglielmo Berchet (ed.), *Relazioni degli stati Europei lette al Senato*, 315.

⁴⁸ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, 253.

⁴⁹ Yûsuf Nâbî, *Münşeat-ı Nâbî, Nâbî'nin Mektupları*. haz. Adnan Oktay (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2017) 443-445.

⁵⁰ Merzifonlu'nun idamının ardından ailesi ve bazı üst düzey devlet adamları, bu değişim sürecinde doğrudan hedef hâline gelerek çeşitli şekilde cezalandırılmışlardır. Geniş bilgi için bk. Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, 521-523.

⁵¹ Aktemur, "Anonim Osmanlı Vekayinâmesi", 127.

⁵² Musahip Mustafa Paşa'nın sarayda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya karşı muhalefet olduğu iddia için bk. Kazasker Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzerâ*. haz. İsmet Parmaksızoğlu (İstanbul: Şirketi Mürettibiye Basımevi, 1952) 40, dipnot 130.

güçlenmesinden rahatsız olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, onu saraydan uzaklaştırmak için kaptanıderya yapmıştır⁵³. Ancak Silahdâr'ın deyiimiyle, "*matlûbı üzere*" yani paşanın kendi isteğiyle kaptanıderyalığa getirilmesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareten azledilmesinden sonra gerçekleşmiştir⁵⁴, bu nedenle Merzifonlu'nun bu atamada bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan Râşid Mehmed Efendi ve benzer görüşteki tarihçiler, paşanın saraydan uzaklaştırılmasının arkasında Kara İbrahim Paşa'nın kıskançlık ve rekabet duygularının yattığını ileri sürmektedirler. Bu tarihçilere göre Kara İbrahim Paşa, Musahip Mustafa Paşa'nın sultan üzerindeki nüfuzundan rahatsız olmuş, sultana türlü şikâyetlerle giderek kaptanıderyalığa tayinini istemiş ve saraydan uzaklaşmasına sebep olmuştur⁵⁵. Sadrazamlık ümidi verilmiş olan Musahip Mustafa Paşa'nın sultana çok yakın olmasından dolayı kaptanıderya olarak atandığı, böylece merkezden uzaklaştırılarak etkisinin azaltıldığı da bir diğer görüştür⁵⁶. Donado'nun anlatımına bakılırsa musahibe vadedilenler bir ümitten daha fazlasıdır. Nitekim Venedik elçisi, kızının konumunu pekiştirmek isteyen Haseki Sultan'ın damadı olan musahipten üç kez sadrazamlık görevini üstlenmesini istediğini, buna karşılık musahibin pişmanlık duymadan bu teklifi geri çevirdiğini, özürler dileyerek ve hediyeler sunarak kayıvalidesinin gönlünü hoş tuttuğunu, böylece bir süre daha sevlmeye ve itibar görmeye devam ettiğini yazmaktadır⁵⁷. Bu farklı anlatımlar, Musahip Mustafa Paşa'nın saraydan gönderilmesinin saraydaki güç dengeleri ve rekabetlerden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca musahiplerin padişahın yakınında bulunarak yaşam tarzını etkiledikleri, önemli kararlarda öğüt veren kişiler olarak görüldükleri fakat işler kötüye gittiğinde padişahın başarısızlıklarından sorumlu tutuldukları da bir gerçektir⁵⁸. Sonuç olarak bu sadaret değişikliği musahibin hayatında ve Osmanlı sarayında önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Musahip Mustafa Paşa, kaptanıderya olduktan sonra 9 Aralık 1684'te, İstanbul'da bazı meseleleri görüşmek üzere davet edilmiştir. Bu davetin ardından 15 Ocak 1685 tarihinde Çorlu'ya gelerek birkaç gün Sultan ile birlikte sefere dair meseleleri görüşmüşlerdir. Bu toplantılar sırasında hazineden 1700 kese akçe alınmış ve bunların 700 kesesi, Tersâne-i Âmire'de inşa edilen on adet kalyon masrafı için ona verilmiştir. Ayrıca Musahip Mustafa Paşa'ya, baharda hazır donanma ile Akdeniz'de denetleme yapması için yola çıkması, kıyı bölgeleri ile adaların savunulmasında azami derecede gayret göstermesi emredilmiştir⁵⁹. Bu emirlerin ardından Musahip Mustafa Paşa, 12 Nisan 1685'te 50 adet çekdiri ve 10 kalyon ile Beşiktaş'tan ayrılarak Akdeniz'e hareket etmiştir⁶⁰. Bu süreci gözlemleyen Venedik elçisi Donado, musahibin uygulayabilme deneyimi konusunda eksikliği olsa da kuramsal bilgiye sahip olduğunu belirtmektedir. Yine de bu eksikliğine rağmen musahibin verilen emirleri

⁵³ İdris Bostan, *İstanbul'un 100 Denizcisi*. (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2014), 154.

⁵⁴ Sadaret değişikliği ve paşanın kaptanıderyalığa tayini hakkında detaylı bilgi için bk. Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 915-917. Paşanın kaptanıderya olmadan Halep beylerbeyi olduğu iddiası için bk. Mehmed İzzet Bey, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ*. haz. Cemil Sağlam (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2021) 122.

⁵⁵ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, 1:263; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 174; Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr*, 340a; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1559.

⁵⁶ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* 6, çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992) 399.

⁵⁷ Nicolo Barozzi-Guglielmo Berchet (ed.), *Relazioni degli stati Europei lette al Senato*, 315.

⁵⁸ Halil İnalçık, *Şair ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*. (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2019) 28.

⁵⁹ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 986.

⁶⁰ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 989., Osmanlı donanmasının yetersizliğini eleştiren Rycout, bunu komutanların tecrübesizliğine bağlamakta ve Musahip Mustafa Paşa'nın sultanın gözdesi olmasını kabiliyetten çok duygusal uyum ve kişisel yakınlıkla açıklamaktadır. Bk. Sir Paul Rycout, *The history of the Turks Beginning with the year 1679...*, (Londra: Robert Clavell, 1700) 157-158.

yerine getirme konusunda çaba ve gayret harcadığını, İstanbul'a geldikten sonra gemi inşasında etkin bir rol aldığını ve aldığı emirleri iyi uyguladığını nakletmektedir⁶¹.

Bundan yaklaşık bir yıl sonra Mora serdarı Halil Paşa'nın şehadeti üzerine serdarlık, başlangıçta Siyavuş Paşa'ya verilmiş ancak onun da savaş sırasında şehit düşmesi üzerine bu görev, Musahip Mustafa Paşa'ya devredilmiştir. Bu dönemde Rodos'ta olan paşa, Göve limanında Malta korsanları tarafından kuşatılan Mısır gemilerinin durumunu öğrendikten sonra korsanların kaçma girişimini engelleyerek Cuvan Kapudan isminde bir kalyonu iki Osmanlı ve bir Cezayir gemisiyle top ateşine tutup teslim olmaya zorlamıştı. Mora'da serdar olması üzerine önemli bir askerî görev üstlenmiş, Anabolu'dan çıkarak Koron Kalesi'ne yardım göndermek için emir almıştır⁶². Ancak Mora serdariyken Zarnata ve Klamata kalelerinin düşman tarafından alınması olayında ihmalkârlık gösterdiği düşünüldükçe görevden alınmış ve Boğazhisarı'nın Anadolu tarafında yer alan Yenikale'nin muhafazasına atanmıştır⁶³. Bu süreci daha detaylı anlatan bir rivayete göre Musahip Mustafa Paşa, sağlık durumunun sefere dayanamayacak kadar kötüleşmesi ve Mora'da sürekli çatışmalar olması nedeniyle sabrını yitirmiştir. Bu durumu Osmanlı yönetimine önceden bildirmesi üzerine yerine İsmail Paşa atanmış ve kendisi de Seddülbahir muhafazasına tayin edilmiştir. Paşa, bu değişiklikte birlikte kapı halkını yanına alarak Eğriboz'dan bir gemiyle Seddülbahir'e doğru yola çıkmış ve birkaç günde yeni görev yerine ulaşmıştır⁶⁴.

Musahip Mustafa Paşa'nın ölüm tarihi konusunda resmî kaynaklar ile Silahdâr'ın anlatısı arasında bazı farklılıklar olduğu görülmektedir. Resmî kaynaklarda ölüm tarihi Zilhicce 1097 (Ekim / Kasım 1686) olarak kaydedilmiştir⁶⁵; bu tarih, paşanın vefatından sonra tutulan muhallefat defterine dayanmaktadır. Ancak Silahdâr, paşanın ölüm tarihini evasıt-ı Zilka'de 1097 olarak belirtir ve sultanın bu haberi 30 Zilka'de 1097 (18 Ekim 1686) tarihinde aldığını nakletmektedir⁶⁶. Anonim tarih ise herhangi bir tarih belirtmeden bir gece yatsı namazından sonra haremine gittiğini, ardından çok geçmeden fenalaştığını ve vefat ettiğini kaydetmektedir⁶⁷. Silahdâr'ın verdiği tarihler, resmî kayıtlardan önceki bir döneme işaret etmektedir; bu da paşanın ölüm haberinin merkeze ulaşmasının ve resmî kayıtlara geçmesinin zaman almış olabileceğini göstermektedir. Ayrıca muhallefat kaydını yazmakla görevli kâtabın de paşanın ölüm tarihini kaydederken yanlış olabileceğini göz önünde tutmakta fayda

⁶¹ Nicolo Barozzi-Guglielmo Berchet (ed.), *Relazioni degli stati Europei lette al Senato*, 316.

⁶² Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1017. Şeyhî'ye göre paşanın Mora seraskeri olması Muharrem 1096 (Aralık 1684 / Ocak 1685) yılındadır. Bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1722. Paşanın Mora'daki ilk faaliyetleri için ayrıca bk. Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, 1:279-280; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 198.

⁶³ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1038, 1055. Anonim tarih, Musahip Mustafa Paşa'nın asker toplamakta zorlanması, önerilerinin dikkate alınmaması ve destek bulamaması yüzünden bazı kalelerin düştüğünü belirtmektedir. Bk. Aktemur, "Anonim Osmanlı Vekayinâmesi", 127.

⁶⁴ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, 1:285; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, 206-207; Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr*, 340a. Silahdâr, erken yaşlardan itibaren nikris (gut) hastalığına yakalanan paşanın bu ağrıları hafifletmek için Bursa'daki kaplıcalara gittiğini kaydetmektedir. Bk. Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 788.

⁶⁵ BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TS.MA.d.) no. 26/1, 36b.

⁶⁶ Silahdâr, Musahip Mustafa Paşa'nın vefatıyla ilgili kaydında paşayı sehven üçüncü vezir olarak anmıştır ancak vefat ettiği tarihlerde hâlâ ikinci vezirdir. Bk. Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1044, 1055. Şeyhî Mehmed Efendi, Şehrîzâde ve Müstakîmzâde, paşanın ölüm tarihini yanlış bir şekilde Zilkade 1096 (Eylül-Ekim 1685) olarak kaydetmiştir. Bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, C. 2, 1722; Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Zübdetü'l-Ahbâr*, 340a; Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 547. Ayvansarayî de ölüm tarihini yanlış olarak Zilhicce 1096 (Ekim / Kasım 1685) şeklinde nakletmiştir. Krş. Hâfız Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çabuk (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985) 190. Ölüm tarihi hakkında bir değerlendirme için ayrıca bk. Ercan, "Bir Hami, Bir Şair", 570.

⁶⁷ Aktemur, "Anonim Osmanlı Vekayinâmesi", 127.

vardır⁶⁸. Bu bilgiler ışığında, Musahip Mustafa Paşa'nın ölüm tarihinin evası-ı Zilka'de 1097 (29 Eylül 1686 / 8 Ekim 1686)'de gerçekleşmiş olduğu, resmî tarih kaydının ise ölümünden sonra düzenlenen belgeleri yansıttığı düşünülebilir.

Musahip Mustafa Paşa'nın vefatının ardından büyük oğlu Mehmed Bey⁶⁹, doğrudan sarayda Hasoda'ya alınmış ve diğer üç küçük çocuğu ise Hazine Odası'na verilmiştir. Paşanın ölümünden sonra mal varlığı üzerinde de bir düzenleme yapılmıştır. Mal varlığından nakit para çıkmadığı kaydedilmektedir. Çocuklarına birer çiftlik tahsis edilmiş ve yalısı ise dul eşi Hatice Sultan'a verilmiştir⁷⁰. Öztuna, Mehmed Bey dışında yine bu evlilikten doğan Hasan ismindeki oğlunu 1684 yılında yedi yaşında, diğer oğullarını da henüz çocukken kaybettiğini kaydetmektedir⁷¹. Bunun yanında ölümünden sonra resmî kayıtlara yansıyan Süleyman Bey⁷² ile Mustafa Bey⁷³ isminde iki oğlu; Saliha Hanım ile Emetullah Hanım⁷⁴ isminde iki kızı olduğu anlaşılmaktadır.

4. Şahsiyeti ve Entelektüelliği Üzerine Tespitler

Musahip Mustafa Paşa'nın Sultan IV. Mehmed'e yakınlığı yalnızca çağdaş Osmanlı tarihçilerinin değil, aynı zamanda yabancı tarihçilerin de gözlemlerine yansıdığı görülmektedir. Özellikle dönemin Osmanlı ve yabancı kaynaklarında Mustafa Paşa'nın padişahın en gözde ve güvenilir adamlarından biri olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Örneğin Zühdî, "Kuloğlu" olarak tanıttığı musahibin akıl ve zekâsıyla dikkatleri üstüne çeken önemli bir şahsiyet olduğunu belirtmektedir. Ona göre sultanın gözdesi ve güvenilir bir devlet adamı olmasının yanı sıra tam anlamıyla olgun, padişahın yakın dostu ve zeki bir insandır. Aynı zamanda her bakımdan makul ve dengeli bir kişiliğe sahip olduğu nakledilmektedir⁷⁵. Silahdar, Musahip Mustafa Paşa'yı hem dinî inançları ve ahlaki kişiliği bakımından hem de aydın becerisi açısından övmektedir. Arapça ve Farsçayı iyi bilen paşanın şiire ve edebî faaliyetlere büyük ilgi duyduğunu yazmaktadır⁷⁶. Donado, sarayda silah eğitimi alan musahibin özellikle matematik ve kozmografya olmak üzere yazı konusunda çok yetkin olduğunu aktarmaktadır⁷⁷. Şeyhî de ondan bahsederken ilim ve bilgi sahibi, kültürlü bir devlet adamı olarak tanımlamakta, Bermekî ailesine atıf yaparak üstün niteliklere ve meziyetlere sahip olduğunu vurgulamaktadır⁷⁸.

⁶⁸ Aynı muhalefat defterinde, varak 36b ve 37a'da paşanın Zilhicce 1097 (Ekim / Kasım 1686)'de merhum olduğu kaydedilmiş iken varak 37b'de Muharrem 1098 (Kasım / Aralık 1686)'de vefat etmiş olduğu kayıtlıdır. Bk. BOA, TS.MA.d., no. 26/1, 36b-37b.

⁶⁹ Nâbî, Mehmed Bey'in doğumu üzerine 10 beyitlik manzum bir tarih yazmıştır. Bk. Bilkan, *Nabi Divanı*, 1:28-29. Diriöz, Nâbî'nin paşanın Mevlid isminde bir oğluna tarih yazdığını kaydetse de bu kişinin Mehmed Bey olması muhtemeldir. Bk. Meserret Diriöz, *Eserlerine Göre Nâbî* (İstanbul: Fey Vakfı, 1994) 47.

⁷⁰ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1044; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4:1203; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011) 109. Resmî arşiv kaydına göre paşanın nakit parasına borçları nedeniyle el konulmuştur. Bk. BOA, Ali Emiri, Mehmed 4 (AE.SMMD.IV.) no. 54/6351.

⁷¹ Öztuna, "Mustafa Paşa (Dâmâd Musâhib)", 499.

⁷² BOA, Dîvân-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.{DVNS.MHM.d} no.111, 65/313. Musahip Mustafa Paşa'nın Küçükçekmece'deki çiftliğini kızı Saliha Hanım'a bırakıp onun vefatından sonra mülkiyetin damadı Ömer Ağa ve torunu Mustafa arasında taksim edilmesi üzerine oğlu Süleyman Bey'in sürece müdahalesi için bk. BOA, D.BŞM.MHF, no. 7/21.

⁷³ BOA, Ali Emiri, Mustafa 2 (AE.SMST.II) no. 72/7677; Ali Emiri, Ahmed 2(AE.SAMD.II) no. 6/580.

⁷⁴ BOA, D.BŞM.MHF, no. 7/21.

⁷⁵ Merve Yılmaz, "Mustafa Zühdî, Ravzatü'l-Gazâ (Târih-i Uyvar)", (yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012) 45.

⁷⁶ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1055.

⁷⁷ Nicolo Barozzi-Guglielmo Berchet (ed.), *Relazioni degli stati Europei lette al Senato*, 314.

⁷⁸ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1722.

Musahip Mustafa Paşa'nın sultanın lütfundan son derece yararlandığını kaydeden Rycout, efendisiyle aynı kıyafetleri giydiğini, her zaman sağında oturduğunu, samimi bir şekilde konuşabildiğini ve yemek yiyebildiğini ifade ederek önemli ayrıcalıklara sahip olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte paşanın sultanın musahibi olmasına rağmen fiziksel güzellik, çekicilik, konuşma becerisi, bilgelik veya sağduyu gibi özelliklere sahip olduğuna dair bir şey duymadığını eklemektedir⁷⁹. Benzer gözlemlerde bulunan Thomas Coke, 1675 Edirne şenliklerine dair notlarında Musahip Mustafa Paşa'nın sultanın damadı olmasına rağmen devlet işlerine pek karışmadığını ve sadrazam vekili olarak da kayda değer bir beceri gösteremediğini ifade etmiştir⁸⁰. Galland, paşanın fiziksel özelliklerinden bağımsız olarak kişisel yetenekleri ve sultanla kurduğu özel bağ sayesinde önemli bir konuma geldiğini ileri sürmüştür⁸¹. Öte yandan Öztuna'nın belirttiği gibi⁸² Musahip Mustafa Paşa, ikinci vezir olmasına rağmen devlet işlerinde hiyerarşik olarak kendisinden daha aşağıda bulunan üçüncü vezir Kara Mustafa Paşa'nın gölgesinde kalmaktan kurtulamamıştır.

Musahibin bu şekilde eleştirilmesi, onun dönemin bazı gözlemcileri tarafından yeterince etkin bir yönetici olarak görülmediğini düşündürmektedir. Ancak bu tür değerlendirmeler, Osmanlı Devleti'nin karmaşık iç politikaları ve dönemin siyasi dengeleri içinde ele alınmalıdır. Musahip Mustafa Paşa'nın etkin bir devlet adamı olmadığı iddiası, sadrazam vekili olarak görev yaptığı dönemde idari işlerin aksamadan devam ettiği gerçeğiyle çelişmektedir⁸³. İngiliz din adamı John Covell, Musahip Mustafa Paşa'nın padişahın yanından hiç ayrılmadığını belirterek paşanın padişah nezdindeki konumuna ve güvenilirliğine işaret etmektedir⁸⁴. Keza Venedik elçisi Donado, musahibin sağduyusu sayesinde sultanın gözdesi olduğunu, damat olarak sevildiğini ve harcamalarda ihtiyatlı davranarak efendisinin takdirini kazandığını yazmaktadır. Donado, musahibin sultanın himayesiyle yüksek bir sosyal ve politik konuma sahip olduğunu ve sultanın isteklerini çok iyi bilerek onun sözünü kendi sözü gibi kullanma yetkisine sahip olduğunu belirtmektedir⁸⁵.

Silahdâr'ın belirttiğine göre Mustafa Paşa'nın Arapça ile Farsça dillerindeki yetkinliği, onun dil yeteneği ve aydın becerisi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca paşanın şairlere olan yakınlığı ve musikiyle olan bağlantısı, onun sanat ve kültüre yönelik yoğun bir ilgisi olduğunu göstermektedir⁸⁶. Paşanın mahlas kullanmadan, belagat dolu ve sanatlı Türkçe şiirler yazdığı, eserleri arasında bir naat-ı şerifin bulunduğu belirtilmektedir⁸⁷. Müstakîmzâde'nin aktardığı bilgilere göre Musahip Mustafa Paşa, Belgradlı Mehmed Efendi'den sülüs, nesih ve talik yazıları konusunda eğitim almış ve bu alandaki becerilerini geliştirmiştir⁸⁸. Bu durum, paşanın kapsamlı bir eğitim aldığını ve dönemin önemli yazı sanatlarına hâkim olduğunu göstermektedir.

⁷⁹ Sir Paul Rycout, *The history of the Turks Beginning with the year 1679...*, 158.

⁸⁰ Thomas Coke, *A True Narrative...*, 5.

⁸¹ Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, I:115.

⁸² Öztuna, "Mustafa Paşa (Dâmâd Musâhib)", 499.

⁸³ Sadrazam vekili olduğu dönemde tutulan ruus kayıtları atamaların ve idari işlerin kesintisiz sürdüğünü göstermektedir. Bk. BOA, Kâmil Kepeci, Defter (KK.d.), no. 7517.

⁸⁴ Covell'in sarayda içki tüketmeyenler arasında Musahip Mustafa Paşa'yı da zikretmesi kayda değerdir. Bk. John Covell, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü*, 165, 169.

⁸⁵ Nicolo Barozzi-Guglielmo Berchet (ed.), *Relazioni degli stati Europei lette al Senato*, 314-315.

⁸⁶ Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 1055. Benzer şekilde, Rycout da paşanın musikiyle olan bağlantısından söz etmektedir. Bk. Paul Rycout, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, 54.

⁸⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1722-1723.

⁸⁸ Müstakîmzâde Süleymân Sadeddîn Efendi, *Tuhfe-i Hattatîn*, 547.

Musahip Mustafa Paşa'nın ölümünün ardından muhallefatına yansıyan kayıtlar içerisinde kitaplarının bulunması, onun kültürel faaliyetlere önem verdiğinin göstergesidir. Nitekim paşanın kitap koleksiyonunun varlığı, onun bilgiye olan merakını ve okuma-yazma faaliyetlerine verdiği önemi ortaya koymaktadır. Ayrıca bu kitapların başlıkları incelenerek paşanın ilgi duyduğu alanlar hakkında fikir sahibi olmak mümkündür. Musahip Mustafa Paşa'ya ait olan ve ayrı dönemlerde muhallefat kayıtlarına yansıyan kitapların listesi şöyledir⁸⁹:

Eser	Cilt	Eser	Cilt
Kebîr kıt'a kelâm-ı kadîm,	1	Şifâü'l-mü'minîn	1
Bâ-hatt-ı kadîm kelâm-ı Arab	1	Terceme-i Ravzatü'l-ahbâr	1
Târîh-i Mîrhând, musavver, nâ-tamâmdır	1	Mihr-i Müşterî, musavver	1
Fârisî musavver Şehnâme	1	Külliyât-ı Câmî	1
Musavver külliyât-ı Sa'dî	1	Câmî'ül-hikâyât	1
Fârisî manzûm musavver Sîretü'n-Nebî	1	Dîvân-ı Emîr Hüseyin	1
Fârisî manzûm musavver Şehnâme	1	Kâmûs	1
Türkî manzûm musavver Şehnâme	1	Külliyât-ı Kâtibî	1
Fârisî Mesnevî-i şerîf, musavver	1	Külliyât-ı Selmâ[n]	1
Külliyât-ı Sa'dî, musavver	1	Mahzenü'l-esrâr	1
Hamse-i Nizâmî, musavver	1	Kâdî-hân	1
Dîvân-ı Hâfız	1	Külliyât-ı Şeyh Attâr	1
Mu'ammâ-yı Sâmi	1	Zahîretü'l-mülûk	1
Müntehâb-ı Dîvân-ı Câmî	1	Dîvân-ı Kemâl	1
Bostân	1	Dîvân-ı Hüsrev	1
Musavver zeyl-i Mecmû'a	1	Tefsîr-i Hüseyin el-vâ'iz	1
Gûy-ı Çevgân-ı Ârifî	1	Fütûhât-ı Mekkiye	1
Türkî Şevâhidü'n-Nübüvve	1	İki cild de tefsîr-i Kâdî	1
Mantiku't-tayr	1	Hutût-ı mütenevvi'a	1
Cevâmî'ül-hikâyât	1	Gülîstân	1

Tablo 1: Musahip Mustafa Paşa'nın Muhallefatına Yansıyan Kitap Listesi

Musahip Mustafa Paşa'nın kitap koleksiyonu, dini ve İslami eserlerden edebî eserlere, tarihî ve biyografi kitaplarından dilbilim ve tercüme eserlere kadar uzanan bir çeşitliliğe sahiptir. Listede görüleceği üzere farklı dillerdeki (Farsça, Türkçe, Arapça) eserlerin varlığı, dilsel çeşitliliğe önem verdiğini ve farklı okumalar yaptığını ortaya koymaktadır. Aşağıda resmî bir evraktan alınan paşanın imzası görülmektedir⁹⁰.

Görsel 1: Bende el-Musâhib Mustafâ

5. Kesişen Yollar, Artan Umutlar: Musahip Mustafa Paşa'nın Hamiliği ve Himaye Ağları

Osmanlı'da devlet ve sanat ilişkisini belirleyen en önemli etken, hamiliktir; nitekim hamiler, destek verdikleri şairlerin tanınmasını ve şöhret bulmasını sağlarken şairlerin edebî üretimleri de genellikle bu hamilerin desteğiyle mümkün hâle gelmektedir. Bu durum, Osmanlı'daki

⁸⁹ BOA, TS.MA.d., no. 26/1, 36b-37b. Musahip Mustafa Paşa'nın Edirne sarayından İstanbul'a götürülen eşyalarına ilişkin bir başka belgede, nakledilen eşyalar arasında kitaplarının olup olmadığı evrakın zarar görmüş olması nedeniyle belirlenememektedir. Bk. BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TS.MA.e.), no. 1132, 64.

⁹⁰ BOA, AE.SMMD.IV., no. 94/11082.

hiyerarşik düzenin ve siyasi yapının himaye faaliyetlerini nasıl etkilediğini, edebî üretimin herhangi bir aşamasında hamilerin nasıl bir rol oynadığını ortaya koymaktadır⁹¹. Patrimonyal sistem çerçevesinde, hükümdarın ve devlet ricalinin sarayları; toplumda şeref, itibar, servet ve becerinin yegâne kaynağı ve sığınağı olarak işlev görmüştür⁹². Öte taraftan İnalcık, Osmanlı'da sultanların sanata ve şiire verdikleri desteğin daha alt düzeydeki hamilerin desteğinden farklı olduğunu vurgulamaktadır. Sultanların desteği, saygınlık kazanma yollarından biri olarak görülürken hamiler de iyi şairleri koruyarak ve sultana takdim ederek hem şairler tarafından tercih edilmeyi hem de sultanın takdirini kazanmayı amaçlamışlardır⁹³.

Divan şairlerinin yazdıkları kasideler karşılığında maddi ve manevi kazançlar elde edip saygınlık kazandıkları ve bazen önemli mevkilere getirildikleri, yetenekleri ve kendilerine duydukları güven sayesinde sanat çevresinde itibar gördükleri bir gerçektir⁹⁴. Bu sistem içerisinde sultanların ve devlet ricalinin şairlere ve yazarlara sundukları destek, ilgili dönemin kültürel ve aydın havasını anlamada ciddi bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Musahip Mustafa Paşa'nın hamiliği, Osmanlı kültürel dünyasının bir parçası olan edebî üretimde saray çevresinin rolünün daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Nitekim o, sultanın dostluğunu ve güvenini kazanarak idari ve siyasi olaylarda uzun süre etkili olmuş; aynı zamanda sanatçılara hamilik yapmasıyla da tanınmıştır⁹⁵. Musahip Mustafa Paşa'nın himaye ağına dair genel bir bakış sunmak, hem onun edebî ve aydın çevresinin tanınmasına hem de Osmanlı kültür ve sanat dünyasına yaptığı katkıların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Musahip Mustafa Paşa'nın hamilik yaptığı önemli isimlerin başında Osmanlı divan şiirinin önde gelen temsilcilerinden Nâbî Efendi gelmektedir⁹⁶. Paşaya intisap eden şair, kısa sürede onun takdirini kazanarak önemli mevkilere getirilmiştir. Musahip Mustafa Paşa'yla tanışmasının ardından hayatının seyri değişen şair önemli eserler kaleme almıştır⁹⁷. Paşanın himayesinde şairliğini geliştiren Nâbî'nin nazım ve nesir alanlarındaki edebî yetenekleri ve ustalığı, onun hızla tanınmasını ve meşhur bir şair olmasını sağlamıştır⁹⁸. Büyük bir itibar elde eden şair, hamisinin isteği üzerine 1672 yılında katıldığı Kamanice Seferi'nin ayrıntılarını anlatan mensur bir eser yazmıştır⁹⁹. *Divân*'ında pek çok farklı konuyu işleyen şair, hamisi Musahip Mustafa Paşa'yı metheden şiirler ve tarihler de yazmıştır. Şiirlerinde paşanın himayesinde bulunmanın ve onun sağladığı desteğin önemini sıkça dile getirmiştir. Nâbî'nin hamisini övdüğü şiirler, paşanın edebiyat camiasındaki yerini ve önemini vurgulamakla kalmaz; aynı zamanda ona duyduğu minnettarlığı da açıkça ortaya koyar¹⁰⁰. Nâbî, 1678 yılında Sultan IV. Mehmed'in desteğini ve hamisi Mustafa Paşa'nın iznini alarak kutsal topraklara

⁹¹ Tuba Işınsoy Durmuş, "Yöneticilere Sunulan Kasideler Üzerinden Osmanlı Edebî Himâye Geleneğinin Seyri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 25, (İstanbul 2020): 192.

⁹² İnalcık, *Şair ve Patron*, 8.

⁹³ Durmuş, *Şair ve Sultan*, 69.

⁹⁴ Songül Çolak-Cennet Hilooğlu, "Osmanlı İktidar Anlayışı Çerçevesinde Şiir", *bilig* 53, (2010): 97. Ayrıca bk. Halil İnalcık, *Şair ve Patron*, 21.

⁹⁵ Durmuş, "Sanatçı Nedim / Musâhipler", 24.

⁹⁶ Mustafa Paşa ile Nâbî arasındaki hamilik ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ercan, "Bir Hami, Bir Şair", 572-573.

⁹⁷ Nâbî'nin biyografisi için bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 4:2867-2869; Mustafa Safâî Efendi, *Tezkire-i Safâî*, haz. Pervin Çapan (Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları, 2005) 628-630; Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, haz. Adnan İnce (Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları, 2005) 630-631.

⁹⁸ Dirioz, *Eserlerine Göre Nâbî*, 43.

⁹⁹ Hüseyin Yüksel, "Gazavât-nâmeler ve Nâbî'nin Fetih-nâme-i Kamanice Adlı Eserinin Metni", (yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1997) 58; Dirioz, *Eserlerine Göre Nâbî*, 149-150.

¹⁰⁰ Bilkan, *Nabi Divanı*, 1:56-84; 180-182; 393-416.

gidip hac ziyaretini gerçekleştirmiştir¹⁰¹. Şairin kendi ifadelerinden paşanın vesilesiyle yaklaşık yirmi sene kadar Sultan IV. Mehmed'in huzurunda bulunma ve çalışma şerefine kavuştuğu anlaşılmaktadır¹⁰².

Osmanlı kültürel üretiminin desteklenmesi ve yönlendirilmesinde Musahip Mustafa Paşa'nın önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Bu çabalar, onun sadece kültürel alanı pekiştirme arzusunu değil; aynı zamanda kendi itibarını artırma ve konumunu sağlamlaştırma izlemini de yansıtmaktadır. XVII. yüzyıl Osmanlı edebiyatının önemli şair ve yazarlarından biri olan Nâlî Mehmed Efendi, paşanın destek ve teşvikiyle *Tuhfetü'l-Emsâl* adıyla tanınan bir eser kaleme almıştır. Bu eserinde hamisini övdüğü ve iyi dileklerde bulunduğu 54 beyitlik bir kaside yazmıştır¹⁰³. Bundan başka, *Dîvân*'ında paşaya ithafen yedi kaside kaleme almıştır¹⁰⁴.

Musahip Mustafa Paşa'ya eser sunan divan şairlerinden birisi Sâmi mahlaslı Yunus'tur. Paşanın daveti üzerine İstanbul'a gelerek ona musahip olan Sâmi, hamisi adına sergüzeşt türünde bir eser kaleme almıştır. Bu eser, *Asafnâme* başlığı altında 1.300 beyitten oluşan bir mesnevidir¹⁰⁵. Musahip Mustafa Paşa'nın edebî çevrelerdeki etkisi altına giren şairlerden bir diğeri Mezâkî'dir. O da desteğini gördüğü paşaya minnettarlığını göstermek üzere eserinde 101 beyitlik bir şiir yazmıştır¹⁰⁶. Mezâkî'nin beyitlerinde Musahip Mustafa Paşa'ya yönelik övgü dolu ifadeler, aralarındaki hamilik ilişkisinin boyutuna dair önemli izler taşımaktadır. Beyitler; paşanın ilim, irfan ve anlam dünyasındaki üstünlüğünü dile getirirken bilgeliği ve cömertliği ile etrafındakilere nasıl rehberlik ettiğini belirtmektedir. Benzer şekilde dönem şairlerinden Neşâtî, paşa için 40 beyitlik bir şiir kaleme almıştır¹⁰⁷. Neşâtî, paşayı devletin kapısında en yüksek mertebede görmekte ve onun edebî dünyadaki önemini vurgulamaktadır. Paşanın cömertliği ve ihsanının denizdeki inciler gibi olduğunu dile getirerek, onun hem devletin hem de ilim ehlinin gözünde yüce bir konumda olduğunu belirtmektedir. Ondaki İbrahim Sırrî Efendi'nin kaleme aldığı *Dîvân*'da paşa için 49 beyitlik bir İydiyye kasidesi yazdığı görülmektedir¹⁰⁸. Şairin bu kasidesi, Musahip Mustafa Paşa'nın cömertliği, yüksek makamı ve fazilet sahibi kişiliği üzerine yoğunlaşan bir övgü niteliğindedir.

Râmî Mehmed Efendi, Musahip Mustafa Paşa'yla hamilik ilişkileri içerisine giren önemli isimlerdendir. Bir dönem paşanın hizmetinde önemli görevler üstlenen Râmî, paşayla yakınlık kurmuş ve musahibi olarak uzun süre yanında bulunmuştur¹⁰⁹. Fevzî mahlasıyla tanınan Hacı Mehmed Ağa, paşaya intisap ettiği gibi ona musahiplik ederek edebî muhitlerde yanından

¹⁰¹ Bilkan, *Nabi Divanı*, 1:XIV. Sultan, Nâbî'ye yardımcı olmaları hususunda İstanbul'dan Şam'a kadar güzergâh üzerindeki yetkililere emir vermiştir. BOA, A.{DVNS.MHM.d., no. 96, 17/87.

¹⁰² Yûsuf Nâbî, *Münşeat-ı Nâbî*, 201.

¹⁰³ Bahir Selçuk, "Nâlî Mehmed Efendi, Tuhfetü'l-Emsâl (İnceleme-Metin)", (yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 1999) 23-25; 172-180.

¹⁰⁴ Durmuş, "Yöneticilere Sunulan Kasideler", 227.

¹⁰⁵ Mehmet Arslan, "Sâmi Âsafnâme Mesnevisi (İnceleme-Metin)", (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 1987) 68-69; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1611-1612; Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, 278; <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sami-yunus>.

¹⁰⁶ Mezâkî, *Dîvân*. haz. Ahmet Mermer (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2021) 129-136.

¹⁰⁷ Neşâtî, *Dîvân*. haz. Mahmut Kaplan (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2009) 105-108.

¹⁰⁸ Şevkiye Kazan, "Üsküdarlı Sırrî, (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği), Divan'ı ve Şerhu Medhi'n-Nebî", (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2003) 235-239.

¹⁰⁹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 3:2260; Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 313; Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, 222.

ayırmadığı bir isim olmuştur¹¹⁰. Fevzî'den başka şairlik konusunda yeteneğiyle paşanın dikkatini üzerine çeken Kebuterî ya da Hezârî mahlaslı Mehmed, uzun yıllar hamisine hizmet etmiştir. Mustafa Paşa'nın önce kitapçısı ve bir müddet sonra hazine kâtipliğini yaparak kendini geliştirmiş ve bu süre zarfında paşanın ciddi desteğini almıştır¹¹¹. Musahip Mustafa Paşa'yla akrabalık bağı bulunan Bolulu Dürri Mehmed Efendi de onun himayesinden faydalanan isimler arasındadır¹¹². İkili arasındaki hamilik ilişkisi, paşanın eşyalarını Dürri'ye emanet edecek kadar güven duyduğunu göstermektedir¹¹³. Paşanın himayesine giren ve ilmiye ile meşgul olan Celeb Hüseyin Efendi hamisinin aracılığıyla bu alanda ilerleme kaydetmiş ve destek görmüştür¹¹⁴. Nâbî'nin desteğiyle paşanın himayesine katılan Sahhaf Rüşdî'nin de ona ithafen 14 beyitlik bir gazel yazdığı bilinmektedir¹¹⁵. Rüşdî, gazelinde paşanın cömertliğini ve lütfunu merkeze alarak onun kişiliğini ve toplum üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Paşaya intisap ederek onun himayesinde yetişen, şairane ve güzel konuşmalarıyla dikkat çeken isimlerden biri Cevherî'dir¹¹⁶. Senâyî mahlasıyla bilinen Sirozlu Abdülbakî Efendi'nin de paşaya intisap ederek himayesinden faydalandığı bilinmektedir¹¹⁷.

Şiir ve şair dostu olan Musahip Mustafa Paşa'nın oldukça geniş bir himaye ağına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sâlim Efendi, Musahip Mustafa Paşa'nın yüksek konumu itibarıyla döneminin devlet adamları ve divan şairleri arasında saygın bir yeri olduğunu, edebî bir muhit olarak sarayının bu seçkin kişilere bir sığınak ve makam teşkil ettiğini ifade etmektedir. Paşanın oluşturduğu bu himaye ağı, geniş kültürel etkisini ve sanata olan katkılarını gözler önüne sermektedir. Sâlim Efendi, musahibin sarayında düzenlenen edebî meclislere katılan isimler arasında özellikle Râmi Paşa, Nâbi, İshak Hâcesi Ahmed Efendi, Mühürdar Abdullah Ağa, Rüşdî Efendi, Neşâtî, Nailî Çelebi ile Ârif Efendi gibi şair ve devlet adamlarını zikretmektedir. Paşanın meclisine bu isimlerin haricinde daha çok kimsenin dâhil olduğunu belirterek, musahibin hamilik ağının ne kadar geniş ve etkili olduğunu göstermektedir¹¹⁸.

1675 yılında paşanın Sultan IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan ile evlenmesi münasebetiyle kaleme alınan eserler, şiirler ve tarih düşürmeler, dönemin edebî ve sosyal havasını yansıtırken aynı zamanda bu önemli olayın kültürel ve toplumsal etkilerini de ortaya koymaktadır. Nâbî, paşanın himayesindeki şehzadelerin sünnet törenleri ve musahibin düşününe dair manzum bir *Surnâme* telif ederken, Abdî aynı törenleri anlatan mensur bir *Surnâme* yazmıştır¹¹⁹. Abdülbakî Arif Efendi, paşayı tebrik etmek maksadıyla bu konuda 53 beyitlik bir kaside kaleme almıştır¹²⁰. Zekî, paşanın Hatice Sultan ile evlenmesine ilişkin bir tarih düşmüştür¹²¹.

¹¹⁰ Fevzî, *Dîvân*, haz. Yunus Kaplan (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2019) 4; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1669; Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, 453.

¹¹¹ Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 594; Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, 727.

¹¹² Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1302.

¹¹³ BOA, TS.MA.d., no. 26/1, 36b.

¹¹⁴ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 3:2058.

¹¹⁵ Hatice Ekici, "Sahhaf Rüşdî ve Divanı'nın Tenkitli Metni", (yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2006) 80-81; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 3:2296.

¹¹⁶ Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 274.

¹¹⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1836.

¹¹⁸ Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 587.

¹¹⁹ Levend, *Nâbî'nin Surnâmesi*, 29-71; Göksel, The 'Surname' of Abdi", 34-99.

¹²⁰ Ali Şahin, Abdülbakî Ârif Efendi (Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni), (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002) 103-108.

¹²¹ Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, 266.

Musahip Mustafa Paşa'nın himaye ağlarının ilmiye alanına uzadığı da görülmektedir. Bolulu olan Hacı Hüseyin Efendi, bu anlamda ona intisap ederek himayesinden faydalanan isimlerden bir tanesidir¹²². Ona intisap eden diğer önemli isimler arasında bulunan İbrahim Efendi¹²³ ile Ahmed Efendi¹²⁴, paşanın imamlığını yapmakla meşhur olmuşlardır.

Görsel 2: Musahip Mustafa Paşa'nın himaye ağı¹²⁵

Sonuç

Musahip Mustafa Paşa, mesleğine Hazine Odası'nda başlamış; Hasoda'ya yükselmiş ve ardından Sultan IV. Mehmed'in en yakın musahibi olmuştur. Bu konum, ona hem saray içinde hem de devlet yönetiminde büyük bir nüfuz kazandırmıştır. Osmanlı devlet yönetimindeki rolü, musahipliğin yanı sıra önemli askerî ve idari görevlerle de belirginleşmiş; seferlerdeki başarıları etkinliğini pekiştirmiştir. Sultanın damadı olması münasebetiyle akrabalık bağı kurması, sarayda daha etkili olmasını ve sosyal çevresini genişletmesini sağlamıştır. Hayatını hastalıkla geçirdiği son dönemde siyasi çekişmeler nedeniyle saraydan uzaklaştırılmıştır. Devlet adamı olarak gösterdiği başarılar, onun saraydaki nüfuzunu pekiştirirken bir aydın olarak ilgileri ve kültürel katkıları, saray içinde ve dışında saygı görmesini sağlamıştır.

Musahiplerin sultanın himayesini kazanmaları ve bu himayeyi kendi çevrelerine yaymaları, Osmanlı sarayının kültürel ve sanatsal hayatında önemli bir rol oynamıştır. Musahip Mustafa Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri bu bağlantıyı somutlaştıran örneklerden biridir. Konumu itibarıyla sultana yakın olmasının sağladığı nüfuz, onu dönemin şairleri için cazip bir hami hâline getirmiştir. Bir şair ve bestekâr olan paşanın aydın birikimi, yabancı dillerdeki yetkinliği ve edebiyata olan ilgisi ile şekillenmiştir. Döneminin divan şairleri ve

¹²² Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1257; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 3:704.

¹²³ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 3:2450-2451; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 3:748.

¹²⁴ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2:1526.

¹²⁵ Tablodaki tüm isimler, tespit edilebildiği kadarıyla Musahip Mustafa Paşa'nın himayesine girenleri; koyu renklendirilenler ise Sâlim Efendi'ye göre paşanın sarayında bir araya gelenleri göstermektedir.

tarihçileri nezdinde önemli bir hami olarak öne çıkan paşa, bu kimliğiyle birçok aydını etrafında toplamıştır.

Musahip Mustafa Paşa'nın biyografisi, Osmanlı sarayında entelektüel üretimin nasıl teşvik edildiğini ve desteklendiğini göstermesi bakımından kayda değer bir çerçeve sunmaktadır. Onun etrafında şekillenen himaye ilişkileri, sadece bireylerin meslek hayatlarını geliştirmelerine olanak tanımakla kalmamış; aynı zamanda Osmanlı toplumunun aydın ve sanatsal üretiminin canlı tutulmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışma; paşanın devlet adamlığı, entelektüel birikimi, hamiliği ve himaye ağları üzerinden incelendiğinde sadece padişahın yakın bir dostu değil; aynı zamanda bürokrasinin önemli bir parçası ve aydın bir kimliğe sahip çok yönlü bir devlet adamı tasviri ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, devletin kültürel politikalarının bir parçası olarak musahiplik makamının hamilik sisteminin temel direklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emiri, Mustafa 2 (AE.SMST.II.)

Ali Emiri, Mehmed 4 (AE.SMMD.IV.)

Ali Emiri, Ahmed 2 (AE.SAMD.II.)

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği (D.BŞM.MHF.)

Dîvân-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.{DVNS.MHM.d.})

Kâmil Kepeci, Defter (KK.d.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TS.MA.d.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TS.MA.e.)

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

Abdurrahman Abdi Paşa. *Vekâyi'-nâme*. haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

Ağaoğlu, Sami. "Musahip Mustafa Paşa Vakfı" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15, (2004): 377-399.

Aktemur, Ramazan. "Anonim Osmanlı Vekayinâmesi, H. 1058-1106 / M. 1648-1694, (Metin ve Değerlendirme)" Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

Arslan, Mehmet. "Sâmî Âsafnâme Mesnevisi (İnceleme-Metin)" Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 1987.

Bilkan, Ali Fuat. *Nabi Divanı 1-2*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.

Bostan, İdris. *İstanbul'un 100 Denizcisi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.

Caine, Barbara. *Biyografi ve Tarih*. çev. Müge Sözen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Coke, Thomas. *A True Narrative of the Great Solemnity of the Circumcision of Mustapha Prince of Turkie Eldest Son of Sultan Mahomet Present Emperour of the Turks... together with and Account of the Marriage of His Daughter to His Great Favourite Mussaip at Adrianople, As It*

Was Sent in a Letter to Person of Honor, Printed by James Cottrell for William Crook, at the Green Dragon without Temple-bar, London 1676.

Covel, John. *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü, Saray Merasimler Gündelik Hayat*. çev. Nurten Özmelek, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

Çolak, Songül-Hilooğlu, Cennet. "Osmanlı İktidar Anlayışı Çerçevesinde Şiir" *bilig* 53, (2010): 89-102.

De la Croix. *An Account of the Turks Wars with Poland, Muscovy and Hungary*. J. King, 1711.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayîât*. haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Dikici, Ayşe Ezgi. "Imperfect Bodies, Perfect Companions Dwarfs and Mutes at the Ottoman Court in The Sixteenth and Seventeenth Centuries" Yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi, 2006.

Diriöz, Meserret. *Eserlerine Göre Nâbî*. İstanbul: Fey Vakfı, 1994.

Durmuş, Tuba Işınsu. "Osmanlı Saray Kültürünün Bir Parçası Olarak Sanatçı Nedîm / Musâhipler" *Milli Folklor Dergisi* 15, no. 114 (2017): 16-27.

Durmuş, Tuba Işınsu. "Yöneticilere Sunulan Kasideler Üzerinden Osmanlı Edebî Himâye Geleneğinin Seyri" *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 25, (İstanbul 2020): 191-275.

Durmuş, Tuba Işınsu. *Şair ve Sultan, Osmanlı'da Edebî Himaye*. İstanbul: Muhit Kitap, 2021.

Ekici, Hatice. "Sahhâf Rüşdî ve Divanı'nın Tenkitli Metni" Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2006.

Ercan, Özlem. "Bir Hami, Bir Şair: Nabî'nin Musahip Mustafa Paşa'ya Yazdığı Şiirleri" *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies* 13, (2023): 568-584.

Fevzî. *Dîvân*. haz. Yunus Kaplan, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2019.

Galland, Antoine. *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673) I-II*. yay. haz. Charles Schefer, çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara: TTK Yayınları, 1987.

Göksel, Aslı. "The 'Surname' of Abdi as a Sample of Old Turkish Prose" Yüksek lisans tezi, Boğaziçi University, 1983.

Hacı Ali Efendi. *Târih-i Kamanîçe*. haz. Ayşe Hande Can, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.

Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî. *Mecmuâ-i Tevârih*. haz. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çabuk, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.

Hüseyin Behçetî Efendi. *Mi'râcü'z-Zafer*. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Bölümü, Nr. 2368.

İnalcık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

İnalcık, Halil. *Şair ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*. Ankara: Doğubatı Yayınları, 2019.

İpşirli, Mehmet. "Musâhib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt 31 Ankara: TDV Yayınları, 2006, 230-231.

- Kazan, Şevkiye. "Üsküdarlı Sırrî, (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği), Divan'ı ve Şerhu Medhi'n-Nebî" Doktora tezi Gazi Üniversitesi, 2003.
- Kazasker Mehmed Hafid. *Sefînetü'l-Vüzerâ*. haz. İsmet Parmaksızoglu, İstanbul: Şirketi Mürettibiye Basımevi, 1952.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Nâbî'nin Sûrnâmesi, Vakâyi-i Hitân-ı Şehzâdegân-ı Hazret-i Sultân Muhammed-i Gâzî Li-Nâbî Efendi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1944.
- Mehmed İzzet Bey. *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ*. haz. Cemil Sağlam, İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Mert, Talip. "Musahip Mehmed Said Efendi" *Kültürü, Sanatıyla VI. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler (10-12 Mayıs 2022)* içinde, İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2003, 331-335.
- Mezâkî. *Dîvân*. haz. Ahmet Mermer, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2021.
- Mustafa Safâyî Efendi. *Tezkire-i Safâyî*, haz. Pervin Çapan, Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Mühürdar Hasan Ağa. *Cevâhirü't-tevârih*. haz. Ebubekir Sıddık Yücel, Sivas: Asitan Yayıncılık, 2013.
- Müstakîmzâde Süleymân Sadeddîn Efendi. *Tuhfe-i Hattatîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Neşâtî. *Dîvân*. haz. Mahmut Kaplan, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Nicolo Barozzi-Guglielmo Berchet (ed.). *Relazioni degli stati Europei lette al Senato dagli Ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo II. Turchia*. Venice, 1871.
- Nutku, Özdemir. *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği (1675)*. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Öztuna, Yılmaz. "Mustafa Paşa (Dâmâd Musâhib), (1640?-1686)" *Türk Ansiklopedisi* Cilt 24. Ankara: MEB Yayınları, 1976, 499.
- Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi. *Târîh-i Râşid ve Zeyli* 3. haz. Abdülkadir Özcan vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013).
- Ricaud, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*. trc. Halil İnalcık-Nihan Özyıldırım, Ankara: TTK Yayınları, 2012.
- Rotberg, Robert I. "Biography and Historiography: Mutual Evidentiary and Interdisciplinary Considerations" *The Journal of Interdisciplinary History* 40, no. 3 (2010): 305-324.
- Rycaut, Sir Paul. *The history of the Turks Beginning with the year 1679...*, Londra: Robert Clavell, 1700.
- Sâlim Efendi. *Tezkiretü's-Şu'arâ*, haz. Adnan İnce, Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Selçuk, Bahir. "Nâlî Mehmed Efendi, Tuhfetü'l-Emsâl (İnceleme-Metin)" Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 1999.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî* 6. haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şahin, Ali. Abdülbâki Ârif Efendi (Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni) Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002.
- Şakul, Kahraman. *II. Viyana Kuşatması, Yedi Başlı Ejderin Fendi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

- Şehrîzâde Mehmed Saîd. *Zübdetü'l-Ahbâr el-Müte'allika bi'l-Bihâr*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, nr. 2548.
- Şenyurt, Oya. "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Safranbolu Bulak Köyü'nün Sosyal Dokusu ve Gündelik Yaşamına İlişkin Bir Analiz", *Sosyologca* 10, no. 20 (2020): 265-311.
- Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ, Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli* 4. haz. Ramazan Ekinci, İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Türkal, Nazire Karaçay. "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)" Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Uluçay, M. Çağatay. *Padişahların Kadınları ve Kızları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.
- Yakıt, İsmail. "Şair Nâbî'nin Tarih Düşürme Sanatındaki Yeri" *Şair Nâbî Sempozyumu (13-15 Kasım 2009)*, ed. Ali Baykal, Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 2009, 108-124.
- Yılmaz, Merve. "Mustafa Zühdi, Ravzatü'l-Gazâ (Târih-i Uyvar)" Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012.
- Yûsuf Nâbî. *Münşeat-ı Nâbî, Nâbî'nin Mektupları*. haz. Adnan Oktay, İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Yüksel, Hüseyin. "Gazavât-nâmeler ve Nâbî'nin Fetih-nâme-i Kamanîçe Adlı Eserinin Metni", Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1997.

1. Elektronik Kaynakça

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sami-yunus>

Summary

Biography is an important tool that emphasizes the human dimension of history by revealing the personal stories behind the scenes of historical events. Historical biographies offer different perspectives to understand important figures of the past and the period in which they lived. However, since such studies usually focus on well-known individuals, figures who play important roles in courtly relations but remain in the background in historical narratives are neglected. In this context, notable figures such as the *musahibs* represent an important gap in historiography regarding their place and influence in the Ottoman bureaucracy.

Musahibs served as close friends of the sultans at the Ottoman court, with whom they often spent time, and thus played an important role in both intra-palace relations and state administration. However, the biographies of these important figures have generally been ignored or insufficiently analyzed in Ottoman historiography. Therefore, such studies aim to fill an important gap in Ottoman history.

This study focuses on the biography of *Musahip Mustafa Pasha*, one of the important but under-examined figures of the Ottoman State. One of the focal points of this study is how the *musahip* played a role in the Ottoman administration and how their relations with the sultan shaped the political and social structure within the palace. Furthermore, through the life of *Musahip Mustafa Pasha*, it is aimed to provide a comprehensive perspective on the political, military, and intellectual structure of the period. In this context, by focusing on *Musahip Mustafa Pasha's* life and career, this study aims to better understand his place in the Ottoman bureaucracy, his influence on the sultan, and his intellectual connections.

The study is based on an examination of primary sources such as Ottoman archival documents, contemporary historical sources, and biographical records. First, existing sources on *Musahip Mustafa Pasha's* biography are reviewed, and his place and influence in the Ottoman bureaucracy are assessed. *Pasha's* life from birth to death and his career in the Ottoman Empire are discussed in detail. In addition, the *pasha's* intellectual identity and literary activities are also examined, and his contributions to the Ottoman cultural world are evaluated, especially through his relations with the poets and writers supported under his patronage. In the light of domestic and foreign sources, *Mustafa Pasha's* biography is reconstructed, and the political, intellectual, and social role of the *musahip* institution is revealed.

This study, which analyses the biography of *Musahip Mustafa Pasha*, shows that his role and duties in the Ottoman court were quite extensive. As one of Sultan Mehmed IV's most trusted figures, *Pasha* was an influential statesman in the palace and state affairs. Through his position as *musahip*, he became one of the closest people to the sultan and established a strong bond on both official and personal levels. His close relationship with Sultan Mehmed IV has given him a privileged position within the palace and enabled him to play an active role in the sultan's decision-making processes. In addition to his role as the sultan's *musahip*, he also took an active role in military campaigns and administrative duties, becoming an important figure both in the palace and in the field and gaining a strong place in the Ottoman bureaucracy. In 1675, he married Sultan Mehmed IV's daughter *Hatice Sultan* and established a kinship with the sultan, which further strengthened his political and social status. His close relationship with the sultan had a significant impact on the hierarchical structures within the palace and even revealed the importance of personal ties in Ottoman politics. However, personal rivalries and power struggles within the Ottoman bureaucracy have led to a series of events that ultimately resulted in *Musahip Mustafa Pasha's* exile from the palace.

Musahip Mustafa Pasha's biography has revealed the role that the *musahip* institution played in XVIIIth century Ottoman politics and culture. His relations with literary circles made him an intermediary between the Ottoman court and the literary world of the period. *Pasha* supported the poets and writers of the period with his wide network of patronage around the palace, enabling them to be recognized and produce works. *Pasha's* patronage network reveals how the palace was empowered through patronage activities and how literary production was shaped within this system. This position of the *pasha* illustrates the roles played by the *musahips* and how influential these figures could be in both intra-palace and extra-palace relations. Moreover, the *pasha's* intellectual and cultural contributions show that he was not only a statesman but also an important figure in the Ottoman cultural world. In light of these findings, *Musahip Mustafa Pasha* was not only a close friend of the sultan, but also an important actor in the Ottoman bureaucracy and literary circles, thus providing a better understanding of the multifaceted role of the *musahip* institution in XVIIIth century Ottoman politics and culture. As in the example of *Musahip Mustafa Pasha*, *musahip* biographies make a significant contribution to Ottoman historiography by providing a comprehensive understanding of the cultural and intellectual structure of the period, as well as the personal relationships in Ottoman politics and the balance of power within the palace.

I. Dünya Savaşı'nda Göç ve İskân: İzmit Sancağı Örneği

Mustafa Sarı* Zeynep İskefiyeli ^b

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar, Doç. Dr.,
Sakarya Üniversitesi,
Sakarya/TÜRKİYE
msari@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0883-1995

^b Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Sakarya/TÜRKİYE

zcumhur@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3841-815X

Geliş: 6 Eylül 2024

Kabul: 14 Ocak 2025

Yayın: 10 Mayıs 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Bu makalenin temel amacı, I. Dünya Savaşı sırasında İzmit Sancağında meydana gelen demografik değişimleri ve Osmanlı Devleti'nin bu değişimlere yönelik aldığı tedbirleri incelemektir. Savaşın etkisiyle, başta Kafkaslar ve Balkanlar olmak üzere farklı bölgelerden İzmit'e gelen muhacirler ve mülteciler, bölgenin nüfus yapısını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Özellikle Ermenilerin tehciri nedeniyle boşalan köylere Türk-Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi, bu değişimin başlıca unsurlarındandır. Makale, Osmanlı Devleti'nin bu süreçte uyguladığı iskân politikalarını, karşılaşılan zorlukları ve alınan idari tedbirleri detaylı bir şekilde incelemektedir. Savaşın yarattığı sosyo-ekonomik sıkıntılar, göç hareketlerinin yönetilmesini zorlaştırmış, ancak Osmanlı yönetimi bu duruma karşı çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı sırasında İzmit Sancağı'nda yaşanan muhacir ve mülteci hareketleri, Osmanlı Devleti'nin bu duruma karşı aldığı tedbirler, iskân politikaları ve bu süreçte karşılaşılan zorluklar detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Savaşın getirdiği sosyo-ekonomik değişiklikler, muhacir ve mültecilerin iskân edilmesi sürecindeki idari düzenlemeler ve bu düzenlemelerin sonuçları, dönemin arşiv belgeleri ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İzmit Sancağı, I. Dünya Savaşı, muhacir, göç, iskân

Migration and Settlement in World War I: The Case of in the Sanjak of Izmit

Research Article

* Corresponding Author, Assoc.
Prof. Dr., Sakarya University,
Sakarya/TURKIYE
msari@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0883-1995

^b Assoc. Prof. Dr., Sakarya
University, Sakarya/TURKIYE
zcumhur@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3841-815X

Received: 6 September 2024

Accepted: 14 January 2025

Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

The primary aim of this article is to examine the demographic changes that occurred in the İzmit Sanjak during the First World War and the measures taken by the Ottoman Empire in response to these changes. The war's impact, particularly the influx of refugees and migrants from the Caucasus and the Balkans, dramatically altered the region's population structure. A vital element of this transformation was the resettlement of Turkish-Muslim migrants into villages left vacant by the deportation of Armenians. This study provides a detailed analysis of the Ottoman Empire's resettlement policies during this period, the challenges faced, and the administrative measures implemented to address them. The socio-economic hardships of the war complicated the management of migration movements, yet the Ottoman administration developed various coping strategies. This research explores the refugee and migrant movements within the Sanjak of İzmit during World War I, the measures the Ottoman Empire took in response, the resettlement policies enacted, and the challenges encountered in this process. The socio-economic changes brought about by the war, the administrative arrangements made for the resettlement of refugees and migrants, and the outcomes of these measures are critically assessed by examining archival documents from the period.

Keywords: Sanjak of İzmit, World War I, migrant, immigration, resettlement

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Sarı, Mustafa; Zeynep İskefiyeli. I. Dünya Savaşı'nda Göç ve İskân: İzmit Sancağı Örneği. *History Studies* 17, no. 2 (2025): 413-435.

Giriş

Göç, insanlık tarihi üzerinde derin etkileri olan önemli bir olgudur. Göç hareketleri iki şekilde gerçekleşir: Bireylerin çeşitli nedenlerle gerçekleştirdiği “münferit göç” ve savaş, isyan, devrim veya doğal afetler gibi nedenlerle toplu yer değiştirmeleri ifade eden “kitle göçü”¹. Osmanlı Devleti’ne yönelik kitlesel göçlerin ilki, 1774’te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması neticesinde Kırım ve çevresinin elden çıkmasıyla başlamış, 1780-1800 yılları arasında bu bölgelerden yaklaşık 300.000-350.000 kişi Osmanlı topraklarına göç etmiştir. 1804-1812 döneminde Balkanlar’daki isyanlar ve Osmanlı-Rus Savaşı ile yaklaşık 200.000 Müslüman daha Osmanlı’ya sığınmıştır². Bu göç dalgasını, Kırım Savaşı ve akabinde Rusya’nın Kafkasya’yı ele geçirme politikaları sonucunda gerçekleşen ikinci dalga izlemiştir. 1858-1864 yılları arasında Anadolu ve Tuna Vilayeti’ne yaklaşık 750.000 Çerkez göç etmiş; 1859-1879 arasında ise yaklaşık 2.000.000 Kafkasyalı Rusya’yı terk etmiş, bunların 1.500.000’i Osmanlı topraklarında yerleştirilmiştir³. Üçüncü büyük göç dalgası ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlamış, Balkanlar ve Kafkasya’dan toplamda 1.500.000’den fazla kişi Osmanlı Devleti’ne sığınmıştır⁴. Sonraki büyük göç dalgası ise Balkan Savaşları (1912-1913) sırasında 450.000’den fazla Türk-Müslüman nüfusun vatanlarını terk ederek Anadolu’ya yerleşmek mecburiyetinde kalmasıyla yaşanmıştır⁵.

Muhacirler genellikle önce İstanbul’a gelmişler, ardından imparatorluk içindeki kalıcı yerleşim yerlerine sevk edilmişlerdir; bu bağlamda, İstanbul’a olan yakınlığı; deniz, kara ve demiryolu ile ulaşımı oldukça kolay olan üstelik iskâna müsait yeterli miktarda araziye sahip olan İzmit Sancağı önemli bir iskân merkezi haline gelmiştir. Nitekim 1860’lardan itibaren, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Balkan Savaşları sonrasında İzmit Sancağı’nda muhacirler yoğun olarak yerleştirilmişlerdir. I. Dünya Savaşı’na kadar İzmit Sancağı dâhilinde yaklaşık 100.000-120.000 arasında muhacir iskân edildiği tahmin edilebilir⁶.

I. Dünya Savaşı dönemi göçler ile ilgili literatür incelendiğinde⁷, savaşın Osmanlı topraklarında neden olduğu zorunlu göçler, demografik hareketlilik ve buna bağlı sosyal ve

¹ Nedim İpek, “Sakarya’ya Türk Göçleri”, *Sakarya İli Tarihi* içinde, C. I, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005) 633.

² Ahmet Cevat Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966) 5, 32-33, 68.

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010) 163, 166-167, 170, 172.

⁴ Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994) 237; Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma*, 172.

⁵ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma*, 25.

⁶ Bu sürecin ayrıntıları için bkz. Oğuz Polatel, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağına Göçler ve Göçmenlerin İskânı, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016); F. Yavuz Ulugün, “Kocaeli’de Tarihî Göçler”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. III, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015) 1269-1311.

⁷ Nedim İpek, “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)”, *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 6, no. 1 (1991): 101-138; Nedim İpek, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 12, no. 1 (1999): 167-254; Bayram Kodaman ve Nedim İpek, “Balkanlar, Girit ve Kafkaslarda Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1878-1912)”, *Erdem* 12, no. 35 (2000): 377-417; Haydar Efe, “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de Yaşanan Göçler ve Etkileri”, *Sosyal Bilimler Metinleri* 2018, no. 1 (2018): 16-27; Mevlüt Kaya, “I. Dünya Savaşı’nda Eynesil Yöresinde Rus İşgalinin Anılara Yansımaları”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2, no. 3 (2018): 47-68; Güzin Çaykırın, “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon’un İşgali ve Müslüman Mültecilerin Durumu”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 19, no. 33 (2021): 123-150; Ökkeş Nariç, “Birinci Dünya Savaşında Tekfurdağ Sancağına Yapılan Göçler,”

ekonomik sorunların bir inceleme konusu olarak öne çıktığı görülmektedir. Araştırmalar, özellikle Ermeni, Rum ve Müslüman nüfusun yer değişimi süreçlerinde yaşanan insani dramaları ve Osmanlı hükümetinin uyguladığı politikaların etkilerini detaylandırmaktadır. Kafkaslar, Balkanlar, Doğu Anadolu ve Karadeniz gibi farklı bölgelerdeki göç hareketleri üzerine yapılan bu çalışmalar, göçlerin yerel topluluklar üzerindeki etkilerini ve bu süreçte ortaya çıkan zorlukları kapsamlı bir şekilde ele almışlardır. İzmit Sancağı'na yönelik göçlerle ilgili de önemli akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların ilki, Oğuz Polatel'in "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağına Göçler ve Göçmenlerin İskânı" başlıklı doktora tezidir. Bir diğer önemli çalışma ise, İzmit bölgesi üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan F. Yavuz Ulugün'e aittir. Ulugün'ün "Kocaeli'de Tarihsel Göçler" başlıklı yayınlanmış kapsamlı bir bildiri metni bulunmaktadır⁸. Ayrıca, Türkiye'deki göç çalışmalarında önemli bir yeri olan Nedim İpek, "Kocaeli'de Göç ve İskân" başlıklı bir bildiri kaleme almıştır⁹. Konuyla ilgili bir diğer çalışma Mahmut Bi'nin kaleme aldığı "XIX. Yüzyılda Kocaeli Vilayetine İskân Edilen Kafkas Göçmenleri" başlıklı bildiridir¹⁰. Ancak, bu çalışmalar, genelde 19. Yüzyıl, erken 20. Yüzyılın başlarındaki ve cumhuriyet dönemindeki göç hareketlerine odaklanmaktadır; I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-18) İzmit'e yönelik göç hareketlerini ele alan bir inceleme bulunmamaktadır. Bu makale, özellikle I. Dünya Savaşı yıllarındaki İzmit'e yönelik göç hareketlerini ele alarak literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Muhacirlerin iskânı meselesine geçmeden önce İzmit Sancağı'nın mülki sınırlarının tarihsel süreç içinde sürekli değiştiğini ifade etmek gerekir. Bu çerçevede İzmit Sancağı, I. Dünya Savaşı öncesi 1914 yılı itibarıyla başta İzmit merkez olmak üzere Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Geyve, Yalova ve İzmit kazalarından müteşekkildi¹¹. Bu nedenle bu çalışma, söz konusu kazalarla ilgili bilgileri de ihtiva etmektedir.

Bu çalışma, I. Dünya Savaşı sırasında İzmit Sancağı'nda gerçekleşen göç hareketlerini ve bu süreçte uygulanan iskân politikalarını, sancakta yaşanan demografik dönüşümleri merkeze alarak incelemeye çalışacaktır. Ermenilerin tahliyesi ile, Balkan ve Kafkas muhacirlerinin iskânı, Trabzon ve Erzurum gibi işgal altındaki bölgelerden gelen mültecilerin yerleştirilmesi ve muhacir ve mültecilere yapılan yardımlar detaylı şekilde ele alınacaktır. Ayrıca, savaşın ekonomik ve sosyal etkileri ışığında Osmanlı yönetiminin bu krizlere verdiği tepkiler, merkezi ve yerel yönetimler arasındaki iş birliği ve ortaya çıkan sorunlara yönelik geliştirilen çözüm stratejileri incelenecektir.

Humanitas-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 8, no. 16 (2020): 299–311; Mustafa Yeni, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Emniyet Tedbiri: Osmanlı Sahillerinden Yapılan Zorunlu Göçler," *İçtimaiyat* 7, no. 1 (2023): 36–55; Volkan Aksoy, "Birinci Dünya Savaşı'nda 'Göç'ün Acılarına Tanıklık Eden Şehir: Giresun," *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4, no. 5 (2018): 83–101; Süleyman Tekir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, no. 32 (2016): 43–65; Mustafa Özdemir, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007).

⁸ Bu iki çalışma için bkz. 6. dipnot.

⁹ Nedim İpek "Kocaeli'de Göç ve İskân", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. III, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015) 1255-1267.

¹⁰ Mahmut Bi, "XIX. Yüzyılda Kocaeli Vilayetine İskân Edilen Kafkas Göçmenleri", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. III, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015) 1313-1359.

¹¹ Kemal H. Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003) 222. Bu idari yapılanma küçük değişiklikler olmakla beraber I. Dünya Savaşı boyunca devam etmiştir.

1. Muhacirlerin İskânları

İzmit Sancağı, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bütün kitlesel göç hareketlerinde muhacirlerin iskân edildiği bölgelerin başında gelmektedir. Bu nedenle I. Dünya Savaşı başlarında muhacirlerin iskânı konusunda Osmanlı yöneticileri tarafından başlangıçta oldukça ihtiyatlı bir tutum sergilenmiştir. Nitekim Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan *Batum ve civarından Gelen Muhacirlerin İskân ve İşçilerine Dair Talimatname*'nin 8. maddesinde İzmit Sancağı ile birlikte İzmir, Edirne, Hüdavendigar vilayetleriyle Kala-i Sultaniye Sancağı'na kesin olarak muhacir gönderilmemesi kararlaştırılmıştır¹². Ancak bir süre sonra bu karardan vazgeçilmiştir. Böyle bir karar değişikliğinde iki önemli etken rol oynamıştır. Birincisi, sancak dâhilinde bulunan Ermenilerin tehcir edilmesiyle birlikte muhacirlerin iskân edilebileceği boş alanların ortaya çıkmasıdır. İkincisi ise 1916 yılı başlarından itibaren Rusların Doğu Cephesi'nde çok sayıda şehri işgal etmesi ve bu bölgelerden batıya doğru kitlesel göçlerin başlamış olmasıdır.

1.1. Ermenilerin Tahliyesi ve Muhacirlerin Yerleştirilmesi

I. Dünya Savaşı'nda Mayıs 1915'te çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde, İzmit Sancağı'ndaki Ermeniler de sevk tabi tutulmuştu. Bu sevk nedeniyle boşalan yerlere ise, yine savaş nedeniyle mülteci durumuna düşen Türk-Müslümanlar yerleştirilmeye başlanmıştır. Nitekim Temmuz 1915'in ortalarında İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey, Dâhiliye Nezaretine sancak dâhilinde bulunan ve ahalisi Konya'ya sevk edilen Kurtbelen, Arslanbey, Yuvacık ve Döngel Ermeni köylerine iskân edilmek üzere 500-600 hane muhacir gönderilebileceğini bildirmiştir¹³. Bu durumun ardından, muhacirlerin Ermenilerin tahliye ettikleri köylere düzgün bir şekilde iskân edilmesi için kapsamlı bir çalışma yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda, öncelikle bu köylerdeki hane ve eşyaların tespit ve muhafazası için memurlar görevlendirilmiştir. Bu memurlara ayrıca köylerin muhacirlerin iskânına hazır hale getirilmesi görevi de verilmişti¹⁴. Yapılan bu çalışmalar sonucunda, Ekim 1915'te İzmit Sancağı'nda 50.000 hanelik muhacirin iskân edilebileceği miktarda mesken ve arazinin mevcut olduğu anlaşılmıştı¹⁵. İzmit Sancağı'nda bu çalışmalar yapılırken, muhacirlerin iskânının da devam ettiği unutulmamalıdır.

I. Dünya Savaşı sırasında, arşiv belgelerine yansıyan İzmit Sancağı'ndaki ilk muhacir hareketi, 1915 Temmuz ayı başlarında gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, Akhisar'da¹⁶ toplanan 66 hanede 219 nüfus ile Geyve istasyonunda¹⁷ bulunan 11 hane muhacir, Hendek nahiyesindeki köylere sevk edilmiştir¹⁸. Arşiv belgesinde doğrudan belirtilmemekle birlikte, bu muhacirlerin Hendek'te tahliye edilen birkaç Ermeni köyüne yerleştirildikleri anlaşılmaktadır.

İzmit sancağı dâhilinde boşaltılan Ermeni köylerine iskânı kararlaştırılan muhacirler arasında, Yalova kazasında yer alan Baltacı Çiftliği'ndeki muhacirler de bulunmaktadır. Baltacı Çiftliği özellikle Balkan Savaşları sonrasında muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği

¹² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezaret Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS.), 154/ 30, (1 Recep 1333 [15 Mayıs 1915]).

¹³ BOA. Dâhiliye Nezaret Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 480/ 76, (6 Ramazan 1333 [18 Temmuz 1915]).

¹⁴ BOA. DH.ŞFR, 55/ 109, (8 Şevval 1333 [19 Ağustos 1915]).

¹⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.) İskân, 272.0.0.11/ 7.4.9, 06.10.1915.

¹⁶ Günümüzde Sakarya Vilayeti Pamukova kazası.

¹⁷ Günümüzde Sakarya Vilayeti Alifuatpaşa mahallesi.

¹⁸ BOA. DH.ŞFR, 480/ 76, (6 N.1333 [18 Temmuz 1915]).

yerlerden biridir¹⁹. Ancak bu yoğunluk, muhacirler arasında birtakım sorunlara neden olmuştur. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, bu sorunları bir nebze olsun hafifletmek amacıyla, buradaki muhacirlerin yine sancak dâhilinde tahliye edilen köylere iskân edilmesi kararını almıştır²⁰. Bununla birlikte Ermenilerden boşalan yerlere sadece Türk-Müslüman değil, gayrimüslim muhacirler/mülteciler de yerleştirilmişti. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, Temmuz 1915'te Edirne vilayetinde yerleşik olan Rumların bir kısmının Bilecik Sancağı'ndaki Rum köylerine dağıtılmak üzere İzmit yoluyla sevk edilmelerine karar vermiştir. İzmit Mutasarrıflığı'nın görevi ise bu muhacirlerin toplu halde tren ile iskân edilecekleri mahallere sevklerini sağlamaktır²¹. Arşiv kayıtlarına göre, Temmuz ortalarında 1.060 Rum'u taşıyan Hanya vapuru Şarköy'den İzmit'e doğru ikinci defa yola çıkmıştır²². Hanya vapurunun ilk hareketinden de 1.000 kişinin yola çıktığı varsayılırsa, yaklaşık 2.000 Rum'un Bilecik'e gitmek üzere İzmit'e geldiği söylenebilir. Ancak Ağustos 1915 başlarında Müdüriyet, söz konusu Rumların Bilecik'e sevk edilmelerinden vazgeçmiş, İzmit mutasarrıflığına, sancak dâhilinde iskân edilmeleri talimatını vermişti²³. Bu değişikliğin sebebi, yukarıda da belirtildiği üzere, Ermenilerin tehcir edilmesi sonucunda İzmit Sancağı'nın muhacirlerin iskânına uygun hale gelmesi olmuştur.

1915 yılı Ağustos ayında Dâhiliye Nezareti, Ermenilerin tahliye ettiği bölgelere muhacir ve mültecilerin yerleştirilmesinin yanı sıra, seyyar ve yarı seyyar Türk aşiretlerinin iskânını da karara bağlamıştır. Bu karar doğrultusunda, aşiretlerin toplu ya da bireysel olarak, durumlarına uygun bir şekilde iskân edilmesi planlanmıştır. Nezaret, aşiret yaşamının kesin olarak sona erdirilmesi gerektiğini değerlendirmiş ve bu doğrultuda, yıllardır süregelen çabaların yanı sıra mevcut koşullardan azami ölçüde yararlanmayı hedeflemiştir. Bu karar neticesinde İzmit'in yanı sıra Adana, Erzurum, Aydın gibi birçok vilayet ve sancağa 21 Ağustos 1915'te bir genelge gönderilerek, Türk aşiretlerinin hızlı bir şekilde belirtilen yerlere iskân edilmesi emredilmiştir²⁴. Dâhiliye Nezareti'nin Ermenilerin tahliye ettiği köylere bu aşiretleri de yerleştirmeyi planladığı görülmektedir.

Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti'nde, Ermenilerin tahliye ettiği köylere özellikle muhacirlerin iskân edilmesi öngörülmekteydi. Ancak, bu muhacirler uygun fırsat bulduklarında kendilerine tahsis edilen bölgelere gitmek yerine farklı yerlere dağılmakta ve bu durum, ciddi bir düzensizliğe yol açmaktaydı. Bu bağlamda, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, İzmit Mutasarrıflığı da dâhil olmak üzere birçok vilayet ve mutasarrıflığa bir tamim göndererek, artık sevk edilecek muhacirlerin yalnızca ellerindeki vesikada belirtilen yerlere iskân edilmesi gerektiğini ve başka yerlere gitmelerine kesinlikle izin verilmemesi yönünde talimatlar göndermişti²⁵.

İzmit sancağında iskân edilen muhacirler arasında, akraba olanların farklı yerlerde iskân edilmesi durumunda akrabalarının yanlarına nakledilme talepleri de olmuştur. Örneğin, Kesriye muhacirlerinden Mustafa oğlu Ahmet ile beş diğer hanenin Adapazarı'nda iskânları

¹⁹ Muhacirlerin Balaban çiftliğine iskânlarının ayrıntıları için bkz. İsmail Yaşayanlar, "Yalova'da Bir Padişah Mülkü: Baltacı Çiftlik-i Hümayunu", 27 Temmuz 1302 Yalakova Zaferi ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Bursa 2020, ss. 164-194.

²⁰ BOA. DH.ŞFR, 54/ 283, (2 L. 1333 [13 Ağustos 1915]).

²¹ BOA. DH.ŞFR, 54/ 276, (20 Ş. 1333 [3 Temmuz 1915]).

²² BOA. DH.ŞFR, 54/ 19, (5 N.1333 [17 Temmuz 1915]).

²³ BOA. DH.ŞFR, 54-A/ 338, (28 N.1333 [9 Ağustos 1915]).

²⁴ BOA. DH.ŞFR, 55/ 125, (10 L. 1333 [21 Ağustos 1915]).

²⁵ BOA. DH.ŞFR, 55/ 256, (14 L. 1333 [25 Ağustos 1915]).

münasip görülmüştü. Ancak bu muhacirler, akrabalarının Ermenilerin tahliye ettiği Bahçecik köyünde iskân edilmeleri nedeniyle, kendilerinin de bu köye sevk ve iskân edilmeleri konusunda bir dilekçe vermişlerdi. Dâhiliye Nezareti Muhacirin İdaresi, bu talepleri uygun bularak, 23 Eylül 1915 tarihinde Bahçecik'te akrabalarının yanında iskân edilmelerine yönelik talimatını İzmit Mutasarrıflığına iletmıştır²⁶.

İzmit, Temmuz 1915'ten itibaren yoğun bir muhacir göçü aldığı için, iskân amacıyla sancak dâhiline gönderilen muhacirlerin işlemlerinde birtakım aksamalar yaşanmıştı. Bu şekilde mağdur olan gruplardan biri de Debre muhacirlerinden Bahattin Behçet ve rüfekasıydı. Bu muhacirler iskân edilmek üzere İznik'e sevk edildikleri halde henüz iskân edilmediklerini belirterek Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe vermişlerdi. Dâhiliye Nezareti ise, sancak dâhilinde 50.000 hane muhacire yetecek kadar mesken ve arazi mevcut olduğunu belirterek, bu muhacirlerin iskân edilmemesinin sebebinin anlaşılmadığını 6 Ekim tarihli bir yazı ile İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey'e bildirmiştir. Nezaret, bu yazıda ayrıca henüz iskân edilmeyen muhacirlerin bir an önce yerleştirilmelerini ve şikâyetlerin önüne geçilmesi talimatını vermişti²⁷.

Muhacirlerin iskân edildiği yerlerden birisi de çiftliklerdi. Sancak dâhilinde çok sayıda çiftlik bulunmaktaydı. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, 16 Ekim 1915 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı ile İzmit Emval-i Metruke İdare Komisyonu Riyaseti'ne bir yazı göndererek, sancak dâhilinde bulunan çiftliklerin isimleri, arazilerinin miktarı ve bunlardan *emval-i metrukeye*²⁸ ait olanların bildirilmesini istemiştir²⁹.

1915 yılı sonlarına doğru İzmit Sancağı'na yeni mülteci ve muhacirlerin iskânı durdurulmuştu. Ancak buna rağmen bu bölgelere hala mülteci gelmeye devam etmekteydi. Bunun nedeni, birçok mültecinin hükümetten iskân ve iâşe gibi yardımlar talep etmeyerek, akrabalarının bulundukları yerlere gitmek istemeleriydi. Dâhiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin İdaresi, bundan sonra mültecilerin başka yerlere sevk edilmeden bulundukları bölgelerde durdurulmaları kararını almıştı³⁰.

I. Dünya Savaşı süresince İzmit Sancağı dâhilinde en fazla muhacirin iskân edildiği yerlerden birisi Ermenilerin tahliye ettiği Bahçecik nahiyesi olmuştu. Muhacirlerin iskânıyla zamanla nahiye merkezi oldukça büyümüş, bu sebeple İzmit Sancağı Daimî Encümeni, Bahçecik nahiye merkezinin "Kılıçarslan" ve "Şehitekremsbey" adıyla iki mahalleye ayrılmasına karar vermiştir³¹. Bu durum muhacirlerin İzmit Sancağı'ndaki idari yapıda meydana getirdiği değişime iyi bir örnek teşkil ettiği gibi, bunun kaçınılmaz bir şekilde demografik ve sosyal yapıya da etkisinin olduğunu söylemek gerekir. Yine bu süreçte yetim kalmış Ermeni çocuklar için de sevk kararı alınmıştı. Nisan 1917'de aslen İzmit ve çevresinden olan bu çocuklarının Balıkesir Darüleytamı'na nakledilmelerine karar verilmişti³². Bu karar doğrultusunda söz konusu yetimler sevk edilmişler, ancak başka bölgelerden gelen yetim çocuklar da İzmit'teki darüleytamlara yerleştirilmişlerdi. Örneğin, bu yetim çocuklardan biri,

²⁶ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 7.4.5, 23.09.1915.

²⁷ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 7.4.9, 06.10.1915.

²⁸ *Emval-i metruke*, sahipleri tarafından terk edilmiş, sahihsiz mallar anlamına gelmektedir.

²⁹ BOA. DH.ŞFR, 57/ 34, (7 Z. 1333 [16 Ekim 1915]).

³⁰ BOA. Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM.), 40/ 1 (S. 1335 [Kasım 1916]).

³¹ BOA. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekleri (DH.İ.UM.EK.), 102/ 13, (10 B. 1334 [13 Mayıs 1916]).

³² BCA. Sevkiyat, 272.0.0.14/ 73.4.5, lef: 2, 12.04.1917; BCA. Sevkiyat, 272.0.0.14/ 73.4.5, lef: 1, 16.04.1917.

Yanya muhacirlerinden olup Menteşe Sancağı'nda bulunan 12 yaşlarındaki Sadık'tır. Bu yetim çocuğun Nisan 1917'de Bahçecik Darüleytamı'na sevk edilmesine karar verilmiştir³³.

Sonuç olarak, I. Dünya Savaşı sırasında İzmit Sancağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinden gelen muhacir ve mültecilerin iskân edildiği önemli bir merkez haline gelmiştir. Ermenilerin tahliye edilmesiyle boşalan köylere, özellikle Türk-Müslüman muhacirler yerleştirilmiş; ancak bu süreçte gayrimüslim muhacirlerin de iskânına yer verilmiştir. Dâhiliye Nezareti, aşiret hayatının sona erdirilmesi ve Türk aşiretlerinin yerleşik hayata geçirilmesi amacıyla, Ermenilerden tahliye edilen köylere bu aşiretlerin yerleştirilmesini planlamış ve bu doğrultuda hızlı bir iskân süreci başlatılmıştır. Bununla birlikte, iskân sürecinde çeşitli zorluklar ortaya çıkmış, muhacirlerin yerleştirilmesinde zaman zaman gecikmeler yaşanmıştır. Muhacirlerin planlanan yerlere değil de akrabalarının bulunduğu diğer bölgelere gitme eğiliminde olmaları, iskân sürecinde düzensizliğe yol açmıştır. Dâhiliye Nezareti, bu tür düzensizliklerin önüne geçmek için sıkı tedbirler almış ve muhacirlerin sadece belirlenen yerlere yerleştirilmelerini sağlamaya çalışmıştır. İzmit Sancağı'nda gerçekleştirilen bu iskân faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa rağmen iç düzenini koruma ve ortaya çıkan sorunları yönetme çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Benzer durumlar aynı süreçte Anadolu'dan İzmit Sancağı'na gelen mülteciler için de geçerli olmuştur.

1.2 Trabzon ve Diğer Bölgelerden Gelen Mülteciler

1916 yılının ikinci yarısından itibaren, Osmanlı coğrafyası yeni bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Şubat 1916'dan itibaren kısa bir sürede Trabzon, Erzurum ve Erzincan gibi şehirlerin Rus işgaline düşmesi, bu bölgelerde yaşayan çok sayıda Türk-Müslümanın batıya, güvenli şehirlere doğru göç etmesine neden olmuştur. İzmit Sancağı'na ise daha çok Trabzon mültecileri gelmiştir. Nitekim Haziran 1916'da Trabzon havalisinden deniz yoluyla Sinop ve Bolu taraflarına gelen mülteciler, bu bölgelerden Anadolu'nun iç kesimlerine geçmeye başlamıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, bu mültecilerin İzmit Sancağı, Hüdavendigar ve İstanbul Vilayetleri ile Eskişehir ve Kütahya Sancaklarına geçişine müsaade etmemiş; ve bunların geçici olarak Kastamonu, Sinop ve Bolu Sancaklarında iskân edilmesi kararını almıştı³⁴. Ancak bu durum uzun sürmemiş İzmit Sancağı da harp nedeniyle mülteci durumuna düşen insanların iskân edileceği yerler arasına dâhil edilmiştir. Bu tür vilayet ve sancaklarda, *emval-i metrukeden* olan boş haneler, savaş zorunluluğu nedeniyle gelmekte olan mültecilere tahsis edilmiştir³⁵. Nitekim Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti 22 Haziran 1916 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na bir telgraf göndererek, Trabzon ahalisinden olup İzmit'e vardığı bildirilen mültecilerin iskânlarının sancak dâhilinde zaruri olduğunu bildirmiştir³⁶. Bu çerçevede Trabzon ahalisinden Merzifon'a iskân için gönderilen 11 hanede 58 mülteci bazılarını İzmit Sancağı'na gitmelerine izin vermişti³⁷. Yine bir kısmı Trabzon'un Of kazasından gelmiş olan muhacirlerden 9 hane 66 nüfustan oluşan bir kafilesi, Karasu nahiyesinin Sinanoğlu köyüne yerleştirilmişlerdi³⁸.

Yukarıda bahsedilen karar alındıktan kısa bir süre sonra, İzmit Sancağı, muhacir ve mültecilerin iskânına yeniden kapatılmıştır. Bu durum Osmanlı yetkililerinin, sancağa yönelik

³³ BCA. Sevkiyat, 272.0.0.14/ 73.4.8, lef: 2, 12.04.1917.

³⁴ BOA. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM.), 53/ 54, (18 Ş. 1334 [20 Haziran 1916]).

³⁵ BOA. DH.ŞFR, 65/ 37, (17 Ş. 1334 [19 Haziran 1916]).

³⁶ BOA. DH.ŞFR, 65/ 62, (20 Ş. 1334 [22 Haziran 1916]).

³⁷ BOA. DH.ŞFR, 65/ 64, (20 Ş. 1334 [22 Haziran 1916]).

³⁸ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 9.22.10, lef: 4, 19.11.1916.

muhacir ve mülteci iskânı konusunda hızlı ve pratik kararlar aldığını göstermektedir. Ancak bu karara rağmen, Aralık 1916'da mülteciler Bolu ve Kastamonu taraflarından İzmit ve Adapazarı'na gelmeye devam etmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Bolu ve Kastamonu mülki yetkililerine sert bir yazı göndererek, bu mültecilerin kesinlikle kabul edilmeyeceğini ve geldikleri yerlere geri gönderileceklerini bildirmiştir. Ayrıca, mültecilerin bulundukları yerlerde iskân edilmeleri gerektiği hususuna dikkat edilmesi talimatını vermiştir³⁹. Yani savaş bölgesinden Bolu ve Kastamonu'ya gelen mültecilerin yerlerinde kalması ve bu vilayetlerde iskân edilmesi istenmiştir.

İzmit Sancağı, alınan karar gereği iskân mntıkaları dışında olmasına rağmen, Ocak 1917 başlarında dahi bölgeye hala Trabzon mültecileri gelmeye devam ediyordu. Üstelik Muhacirin İdare-i Umumiyesi Sevkıyat Şubesi'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda Trabzon mültecilerinin yanı sıra diğer mntıklardan da muhacirlerin mutasarrıflık dâhilinde iskân edilmeleri için gönderileceği belirtilmekteydi. İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey, bu duruma karşı çıkarak, 7 Ocak 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgraf ile önceki kararlar doğrultusunda İzmit'e herhangi bir mülteci veya muhacir gönderilmemesini talep etmiştir⁴⁰. Fakat Dâhiliye Nezareti bu talebe rağmen yeniden karar değişikliğine gitmiştir. Nitekim Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından Mazhar Bey'e verilen cevapta, bu mülteci ve muhacirlerin tüm engellemelere rağmen firar ederek İstanbul'a geldikleri ve İstanbul'da iskân edilmelerinin mümkün olmadığı, bu nedenle bu kişilerin yakın bölgelerden İzmit Sancağı ile Hüdavendigâr Vilayeti'ne dağıtılmalarının zorunlu olduğu ifade edilmiştir⁴¹. Böylece İzmit Sancağı'nda yeniden muhacirlerin iskânına başlanmıştır. Ancak çok kısa süreler içinde bu kadar sık karar değişikliği yapılması, devlet mekanizmasının işleyişinde sıkıntılar meydana getirmiştir. Bu durum, savaş koşullarında değişen şartlara karşı devlet adamlarının pragmatik yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Esasında, devlet adamlarının temel amacı, İstanbul'a daha fazla muhacir ve mültecinin gelmesini engellemektir.

1917 yılı başlarından itibaren alınan yeniden iskân kararıyla İzmit Sancağı'nda iskân edilen muhacir ve mülteci sayısını arşiv kayıtlarından takip etmek mümkündür. Ocak 1917 itibarıyla İzmit'teki muhacir ve mülteci sayısı, 224 erkek ve 321 kız yetim ile 302 dul kadından oluşan toplam 847 kişi olarak kayıtlara geçmiştir⁴². Bunun yanı sıra 1917 Mart ve Nisan aylarında Trabzon vilayeti Sürmene, Of ve Hopa kazalarından gelen 500'ü aşkın çocuk ve erkeksiz kadınlardan oluşan bir mülteci grubu, İzmit Sancağı Adapazarı kazasına bağlı Karasu nahiyesine yerleştirilmişti⁴³. Şubat 1917'e ait bir başka arşiv belgesinde ise, İzmit Sancağı dâhilinde yaklaşık 3.000 muhacir ve mültecinin bulunduğu belirtilmektedir⁴⁴. Bu süreçte şehre gelenlerin sayısının sürekli artması sancağın yoğun bir muhacir ve mülteci akınına uğradığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı yetkilileri Mayıs 1917'de aldıkları bir kararla, sadece ellerinde resmi vesikası olan mültecilerin İzmit Sancağı'nda iskân edilebileceğini kararlaştırmıştır. Ancak bu karara rağmen Trabzon'dan ellerinde vesikası olmayan mülteciler, Ağustos 1917'de izinsiz olarak İzmit Sancağı'na gelmişlerdi. Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, İzmit Mutasarrıflığı'na, bu tür

³⁹ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 9.15.8, 03.12.1916; BOA. DH.ŞFR. 70/ 176, (9 S. 1335 [5 Aralık 1916]).

⁴⁰ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 9.20.15, lef: 2, 07.01.1917.

⁴¹ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 9.20.15, lef: 1, 24.01.1917.

⁴² BOA. DH.ŞFR, 542/ 81, (14 Ra. 1335 [8 Ocak 1917]).

⁴³ BCA. Muhasebe, Levazım, Mübayaat, 272.0.0.74/ 66.25.14, lef: 2, 23.04.1918.

⁴⁴ BOA. DH.ŞFR, 546/ 63, (2 Ca. 1335 [24 Şubat 1917]).

mültecilerin geldiklerinde iskân edilmeyip geri dönmelerinin sağlanması yönünde talimat iletmiştir⁴⁵.

Arşiv kayıtlarından, İzmit Sancağı'ndaki 1917 sonları ve 1918 başlarındaki mülteci sayılarına ulaşılabilmektedir. Nitekim Ekim 1917 tarihli bir arşiv belgesinde, İzmit Sancağı'nda 3.646 mültecinin bulunduğu ifade edilmiştir⁴⁶. 1918 Ocak ayı itibariyle İzmit Sancağı'nda Trabzon ahalisinden merkez kazada 3.599, Adapazarı'nda 804, Karamürsel'de 403, Kandıra'da 90 ve Yalova'da 7 mülteci; Erzurum vilayetinden ise merkez kazada 6 mülteci kayıt altına alınmıştır. Diğer vilayetlerden ise sancak dâhilinde mülteci bulunmamaktadır⁴⁷. Konuyla ilgili tespit edilen son arşiv belgelerine göre İzmit Sancağı dâhilinde çoğunluğu Trabzon'dan olmak üzere yaklaşık 5.000 mülteci bulunmaktaydı.

Kafkasya Cephesi'nde 1917 Rus İhtilali sonrası, Osmanlı lehine gelişmeler yaşanmış, bu durumun İzmit'teki muhacir ve mülteciler konusunda da yeni kararların alınmasına vesile olduğunu söylemek gerekir. Aralık 1917'de imzalanan Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri ile Ruslar, işgal ettikleri yerleri tahliye ederken, Türk birlikleri de Şubat 1918'de başlattıkları ileri harekâtla bu yerleri geri almaya başlamıştır. Nisan 1918 sonlarına kadar Trabzon, Erzincan, Erzurum ve hatta Elviye-i Selâse tekrar Türklerin kontrolüne geçmişti. İşgal altındaki yerlerin alınmasıyla birlikte, bu bölgelerden göç edenlerin memleketlerine geri dönmeleri istenmiştir. Bu nedenle Nisan 1918 sonlarında İzmit Sancağı'nda bulunan Trabzon'dan ve diğer bölgelerden gelen mültecilerin geri dönüş süreci de başlatılmıştır. İlk olarak, emlak ve arazi sahibi olan çiftçiler ile tüccarlar, kayık ve motor sahiplerinin gönderilmesi planlanmıştır. Aşair ve İskân Müdüriyeti, İzmit'e en kısa zamanda bir vapur gönderileceğini belirterek, İzmit Mutasarrıflığı'ndan bu şartlara uygun mültecilerin hazır buldurulmasını istemiştir⁴⁸. İzmit Sancağı dâhilinde Trabzonlu mültecilerin yanı sıra, Batum, Kars ve Ardahan'dan gelmiş olan muhacirler de bulunmaktaydı. Bu kişiler, savaş nedeniyle Osmanlıya iltica ederek İzmit Sancağı'na kadar gelmiş ve burada iskân edilmişlerdi. Bu muhacirler, memleketlerine dönmek isteseler de maddi imkânsızlıklar nedeniyle bu dönüşü gerçekleştirememişlerdir. Bu nedenle, Osmanlı hükümeti, bu muhacirlerin de Trabzonlularla birlikte memleketlerine dönmelerine karar vermiştir. İzmit Mutasarrıflığı, Trabzonlular gibi bu muhacirlerin de sevkini sağlamak üzere hazırlıklarını yapacaktır⁴⁹. Böylece, Rus işgali nedeniyle İzmit'te iskân edilen mültecilerin memleketlerine geri dönüş süreci başlatılmıştır.

Ancak, İzmit'teki Trabzon mültecilerinin bir kısmı geri dönmek istememiştir. Bununla birlikte, sancak dâhilinde çok sayıda muhacir ve mültecinin bulunması, özellikle asayiş sorunlarına yol açmaktaydı. Bu nedenle, İzmit mutasarrıflığı bu mültecilerin "*ricalarına bakılmaksızın*" vapur geldiğinde gönderilmeleri için 23 Mayıs'ta Dâhiliye Nezareti'nden izin talep etmiştir⁵⁰. Ayrıca, İzmit Mutasarrıflığı Trabzon mültecilerinin sevkini sağlamak için sancak merkezinde toplama işlemlerine devam etmiş ve haziran ayı başlarında yaklaşık 400 kişilik bir grup oluşturmuştur. Ancak bu mültecilerin iskân ve iâşe ihtiyaçları noktasında sıkıntılar yaşandığı için, sevk işlemlerinin bir an önce gerçekleştirilmesi gerekliydi. Bu nedenle

⁴⁵ BCA. Sevkiyat, 272.0.0.14/ 74.9.6, lef: 1, Ağustos 1917; BCA. Sevkiyat, 272.0.0.14/ 74.9.6, lef: 3, 26.08.1917.

⁴⁶ BOA. DH.ŞFR, 568/ 2, (20 Z. 1335 [7 Ekim 1917]).

⁴⁷ BOA. DH.ŞFR, 576/ 67, (9 R. 1336 [22 Ocak 1918]).

⁴⁸ BOA. DH.ŞFR, 86/ 291, (19 B. 1336 [30 Nisan 1918]).

⁴⁹ BOA. DH.ŞFR, 87/ 79, (28 B. 1336 [9 Mayıs 1918]).

⁵⁰ BOA. DH.ŞFR, 585/ 20, (12 Ş. 1336 [23 Mayıs 1918]).

İzmit Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'nden hemen bir vapurun gönderilmesini talep etmiştir⁵¹.

İzmit Sancağı'nda olduğu gibi diğer batı vilayetlerinden de mülteciler peyder pey memleketlerine dönmeye başlamışlardı. Ancak bu sefer döndükleri memleketlerinde benzer sıkıntıları tecrübe etmişlerdi. Bu sıkıntıların en büyük nedeni, *Vilayat-ı Müstahlasa* olarak adlandırılan işgalden kurtarılan bu vilayetlerin Rus, Ermeni ve Rumlar tarafından büyük ölçüde yakılıp yıkılmasıydı. Bunun yanı sıra, Osmanlı hükümeti de bu vilayetlerdeki iâşe ve mesken durumunu tam olarak tespit edememişti. Bu nedenle, memleketlerine iade edilen mültecilerden kendilerini idare edemeyenler, bu kez daha önce iltica ettikleri yerlere geri dönmeye başlamışlardı. Bu durum, pek çok zayiata neden olmuştur. Bunun üzerine, Osmanlı hükümeti Ağustos 1918'de yeniden bir karar değişikliğine giderek deniz yoluyla memleketlerine doğru yola çıkanlar hariç, mülteci sevkiyatını durdurma kararı almıştır. Bu karar, iskelelerde bekleyen mültecileri de kapsamaktaydı. Ancak, asıl memleketlerinde iâşe, tohumluk gibi yardımlara ihtiyaç duymayacak durumda olan ve yol masraflarını kendi imkânlarıyla karşılayabilecek mali güce sahip mülteciler bu uygulamanın dışında tutulmuştu⁵².

Osmanlı hükümeti, Ekim 1918'de savaş nedeniyle başka mahalle sevk edilen tüm muhacirlerin memleketlerine dönüşlerini daha sistemli hale getirmek amacıyla bir dizi karar almıştır. Bu kararlara göre, her vilayet veya livada geri dönüş talebinde bulunan nüfus ve aile sayısı ile bunların nereli oldukları tespit edilecekti. Ardından, geri dönüş talebinde bulunanların memleketlerine dönüşleri ve iskânlarının mümkün olup olmadığı, ayrıca seyahatlerinin güvenli olup olmadığı belirlenecekti. Bu bilgiler, gidecekleri memleketin idarecilerine ve merkeze iletdikten sonra, bu şahısların memleketlerine gönderilmelerine karar verilecekti. Ayrıca, bu şahısların memleketlerine seyahatlerinde güvenliklerinin sağlanması temin edilecekti. Son olarak, bu hususların tatbik ve icrasında kusur veya eksiklik gösteren memurlar hakkında derhal en şiddetli cezalar uygulanacaktı⁵³.

Osmanlı hükümetini mültecilerin memleketlerine dönüşleri için daha sert tedbirler almaya iten nedenlerden biri de tehcir dolayısıyla sevk edilen Ermenilerin artık memleketlerine geri dönmelerine izin veren kanunların çıkarılmasıydı. Nitekim 1918 Ekim ve Kasım aylarında Adana'da memleketlerine dönmek üzere toplanan Ermenilerden 7 kişi İzmit'e, 3 kişi de Adapazarı'na dönmek için müracaat etmişti⁵⁴. Dâhiliye Nezareti de 26 Ekim'de İzmit Mutasarrıflığı'na bir yazı göndererek, iadelerine karar verilenlerin memleketlerine geldiklerinde mümkünse akrabalarının yanında iskân edilmelerini, bu suretle iskân edilmeleri mümkün değilse asker, memur ve yerli ahali tarafından tahliye edilecek *emakin-i metrukede* iskân edilmeleri talimatını vermişti. Ayrıca, ihtiyaç durumunda bir-iki ailenin bir arada yerleştirilmeleri de göz önünde bulundurulacaktı. Nezaret, muhacirlerin açıkta kalmamasına itina gösterilmesini talep etmişti. Bunun yanı sıra Ermiş⁵⁵ ve Bahçecik darüleytamlarına tahsis edilen *emval-i metrukenin* derhal tahliye edilmesi ve iadesi için Maarif Nezareti'ne de yazı yazılmıştı⁵⁶.

⁵¹ BOA. DH.ŞFR, 586/ 35, (24 Ş. 1336 [4 Haziran 1918]).

⁵² BOA. DH.ŞFR, 90/ 144, (8 Za. 1336 [15 Ağustos 1918]).

⁵³ BOA. DH.ŞFR, 92/ 235, (17 M. 1337 [23 Ekim 1918]).

⁵⁴ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 12.41.15, lef: 2, 14.11.1918.

⁵⁵ Belgelerde Armiş, Armaş, Ermeşe olarak da geçer. Günümüzde Kocaeli Vilayeti'ne bağlı Akmeşe Atatürk mahallesidir.

⁵⁶ BOA. DH.ŞFR, 92/ 267, (20 M. 1337 [26 Ekim 1918]).

I. Dünya Savaşı sırasında İzmit Sancağı'nda iskân edilen Trabzon mültecilerinin memleketlerine geri dönüşleri devam ederken, yukarıda da ifade edildiği üzere tehcir ile İzmit'ten gönderilen Ermenilerin de memleketlerine dönüşleri başlamıştı. Ancak Ekim ayının sonlarında Dâhiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, İzmit Sancağı'nın da dâhil olduğu bölgelerde henüz sevk edilmemiş muhacirlerin bulundukları mahallerde kalmalarına karar vermişti⁵⁷. Bu sırada Ermenilerin de geri dönmeye başlaması, İzmit Sancağı'ndaki durumu daha karmaşık bir hale getirmiş ve yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Makalenin konusu I. Dünya Savaşı ile sınırlı olduğu için bu meselelere burada değinilmeyecektir.

Sonuç itibarıyla, Trabzon ve diğer bölgelerden gelen mültecilerin İzmit Sancağı'na yerleştirilmesi, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı zorlukları ve bu zorluklarla başa çıkma stratejilerini ortaya koymaktadır. Savaş nedeniyle muhacir ve mülteci konumuna düşen nüfusun güvenliği, iâşe ve iskânı gibi sorunlar Osmanlı yönetimini zorlamış; ancak aynı zamanda, bu sorunlara pragmatik çözümler geliştirilmesi gerekliliğini de doğurmuştur. Trabzon'dan göç eden mültecilerin memleketlerine geri dönüş süreçleri ise savaşın sonunda oluşan yeni dengeler ve bölgedeki demografik yapı üzerindeki kalıcı etkiler açısından kritik bir dönem olmuştur.

1.3. Balkan Muhacirleri

İzmit Sancağı, Dünya Savaşı öncesinde Balkan Savaşları ile başlayan süreçte birçok Arnavut ve Boşnak muhacirin iskân yeri olmuştur. Bu muhacirlerden bir kısmı, başka yerlere sevk edilmek üzere geçici olarak İzmit'e gönderilmişti⁵⁸. Ancak, Arnavut ve Boşnak muhacirlerden bazıları, İzmit Sancağı'nda nüfusa kaydolmuş, emlak ve arazi satın alarak burada kalıcı olmayı hedeflemişlerdir. Bu nedenle, bu yolda hareket eden muhacirlerin başka yerlere sevk edilmesinden vazgeçilmiştir. Buna rağmen, memurluk görevinde bulunan fakat tam olarak iskân edilmemiş Arnavut ve Boşnakların durumları belirsizliğini koruyordu. Eylül 1915 sonlarında İzmit Tahrirat Müdürlüğü, bu durumu Dâhiliye Nezareti'ne sormuş, Nezaret ise bu şahısların da sevk edilmeyerek bulundukları yerlerde iskân edilmelerini uygun görmüştür⁵⁹.

Dâhiliye Nezareti, Ekim 1915'te İzmit Sancağı'nda bulunan ve yukarıda bahsedilen kategorinin dışındaki Arnavut ve Boşnak muhacirlerin bir kısmının Sivas vilayeti dâhilinde iskân edilmesine karar vermiştir. Bunun üzerine İzmit Mutasarrıflığı, bu muhacirleri peyderpey Ankara'ya sevk etmeye başlamıştır. Ancak, kışın yaklaşması nedeniyle Dâhiliye Nezareti, bu sevk işlemlerinin durdurulmasını ve muhacirlerin sancak dâhilinde iskân edilmesini emretmişti. İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey, 17 Ekim tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek, bu muhacirlerin ilkbahara kadar geçici olarak mı yoksa kati surette mi sancak dâhilinde iskân edileceklerini sormuştur⁶⁰. Nezaret'ten 26 Ekim'de gelen cevapta ise, Arnavut ve Boşnak muhacirlerin % 10 oranında Türkler arasında dağıtılarak kati surette iskân

⁵⁷ BOA. DH.ŞFR, 92/ 298, (23 M. 1337 [29 Ekim 1918]).

⁵⁸ Bu tarz muhacirlere örnek olarak, I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce, Nisan 1914'te, İzmit'e gelen Nimet Vapuru ile Ankara'da iskân edilmek üzere 23 hane ve 92 kişiden oluşan Arnavut muhacirler, ayrıca Konya'da iskân edilmek üzere 27 hane ve 108 kişiden oluşan Boşnak muhacirler gönderilmiştir. Bkz. BOA. DH.ŞFR, 40/ 88, (30 Ca. 1332 [26 Nisan 1914]).

⁵⁹ BCA. Muhacirin, 272.0.0.12/ 35.6.13, lef: 2, 23.09.1915.

⁶⁰ BCA. Muhacirin, 272.0.0.12/ 35.7.9, lef: 2, 17.10.1915.

edilmeleri yönünde talimat verilmiştir⁶¹. Böylece, ilk aşamada emlak ve arazi satın alarak kalıcı olan muhacirlerin sevkinden vazgeçilmiş, daha sonra memurların sevk edilmesi durdurulmuş ve nihayetinde bu muhacirlerin tamamı sancak dâhilinde iskân edilmiştir.

İzmit Mutasarrıflığı, Kasım 1917 sonlarında Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda kasaba merkezinde iskâna muhtaç Arnavut muhacirin bulunmadığını, mevcut Arnavut muhacirlerin ise daha önce geldiklerini, iş ve güçleriyle meşgul olduklarını belirtmiştir. Mutasarrıflık ayrıca, müracaat eden bütün muhacirlerin iskân edildiğini, bu nedenle misafir olarak kalan muhacir bulunmadığını ifade etmiştir⁶². Dâhiliye Nezareti ise Aralık 1917'de İzmit Mutasarrıflığı'na yeni bir yazı göndererek, Arnavut muhacirlerinin son durumlarını sormuştur. Nezaret, yeni gelecek ve henüz iskân muameleleri yapılmamış olanların, sevk mahalleri ve iskân yerleri belirleninceye kadar İzmit'te misafir olarak tutulması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, bu muhacirlerin iskânlarına kadar yabancı defterlerine kaydedilmelerini ve ellerine *Tezkere-i Osmanî* (kimlik belgesi) verilmesini istemiştir. Dâhiliye Nezareti, son olarak misafir kalan Arnavut muhacirlerin memleketleri ile sayılarının bildirilmesini talep etmiştir⁶³. Nezaretin Arnavut muhacirleri ile ilgili politikaları, 1918 yılında da aynı şekilde devam etmiştir⁶⁴.

I. Dünya Savaşı sırasında İzmit Sancağı'nda bulunan Arnavut ve Boşnak muhacirlerden başka bazı Balkan muhacirleri de çeşitli sorunlar yaşamışlardır. Örneğin, Silistre muhacirlerinden Alis bin Adil, iskân için İzmit'e sevk edilmişken, yetkililer daha sonra onu sebepsiz yere Konya'ya gönderilmişlerdi. Hâlbuki Nezaret, muhacirlerin iskân edildikleri mahallerden başka yerlere sevk edilmemesi yönünde kesin bir karar almıştı. Bu nedenle Alis bin Adil tekrar İzmit'e getirtilerek iskân edilmiş, ancak bu durum, yeni masraflara yol açmıştır. Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti bu tür sıkıntıların tekrarlanmaması için, Eylül 1916'da İzmit Mutasarrıflığı'na bir telgraf göndererek, sancak dâhilinde bulunan muhacirlerin başka bir mahalle gönderilmemesini kesin surette emretmiştir⁶⁵.

Söz konusu Balkan muhacirlerinin iskân işlemleri I. Dünya Savaşı sırasında da devam etmiştir. Nitekim Dâhiliye Nezareti 31 Ekim 1916 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, Kumanova, Üsküp, Manasır ve Hasköy muhacirlerinden olup, iskân edilmeleri için İzmit ve Adapazarı'na sevk olunan 38 kişinin buralarda iskân edilmeleri talimatını vermişti⁶⁶. Benzer bir şekilde, Dedeagaç muhacirlerinden Mehmet Şevki adlı bir kişi, Kasım 1916'de Osmanlı hükümetine başvurarak Balkan Savaşları sırasında emlak ve arazisini terk ederek 4 nüfus olarak İzmit'e geldiklerini, ancak o ana kadar iskân edilmediklerini belirtmiştir. Bunun üzerine yapılan tahkikat neticesinde talebin haklı olduğuna kanaat getiren Dâhiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıflığı'na bir yazı göndererek, adı geçen şahsın İzmit'te iskân edilmesine onay verdiğini bildirmiştir⁶⁷.

⁶¹ BCA. Muhacirin, 272.0.0.12/ 35.7.9, lef: 1, 26.10.1915. Dâhiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin İdaresi de 27 Ekim tarihinde bir karar alarak İzmit'in de dâhil olduğu birçok vilayet ve sancak dâhilindeki İslam muhacirlerin bulundukları mahallerde iskân edilerek başka bir mahallere sevkıyatlarına son verilmesi kararını almıştı. BOA. DH.ŞFR, 57/ 180, (18 Z. 1333 [27 Ekim 1915]).

⁶² BCA. Sevkiyat, 272.0.0.14/ 74.11.26, lef: 1, 26.11.1917.

⁶³ BCA. Sevkiyat, 272.0.0.14/ 74.11.26, lef: 3, 06.12. 1917.

⁶⁴ BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH.SN.THR.), 78/ 44, lef: 2, (30 Ca. 1336 [13 Mart 1918]).

⁶⁵ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 8.11.11, lef: 3, 19.09.1916.

⁶⁶ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 8.13.4, 2.11.1916.

⁶⁷ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 8.13.15, lef: 2, 13.11.1916.

Söz konusu süreçte İzmit Sancağı'na iskân edilen muhacirlerin istatistiklerini arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür. Örneğin o sırada İzmit'e bağlı Geyve kazasına ait Ağustos 1916 tarihli belgeye göre Balkan Savaşları öncesinde ve sonrasında kazaya iskân edilen muhacir⁶⁸ miktarı şu şekildedir:

Erkek	Kadın	Toplam	Hane	Vilayeti	Geldiği Yerdeki		İskân Edildiği Yerdeki		
					Sancağı	Kazası	Sancağı	Kazası	Karyesi
2	3	5	1	Selanik	-	-	İzmit	Geyve	Geyve merkez
1		1	1	Selanik	-	Langaza	İzmit	Geyve	Geyve merkez
49	48	97	28	Selanik	-	Zihne	İzmit	Geyve Akhisar	Akhisar kasabası
6	4	10	3	Selanik	-	Siroz	İzmit	Geyve	Geyve
1	-	1	1	Selanik	-	Ralada	İzmit	Geyve	Geyve
13	14	27	8	Manastır	-	Filorine	İzmit	Geyve	Geyve
15	13	28	6	-	Gümülcine	Eğridere	İzmit	Geyve	Geyve
56	52	108	33	Kosova	Seniçe	Yenipazar	İzmit	Geyve	Geyve
8	8	16	3	Üsküp	-	-	İzmit	Geyve	Geyve
151	142	293	84		Toplam				

Tablo 1: Geyve kazasında iskân edilen Balkan muhacirleri⁶⁹

Geyve kazasına iskân edilen Balkan muhacirlerinin dağılımını gösteren bu tabloya göre, kazaya Selanik, Manastır, Kosova ve Üsküp gibi Balkan vilayetlerinden toplam 293 kişiden oluşan ve 84 hane iskân edilmiştir. Bunlardan Kosova Seniçe Yenipazar'dan gelen 33 hanede 108 muhacir Boşnak diğerleri ise Türk'tür⁷⁰. Selanik Vilayeti, özellikle Zihne kazasından gelen 97 kişi ve 28 hane ile en büyük grubu oluşturmaktadır. Diğer vilayetlerden gelen daha küçük gruplar da Geyve kazasında yerleştirilmiştir. Bu tablo, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki demografik yapısını değiştiren zorunlu göç hareketlerinin bir yansımasıdır. Sadece bu tablodaki verilerden hareketle Geyve gibi stratejik bir yerleşim birine yapılan bu iskânların, bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını değiştirdiğini söylemek mümkündür.

2. Muhacir ve Mültecilere Yapılan Yardımlar

I. Dünya Savaşı sırasında, İzmit Sancağı dâhilindeki muhacirlere merkezî hükümet ve mahalli idarelerce çeşitli yardımlar yapılmıştır. Bu yardımların savaş başladıktan yaklaşık bir yıl sonra, Ekim 1915'ten itibaren daha sistemli bir hale geldiği görülmektedir. Meselâ, İzmit Mutasarrıflığı, Balkan Savaşları sırasında İzmit'e getirilen ve kimsesiz kalan muhacir çocukların sefaletten kurtarılması ve eğitimlerinin sağlanması amacıyla sancak dâhilindeki metruk binalardan birini yetimhane haline dönüştürmüştür. Bu yetimhanenin kuruluş ve devamlılık masrafları için gerekli para ise, Dâhiliye Nezareti'ne yapılan başvuru sonucunda Muhacirin Müdüriyeti'nden sağlanmıştır⁷¹. Öte yandan muhacirler iskân edildikçe, yardım talepleri de artmaya başlamıştı. Ermenilerin tahliye ettiği Bahçecik, Müslüman muhacirlerin iskân edildiği yerler arasındaydı. Ancak bu bölgeye yerleştirilen muhacirlere tohumluk zahire verilmemişti. Bunun üzerine 24 Aralık 1915'te bu muhacirler adına Muhtar İsmail, diğer muhacirlere sağlandığı gibi kendilerine de tohumluk ve yemeklik zahire verilmesi talebiyle

⁶⁸ BCA. İhsaiyat, 272.0.0.65/ 6.1.5, lef: 2, 21.08.1916.

⁶⁹ BCA. İhsaiyat, 272.0.0.65/ 6.1.5, lef: 3 (t.y.).

⁷⁰ BCA. İhsaiyat, 272.0.0.65/ 6.1.5, lef: 3.

⁷¹ BOA. DH.SN.THR, 70/ 5, lef: 2, (2 Z. 1333 [11 Ekim 1915]).

Dâhiliye Nezareti'ne başvurmuştur⁷². Nezaret, 3 gün sonra İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, Bahçecik'teki muhacirlere talimat dairesinde ve ihtiyaçları nispetinde tohumluk zahire verilmesi gerektiğini belirtmiştir⁷³. Savaşın zorlu koşullarına rağmen, Bahçecik muhacirlerinin ihtiyaçlarına 3 gün gibi kısa bir sürede cevap verilmesi, devletin bu tür durumlara gösterdiği hızlı tepkiyi göstermesi bakımından dikkat çekici bir durumdur.

Nisan 1916'da bu kez Yalova muhacirleri İstanbul Muhacirin Müdüriyeti'ne başvurarak kendilerine buğday, arpa, patates ve mısır tohumları verilmediğini belirtmiş ve *"nefeslerimiz boş kaldı, şu günlerde tohumluk mısır verilmeyecek olursa açlığa mahkûm kalacağız, merhamet eyleriz"* sözleriyle yardım talep etmişlerdir⁷⁴. Yalova muhacirleri gibi Adapazarı muhacirleri de yardıma muhtaç durumdaydı. Bunun üzerine Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, 1916 Mayıs ayı başlarında Adapazarı'ndaki bir banka şubesi aracılığıyla, muhacirlere tohum alınması ve diğer masraflar için 4.000 lira göndermiştir⁷⁵. Gönderilen paranın 1.000 lirasının, Suriye'den Adapazarı'na sevk olunan ailelerin masraflarına, 3.000 lirasının ise sancağın acil ihtiyaçlarına harcanması talimatı verilmişti. Söz konusu 1.000 liranın 55.000 kuruşu, muhacirler için tohum alımına harcanmıştır⁷⁶.

İzmit Sancağı'nda mevcut muhacirlerin iâşe sorunları henüz tam anlamıyla çözülememişken, sancağa yeni muhacirlerin gelmesi durumu daha müşkül bir hale getirmiştir. Nitekim Haziran 1916'da Trabzon'un Of kazasından İzmit'e yeni bir muhacir grubu ulaşmıştı. Bu muhacirlerden bir kısmı ise Karasu nahiyesinin Sinanoğlu köyüne yerleşmişti. 9 hane ve 66 nüfustan oluşan bu muhacir grup, iskân edilmiş olmalarına rağmen iâşe konusunda herhangi bir gelişme kaydedilmemiş, ne mahsul ekebilmiş ne ürün elde edebilmişlerdir. Bu muhacirlerin lideri konumundaki Rıdvan Ağa 19 Kasım 1916 tarihinde Adapazarı Kaymakamlığı'na başvurarak diğer muhacirlere sağlandığı gibi kendilerine de iâşelerinin temin edilmesini talep etmiştir⁷⁷. Aynı gün Rıdvan Ağa, başka bir dilekçe ile kendisinin de Adapazarı merkezinde Garip Mahallesi'nde iskân edildiğini, Adapazarı'na yerleşmeyi düşündüğünü ve ziraat yapabilmek için ihtiyaç duyduğu tohum ile arazinin verilmesini istemiştir⁷⁸. Dâhiliye Nezareti de Şubat 1917'de İzmit Mutasarrıflığı'na bir yazı göndererek Rıdvan Ağa ve diğer Of muhacirlerinin taleplerinin yerine getirilmesi gerektiğini belirtmiştir⁷⁹.

Türk-Müslüman muhacir ve mültecilerin yerleştirildiği yerlerden biri de Ermenilerin tahliye ettiği İzmit'in Ermişe nahiyesiydi. Ermenilerden kalan binalardan biri darüleytam olarak tahsis edilmişti. Buradaki yetim öğrenciler, 2.000 dönüm araziye ekime hazır hale getirmişlerdi. Ancak bu arazinin ekilmesi için 25.000 kıyye kadar tohumluk buğdaya ihtiyaç duyulmaktaydı. İzmit Mutasarrıflığı bu miktarda buğdayın verilmesine onay vermemişti. O sırada Adapazarı'nda bulunan Mülkiye Müfettişi Emin Bey, 12 Aralık 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, yetimlerin emeklerinin boşa gitmemesi için havanın müsait olduğu iki-üç gün içinde bu tohumun gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir⁸⁰. Dâhiliye

⁷² BCA. İskân, 272.0.0.11/ 7.5.2, lef: 2, 24.12.1915.

⁷³ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 7.5.2, lef: 1, 27.12.1915.

⁷⁴ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.4.7, lef: 2, 21.04. 1916.

⁷⁵ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.4.7, lef: 1, 03.05.1916.

⁷⁶ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.5.10, lef: 1, 26.06.1916.

⁷⁷ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 9.22.10, lef: 4, 19.11.1916.

⁷⁸ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 9.22.10, lef: 3, 19.11.1916.

⁷⁹ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 9.22.10, lef: 1, 17.02.1917.

⁸⁰ BOA. DH.İ.UM.EK, 27/ 10, lef: 3, (16 S. 1335 [12 Aralık 1916]).

Nezaretî bu meseleyi Ticaret ve Ziraat Nezaretî'ne havale etmiş ve tohum meselesini Ankara Haymana'dan gelecek buğdayla çözmeyi planlamışlardı. Bu amaçla 5 vagon buğdayın Haymana'dan gönderilmesi düşünülmüş, hatta bir vagon yola dahi çıkmıştır. Hatta Ermişe yetimhanesi arazilerinin ekimi için de bir vagon tohumluk buğday verilmesi planlanmıştır⁸¹.

Haymana'dan İzmit muhacirleri ve mültecileri için tohumluk buğdayın getirilme süreci, 1916 yılı Şubat ayına kadar uzanmaktadır. Başlangıçta, bu tohumluk buğdayın Konya Vilayeti'nden temin edilmesi planlanmıştı. Bu çerçevede İzmit Mutasarrıflığı, muhacirlerin tohumluk buğday ihtiyacı için Konya Vilayeti ile irtibat halindeydi. Şubat 1916'da Konya Vilayeti, buğdayın kilesini 44 paraya vereceğini İzmit Mutasarrıflığına bildirmişti. İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey ise Dâhiliye Nezaretî'nden, bu buğdayın vagon temin edilerek Konya Vilayeti'nden İzmit'e gönderilmesini istemişti⁸². Nezaret de bu doğrultuda Konya Vilayeti'ne yazı göndermiştir⁸³. Ancak, Ekim 1916 gelindiğinde bile İzmit'e ne Ankara'dan ne de Konya'dan tohumluk buğday ulaşmıştı. Bunun üzerine Mutasarrıf Mazhar Bey önce 11 Ekim'de Dâhiliye Nezaretî'ne bir telgraf göndererek, İzmit'in mahsulâtının iaseye yeterli olmadığı gibi tohumluğa da elverişli olmadığını vurgulamış ve muhacirlerin ihtiyaçları için Konya'dan beş vagon tohumluk buğdayın acilen gönderilmesini talep etmiştir. Bu beş vagon buğdayın 1'er vagonu Adapazarı-Geyve ve Yalova-Karamürsel'e, 3 vagonu ise İzmit'e ait olacaktı⁸⁴. Ancak Nezaret ilk yazışmaların ardından aylar geçmesine rağmen İzmit Mutasarrıflığına bu buğdayın Konya gibi uzak yerlerden değil, daha yakın bir bölgeden temin edilmesini önermekteydi⁸⁵. Bu noktada tohumluk buğdayın Konya'dan değil Ankara'dan getirilmesi gündeme gelmiştir.

Mazhar Bey, 14 Ekim'de Nezaret'e bir telgraf daha göndererek, ziraat mevsiminin geldiğini ve muhacirlere tohumluk buğdayın acilen Ankara veya Konya'dan getirilip dağıtılmadığı takdirde, ziraat yapmalarının mümkün olmayacağını belirtmiştir. Mazhar Bey, son bir uyarı olarak buğdayın artık bir an önce gönderilmesini istemiştir⁸⁶. Dâhiliye Nezaretî, Ticaret ve Ziraat Nezaretî ile yazışarak muhacirler için gerekli tohumluk buğday meselesini çözmeye çalışmıştır⁸⁷. Sonunda buğdayın Ankara'dan getirilmesine karar verilmiştir. Bu karar uyarınca Adapazarı ve Geyve'ye 1'er, İzmit'e ise 3 olmak üzere toplam 5 vagon tohumluk buğday Ankara'dan satın alınarak gönderilecekti. Ancak bu planda Yalova ve Karamürsel listeden çıkarılmış oluyordu. Bu beş vagon zahirenin bedelleriyle nakliye masraflarına karşılık gelen 175.000 kuruşluk havalename ise 30 Ekim'de Ankara Vilayetine gönderilmiştir⁸⁸.

Aralık 1916'ya gelindiğinde, beklenen 5 vagon tohumluk buğday henüz İzmit Sancağı'na ulaşmamıştı. Üstelik genel iase durumuna ait zahire, sancağın yemeklik ihtiyacını bile karşılayamıyordu. İzmit merkez kazası dâhilindeki muhacirin için 5.000 kilogram buğday ayrılmıştı, ancak diğer muhacir ve mülteciler hala 5 vagon tohumluk buğdayı beklenmekteydi⁸⁹. Dâhiliye Nezaretî 4 Aralık 1916'da tekrar Ticaret ve Ziraat Nezaretî'ne yazı yazarak bu sorunun acilen çözülmesini talep etmiştir⁹⁰. Nihayet, Aralık 1916'nın sonlarında,

⁸¹ BOA. DH.İ.UM.EK, 27/ 10, lef: 2, (24 Ra. 1335 [18 Ocak 1917]).

⁸² BCA. Muhacirin, 272.0.0.12/ 36.10.6, lef: 3, 12.02.1916.

⁸³ BCA. Muhacirin, 272.0.0.12/ 36.10.6, lef: 1, 17.02.1916.

⁸⁴ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.8.4, lef: 2, 11.10.1916.

⁸⁵ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.8.4, lef: 3, 14.10.1916.

⁸⁶ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.8.4, lef: 1, 14.10. 1916.

⁸⁷ BOA. DH.İ.UM.EK, 26/ 94, lef: 9, (18 M. 1335 [14 Kasım 1916]).

⁸⁸ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.9.4, 15.11.1916.

⁸⁹ BOA. DH.İ.UM.EK, 105/ 52, lef: 1, (S. 1335 [Aralık 1916]).

⁹⁰ BOA. DH.İ.UM.EK, 26/ 94, lef: 1, (8 S. 1335 [4 Aralık 1916]).

İzmit, Adapazarı ve Geyve kazalarındaki muhacirler için Ankara Vilayeti dâhilindeki Haymana kazasından 5 vagon tohumluk buğday satın alınmıştır⁹¹. 1917 Ocak ayı itibarıyla, bu 5 vagon dan ilki Haymana kazasından sevk edilmiştir. Diğer vagonların da peyderpey gönderileceği Haymana Kaymakamlığı tarafından bildirilmiştir⁹². Böylece, 1916 yılı başlarında talep edilen tohumluk buğday, ancak 1917 başlarında kısmen karşılanabilmişti.

Osmanlı yetkilileri, Aralık 1916'nın sonlarında İzmit Sancağı dâhilindeki mültecilerden ziraat konusunda istifade edilmesini gündemlerine almışlardı. Bu mültecilerin gerekli çift hayvanat ile ziraat alet ve edevatın İzmit Mutasarrıflığı tarafından satın alınarak kendilerine verilmesi planlanmıştır. Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, 27 Aralık 1916 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, daha önce yeterli miktarda tahsisatın gönderildiğini belirtmiş ve buna göre hızlı bir şekilde mültecilerin ihtiyaçlarının giderilmesini istemiştir⁹³.

İzmit Mutasarrıflığı liva dâhilinde iskân edilen Rum muhacirleri için de Osmanlı yetkililerinin yardımına başvurmuştur. Mutasarrıf Mazhar Bey, 21 Kasım 1915 tarihinde Nezaret'ten Rum muhacirleri için tedarik edilecek tohumluk, çift hayvanları ve diğer tayinat için kullanılmak üzere 400 bin kuruşluk havalenamenin gönderilmesini talep etmiştir⁹⁴. Bu bağlamda Ertuğrul Sancağı'ndan İzmit'e gelen muhacirlerin aç bırakılmaması için muhacir tahsisatından iskân ve iâşelerinin sağlanması yönünde 4 Mart 1916'da Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Mutasarrıf Mazhar Bey'e talimat verilmiştir⁹⁵. Bunun yanı sıra, Mayıs 1916'da İzmit Sancağı'nda Adapazarı ve Geyve kazaları ile diğer bölgelere sevk edilecek yaklaşık 2.000 nüfus Rum muhaciri bulunmaktaydı. İzmit Mutasarrıfı Mahzar Bey, 31 Mayıs'ta Dâhiliye Nezareti'nden bu muhacirler için 300.000 kuruşluk havalenamenin acilen gönderilmesini talep etmiştir⁹⁶. Dâhiliye Nezareti de bu havale nameyi 5 Haziran 1916'da göndermiştir⁹⁷.

I. Dünya Savaşı'ndan önce iskân edilen bazı muhacirlere, savaş yıllarında da yardım edilmiştir. Balkan Savaşları sırasında Yanya muhacirlerinden bir kısmı İzmit'te iskân edilmişti. Fakat bu muhacirler geçim sıkıntısı çektiklerinden, Musa Kazım ve dokuz arkadaşı Mayıs 1916'da Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak, kendilerine uygun miktar emlak ve arazi verilmesini talep etmişlerdi⁹⁸. Nezaret, bu talebi değerlendirerek Muhacirin Müdüriyeti aracılığıyla İzmit Mutasarrıfından bu muhacirlere de emsali gibi arazi verilmesini istemiştir⁹⁹. İzmit Mutasarrıflığı, 13 Eylül 1916 tarihinde bağlı kazalara bir yazı göndererek, iskân edilmiş ve henüz arazi verilmemiş olan muhacirlere, Muhacirin Nizamnamesi hükümlerine göre arazi tahsis edilmesini ve bu şekilde iskânlarının sağlanmasını talimatını vermiştir¹⁰⁰.

İzmit Sancağı'nda, muhacirlere ayrılan tahsisattan Ermeni, Rum ve Arap ailelerinin iâşe ve iskân masrafları da karşılanmaktaydı. Fakat Mart 1917 tarihinden itibaren İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen bir telgraf ile muhacirin tahsisatının artık sadece mülteciler ile muhacirlere hasredilmesi istenmişti. Osmanlı hükümeti, Ermeni, Rum ve Arap ailelerini de

⁹¹ BOA. DH.İ.UM.EK, 26/ 94, lef: 7, (28 S. 1335 [24 Aralık 1916]).

⁹² BOA. DH.İ.UM.EK, 27/ 10, lef: 5, (3 R. 1335 [27 Ocak 1917]).

⁹³ BOA. DH.İ.UM.EK, 26/ 29, lef: 1, (2 Ra. 1335 [27 Aralık 1916]).

⁹⁴ BOA. DH.ŞFR, 498/ 48, (13 M. 1334 [21 Kasım 1915]).

⁹⁵ BOA. DH.ŞFR, 61/ 174, (28 R. 1334 [4 Mart 1916]).

⁹⁶ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.6.4, lef: 1, 31.05. 1916.

⁹⁷ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.6.4, lef: 2, 01.07.1916.

⁹⁸ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 8.7.5, lef: 2, 16.05.1916.

⁹⁹ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 8.7.5, lef: 3, 23.05.1916.

¹⁰⁰ BOA. DH.İ.UM.EK, 20/ 44, lef: 5, (15 Za. 1334 [13 Eylül 1916]).

unutmamış; muhacirlere ayrılan tahsisatın dışında, 1 Mayıs 1917 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na 2.000 lira havale etmiştir¹⁰¹.

Ekim 1917 geldiğinde İzmit Livası dâhilinde iskân edilmiş muhacir ve mültecilerin kışlık tohumluk sıkıntısı yeniden ortaya çıkmıştır¹⁰². İzmit Sancağı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından tespit edilen kazalara göre muhacir ve mültecilerin ihtiyacı olan tohumluk buğday ve arpanın miktarı şu şekildedir:

<i>Kaza</i>	<i>Cins Buğday</i>	<i>Cins Arpa</i>
Merkez	40.000	15.000
Yalova	19.000	10.500
Adapazarı	15.000	15.000
Karamürsel	10.000	-
Geyve	10.000	2.000
Kandıra	1.800	1.000
Toplam	95.800	43.500

Tablo 2: İzmit Sancağı'nda muhacir ve mültecilerin ihtiyacı olan tohumluk miktarı¹⁰³

Bu tablo, İzmit Sancağı'na bağlı kazalardaki muhacir ve mültecilerin kışlık tohumluk ihtiyaçlarını göstermektedir. Tabloda, her bir kaza için ihtiyaç duyulan buğday ve arpa miktarları belirtilmiştir. Merkez kazası, 40.000 kilogram buğday ve 15.000 kilogram arpa ile en yüksek tohumluk ihtiyacına sahip görünmektedir. Yalova ve Adapazarı kazaları da sırasıyla 19.000 ve 15.000 kilogram buğday, 10.500 ve 15.000 kilogram arpa ihtiyaçlarıyla önemli bir yer tutmaktadır. Karamürsel ve Geyve kazalarının ihtiyacı nispeten daha düşüktür; Karamürsel'in 10.000 kilogram buğday, Geyve'nin ise 10.000 kilogram buğday ve 2.000 kilogram arpa ihtiyacı bulunmaktadır. Kandıra kazası ise 1.800 kilogram buğday ve 1.000 kilogram arpa ihtiyacı ile en düşük tohumluk talebine sahiptir. Toplamda, sancağın ihtiyaçları 95.800 kilogram buğday ve 43.500 kilogram arpa olarak hesaplanmıştır. Bu veriler, bölgedeki tarım faaliyetlerinin sürdürülmesi için gerekli olan destek miktarını ortaya koymakta ve buğdayın, sancağın temel ihtiyaç maddesi olarak öne çıktığını göstermektedir. İzmit Livası'nda muhacir ve mültecilere kışlık tohumluğu için tespit edilen 43.500 kilo arpa ve 95.800 kilo buğdayın tedariki için Dâhiliye Nezaretine yazılmış¹⁰⁴, Nezaret de Ticaret ve Ziraat Nezaretine durumu bildirmişti¹⁰⁵.

Muhacir ve mültecilere yapılan yardımlardan biri de günlük ekmek tayinatıydı. Ancak verilen ekmeğin miktarında zaman içerisinde değişiklikler olmuştur. Nitekim Muhacirler Nizamnamesi'nin iaşeye dair maddesine göre büyük muhacirlere birer kıyye, küçüklere ise yarımşar kıyye ekmek veya bunun bedelinin verilmesi gerekmektedir. Ancak, İzmit Livası'na savaş sırasında “*Vilayât-ı Şarkıyye*”den zorunlu olarak göç eden mülteciler için büyüklerine üçer kuruş, küçüklerine ise altmışar para verilmesi hususunda bir talimatname yayınlanmıştır. Ayrıca, savaş koşulları nedeniyle hükümet tarafından dâhili seyahat gereği tehcir edilen gayrimüslim cemaat fertlerine de 5 Temmuz 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nce

¹⁰¹ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 65.15.9, lef: 1, 02.05.1917.

¹⁰² BCA. İskân, 272.0.0.11/ 11.31.8, lef: 3, 09.09.1917.

¹⁰³ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 11.31.8, lef: 4, (t.y.).

¹⁰⁴ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 11.31.8, lef: 3.

¹⁰⁵ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 11.31.8, 18.09.1917.

mülteciler gibi iaşelerinin sağlanması yönünde bir karar alınmıştır. 11 Kasım 1917 tarihli Nezaretin tamiminde ise, muhacir ve mültecilere hububat veya ekmek verilmesi suretiyle hayatlarının temini emredilmişti. İzmit Mutasarrıflığı, muhacir ve mülteciler ile tehcir edilmiş olan gayrimüslim cemaat fertlerine, büyüklerine üçer kuruş, küçüklerine ise altmışar para yevmiye vererek iaşelerini sağlama yolunu tercih etmiştir. İzmit Muhacirin Müdüriyeti, iaşe meselesinde bir ahenk oluşturmak ve ileride bir teftişe maruz kalmamak için ne suretle hareket edilmesi gerektiğini 17 Aralık 1917 tarihinde Aşair ve Muhacirin Genel Müdüriyeti'nden sormuştur¹⁰⁶. Gelen cevaba göre, gerek muhacir ve mültecilere, gerekse nakledilmiş olan gayrimüslimlerden muhtaç olanlara aldıkları yevmiyelere karşılık olarak ekmek veya hububat verilmesi gerektiği belirtilmiştir¹⁰⁷.

Yukarıda ifade edildiği üzere İzmit Sancağı Adapazarı kazasına bağlı Karasu nahiyesine, Trabzon vilayetindeki Sürmene, Of ve Hopa kazalarından gelen mülteciler yerleştirilmişti. Bu mültecilerden Hacı Yakup Oğlu Hamit ve Hopalı Ahmet Oğlu Ali adlı iki kişi, 23 Nisan 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe vererek, bir seneden beri Adapazarı'na bağlı Karasu nahiyesinde 500 nüfusu aşan, çocuk ve erkeksiz kadından oluşan mülteciler olduklarını belirtmişlerdir. Dilekçede, bu mültecilerin erkeklerinin askerde "*vatan uğrunda canların feda etmekte*" oldukları ve o ana kadar ne para ne de herhangi bir yiyecek almadıkları ifade edilmiştir. Açlık ve sefalet içinde olduklarını dile getiren bu mülteciler, etraflarındaki diğer kazalardaki mültecilere sağlanan yardımlar gibi kendilerine de Karasu nahiyesinden düzenli olarak para ile düzenli olarak iaşeden mısır verilmesini talep etmişlerdir¹⁰⁸. Dâhiliye Nezareti, bu dilekçeyi aldıktan altı gün sonra İzmit Mutasarrıflığı'na bir yazı göndererek bu mültecilerin iaşelerinin düzenli olarak verilmesini istemişti¹⁰⁹.

Daha önce verilen emir gereği muhacir ve mültecilerden muhtaç olanlara aldıkları yevmiyelere karşılık olarak ekmek veya hububat verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Temmuz 1918'de İzmit Muhacirin Müdüriyeti yeni bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Çünkü iaşeden alınan buğdayın kilosu 10, mısır ve arpanın kilosu ise 8,5 kuruş olmuştu. Bu durumda her bir nüfusa yevmiye olarak buğdayın 3 kuruş ve mısırla arpanın ise 100 para olması anlamında gelmekteydi. Ancak bu nakden verilen yevmiye miktarını büyük ölçüde aşmaktaydı. İzmit Muhacirin Müdüriyeti bu durumu 4 Temmuz 1918'de Aşair ve Muhacirin Umum Müdüriyeti'ne sormuştu¹¹⁰. Gelen cevapta, nakden yevmiye verilmesinden vazgeçilmesi ve muhacir ve mültecilere genel iaşeden dağıtılan oranda ekmek veya erzak verilmesi gerektiği, bu giderlerin iaşe maddesi için gönderilen tahsisattan karşılanması gerektiği belirtilmiştir¹¹¹.

İzmit Sancağı dâhilindeki muhacir ve mültecilerin iskân, barınma ve yiyecek ihtiyaçlarının yanı sıra, giyecek ihtiyaçları için de Osmanlı yetkilileri harekete geçmiş ve bir şartname hazırlamıştı. Bu şartnameye göre, İzmit mültecilerinin giydirilmesi için 9.000 arşın basma satın alınmış, ancak bu miktar yeterli gelmemiştir. İzmit Mutasarrıflığı'nın Şubat 1917'deki talebi üzerine¹¹², Dâhiliye Nezareti 3.000 arşın basma daha satın alınmasına izin vermiştir¹¹³.

¹⁰⁶ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 12.35.11, lef: 2, 17.12.1917.

¹⁰⁷ BCA. İskân, 272.0.0.11/ 12.35.11, lef: 1, 03.01.1918.

¹⁰⁸ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 66.25.14, lef: 2, 23.04.1918.

¹⁰⁹ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 66.25.14, lef: 3, 29.04.1918.

¹¹⁰ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 67.29.12, lef: 1, 04.07.1918.

¹¹¹ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 67.29.12, lef: 2, 15.07.1918.

¹¹² BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.12.10, lef: 1, 25.02.1917.

¹¹³ BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat, 272.0.0.74/ 64.12.10, lef: 2, 27.02.1917.

Görüldüğü üzere Osmanlı hükümetini, kış aylarında muhacir ve mültecilerin giydirilmesi hususıyla da mümkün mertebe ilgilenmeye çalışmıştır.

I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti, İzmit Sancağı'ndaki muhacir ve mültecilere yönelik olarak çeşitli yardımlar sağlamaya çalışmıştır. Bu yardımlar, özellikle savaşın getirdiği zorluklar ve artan nüfus hareketleri karşısında, zamanla daha sistematik bir hale gelmiştir. Devlet, yiyecek, giyecek ve barınma gibi temel ihtiyaçların karşılanması için merkezi ve yerel düzeyde yoğun çaba sarf etmiştir. Bununla birlikte, savaşın zorlu koşulları ve kaynakların sınırlılığı, bu yardımların yeterliliğini zaman zaman sorgulanır hale getirmiştir. Yine de Osmanlı hükümeti, mültecilerin hayatta kalmasını sağlamak ve yaşam koşullarını iyileştirmek adına elindeki imkânları seferber etmiştir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, ekonomik ve demografik yapısında derin ve kalıcı izler bırakan büyük bir kriz dönemidir. Bu kriz, yalnızca savaş meydanlarında yaşanan çatışmalarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda savaşın yol açtığı göç ve nüfus hareketleri gibi insani krizlerle de kendini göstermiştir. Bu bağlamda, İzmit Sancağı, savaş sırasında ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bu sorunların çözümü için önemli bir merkez haline gelmiştir. İzmit Sancağı, savaşın getirdiği kaotik ortamda, Osmanlı hükümetinin muhacir ve mültecilerin iskânı için gösterdiği çabaların yoğunlaştığı bir bölge olmuştur. Ermenilerin tehciri ile boşalan köyler, özellikle Türk-Müslüman muhacirlerin yerleştirildiği alanlar haline gelmiş, ancak bir süre sonra gayrimüslim muhacirler de sancak dâhilinde iskân edilmişlerdi. Bu dönemde, Osmanlı hükümeti bir yandan aşiretleri yerleşik hayata geçirmeye çalışırken, diğer yandan yerinden edilen mültecilerin güvenliğini ve temel ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Ancak, savaş şartlarında iskân süreci doğal olarak sorunsuz ilerlememiştir. Muhacirlerin, akrabalarının bulunduğu yerlere gitme eğiliminde olmaları, iskân sürecinde düzensizliklere yol açmış, bu durum Dâhiliye Nezareti'nin daha sıkı tedbirler almasını zorunlu kılmıştır. Yine de bu tedbirler, uygulamada her zaman istenilen sonucu vermemiş ve yerleştirme sürecinde zaman zaman gecikmeler yaşanmıştır. Savaşın sonlarına doğru, İzmit Sancağı'nda demografik yapı daha da karmaşık hale gelmiştir. Trabzon'dan gelen mültecilerin memleketlerine geri dönmeye başlaması ve Ermenilerin geri dönüş süreçleri, sancağın sosyal dokusunu yeniden şekillendirmiştir. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin savaşın sonundaki yeni dengelerle nasıl başa çıkmak zorunda kaldığını ve bu zorlukların bölgedeki kalıcı etkilerini göstermektedir.

Osmanlı hükümeti, savaşın getirdiği zorluklar karşısında, muhacir ve mültecilere yönelik yiyecek, giyecek ve barınma gibi temel ihtiyaçların karşılanması için merkezi ve yerel düzeyde yoğun çaba sarf etmiştir. Merkezi hükümet, yerel yönetimlerle iş birliği yaparak, mültecilere düzenli yiyecek teminini sağlamaya çalışmış, özellikle kış aylarında bu konuda ek tedbirler almıştır. Ancak, kaynakların sınırlı olması, bu yardımların her zaman yeterli düzeyde olmasını engellemiş, zaman zaman yiyecek temininde ciddi aksaklıklar yaşanmıştır. Mültecilere güvenli ve kalıcı barınma imkânlarının sağlanması, savaş süresince hükümetin karşılaştığı en büyük zorluklardan biri olmuştur. Ancak, savaş koşulları ve kısıtlı kaynaklar, bu yardımların yeterliliğini sorgulanır hale getirmiştir. Özellikle kış aylarında gıda ve giyecek temininde ciddi zorluklar yaşanmış, bu da savaşın insani boyutunun ne kadar büyük olduğunu gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak, İzmit Sancağı'ndaki iskân faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı sırasında karşı karşıya kaldığı insani krizlerin yönetiminde ne denli zorlandığını ortaya

koymaktadır. Bu dönemde yaşananlar, sadece Osmanlı Devleti'nin değil, aynı zamanda savaşın doğrudan etkisi altında kalan toplulukların da büyük bir dayanıklılık sergilemek zorunda kaldığını göstermektedir. İzmit Sancağı'nda gerçekleştirilen iskân faaliyetleri, savaşın sadece cephelerde değil, cephe gerisinde de büyük bir mücadele gerektirdiğini, bu mücadelenin bir devletin kriz yönetme kapasitesinin önemli bir göstergesi olduğunu ve Osmanlı toplumunun bu zorluklar karşısında nasıl bir dayanışma sergilediğini gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

1. Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)
DH.EUM.SSM (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi)
DH.İ.UM.EK. (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekleri)
DH.MB.HPS. (Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti)
DH.SN.THR. (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı)
DH.ŞFR. (Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi)
DH.UMVM. (Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı)
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)
BCA. İhsaniyat
BCA. İskân
BCA. Muhacirin
BCA. Muhasebe, Levazim, Mübayaat
BCA. Sevkiyat

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

Aksoy, Volkan. "Birinci Dünya Savaşı'nda 'Göç'ün Acılarına Tanıklık Eden Şehir: Giresun." *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4, no. 5 (2018): 83–101.

Çaykırın, Güzin. "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'un İşgali ve Müslüman Mültecilerin Durumu." *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 19, no. 33 (2021): 123–150.

Efe, Haydar. "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Yaşanan Göçler ve Etkileri." *Sosyal Bilimler Metinleri* 2018, no. 1 (2018): 16–27.

Eren, Ahmet Cevat. *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*. İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966.

İpek, Nedim. "Kocaeli'de Göç ve İskân", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. III, 1255-1267. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.

İpek, Nedim. "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)." *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 6, no. 1 (1991): 101–138.

İpek, Nedim "Sakarya'ya Türk Göçleri", *Sakarya İli Tarihi*, C. I, 633-660. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.

İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

İpek, Nedim. "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler." *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 12, no. 1 (1999): 167–254.

Karpat, Kemal H.. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

- Karpat, Kemal H.. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kaya, Mevlüt. "I. Dünya Savaşı'nda Eynesil Yöresinde Rus İşgalinin Anılara Yansımaları." *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2, no. 3 (2018): 47–68.
- Kodaman, Bayram ve Nedim İpek. "Balkanlar, Girit ve Kafkaslarda Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1878-1912)." *Erdem* 12, no. 35 (2000): 377–417.
- Mahmut Bi. "XIX. Yüzyılda Kocaeli Vilayetine İskân Edilen Kafkas Göçmenleri", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. III, 1313-1359. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- Narınç, Ökkeş. "Birinci Dünya Savaşında Tekfurdağ Sancağına Yapılan Göçler." *Humanitas-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 16 (2020): 299–311.
- Özdemir, Mustafa. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*. Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.
- Polatel, Oğuz. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağına Göçler ve Göçmenlerin İskânı, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Tekir, Süleyman. "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, no. 32 (2016): 43–65.
- Ulugün, F. Yavuz. "Kocaeli'de Tarihsel Göçler", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. III, 1269-1311. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- Yaşayanlar, İsmail. "Yalova'da Bir Padişah Mülkü: Baltacı Çiftlik-i Hümayunu", 27 Temmuz 1302 Yalakova Zaferi ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu. 164-194, Bursa: 2020.
- Yeni, Mustafa. "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Emniyet Tedbiri: Osmanlı Sahillerinden Yapılan Zorunlu Göçler." *İçtimaiyat* 7, no. 1 (2023): 36–55.

Summary

Migration has profoundly influenced human history, encompassing both individual movements motivated by diverse factors and mass migrations prompted by war, rebellion, revolution, or natural disasters. The Ottoman Empire, particularly from the late 18th century onwards, experienced significant waves of mass migration that reshaped its demographic and socio-economic landscape. This study examines the migration and settlement policies implemented in the Sanjak of İzmit during World War I, with a focus on administrative challenges, state strategies, and the ensuing socio-economic transformations.

During World War I, the Ottoman Empire faced substantial demographic upheavals as refugees and migrants, predominantly from the Balkans and Anatolia, sought refuge within its borders. The Sanjak of İzmit, strategically located near Istanbul and accessible via sea, road, and rail networks, emerged as a pivotal settlement area. The region had served as a migration destination since the 19th century, with an estimated 100,000 to 120,000 migrants settled there by the early 20th century. This influx intensified during the war, particularly as the Ottoman government endeavoured to repopulate areas vacated by the forced relocation of Armenians with Muslim-Turkish migrants.

The administrative response to these demographic shifts was multifaceted and often pragmatic, shaped by the exigencies of war and the limitations of state resources. Initially, Ottoman authorities demonstrated caution in resettling migrants in the Sanjak of İzmit. However, the realities of wartime displacement necessitated a reevaluation of this stance. The vacated Armenian villages presented an opportunity for resettlement, albeit one fraught with logistical and ethical complexities. Ottoman officials were charged with safeguarding and preparing these properties for the incoming refugees. Despite these efforts, the rapid and large-scale influx of displaced populations frequently overwhelmed the available infrastructure, leading to delays and inefficiencies in the settlement process. The situation was further exacerbated by the arrival of additional refugee groups, such as those fleeing the Russian occupation of Eastern Anatolia in 1916.

In addition to Muslim migrants, the Sanjak of İzmit also accommodated non-Muslim refugees. For instance, in 1915, Greek Orthodox refugees from Edirne were resettled in Bilecik via İzmit. This reflects the Ottoman state's broader policy of utilizing available land for resettlement, irrespective of the migrants' religious or ethnic affiliations. However, the resettlement process remained challenging, necessitating continuous administrative adjustments and the introduction of new policies to manage the evolving situation.

The migration and settlement crisis in the Sanjak of İzmit during World War I epitomizes the broader struggles of the Ottoman Empire as it grappled with the complexities of war, population displacement, and resource scarcity. While the state's responses were often ad-hoc and reactive, they aimed to maintain social order and address the immediate needs of the displaced populations. However, the frequent policy reversals and rapid adjustments underscore the administrative difficulties encountered in managing such an extensive humanitarian crisis.

One of the most pressing challenges was the provision of basic necessities — food, shelter, and clothing — to the displaced populations. Through central and local agencies, the Ottoman government implemented emergency measures to alleviate these hardships, such as organizing the distribution of food and seeds to ensure the refugees' sustenance. However, the harsh conditions of war and limited resources meant these efforts were insufficient, resulting in recurrent shortages and significant suffering among the refugee communities.

As the war drew to a close, the demographic landscape of the Sanjak of İzmit had undergone profound and lasting changes. The return of some refugee groups, such as those from Trabzon, and the reintegration of previously displaced Armenians further complicated the region's social dynamics. These population movements left indelible marks on the socio-economic structures of the region, underscoring the broader implications of the Ottoman state's wartime policies.

In conclusion, the migration and settlement policies implemented in the Sanjak of İzmit during World War I provide a critical lens through which to understand the Ottoman Empire's response to the multifaceted crises of the period. The administrative measures and challenges associated with the resettlement of refugees reveal the complexities of managing large-scale population displacements in the context of war. This case study highlights the enduring impacts of migration on regional demographics and underscores the pivotal role of state intervention in shaping these outcomes.

Yeni Dünya'da Osmanlı İzleri: Şilili Benedicto Chuaqui'nin Hatıratında Göç, Kimlik ve Uyum Süreci

Zeynep Kayacık *

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Dr. Öğr. Üyesi, Ankara
Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE
zkocer@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6902-3337

Geliş: 13 Eylül 2024
Kabul: 26 Şubat 2025
Yayın: 10 Mayıs 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyıl başına kadar Osmanlı topraklarından Latin Amerika ülkelerine göç eden ve Osmanlı pasaportu taşımalarından ötürü kendilerine turcos denilen göçmen nüfus, göç süreciyle ilgili deneyimlerini anlattıkları gazete, dergi ve hatırat gibi çeşitli eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerde gerek göç ettikleri ülkelerde karşılaştıkları sosyo-kültürel dinamikleri gerekse eski kimliklerini koruma çabalarını dile getirmişlerdir. Dahası, bu göçmenler o dönemde Osmanlı tebaasına mensup olmalarına rağmen kendilerine göç ettikleri bölgelerde turcos denilmesinden duydukları hoşnutsuzluğu çeşitli vesilelerle ifade etmişlerdir. Bu tür eserlerin önemli örnekleri arasında Osmanlı kökenli Şilili yazar Benedicto Chuaqui'nin kaleme aldığı *Memorias de un emigrante* (Bir Göçmenin Hatıraları) adlı hatıratı gösterilebilir. O dönemde Osmanlı'nın kırsal kesimlerinde yaşamın zorlaşması, toplumlararası çatışmaların yaşanması ve Amerika kıtasında daha iyi yaşam koşullarının, zenginliğin ve refahın varlığına dair inanış bölgeye daha fazla göçün meydana gelmesine neden olmuştur. Bu makalede, Latin Amerika'da turcos göçüyle ilgili basılan eserler aracılığıyla ilgili göç yazının ve göç sürecinin anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla, Şilili yazar Benedicto Chuaqui'nin *Bir Göçmenin Hatıraları* adlı yapıtındaki göç süreci nitel içerik analizi yaklaşımı çerçevesinde incelenmiştir. Bu bağlamda, söz konusu eserde göç sürecine ilişkin değerlendirmelerde bulunurken göçün sebepleri, göç yolculuğu ve Şili'ye varış; yeni ülkeye ve kültüre adaptasyon süreci ve bu süreçte karşılaşılan zorluklar; göçün kimlik üzerindeki etkisi gibi yazarın göç deneyimine ışık tutan temel hususlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Latin Amerika, Şili, Göç, Los turcos, Benedicto Chuaqui

Ottoman Traces in the New World: Migration, Identity, and Adaptation in the Memoirs of Chilean Benedicto Chuaqui

Research Article

* Responsible Author,
PhD., Ankara University
Ankara/TURKIYE
zkocer@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6902-3337

Received: 13 September 2024
Accepted: 26 February 2025
Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

During the late 19th and early 20th centuries, migrants from Ottoman territories to Latin America were often labeled turcos due to their Ottoman passports. These individuals documented their migration journeys and settlement experiences through various mediums, such as newspapers, magazines, and memoirs. These accounts offer a detailed portrayal of the socio-cultural challenges faced in their new countries and the ongoing efforts to preserve their cultural identities. A recurring concern in these narratives is the frustration many migrants felt about being identified as turcos, despite their diverse ethnic and religious backgrounds within the Ottoman Empire. One particularly significant example is *Memorias de un Emigrante* (Memoirs of an Emigrant), a memoir by Benedicto Chuaqui, a Chilean writer of turcos descent. This work provides valuable insights into the migration process and the personal experiences of Ottoman migrants in Latin America. Factors such as poor living conditions in rural Ottoman regions, intercommunal conflicts, and the belief in greater opportunities in the Americas served as powerful motivations for migration during this period. This article analyzes Chuaqui's memoir using a qualitative content analysis approach to contribute to a deeper understanding of migration literature and the specific experiences of turcos in Latin America. The analysis focuses on key aspects of the migration experience, including the reasons for leaving the Ottoman Empire, the physical and emotional journey to Chile, the process of adapting to a new society and culture, the obstacles faced during integration, and the broader impact of migration on the author's identity. Through this analysis, the article highlights the significant role of literary works in preserving the memory of migration and providing nuanced perspectives on the challenges and transformations migrants underwent. By examining Chuaqui's experiences, the study also sheds light on the broader historical and cultural context of turcos migration, enriching our understanding of identity, displacement, and resilience in the face of cultural change.

Keywords: Ottoman Empire, Latin America, Chile, Migration, Los turcos, Benedicto Chuaqui

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Kayacık, Zeynep. Yeni Dünya'da Osmanlı İzleri: Şilili Benedicto Chuaqui'nin Hatıratında Göç, Kimlik ve Uyum Süreci. *History Studies* 17, no. 2 (2025): 437-454.

Giriş

Latin Amerika, bağımsızlık sürecinin ardından Eski Dünya'nın farklı bölgelerinden göç almaya devam etmiştir. 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Lübnan, Filistin ve Suriye gibi dönemin Osmanlı vilayetlerinden de bu bölgeye göç hareketleri gerçekleşmiştir. Bu süreç, dünya tarihinin coğrafi olarak birbirinden uzak olan bu iki bölgenin kültürel ve toplumsal açıdan yakınlaşmasına tanıklık etmiştir. Latin Amerika'ya göç eden Osmanlı tebaasına mensup göçmenler Osmanlı pasaportu taşımalarından dolayı *turcos* olarak adlandırılmıştır. Çoğunluğu Hristiyan Arap kökenli olan Osmanlı göçmenleri, göç sürecini birinci elden anlattıkları hatıratlar kaleme almışlardır. Osmanlı kökenli olan Benedicto Chuaqui Kettlún da bu isimlerden biridir. 1913 yılında Suriye'nin Humus şehrinden dedesiyle birlikte Şili'ye göç etmiştir. Bu bağlamda, Kettlún göç sürecinde yaşadıklarını *Bir Göçmenin Hatıraları* isimli hatıratında toplamış ve 1942 yılında yayımlamıştır. Bu çalışma, Kettlún'un bu eserinin öne çıkan temaları üzerinden söylem analizini gerçekleştirerek Şili özelinde Osmanlı'dan Latin Amerika'ya gerçekleşen göçler hareketleriyle ilgili önemli tezlerin dile getirildiği atmosfere yaklaşmayı amaçlamaktadır. Bir diğer ifadeyle, bu çalışma Osmanlı göçleri üzerine çalışan ulusal araştırmacılara, Kettlún gibi bizzat göç sürecine tanıklık etmiş Osmanlı tebaasına mensup bir göçmenin deneyimlerinden yola çıkarak, bu göç hareketlerine dair bölge ülkelerinde yayımlanan İspanyolca alan yazınına tanıtım için kaleme alınmıştır. Bu bağlamda, bu makale Kettlún'un hatıratında göç süreciyle ilgili hangi göç deneyimlerinin öne çıktığı ve bu deneyimlerin toplumsal bağlamla nasıl örtüştüğünü ele alınmaktadır.

Ülkemizdeki alan yazınına bakıldığında yapılan çalışmaların büyük ölçüde ulusal arşivlerdeki belgelere dayandığından, Osmanlı'dan Latin Amerika'ya göç edenlerin göç sürecine ve göç ettikten sonraki süreçlerine dair sınırlı bilgi bulunmaktadır. Bahse konu literatürde son dönemde öne çıkan önemli çalışmalar arasında şunlar bulunmaktadır: Fatih Fuat Tuncer ve Metin Zengin tarafından kaleme alınan "Unutulan Göçmenler El Turcolar: Osmanlı Dönemi Suriye Bölgesinden Latin Amerika'ya Yapılan Göçler ve Etkileri" makalede özellikle Biladü's-Şam bölgesinden Latin Amerika'ya gerçekleşen göçlerin ekonomik, toplumsal ve siyasi nedenleri irdelenmiştir. Bir diğer çalışma ise İbrahim Özhazar'ın "XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Suriyesi'nden (Biladü's-Şam) Kuzey ve Güney Amerika'ya Göçler" başlıklı çalışmasıdır. Bu çalışmada anılan araştırmacı Osmanlı'nın Suriye vilayetinden Amerika kıtasına yapılan göçlerin nedenleri, süreçleri ve sonuçlarını ele almıştır. Aylin Doğan tarafından yayımlanan "Osmanlı Devleti'nin Son dönemlerinde Latin Amerika Ülkelerine Yapılan Göçler" adlı makalede ise söz konusu göç sürecine itici ve çekici etkenler üzerinden yaklaşmıştır. Ayrıca Hamdi Genç ve İ. Murat Bozkurt tarafından kaleme alınan "Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-ekonomik Durumu" başlıklı çalışma da bölgeye yönelik göçün ekonomik nedenleri üzerinde durulmuştur. Bunların dışında ulusal alan yazınında gerçekleştirilen çalışmalarda da yine benzer nedenler üzerinde durulmuştur. Bugüne kadar ulusal literatürde yapılan araştırmalar genellikle Osmanlı arşiv kaynakları ve istatistiksel verilerine dayandırılmıştır. Bu bağlamda, bu çalışmanın Osmanlı transatlantik göçlerini bir hatırat üzerinden ele alması, ilgili göç sürecine daha bütüncül bir bakış açısından değerlendirilmesine önemli bir katkı sunmaktadır. Bu çalışmanın özgünlüğü, doğrudan göç sürecini tecrübe etmiş bir Osmanlı muhacirin kişisel deneyimlerinden hareketle, göç edenlerin bölge ülkelerindeki hayatlarına, uyum süreçlerine ve karşılaştıkları zorluklara ışık tutarak ulusal literatürdeki bu boşluğu doldurma amacına dayanır. Bu bağlamda, bu çalışma göçmenlerin gittikleri yerlerde nelerle karşılaştıkları, yerel toplumla nasıl bir etkileşim içinde olduklarını anlamamıza olanak sağlar. Göçmenlerin

bireysel deneyimlerini anlattıkları anı, gazete, dergi vb. yayınlar, göç sürecinin hem bireysel hem de toplumsal boyutlarını doğrudan yansıtarak alan araştırmalarına derinlik kazandırmaktadır.

1.Osmanlı’dan Latin Amerika’ya Göç Hareketleri

1860’lı yıllardan itibaren Lübnan, Suriye, Filistin gibi dönemin Osmanlı topraklarından başta Arjantin, Brezilya olmak üzere, Meksika, Şili, Honduras, El Salvador ve Kolombiya gibi Latin Amerika ülkelerine önemli göç hareketleri başlamış ve bu göç akımları düzenli bir şekilde Osmanlı’nın son yıllarına kadar devam etmiştir¹. Bölgeye kitleler halinde göç eden göçmen grupların başında Maruniler ve Ortodoks Hristiyanlar gelmektedir². Bunun yanı sıra çok az sayıda da olsa Müslüman Dürzinin de Amerika topraklarına yöneldiği bilinmektedir³. Nitekim Amerika’ya göç eden kitlelerin büyük çoğunluğunu Lübnanlı ve Suriyeliler oluşturmuştur⁴. Göçmenlerin göç ederken başvurdukları iki temel yol bulunmaktaydı. İlki, devlet izni çerçevesinde resmi pasaport alarak yurtdışına çıkmalarıydı. Osmanlı göçmenlerinin başvurduğu ikinci yol ise, firar ederek kaçak şekilde ülkeden ayrılmalarıydı. Zira ikinci yöntemi tercih edenlerin büyük çoğunluğu, Pasaport Nizamnamesi’nde belirtilen koşulları sağlamayan kişilerdi⁵.

Bu göç hareketlerini etkileyen itici faktörlerin başında o dönemde Osmanlı’nın ilgili bölgelerinde ekonomik açıdan yaşamın zorlaşması, toplumsal çatışmaların artması ve Amerika kıtasında yaşam koşullarının daha iyi olduğuna yönelik inanışın olduğu söylenebilir⁶. Bu minvalde, Kemal Karpat *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* adlı kitabında Osmanlı Devleti’nden Güney Amerika’ya yönelen göç hareketlerini ticaret nedeniyle oluşan göçler kapsamında değerlendirmektedir⁷.

Öte yandan 1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla birlikte bölgedeki ticaret hacminin azalması ve bu durumun bölge toplumları üzerindeki olumsuz etkisi göç hareketlerinin artmasına neden olan önemli faktörler arasındadır⁸. Bunun yanı sıra, İttihat ve Terakki tarafından Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik hizmetiyle mükellef tutulacağını bildiren kanunun 1909 yılında çıkarılması da⁹ Osmanlı’daki gayrimüslim tebaayı bölge ülkelere

¹ H. A. López Chavolla, *Migrant Feelings: The Affective Roots of Arab Latin American Identities and Cultural Production* (PhD diss., University of California, Merced, 2024); Ingrid Bejarano Escanilla, “La emigración árabe a el Ecuador”, *Anaquel de Estudios Árabes* 8, (1997):60.”

² Lorenzo Agar ve Antonia Rebolledo, “La inmigración árabe en Chile: Los caminos de la integración”, *El mundo árabe y América Latina* içinde, Editör Raymundo Kabchi, Ediciones (UNESCO/Libertarias/Prodhufi, 1997), 283-309.”

³ Kemal H. Karpat, “The Ottoman Emigration to America, 1860–1914”, *International Journal of Middle East Studies* 17, no. 2, (1985):175-209.”

⁴ Clara Lucía Calvo, Liliana Palacios de Cosiansi ve Sergio Francisco Naessens, “Los espacios culturales de la comunidades árabe, sefaradí e hispana en la Provincia de Tucumán (Argentina)”, *Observatorio Geográfico de América Latina*, Aralık 14, (1999):79-85.

⁵ Hamdi Genç ve İ. Bozkurt, “Osmanlı’dan Brezilya ve Arjantin’e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1850-1915)”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 28, no. 1 (2010): 71-103.

⁶ María Olga Samamé, “Transculturación, identidad y alteridad en novelas de la inmigración árabe hacia Chile”, *Revista Signos* 36, no.53, (2003): 51-73.

⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003):7

⁸ Aaron Moore ve Kent Mathewson, “Latin America’s los Turcos: Geographic Aspects of Levantine and Maghreb Diasporas”, *Nóesis: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades* 22, no. 43, (2013):290-310.

⁹ “Mehmet Çetin ve Recep Kök, “Kırım Savaşı Örneğinde Osmanlı Ordusu’nda Gayrimüslimlerin İstihdamı”, *Bilgi* 85, (2018):1-24.

daimî olarak göç etmeye sevk etmiştir¹⁰. Zira askerlik hizmetini gerçekleştirmeye istekli olmayan gayrimüslim tebaa bu karardan endişe duymuşlardır¹¹. Özellikle bu dönemden sonra Latin Amerika ülkelerine gerçekleşen göçlerde hatırı sayılır derecede artış yaşanmıştır¹².

Ancak daha sonraları Latin Amerika ülkelerinde ekonomik açıdan istikrara kavuşan bu göçmen grupların Osmanlı topraklarında cereyan eden iç karışıklıkları ve savaşları göz önünde bulundurarak Latin Amerika ülkelere yerleşmişlerdir¹³. Bahse konu dönemdeki göç hareketlerine bakıldığında Suriye, Lübnan ve Filistin'den pek çok Osmanlı vatandaşının bölge ülkelerine dağıldığı deyim yerindeyse bu göçmenlerin kıta genelinde ayak basmadığı yerin kalmadığı söylenebilir¹⁴. Latin Amerika ülkelerindeki dönemin Osmanlı tebaasına mensup göçmenlerin nüfuslarına ilişkin çeşitli projeksiyonlar yapılmıştır.¹⁵ Ancak aralarında en makul yaklaşımın şu olduğu anlaşılmıştır: 1907 yılına doğru Latin Amerika'daki göçmen nüfus oranlarına bakıldığında Arjantin'deki %25; Brezilya'da %17 teşkil ederken, Şili'deki göçmen nüfusun %4 civarında olduğu gözlemlenmiştir¹⁶. Bahse konu göçlerin anılan ülkelerde yapılan nüfus sayımlarına da yansıdığı görülür. Göçmen sayılarına ilişkin bölgede yayımlanan kaynaklara göz attığımızda, 1914 yılında Arjantin'de yapılan nüfus sayımında Osmanlı kökenli Arjantin vatandaşlarının sayısı 64. 369 olarak teşkil ettiği ve bu oranın yüzde 19'unu ise kadınlar oluşturduğu görülür. Brezilya'da ise Osmanlı kökenli göçmenlerin sayıları 50.251 civarında olduğu ve anılan göçmenlerin yüzde 32'sini ise kadınlardan meydana geldiği ifade edilir¹⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Şili topraklarına yapılan göçlere bakıldığında ise bu göçlerin başlangıcının XIX. yüzyılın ikinci yarısı olarak tarihlendirildiği görülmektedir. Öte yandan söz konusu göç sürecinde çok sayıda Arap asıllı Osmanlı vatandaşının Şili'yi tercih etmesindeki öne çıkan sebebin de Şili'de büyük ölçüde yabancılara yönelik açık kapı politikasının uygulanmasından kaynaklandığı söylenebilir¹⁸. Zira 1818 yılında İspanya karşısında bağımsızlığını kazanan Şili'de göç ve iskâna yönelik politikalar öncelenmiş; özellikle toplumsal refahın artmasının ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasının yolunun ülkeye göçmenlerin alınmasından geçtiği düşünülmüştür¹⁹. Bu bağlamda, 1850'lili yıllarda hayata geçirilen göç politikalarıyla Avrupa'dan nitelikli göçmenlerin ülkeye çekilmesi hedeflenmiştir. 1845 yılında kararnameyle Şili'nin Valdivia, Osorno, Llanquihue gibi güney bölgesindeki şehirlere Alman kökenli göçmenlerin yerleştirilmiş; 1900'lü yılların başlarına gelince söz konusu göç politikaları büyük ölçüde terk edilmiştir. Bu dönem itibarıyla da Arap

¹⁰ Roberto Marín Guzmán, "Las Causas de la Emigración Libanesa Durante el Siglo XIX y Principios del XX: Un Estudio de Historia Económica y Social", *Estudios de Asia y África*, (1996):557-606.

¹¹Özcan Kılıç, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nden Latin Amerika'ya Göç Hareketi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021) 23.

¹² Solène Bérodot ve María Isabel Pozzo, "Historia de la Inmigración Sirio-Libanesa en Argentina Desde la Perspectiva Compleja del Métissage: Aportes para una Educación Intercultural", *Revista Irice* 24, (2012):47-56.

¹³ Escanilla, "La Emigración Árabe a El Ecuador", 57-70.

¹⁴ Mahmud A. Makki, "La Poesía Árabe en América Latina", *Estudios Orientales* 5, no. 1, (1970): 22-36.

¹⁵ Mehmet Temel (2004) ise "Arjantin'e 1880-1930 yılları arasında 150.000'i olmak üzere 9.300.000, Brezilya'ya 1850-1940 arasında 105.000'i Osmanlı vatandaşı olmak üzere 5.500.000 kişi'nin (s. 10-11) göç ettiğini aktarmıştır.

¹⁶ Rodrigo Cánovas, "Voces Inmigrantes en los Confines del Mundo: De los Árabes", *Anales de Literatura Chilena* 7, no. 7, (2006):153-170.

¹⁷ Hania Zlotnik ve Daniel de Palma, "La Migración Asiática a Latinoamérica," *Estudios de Asia y África*, (1991): 515-533.

¹⁸Alberto Benjamín López Oliva, "Ÿumāna Ḥaddād (1970) Desafía a la Censura: Erotismo y Feminismo en el Discurso de la Autora", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Árabe-Islam* 67, (2018):139-152.

¹⁹ Samamé, "Transculturación, identidad y alteridad en novelas de la inmigración árabe hacia Chile", 55.

Osmanlıların göç hareketlerinin bölgeye yoğunlaşmaya başladığı söylenebilir. Ancak bu insanlar göç ettikleri bölgelerde büyük ölçüde beklediklerini bulamamışlar çünkü bu göçmenlere yönelik teşvik edici bir politika uygulanmamış, hatta kendilerine toprak tahsis bile yapılmamıştır²⁰. Zira Osmanlı göçmenlerin bölgedeki yetkililerin aradıkları işgücü nitelikleri haiz olmadıkları düşünülmüştür. Nitekim, Şili devletinin göçü destekleyen ve teşvik eden politikalarının son bulduğu bu dönemde Osmanlı vatandaşları göç etmeye devam etmişler ve ülke geneline dağılmışlardır²¹. Osmanlı topraklarından Şili’ye yönelik Arap göçü büyük boyutlarda yoğunluk arz etmemiştir. Şili’ye göç eden Osmanlı göçmenlerin sayısının toplamda 8.000 ila 10.000 kişi arasında değiştiği düşünülmektedir²². Bu göçmenlerin yaklaşık yüzde 50’si Filistin, yüzde 30’u Suriye ve kalan yüzde 20’si ise Lübnan kökenlidir. Arap göçmenlerin yolculuk rotası, Beyrut, Hayfa ve İskenderiye limanlarından başlayıp Marsilya ve Cenova üzerinden Buenos Aires’e ulaşmaktaydı. Buradan ise katırlar veya And Dağları’nı aşan trenlerle yolculuklarına devam ediyorlardı²³.

Bu göçmenler, girişimcilik ve çalışkanlıklarıyla diğer Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi Şili’de de başlangıçta ticaretle uğraşıyor, seyyar satıcılık yaparak geçimlerini sağlıyorlardı çünkü bu insanlar genellikle devletten veya özel sektörden herhangi bir desteği alamadıklarından ülkedeki diğer göçmen gruplara göre daha karmaşık bir adaptasyon süreci karşı karşıya kalmışlardı. Şili’de ticarete atılan bu göçmen topluluğu, etkin bir ekonomik faaliyet gerçekleştirmiş ve Şilili tüccarların gitmediği uzak bölgelere giderek kendi ürünlerini pazarlamışlardır. Zamanla seyyar satıcılıkla başlayan ticaret hayatları kısa sürede kendi iş yerlerini açma sürecine evrilmiştir. Söz konusu işletmeleri genellikle hem konut hem de ticaret alanı olarak kullanılmışlar ve böylece konaklama masraflarından tasarruf etmişler, hem de mallarını koruyabilmişlerdir. Ekonomik koşullarını iyileştiren bu göçmenler, genellikle memleketlerine para göndermiş veya ailelerini yanlarına almışlardır. Böylelikle zincirleme göç sürecinin önü açılmıştır. Başlangıçta aile üyelerinin yanlarına getirilmesiyle güvenilir iş koşulları oluşturan Osmanlı göçmenler zamanla kazançlarının artmasıyla toptancılık ve bölgesel bayilik gibi faaliyetlere yönelmişlerdir²⁴. Şili’de özellikle tekstil sektöründe yetkinlik kazanan bu insanlar yerleştikleri bölgelerde tekstil alanında deneyime sahip olduklarından ötürü bu alanda başarılı olmuşlardır. Özellikle Humus bölgesinden gelen göçmenler tekstil ve dokumacılık faaliyetleri sürdürmüşlerdir. Ancak zamanla, elle dokunan ürünler yerine özel makineler kullanılmaya başlanmıştır. Böylece, göçmen grupların sosyoekonomik koşulları değişmiş ve modern dünyanın teknolojik alt yapısına uyum sağlamışlardır²⁵. Şili’deki Arap Osmanlıların elde ettiği ekonomik ve sosyal refah, sonraki nesillerin daha iyi koşullarda yaşamasına olanak sağlamış; çeşitli alanlarda meslek edinmelerinin, hatta siyaset ve sanatla

²⁰ Bu dönemde Şili’de göçmen seçimi konusundaki politikalar titizlikle uygulanmıştır. Arap kökenli Osmanlıların ülkede bir dizi ırksal önyargılarla karşılaşmasında bu tür politikaların etkisi olmuştur. Bu bağlamda, Şilili yetkililerin Şili nüfusunun gelecekte aile bağı kurabileceği göçmenlerin ekonomik ve kültürel gelişimin beşiği olan Avrupa’dan gelmesini önlediği ve bu tür politikaların kamuoyu nezdinde de kabul gördüğü ifade edilebilir. Daha fazla bilgi için bkz.: Hernández, “La 'Turcofobia': Discriminación Antiárabe en Chile, 1900-1950”, *Historia*, (1994): 249-272.

²¹ Agar ve Rebolledo, “La inmigración arabe en Chile: Los caminos de la integración”, 290.

²² Ayşe Çifter, “Miguel Littín’in *El Viajero de las Cuatro Estaciones* (Dört Mevsimin Yolcusu) Romanında 'Los Turcos'”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, no. 2, (2022):26-33.

²³ “La inmigración árabe a Chile (1885-1950)”, *Memoria Chilena*, son erişim tarihi: 15.03.2024, <https://www.memoriachilena.gob.cl/602/w3-article-3523.html>

²⁴ Eduardo Palma ve Andrés Sanfuentes, “Políticas Estatales en Condiciones de Movilización Social: Las Políticas de Vivienda en Chile, 1964-1973”, *EURE* 16, (1979):23-55.

²⁵ Agar ve Rebolledo, “La inmigración arabe en Chile: Los caminos de la integración”, 290.

uğraşmalarının önünü açmıştır²⁶. Nispeten kısa bir süre içinde hem Arap göçmenler hem de onların soyundan gelenler Şili toplumuna entegre olmayı ve bu sürecin sunduğu birçok fırsattan yararlanmayı, ulusal yaşama aktif olarak katılmayı ve kapalı topluluklar oluşturmaktan kaçınmayı başarmışlardır. Böylece ülkede yaşama uyum sağlamışlar ve Şili vatandaşlığının özelliklerini benimsemişlerdir. Nitekim zaman içinde benimsedikleri bu ülkeye karşı güçlü bir aidiyet duygusu geliştirmişlerdir²⁷.

2. Bir *turco* olarak Benedicto Chuaqui Kettlún

Çalışmamız kapsamında göç anlatılarını incelediğimiz düşünür Benedicto Chuaqui Kettlún da erken dönem çocukluk yıllarını dönemin Osmanlı vilayeti olan Suriye'nin Humus şehrinde geçirmiş ve 13 yaşında Şili'ye göç etmiştir. Şili'de Arap kültürünün önde gelen isimlerinden olan Kettlún, aynı zamanda yazar, şair, çevirmen, düşünür ve iş adamıdır. Asıl adı Yamile Chuaqui olan Kettlún'un adı ailesiyle birlikte 1908 yılında Şili'ye göç edince adı Camilo Chuaqui olarak değiştirilmiştir. Kettlún, 1917 yılında Şili vatandaşlığına geçmiş ve adı Benedicto olarak bir kez daha değiştirilmiştir²⁸. Şili'ye geldiğinde seyyar satıcı olarak çalışmaya başlayan Benedicto Chuaqui, Santiago'nun Calle Rosas adlı sokağında baba mesleğini devam ettirmiş ve dokumacılık işletmesi *Hilanderías Chuaqui*'yi (Chuaqui Dokumacılık) kurmuştur.

Bunun yanı sıra, akşam okuluna giderek İspanyolcasını geliştiren yazar 1917 yılında Şili kamuoyunda Osmanlı kökenli göçmenlerle ilgili bir farkındalık oluşturmak amacıyla Şili-Arab ekseninde yayın yapan ilk yayın organı *Aschabibat* (La Juventud)²⁹ çıkarmıştır. Şili'de döneminin önde gelen kalemlerinden olan Kettlún'un yayımladığı çeşitli eserleri arasında *Por el bien de los hombres* (İnsanların İyiliği İçin), *Morada de los gigantes* (Devlerin Meskeni) ve *Dos razas a través de sus refranes* (Atasözleriyle İki Millet) adlı yayınlar bulunur. Halil Cibran ve Ömer Hayyam'ın eserlerini de İspanyolcaya çeviren Kettlún, kendisi gibi Humus'tan gelen diğer göçmenlerle birlikte *Juventud Homisiense* (Humuslu Gençler) adlı birliği kurmuş ve bu birliğe başkanlık etmiştir. Şili Yazarlar Sendikası bünyesinde de mali işler başkanlığı ve sendika başkanlığı gibi önemli görevler üstlenmiştir³⁰. Şili'de yayımladığı denemeleri, çevirileri ve halka açık verdiği konferanslarla Şili'de Arap Osmanlılar topluluğunun ilgili en önemli savunucularından birisi olmuştur. Yazar incelememize konu olan hatıratında çocukluğu ve ergenliğiyle ilgili bilgilere genişçe yer verirken yetişkinlik dönemiyle ilgili pek fazla bilgiye değinmemiştir. Cánovas'ın da ifade ettiği üzere kendisi gibi Humuslu olan genç bir kadınla evlenmiş ve 1970 yılında Santiago de Chile'de yaşamını yitirmiştir³¹.

Kettlún Osmanlı'dan Şili'ye göç ve ülkeye yerleşim sürecini *Bir Göçmenin Hatıraları* isimli hatıratında toplamıştır. Bu hatırat ünlü düşünürün Humus'ta geçen erken dönem çocukluk

²⁶ Bu bağlamda azımsanamayacak sayıda Osmanlı kökenli devlet başkanı, bakan gibi çeşitli düzeylerde siyasetçi, diplomat, yazar, şair, düşünür, sanatçı, futbolcu, şarkıcı ve iş insanının varlığından söz etmek mümkündür. Daha fazla bilgi için bkz: Mehmet Necati Kutlu, "Osmanlı İmparatorluğu-Brezilya İlişkilerinin Başlangıcına Dair Bir Deneme." *Osmanlı İmparatorluğu-Latin Amerika (Başlangıç Dönemi)*, Editör: F. Öznur Seçkin. (Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012), 29-62.

²⁷ Agar ve Rebolledo, "La inmigración arabe en Chile: Los caminos de la integración", 297.

²⁸ Michelle Béland, "Memoria, Nación y Pertenencia en la Obra de Benedicto Chuaqui", (Yüksek lisans tezi, Université de Montréal, 2013) 10.

²⁹ *Aschabibat* kelimesi Arapçada gençlik anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: <https://www.memoriachilena.gob.cl/602/w3-article-3523.html>

³⁰ Béland, "Memoria, Nación y Pertenencia en la Obra de Benedicto Chuaqui", 15.

³¹ Cánovas, "Voces Inmigrantes en los Confines del Mundo: De los Árabes", 90.

anılarını, ailesiyle birlikte çıktığı göç yolculuğunun ardından Şili’ye gelişini ve bu ülkeye alışma süreci konu edinir. Bu anlatıda, Kettlún ailesiyle birlikte anavatanından göç etmesine yol açan toplumsal, siyasi ve ekonomik koşulları ilişkin bazı unsurlara da değinilir. Daha sonra eserde göç yolculuğu sırasında ve bölgeye ulaştıklarında deneyimledikleri fiziksel koşullar ve ilk izlenimler vurgulanır. Söz konusu anlatıda Santiago de Chile’ye uzanan fiziki yolculuğun yanı sıra vatan hasreti, yalnızlık, yerinden edilmişlik gibi bazı temel hususlarla ilgili yapılan aktarımlarla okuyucu yazarın duygusal dünyasına yolculuğa çıkar. Yazarın yabancı olduğu çevreye ilişkin gözlemleri ve buradaki yaşam tarzına adaptasyon süreci aktarılır. Osmanlı ve Şili tarihine ilişkin bilgiler de içeren söz konusu yapıt yazarın yeni vatanında yeni kimliğini oluşturan değerler, düşünceler ve umutların paylaşımıyla son bulur.

İki ana bölümden oluşan *Bir Göçmenin Hatıraları* adlı eserde toplam 44 anlatı kesiti bulunur. Birinci bölümde yazar Osmanlı toprağı olan Humus’taki toplumsal yaşam pratiklerine değinir. 30 kesitten oluşan ikinci bölüm ise Sultan Abdülhamit dönemiyle başlar ve bir bilinmeze olan yolculuğun nasıl cereyan ettiği aktarılır. Diğer kesitlerde ise yazar Şili’ye göç edişlerinden itibaren deneyimledikleri süreçleri okuyucuyla paylaşır. Eserde adeta iki farklı mekânın, iki hatta Osmanlı Türkçesiyle birlikte üç farklı dilin ve üç farklı kültürün arasında kalan bir göçmenin deneyimleri bir bütün bağlamında ele alınır. Kettlún’un *Bir Göçmenin Hatıraları* adlı anlatısının ilk bölümüne “Doğduğum ve çocukluğumun en güzel günlerinin geçtiği Suriye’nin Humus şehrinin sokaklarını unutulmaz huzur içinde hatırlıyorum.”³² şeklinde bir girişle bugünkü kimliğini oluşturan geçmişine bir perde açarak anlatısına başlar³³.

2.1. Bir Göçmenin Hatıraları’nda Humus’tan Santiago de Chile’ye göçün nedenleri

Osmanlı topraklarından Latin Amerika’ya gerçekleşen göç hareketlerinin büyük ölçüde ekonomik koşullardan kaynaklandığı görülmektedir. Zira 1860’lı yıllardan sonra Osmanlı Devleti’nde sosyo-ekonomik koşulların giderek kötüleşmesi Osmanlı toplumunun tüm kesimlerini etkilemiştir.³⁴ Benedicto Chuaqui Kettlún ise *Bir Göçmenin Hatıraları* adlı eserinde Amerika kıtasına yönelen göçlerin temel nedenlerini şu şekilde ortaya koyar: “O dönemde Amerika’ya bir göç dalgası başladı. Yoksulluk, Türklerin hakimiyetinde yaşamamanın vermiş olduğu ağırlık, farklı inançlara sahip gruplar arasında sürekli cereyan eden çatışmalar bölgedeki yaşamı imkânsız hale getiriyordu. Tüm bunlar bölge halkını da Amerika macerasına atılmaya teşvik ediyordu”³⁵.

Bu ifadesiyle Kettlún’un ailesinin Amerika’ya göç etme kararında bölgedeki yoksulluk ve dönemin sosyal ve siyasi dinamiklerinin etkili olduğu dile getirmektedir. Ancak Kemal Karpas, *The Ottoman Emigration to America, 1860-1914* başlıklı makalesinde, bu göçmenlerin önemli bir kısmının sermaye biriktirdikten sonra anavatanlarına dönme niyetinde olduğunu ve Osmanlı topraklarından göç edenlerin de üçte birinin anavatanlarına geri döndüğünü belirtmektedir. Dolayısıyla geri dönmeyi düşünen ya da geri dönen insanların varlığı, göçün sadece “zulümden kaçış” nedeniyle değil, daha çok ekonomik nedenlerle gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Kettlún’un Osmanlı topraklarının Müslümanlar dışındaki farklı din ve etnik kökenlerden insanlar için “yaşanamaz” olduğu yönündeki iddialarını zayıflamaktadır.

³² Benedicto Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, (Santiago, Zig Zag, 1995) 12.

³³ Samamé, “Transculturación, identidad y alteridad en novelas de la inmigración árabe hacia Chile”, 59

³⁴ Daha fazla bilgi için bkz.: Kemal H. Karpas “The Ottoman Emigration to America, 1860-1914.” *International Journal of Middle East Studies* 17, no. 2 (1985): 175–209.

³⁵ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 36.

Amerika kıtasının sunduğu imkanlar ve burada yaşamın daha iyi olduğu algısı, göç hareketlerini şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Bu doğrultuda, Amerika'ya göç edenlerin sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır. Özellikle memleketlerine dönen ilk göçmenlerden alınan haberler, bölgeye olan merakı daha da artırmıştır. Bir süre para biriktirdikten sonra ülkesine geri dönen göçmenlerin deneyimleri giderek daha fazla insanın dikkatini Amerika kıtasına yöneltmesine neden olmuştur. Bu bağlamda yazarın aşağıdaki ifadesi bu görüşü destekler niteliktedir: *“Amerika’ya gidenlerden neredeyse hepsinin memleketine her zaman faydası dokunuyordu. Geri dönmeler bile para gönderiyorlardı. Üç, beş derken gönderilen paranın ciddi manada Humus’taki ailelerin yoksulluğuna büyük ölçüde çare oluyordu. Ailelerine yazdıkları mektuplarda yolculuk sırasında başlarından geçenleri ve gittikleri ülkelerde karşılaştıkları zorlukları anlatıyorlardı. Özellikle en sık değinilen zorlukların başında lisan farklılığı geliyordu”*³⁶.

Ayrıca göçmenler çoğu yüksek maliyetlerle karşı karşıya da kalsa da aile birliğini kurmak için vatanına geri dönmüştür. Zira yazarın şu ifadesi bu bakımdan oldukça kayda değerdir:

*“Neyse ki o zamanlar Şili’ye giden akrabalarımızdan biri o günlerde geri dönmüştü. Kendisi mucizevi topraklardan bu kadar kısa süre içinde dönen ender insanlardandı. Göçmenlerin çoğu tek başına gidiyor daha sonrasında ailesini yanına alıyordu. Diğerleri ise periyodik olarak ailesine para gönderiyor ve böylece ekonomik açıdan yardımcı oluyordu. Bu dönen akrabamız da bekardı ve evlenmek için geri dönmüştü. Her ne kadar uzun mesafe katedilse de ve yolculuk maliyetleri yüksek olsa da genellikle akrabalarından kız alınırdı”*³⁷.

Yukarıdaki örnek o dönemde Amerika’ya göç eden Osmanlı tebaasına mensup insanların kültürel pratiklere ve aile yapılarını korumaya önem verdiklerini ve bu bağlamda evlenmek için ülkelerine geri döndüklerini göstermektedir.

Kettlún yine bahse konu hatıratında ailesinin göç etmesine neden olan koşullardan bahsetmeye devam eder. Birinci bölümde 1890’lı yıllarda Humus halkının gündelik yaşam pratiklerini kendi ailesinin yaşamından kesitler sunarak gösterir. Bu durumu da şöyle açıklar: *“Kendi evimizde yaptığımız işleri sade bir şekilde anlatmamın temel sebebi o dönemin Humus’unda yaşayan halkın yaşam koşullarını yansıtmaktan başka bir şey değildir”*³⁸.

Evin en büyük çocuğu olan Kettlún’un ailesinin de geçimini dokumacılıktan sağladığı ancak bu uğraşın pek de iyi gelir getirmediğini yazarın şu ifadelerinden anlaşılır: *“Eğer yoksulluk sarmasaydı yuvamızın etrafını ne de mutlu olurduk.”*³⁹ Babasının Beyrut üzerinden Amerika’ya gitmek üzere yola çıkmasının ardından Kettlún’un içinde bulunduğu ruh halini bizlere şöyle açıklar: *“Babamın gidişinden sonra ev sessiz ve terk edilmiş gibiydi. Kimsenin ağzını bıçak açmıyor olsa da annem bize yemek yedirmeye çalışıyor ama bizse ağlamaktan başka bir şey yapamıyorduk. Aklımızda sadece umut ve daha iyi bir yaşam hayali vardı. Bu düşünce bizi biraz daha sakinleştiriyordu.”*⁴⁰ Tüm bunlardan hareketle, Kettlún ailesinin Şili’ye göç etmesinin temel sebebinin, içinde bulundukları kötü ekonomik koşullar olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre aile üyeleri daha iyi bir yaşam hayaliyle ayrılık özlemini katlanmayı göze almışlardır.

Yazar ilgili bölümde itici göç faktörleri olarak değerlendirdiği bölgenin siyasi ve dini dinamiklerine ve hastalıklara da değinmektedir. Bu bağlamda, Şilili düşünür Humus kentinde

³⁶ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 45.

³⁷ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 63.

³⁸ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 11.

³⁹ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 14.

⁴⁰ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 37.

özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin kiliseler aracılığıyla gösterdikleri misyonerlik faaliyetlerine de geniş bir şekilde yer verir. Bunun sonucunda Avrupalı devletlerin Osmanlı Araplarının sempatisini kazandıklarını ve bölgede Osmanlı’ya karşı nefretin artmasını sağladıklarını şu sözlerle ifade eder: “Yabancılar bölgede farklı dine mensuplar arasındaki fanatizmi artırıyor ve böylece Müslümanlar, Katolikler, Protestanlar ve Ortodokslar birbiriyle görülmemiş uyumsuzluk içinde yaşıyorlardı”⁴¹. Bu çerçevede, alan yazınına baktığımızda Dürziler, Maruniler, Süryani, Ortodoks, Latin, Ermeni Katolikleri ve Protestanlarının bir arada yaşadığı Biladü’ş Şam bölgesinde “mahalli, milli, din ve mezhep kaynaklı”⁴² isyanların çıktığı ve bu hadiselerin “doğrudan devlet idaresine yönelik olmayıp ancak devleti meşgul eden ve maddi külfetler getiren isyanlar”⁴³ olduğu ifade edilmektedir. Dahası, Osmanlı Devleti’nin “bu coğrafyada artık yalnız dini, idari veya siyasi isyanlarla uğraşmadığı aynı zamanda bu isyanları hazırlayan ve kışkırtan Avrupa devletleriyle de mücadele ettiği”⁴⁴ belirtilmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı Suriye’inde yaşanan asayiş problemlerinin misyonerlerin faaliyetleriyle şekillendiği ve merkezi otoritenin mahalli düzeni güçlendirmeye çalışmasına neden olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵. Kettlün, bölgede yaşanan toplumsal çatışmaları şu ifadelerle aktarır:

“Hristiyanların oturduğu Tall mahallesi ile Müslümanların oturduğu Sidi Jaded mahallesi arasındaki sınırı teşkil eden ve zaman zaman yoğun yağışlar sonucunda su altında kalan yolda bazen olaylar yaşanır. Bunlar ciddi manada savaş meydanlarını aratmazdı. Tabii ki dini fanatizm bunun en açık sebebiydi. Zira bir gencin Muhammed’e karşı hakaret etmesi hemen kalabalık bir grubun toplanmasına neden olurdu. Diğer yandan da bir müslüman “Yehrek salibak”⁴⁶ derse İsa’ya olan sevgisinden cihat etmeye hazır bir grup hemen ortaya çıkardı”⁴⁷.

Kettlün, yine bölgedeki yabancı misyonların eğitim faaliyetlerine el attığı ve belirledikleri çalışkan öğrencileri Avrupa’ya eğitim almaya gönderdiklerinden de söz eder. Zira o dönemde İngiltere, Fransa, ABD gibi devletlerin Osmanlı’nın yaşadığı iç karşılıklıları fırsat bilerek anılan bölgelerde geniş faaliyet gösterdikleri bilinir⁴⁸. Anlatısında Humus’taki günlük yaşam atmosferine çeşitli yönlerden ele alan yazar bu bölümde dönemin sağlık hizmetlerinden de bahseder ve özellikle 1901 yılında bölgeyi bir salgın hastalığın sardığını şu sözlerle dile getirir: “Eğer hafızam beni yanıltmıyorsa yıl 1901 yılını yaz aylarında şehrimiz kolera salgınına maruz kalmıştı. Bu hastalığa yakalanan pek çok insan ölüyor, neredeyse 24 saati geçiremiyordu. Bu hastalığa maruz kalan çok az sayıdaki insan kurtulabiliyordu”⁴⁹. Bu kapsamda, Osmanlı’da bahse konu göç döneminde veba, kolera gibi salgın hastalıkların görüldüğü ancak “devletin olası salgınların

⁴¹ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 13.

⁴² Esma Gül Yetiş Doğan, “1860-61 Suriye Olayları, Tazminat ve Şam Sergileri”, *Belleten* 87, no. 310 (2023): 963.

⁴³ Doğan, “1860-61 Suriye Olayları, Tazminat ve Şam Sergileri.” 963.

⁴⁴ Fatma Uygur, “Fransız Diplomatik Arşivlerine Göre Suriye Olayları (1860).” *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, no. 3 (2018): 181–200.

⁴⁵ Davut Hut, “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği.” *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1, Özel Sayı (2016): 105–150.

⁴⁶ Kettlün’un *Bir Göçmenin Hatıraları*’nda ilgili ifade parantez içinde “(maldita sea tu cruz)” şeklinde verilmiştir. Söz konusu ifade Türkçeye “Haçınız yere batsın” şeklinde çevirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Sergio Macias Brevis, *Influencia árabe en las letras iberoamericanas*. Universidad Internacional de Andalucía. 2009.

⁴⁷ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 27.

⁴⁸ Bérodot ve Pozzo, “Historia de la inmigración sirio-libanesa en Argentina desde la perspectiva compleja del métissage: Aportes para una educación intercultural”, 47-56.

⁴⁹ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 23-24.

önüne geçmeye çalıştığı ve diğer tedbirlerle birlikte halkı bilinçlendirmeye”⁵⁰ çaba göstermiştir. Kettlún’un bu tanıklığı ulusal literatür bağlamında tutarlılık göstermektedir.

2.1.2. Santiago de Chile’ye göç süreci

Osmanlı göçmenler Avrupa üzerinden Latin Amerika’ya gitmek için uzun ve zorlu mesafeler katetmişlerdir⁵¹. Osmanlı topraklarından Latin Amerika’ya göç edenlerin söz konusu yolculukları, genellikle yerel trenlerle veya karayoluyla Trablus, Beyrut, Hayfa ve Yafa gibi liman şehirlerine ulaşmalarıyla başlıyordu. Ardından genellikle ekonomik sınıftan biletler alarak gemilere biniyorlardı. Bu gemiler, Atlantik’i geçmeden önce Avrupa’daki çeşitli limanlarda duruyordu⁵².

Bu çerçevede, çalışmamızda ele alınan Şilili düşünürün göç yolculuğuna başladığı yer olması bakımından Beyrut Limanı özel bir önem taşımaktadır. Buradan gemilerle önce İskenderiye limanına; ardından da Marsilya, Ceneviz veya Napoli gibi Avrupa’daki limanlara gidilmekteydi. Oradan da Akdeniz’in kuzeyindeki limanlar üzerinden Amerika kıtasına doğru yola çıkılıyordu⁵³.

Bu bağlamda Kettlún’un göç sürecini anlattığı *Bir Göçmenin Hatıraları*’nda bize Humus’tan Santiago de Chile’ye giderken önce Beyrut limanına uğradıklarından bahsedilir. Burada konaklayan Kettlún ve ailesi Ceneviz’e gitmek üzere yola çıkar. Zorlu bir yolculuğun ardından Ceneviz’e vardıklarından ve oradan da Buenos Aires’e gitmek üzere buharlı gemiye bindiklerinden söz edilir: “Babamı ve kardeşlerimi arkada bırakmış olmanın verdiği üzüntüyle, o günlerde Beyrut’a kadar yaptığımız yolculukla ilgili pek bir şey hatırlamıyorum. Beyrut’tan Ceneviz limanına gitmek üzere bir İtalyan gemisine bindik. Şanslıymışız ki Buenos Aires’e aldığımız biletlerimize Beyrut’ta bir otelde konaklama imkânı da dahildi”⁵⁴. Söz konusu hatıratta yazarın ailesinin göç etmeye karar vermesinin ardından göç süreci öncesinde hangi yollara başvurduklarına dair açıkça bir ifadeye rastlanamamıştır. Yazarın anlatısından hareketle, Osmanlı’dan Şili’ye göç ederken devlet izni dahilinde almış oldukları pasaportlarla yapıldığı düşünülmektedir.

O dönemde yerel seyahat acenteleri, yolcuların konforu için sunulan imkanları vurgulayarak köy ve kasabalarda etkili propaganda faaliyetleri yürütüyordu. İlgili vapurlarda yolcuların rahatını sağlamak için her türlü konforun düşünüldüğü belirtiliyordu. Nitekim Osmanlı yönetimi, Amerika’ya gitmek için bu tür aracı şirketlere başvuran vatandaşlarını uyarmak ve korumak için çeşitli etkili tedbirler almaya çalışmıştır⁵⁵. Ancak Kettlún’un anılarından, acentelerin ve komisyoncuların göç yolculuğuna ilişkin durumun vaat ettiği gibi olmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu anı kitabında yazar, Arjantin’e giden gemide çok sayıda Humuslu hemşerisinin bulunduğunu ve uzun bir deniz yolculuğuna çıkacakları için yanlarına

⁵⁰ Mesut Ayar ve Yunus Kılıç, "Osmanlı’da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 17, no. 2 (2017): 163–181.

⁵¹ Said Bahajin, “El modelo latinoamericano en la integración de los inmigrantes árabes”. *Revista Ra Ximhai* 4.3, (2008):ss. 737-773.

⁵² Lorenzo Agar ve Nicole Saffie. 2005. Chilenos de origen árabe: La fuerza de las raíces. *Miscelánea De Estudios Árabes Y Hebraicos. Sección Árabe-Islam* 54 (Ocak):4.

⁵³ Fatima Zohra Missaoui, “La Presencia Árabe en América Latina y su Aportación Literaria en Brasil, Cuba y Colombia,” *Centro Virtual Cervantes*, (2015):47-55.

⁵⁴ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 28.

⁵⁵ Özcan Kılıç, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nden Latin Amerika’ya Göç Hareketi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021): 38-39.

peynir, bakliyat, kuruyemiş gibi yiyecekler aldıklarını belirtmektedir. Ayrıca, nemli ortamın ve yoğun sıcaklığın yolculuğu dayanılmaz hale getirdiğini ifade eder. Yolcuların çoğunluğunun kadın olduğunu vurgulayan yazar, sıcağın bunalıp güvertede uyumaya çıkan mürettebatın kendilerine rahatsızlık verdiğini de dile getirir. İskenderiye’den büyük bir buharlı gemiye binerek Ceneviz limanına, oradan da Buenos Aires’e ulaştıklarını anlatan Kettlún, keyifli bir yolculuk geçirmeyi umut eder. Ancak yolculuk sırasında karşılaştıkları yiyecek sıkıntısı ve konaklama zorlukları, yolculuğun oldukça çetin geçtiğini göstermektedir. Yazar, çoğu zaman kuru ekmekle idare ettiklerini ve erzaklarını gemideki diğer İtalyan yolcularla takas ettiklerini ifade eder.

Metnin ilerleyen bölümlerinde, tüm yolcuların bir an önce Buenos Aires limanına ulaşmayı umut ettiklerini vurgular. Sonraki bölümde ise yazar Kettlún Buenos Aires’e ulaştıklarında baba tarafından Amerika kıtasına ilk göç eden akrabalarının kendilerini limanda karşılandıklarını dile getirir. Kettlún, bu akrabalarından birinin oldukça zengin, diğerin ise meteliğe kurşun attığını ifade eder. Buenos Aires’ten Santiago de Chile’ye gitmek için gerekli işlemleri bahsi geçen akrabalarının yardımlarıyla yaptıklarını sözlerine ekler. Ancak hava muhalefeti nedeniyle Buenos Aires’te biraz daha kalmaları gerektiğinden bahseden Şilili düşünür o dönemde bölgede henüz tren yolunun da tamamlanmadığını; bu yüzden katır sırtında bir müddet yol gittiklerini anlatır ve Santiago de Chile’ye yaklaşırken aklından geçenleri şöyle aktarır: *“Bu ülke, okyanusun öte tarafından gelen, çoğunluğu yoksul olan ve farklı geleneklere sahip bu göçmenleri nasıl kabul edebiliyor. Üstelik hiçbirinin Amerika kıtasındaki yaşama dair zerre kadar fikri yok”*⁵⁶. Buenos Aires’ten itibaren bir dizi trajik olay yaşanmasına rağmen, Kettlún’un Santiago de Chile’de daha iyi koşulların onları beklediği umudunu sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu kesitte Kettlún ve ailesinin yolculuk boyunca karşılaştıkları zorluklar ve umutları vurgulanmaktadır.

2.1.3. Bir Göçmenin Hatıraları’nda yeni ülkeye ve kültüre uyum süreci

Bu bölümde, Santiago de Chile’ye göç eden Arap Osmanlıların uyum sürecinde yaşadıkları deneyimler ve bu süreçte karşılaşılan zorluklar Kettlún’un *Bir Göçmenin Hatıraları* üzerinden ele alınmaktadır. Kettlún göç anlatılarında köken kültürü ile yeni kültür arasında denge kurmaya çalışırken yaşadığı deneyimlerden söz eder. Osmanlı-Türk imgesine atıflar yaparken bir yandan da göçmen kimliğin üzerinde yarattığı etkilere değinmektedir.

Şili’ye Osmanlı’dan göç edenlerin çoğunluğunun Halep, Humus, Beyrut ve Belen gibi şehirlerden oldukları söylenebilir. Anılan bölgeye gelen ortalama göçmen tipinin farklılık gösterdiği ifade edilse de⁵⁷ genel olarak 10 ila 30 yaşlarındaki, bekar, eğitimsiz ya da mesleki eğitimi almamış ancak girişimci bir karakteri bulunan erkeklerden oluştuğu kayıtlara geçmiştir. Bu göçmenler çoğu bölgeye vardığında ilk dönemlerde seyyar satıcılıkla iştigal olmuştur⁵⁸. Zira göçmenlerin kendi memleketlerinde bilhassa tekstil alanında deneyime sahip oldukları ve pamuk, ipek ve yün gibi hammadde üretiminin yapıldığı konfeksiyon sektöründe çalıştığı bilinir. İncelememize konu olan hatıratın yazarı Kettlún da Humus şehrinde kendi dokumacılık atölyelerinde çalışmıştır. Şili’ye geldiklerinde dedesiyle bir süre seyyar satıcılıkla uğraştığı ve özellikle de Santiago’nun banliyölerinde ve kırsal kesimlerde ürünlerini sattıkları anlaşılmaktadır. Zamanla seyyar satıcılıkla başlayan ticaret hayatlarında daha yerleşik düzene geçmeye başlarlar: *“Dil seviyemin ilerlemesi ve ticaret alanında edindiğim deneyimle, bir de biraz*

⁵⁶ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 97.

⁵⁷ Zlotnik ve de Palma, “La migración asiática a Latinoamérica” 520.

⁵⁸ Bejarano Escanilla, “La emigración árabe a el Ecuador”, 60.

hayat tecrübesiyle, benimki gibi başka bir işletmenin olmadığı bir sokakta bir dükkâna yerleştim... İlk başta, bilmediğim kelimeleri yorumlamama yardımcı olan bazı iyi insanların müdahalesiyle pek bir şey anlamadan da olsa yürütüyordum işlerimi”⁵⁹.

Kettlún, Şili’ye geldiği günden bu yana çevresiyle samimi ve dengeli ilişkiler yürütmeye çalışmaktadır. Küçük yaşına rağmen uyum sürecini doğru yönetebilen Kettlún hemen İspanyolca öğrenmenin yollarını aradığını aktarır ve her fırsatta Arapça olarak okuduğu kitapların İspanyolcasını da okumaya çalıştığını söyler. Bir yandan da yerel halkla iletişimini geliştirmeye de özen gösterir. Ancak Şili toplumunun ülkedeki Osmanlı kökenli göçmenlere karşı olumsuz ve önyargılı yaklaşım⁶⁰ içinde olduğunu ifade eder. Zaman zaman sosyal dışlanmaya ve okulda ayrımcılığa maruz kalan Kettlún etrafındakilerin kendisiyle *Osmanlı göçmeni olduğu gerekçesiyle dalga geçtiği ve hatta bunların zaman zaman acımasız boyuta geçtiğini* aktarır: “Bir seferinde okulda öğretmen Türkler hakkında bir konferans vermişti. Onlara Türklerin nasıl saygın ve büyük bir millet olduğunu anlatmıştı. Ancak tüm bu anlatılanlar bu safsataların ortadan kalkmasına yardımcı olmadı. Hatta daha da üstüme gelmeye başladılar”⁶¹. Nitekim Kettlún tabiiyeti Osmanlı toplumunun bir parçası olsa da etnik kökeni itibariyle Osmanlı göçmeni olarak adlandırılmaktan rahatsızlık duymaktadır. Ancak zamanla bu hususla ilgili düşünceleri değişiklik göstermektedir:

“Kuşkusuz, her insanın içinde var olan içgüdü, dili bilmeden çok önce, Şili’de Türk kelimesine verilen aşağılayıcı anlamı fark etmemi sağladı. Eğitimli insanlar bunun temelsiz bir önyargı olduğunu çok iyi bilirler. Ve muhtemelen ırkının niteliklerini ve tarihini anlatma konusunda kendimi içinde bulduğum yetersizlik, Şilililerin “o Türk” derken kullandıkları tonu duyduğumda bana tarifsiz bir acı verdi. Neyse ki her göçmenin böylesine farklı bir ortama uyum sağlamak için katlanmak zorunda olduğu mücadelenin bir yönü olan bu aşama artık geçiyor, kısacası benim için bir sorun değil. Gençliğim, duyarlılığım, bir erkek olarak haklı hırslım bunundan acı çekti, çünkü duygularımın derinliklerinde bu toprakların her şeyine olan sevgimin nasıl güçlü ve ezici bir şekilde doğduğunu ve belki de sevgimin içtenliğinin her şeyin üstesinden geleceğini öngörerek, Şili vatandaşı olmaktan başka bir arzum yoktu”⁶².

Dikkat çeken bir başka durum ise Kettlún’un dükkanına alışverişe gelen genç kızın tutumudur. Bu kızdan etkilenen Kettlún onunla iletişim kurmaya çalışır ve kızın sorduğu sorular karşısında cevapsız kalmasına şaşırır. Bu kıza bir mektup yazarak içindeki duyguları anlatmaya karar verir ve eline yazdığı mektubu tutuşturur. Sonra genç kızdan ne haber alır ne de bir mektubuna cevap alır. Bu durumun üstüne getirdiği yorum ise şu şekildedir: “Defalarca sokaklarla onu aramak için gezindim durdum, beyhude bir uğraştı bu... Bir “turco” ile gönül ilişkisi içinde olmak korkutucu ve hatta utanç verici olsa gerek”⁶³. Kettlún’un burada aktardığı deneyim bize Şili toplumunda ilk kuşak göçmenlerin bir tür ayrımcılığa veya dışlanmaya maruz kaldığına dair bir bakış açısı sunmaktadır. Böylece *turcos* kökenlilere yönelik negatif algıların göçmenlerin aidiyet duygularında sıkışma yarattığı söylenebilir.

⁵⁹ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 120.

⁶⁰ Bu bağlamda, Şili halkının Suriyeli Osmanlıları küçümsemek ve aşağılamak amacıyla *turcos* olarak adlandırdığını, bu durumun da bu göçmenleri incittiğini zira kendilerine ait olmayan bir milletle atfedilmekten rahatsızlık duyduklarını ve Türk egemenliği altında yaşamının kendilerine acı verdiğini her seferinde dile getirdikleri ifade edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: Hernández, La ‘turcofobia’: Discriminación antiárabe en Chile, 1900-1950” 250.

⁶¹ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 120.

⁶² Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 144.

⁶³ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 161.

Kettlún’un hatıratında aktardığı diğer bir husus da göçmenlerin topluma uyum sağlama çabalarıdır. Şili’de yeni ülkelere ve kültüre uyum sağlamanın yollarını arayan Osmanlı vatandaşları paylaştıkları ortak değerlere önem verdiklerini ve ülkeye duydukları sevgiyi göstermek amacıyla 1910 yılında Cumhuriyetin kutlamaları yaklaşırken iki anıt yaptırmıştır. Yine buradan da Osmanlı vatandaşlarının topluma entegre olma uğraşları ve Şili’deki yeni yaşamlarına bağlılıklarını göstermektedir.

2.1.4. Bir Göçmenin Hatıraları’nda Osmanlı-Türk İmgesi

Şili’deki Osmanlı kökenli göçmenler, Türk olarak kabul edildikleri için entegrasyon süreçlerinde kökenleri hakkında kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmışlar ve bu bağlamda gerek devlet yönetimi gerekse toplumsal dinamikler açısından Osmanlı İmparatorluğu’nu eleştiren bir söylem geliştirmişlerdir. Bu eleştirilerin arkasında, göçmenlerin geldikleri bölge nedeniyle Şili’de maruz kaldıkları ayrımcılığın⁶⁴, büyük ölçüde Osmanlı algısına dayandığını düşünmeleri etkili olmuştur.

Benedicto Kettlún, *Bir Göçmenin Hatıraları’nda* Osmanlı topraklarında cereyan eden hadiseler ve dönemin yönetimiyle ilgili değerlendirmeye yer verir. Örneğin, II. Abdülhamid dönemine ilişkin eleştirel bir tavır sergileyerek onu “gerici”, “kan dökücü” ve bir “despot” olarak betimler ve bu dönemi şu sözlerle tanımlar: “İstibdadı öyle bir dereceye varmıştı ki hürriyet, istiklal, cumhuriyet, anayasa, ilerleme ve medeniyet ve bağımsızlık gibi ifadelerinin kullanımı kısıtlanmıştı”⁶⁵. Bu ifadeler, Kettlún’un dönemin Osmanlı yönetimine karşı olumsuz yargı içeren görüşlerini açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan, Kettlún, Sultan Mehmet Reşat dönemini de değerlendirmelerde bulunmuş ve bu dönemde Osmanlı’nın geleceğine dair belirsizliğin sürdüğünü, özellikle yeni hükümete duyulan güvenin düşük olduğunu dile getirmiştir⁶⁶.

Şilili düşünür, Şili’deki özgür düşünce ortamını anlatırken Osmanlı Devleti’nde baskıcı bir sistemin olduğunu ifade eder. O dönemde Suriye genelinde “el Lisan el Hal” adlı bir gazetenin yayımlandığını ancak bu gazetenin sahibinin de suya sabuna dokunmayan bir üslupla bu uğraşı sürdürebildiğini savunur. Buna ek olarak, 1908 yılının Temmuz ayında “Kanun-i Esasi’nin” ilanı ile birlikte “Trablus, Batı Libya, Ermenistan, Suriye, Filistin ve Lübnan gibi Osmanlı hakimiyetindeki vilayetlerinin temsilcilerinin mecliste bulunacağını belirterek Kettlún, tüm bu gelişmelerin Humus’ta büyük bir coşkuyla karşılandığını ve hükümet konağı önünde toplanan kalabalıkların o döneme kadar kullanılması yasak olan o kelimeleri yaptıkları ateşli konuşmalarda kullandıklarını ifade eder⁶⁷.

Kettlún’un anlatısı, Şili’deki yaşam ile Osmanlı düzenini karşılaştırırken “öteki” olarak algıladığı Türklere dair yargılarla dikkat çeker. Özellikle şu ifadeleri, göçün sebeplerinden çok yeni sosyal çevresindeki yer edinme çabasıyla uyumlu bir anlatı olarak değerlendirilebilir: “Memleketimin yemekleri, musikisi ve gelenekleri burnumda tütüyor. Öte yandan buradaki düşünce özgürlüğü aklıma geliveriyor. Zira memleketimde “Türklerin tiranlığı” ve “dini zorbalığıyla karşı karşıyaydık”⁶⁸. Kettlún’un bu söylemleri, Osmanlı’dan göçün sebeplerine dair bireysel bir yorum gibi görünse de Şili’deki mevcudiyetini meşrulaştırma çabasının bir parçası olarak okunabilir. Başka bir deyişle, Osmanlı siyasetine yönelik eleştiriler, Osmanlı’nın gerçek

⁶⁴ Hernández, “La 'Turcofobia': Discriminación Antiárabe en Chile, 1900-1950”, *Historia*, (1994): 249-272.

⁶⁵ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 83.

⁶⁶ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 86.

⁶⁷ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 85.

⁶⁸ Chuaqui, *Memorias de un Emigrante: Imágenes y Confidencias*, 88.

durumundan ziyade, Şili toplumundaki kimlik inşasını destekleyen bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Bu perspektiften bakıldığında, Kettlún'un ifadeleri, göçün sebeplerini yansıtmaktan çok, yeni sosyal çevresinde kendisine yer edinme çabasıyla uyumlu bir propaganda anlatısı olarak kabul edilebilir. Kettlún'un Osmanlı'daki siyasi düzeni bu kadar keskin bir dille eleştirmesi, Şili'deki liberal ve demokratik değerlerle özdeşleşme ve bu bağlamda kendini meşrulaştırma çabasıyla bağlantılı olarak değerlendirilebilir. Sonuç itibarıyla bu göçmenler yerel topluma uyum sağlama ve kabul görme sürecinde, kendilerini özgürlük arayışında olan kişiler olarak sunma ihtiyacı hissetmiş olabilirler.

Sonuç

Kettlún'un hatıratı, sadece bireysel bir göç anlatısı olmanın ötesinde, Osmanlı göçmenlerin göç sürecinde ve yeni kültüre entegre olma süreçlerinde karşılaştıkları zorlukları ve göçmen deneyimlerini anlayabilmek açısından önemli bir kaynaktır.

Araştırmamız kapsamında incelenen Kettlún'un hatıratına göre, Osmanlı'dan Latin Amerika'ya göçün sebeplerinin ekonomik sıkıntılar ve daha iyi bir gelecek arayışının olduğu öne çıkmıştır. Bu hatırat Osmanlı'nın son dönemlerinde bölgede iş imkanlarının azalması, ekonomik koşulların zorlaşması ve artan vergiler sebebiyle Biladü's Şam göçmenlerinin Amerika kıtasına yöneldiğini göstermiştir.

Osmanlı'dan Latin Amerika'ya göçün bir diğer önemli noktası ise Osmanlı göçmenler göç süreci boyunca hem fiziksel hem de psikolojik zorluklarla başa çıkmak zorunda kalmalarıdır. Kettlún'un göç hikayesi bize bu zorlu sürecinin sadece göç yolculuğuyla sınırlı kalmadığını ve göçmenlerin yeni ülkelere ulaştıkları andan itibaren kimlik ve aidiyet arayışına girdiklerini ortaya koymuştur.

Söz konusu göçmenler Şili ve Arjantin gibi Latin Amerika ülkelerinin göçmenlere sundukları cazip fırsatlar nedeniyle bu ülkeleri önemli bir göç noktası olarak görmüştür. Bu dönemlerde, Şili gibi bölge ülkelerinde ekonomik kalkınma hedefleri doğrultusunda nitelikli iş gücünü artırmaya yönelik politikaların uygulanması ve Avrupalı göçmenlerin özellikle de beyaz nüfusun bölgeye çekilmek istendiği anlaşılmıştır. Ancak Osmanlı kökenli bu göçmenler dış görünüşleri sebebiyle ırksal ve kültürel ayrımcılıkla karşı karşıya kalmışlardır. Bir diğer ifadeyle, *turcos*ların Şili toplumuyla bir bütünleşme çabası içinde olsalar da dış görünüşleri ve geldikleri bölgeler sebebiyle Şili toplumu tarafından büyük ölçüde dışlandıkları ya da ötekileştirildikleri gözlemlenmiştir. Avrupalı göçmenler yerelde ekonomik katkının temel dinamikleri olarak görülürken Osmanlı muhacirler kırsal bölgelerde yaşayan, daha çok küçük ölçekli tüccarlar ve tarım işçileri olarak değerlendirilmiştir.

Yerel toplum tarafından ötekileştirilseler de özellikle ilk dönem Osmanlı göçmenlerin İspanyolca'yı sınırlı düzeyde bilmeleri ya da hiç bilmemeleri işlerini yapmalarına engel olmamıştır. Aksine aynı dili konuşan diğer göçmenlerle dayanışma ilişkileri geliştirdikleri ve Şili'nin en ücra köşelerine giderek ticari faaliyetlerini sürdürmeye çalıştıkları görülmüştür. Kettlún'un eserine göre, ilk dönemlerde bir miktar birikim yaptıktan sonra ülkesine geri dönüp yuva kuran bu göçmenlerin ailelerini yanlarına aldıkları ve zamanla göç ettikleri bölgelerde kalıcı olmaya başladıkları ve bu niyetle, dil öğrendikleri, dernek kurdukları ve mülk edindikleri de anlaşılmıştır.

Buna ek olarak söz konusu hatırat, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Latin Amerika'ya ve özellikle Şili'ye yapılan göçler hakkında çeşitli tarihsel ve sosyo-politik anekdotlar sunmaktadır. Türk idaresi altında olmaktan hoşnut olmadıklarını çeşitli vesilelerle dile

getirseler de Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi gündemini yakından takip eden ve bu atmosferi bölgede yayımladıkları gazete, dergi ve anılar aracılığıyla ülkedeki kamuoyuna aktarmaya çalışan bu göçmenler dönemin sosyo-politik gerçekliğine çeşitli açılardan yansıtılmışlardır.

Bu tür hatıratların birincil kaynak teşkil etmesi ve ulusal literatürde tanınması Osmanlı’dan Latin Amerika’ya yapılan göçlere ve göç dinamiklerine daha derinlemesine bakılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca Osmanlı topraklarından göç eden bu göçmenlerin bu tür birincil kaynaklar üzerinden göç yolculuğuna yakından tanıklık edebilmek, günümüzde bu göçmenlerin torunlarıyla daha etkili diyalog kurabilmek açısından da önemlidir. Dahası Osmanlı-Latin Amerika ilişkilerinin tarihsel seyrindeki yeri ve önemi tartışılmaz olan *turcos* göçmenlerin diğer Latin Amerika ülkelerinde yayımladıkları gazete, dergi ve/veya hatıratlar ayrı bir çalışma konusu oluşturabilecek nitelik ve zenginliktedir.

Kaynakça

- Agar, Lorenzo, ve Antonia Rebolledo, “La inmigración árabe en Chile: Los caminos de la integración.” *El mundo árabe y América Latina*, Editör: Raymundo Kabchi, 283-309. Paris: Ediciones UNESCO/Libertarias/Prodhufi, 1997.
- Álvarez, Ignacio. “Memorias de un emigrante. (Imágenes y confidencias) (1957), de Benedicto Chuaqui: Pistas sobre su estrategia realista y la transmisión de la experiencia.” *Anales de Literatura Chilena* 19 (2013).
- Ayar, Mesut, ve Yunus Kılıç. “Osmanlı’da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme.” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 17, no. 2 (2017): 163–181.
- Bahajin, Said. “El modelo latinoamericano en la integración de los inmigrantes árabes.” *Ra Ximhai* 4, no. 3 (2008): 737-74. <https://doi.org/10.35197/rx.04.03.2008.11.sb>.
- Béland, Michelle. “Memoria, nación y pertenencia en la obra de Benedicto Chuaqui.” Yüksek lisans tezi, Université Montreal, 2013.
- Bejarano Escanilla, Ingrid. “La emigración árabe a el Ecuador.” *Anaquel de Estudios Árabes* 8 (1997): 57-70.
- Bérodot, Solène, ve María Isabel Pozzo. “Historia de la inmigración sirio-libanesa en Argentina desde la perspectiva compleja del métissage: Aportes para una educación intercultural.” *Revista Irice* 24 (2012): 47-56. <https://doi.org/10.35305/revistairice.v24i24.470>.
- Calvo, Clara Lucía, Liliana Palacios de Cosiansi, ve Francisco Naessens, “Los espacios culturales de la comunidades árabe, sefaradí e hispana en la Provincia de Tucumán (Argentina).” *Observatorio Geográfico de América Latina*, Aralık 14, 1999.
- Cánovas, Rodrigo. “Voces inmigrantes en los confines del mundo: de los árabes.” *Anales de Literatura Chilena* 7 (2006): 153-170.
- Chuaqui, Benedicto. *Memorias de un emigrante. Imágenes y confidencias*. Santiago: Zig Zag, 1995.
- Çetin, Mehmet ve Recep Kök. “Kırım Savaşı Örneğinde Osmanlı Ordusu’nda Gayrimüslimlerin İstihdamı.” *Bilig* 85 (2018): 1-24.
- Çifter, Ayşe. “Miguel Littín’in *El Viajero De Las Cuatro Estaciones* (Dört Mevsimin Yolcusu) Romanında ‘Los Turcos.’” *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, no. 2 (2022): 26-33.

- Doğan, Aylin. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Latin Amerika Ülkelerine Yapılan Göçler." *Erdem* 12, no. 35 (2000): 329-355.
- Doğan, Esmâ Gül Yetiş. "1860-61 Suriye Olayları, Tazminat ve Şam Sergileri." *Belleten* 87, no. 310 (2023): 963.
- Genç, Hamdi, ve İ. Bozkurt. "Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-ekonomik Durumu (1850-1915)." *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 28, no. 1 (2010): 71-103.
- Guzmán, Roberto Marín. "Las causas de la emigración libanesa durante el siglo XIX y principios del XX: Un estudio de historia económica y social." *Estudios de Asia y África* (1996): 557-606.
- Hernández, Antonia Rebolledo. "La 'turcofobia': Discriminación antiárabe en Chile, 1900-1950." *Historia* (1994): 249-272.
- Hut, Davut. "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği." *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1, Özel Sayı (2016): 105-150.
- Karpat, Kemal H. "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914." *International Journal of Middle East Studies* 17, no. 2 (1985): 175-209.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu, (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003.
- Kılıç, Özcan. *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nden Latin Amerika'ya Göç Hareketi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.
- Kutlu, Mehmet Necati. "Osmanlı İmparatorluğu-Brezilya İlişkilerinin Başlangıcına Dair Bir Deneme." *Osmanlı İmparatorluğu-Latin Amerika (Başlangıç Dönemi)* içinde, Editör F. Öznur Seçkin, 29-62. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012.
- López Chavolla. H. A. *Migrant Feelings: The Affective Roots of Arab Latin American Identities and Cultural Production*. PhD diss., University of California, Merced, 2024.
- López Oliva, Alberto Benjamín. "Aproximación a la identidad árabe-chilena a través de la literatura y prensa del Mahýar." *Tonos Digital* 34 (2018): 1-19.
- Makki, Mahmud A. "La poesía árabe en América Latina." *Estudios Orientales* 5, no. 1 (1970): 22-36.
- Macías Brevis, Sergio. *Influencia árabe en las letras iberoamericanas*. Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía, 2009.
- Missaoui, Fatima Zohra. "La presencia árabe en América Latina y su aportación literaria en Brasil, Cuba y Colombia." *Centro Virtual Cervantes* (2015): 47-55.
- Moore, Aaron, ve Mathewson, Kent. "Latin America's Los Turcos: Geographic Aspects of Levantine and Maghreb Diasporas." *Nóesis: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades* 22, no. 43 (2013): 290-310.
- Oliva, Alberto Benjamín López. "ÿumāna Ḥaddād (1970) desafía a la censura: Erotismo y feminismo en el discurso de la autora." *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Árabe-Islam* 67 (2018): 139-152.

- Özhazar, İbrahim. “XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Suriyesi’nden (Biladü’ş-Şam) Kuzey ve Güney Amerika’ya Göçler.” *Belleten* 67, no. 248 (2003): 845-868.
- Sanfuentes, Andrés. “La influencia de los árabes en el desarrollo económico de Chile.” PhD diss., Universidad de Chile, 1964.
- Samamé, María Olga. “Transculturación, identidad y alteridad en novelas de la inmigración árabe hacia Chile.” *Revista Signos* 36, no. 53 (2003): 51-73.
- Tapia, Jorge Araneda, “Nuevas agendas para una antigua migración: La migración siria, libanesa y palestina desde una mirada Latinoamericana.” *Revista XLVII*, no. 1 (2016).
- Tuncer, Fatih Fuat ve Metin Zengin. “Unutulan Göçmenler El Turcolar: Osmanlı Dönemi Suriye Bölgesinden Latin Amerika’ya Yapılan Göçler ve Etkileri.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13, no. 70 (2020): 304-314.
- Uygur, Fatma. “Fransız Diplomatik Arşivlerine Göre Suriye Olayları (1860).” *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, no. 3 (2018): 181-200.
- Zlotnik, Hania, ve Daniel de Palma. “La migración asiática a Latinoamérica.” *Estudios de Asia y África* (1991): 515-533.

Summary

Through the lens of Benedicto Chuaqui Kettlún, a Chilean intellectual of Syrian descent, *Memorias de un emigrante* (Memories of an Emigrant), this article examines the migration experiences of Ottoman subjects to Latin America in the late 19th and early 20th centuries. The study provides insight into the dynamics of displacement, identity development, and cultural adaptation faced by the so-called *turcos*—a term used in Latin America to refer to immigrants from the Ottoman Empire, regardless of their true ethnic or religious heritage.

Deteriorating socioeconomic conditions, intercommunal conflicts, and the perceived promise of prosperity in the Americas were major factors in the migration of Ottoman subjects to Latin America, particularly from areas like Lebanon, Syria, and Palestine (then Ottoman provinces). These migrants eventually settled in nations like Argentina, Brazil, and Chile after frequently embarking on difficult journeys via the Mediterranean and Atlantic. Due to the Ottoman passports they carried, they were frequently misidentified as “Turks” even though the majority were Ottoman Christian Arabs. A complicated dynamic of self-perception and external labeling was produced by this misidentification and the prejudice that went along with it.

Chuaqui, a writer who was born in Syria and moved to Chile when he was thirteen, provides a unique and intimate account of this historical migration in his memoir. In addition to his family's migration from Humus due to poverty and instability, his work depicts their arduous transcontinental journey and final relocation to Santiago, Chile. Chuaqui describes in his writings the physical and psychological toll that the journey took as well as the difficulties of adjusting to a new language and culture.

This article utilizes qualitative content analysis to examine at three main themes in Chuaqui's memoir: (1) the forces that led to the migration; (2) the process of adapting to the host society, particularly in the face of social and linguistic barriers; and (3) the shifting opinions of identity impacted by both social and personal forces. Chuaqui's story indicates how the Turkish immigrants faced prejudice and economic exclusion upon arrival, but they eventually became part of Chilean society through entrepreneurship, notably in the textile industry. The upward mobility of his family—from street vending to starting a prosperous business—reflects the general path taken by many Ottomans.

The memoir also functions as a platform for political analysis. Chuaqui criticizes the Ottoman government harshly, calling it oppressive and authoritarian, especially beneath Sultan Abdulhamid II. Although these political assessments have their basis in his own and his family's experiences, they also represent a larger effort to maintain his identity as a Syrian immigrant with the liberal-democratic principles of his newly adopted nation. From early rejection to eventual accommodation, his shifting opinions on the term “Turkish” illustrate the manner in which migrant identities can be fluidly negotiated in new socio-political circumstances.

In the end, *Memorias de un emigrante* is a crucial first-hand source that includes the historiography of the Ottoman diaspora in Latin America and broadens our understanding of transatlantic Arab migration.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eski Eserlerin Durumu: Antalya'da Defineciler, Koleksiyonerler, Eski Eser Kaçakçıları ve İdareciler

S. Gökhan Tiryaki ^a Erdal Taşbaş ^{*b}

Araştırma Makalesi

^a Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi,
Antalya/TÜRKİYE
gtiryaki@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5946-4369

^{*} Sorumlu Yazar,
^b Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi,
Antalya/TÜRKİYE
erdalt@akdeniz.edu.tr
ORCID:0000-0001-9856-6229

Geliş: 17 Eylül 2024
Kabul: 30 Aralık 2024
Yayın: 10 May 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Osmanlı coğrafyasında yüzyıllardır devam eden eski eser arama geleneği mevcuttu. Toprak altındaki kalıntıların defineciler tarafından tespiti ve çıkarılması, satılması, koleksiyonerlerin girişimleri veya bu faaliyetlere karşı yerel idarecilerin tutumu Osmanlı arkeolojisinin tarihi temellerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda sunulan makalede Osmanlı Antalya'sında eski eserlerin yöneticiler ve ahali tarafından nasıl algılandıklarını anlamaya çalışıyor, antik kalıntılarla şu ya da bu şekilde ilgilenen yerel aktörleri araştırıyoruz. Bu yapılırken, yerleşik akademik yazın geleneğinde sıklıkla atıfta bulunulan Avrupalı seyyah ve gezginlerin notlarına değil, Osmanlı Arşivleri'ndeki yerel nitelikli belge koleksiyonuna yoğunlaşılmıştır. Bu türden bir odak değişikliği 16.- 20. yüzyıllar arasına yayılan nispeten geniş bir belge koleksiyonunu literatüre kazandırma fırsatı sunmaktadır. Dahası, bu belgelerde anılan defineciler, eski eser kaçakçıları, koleksiyonerler, arkeoloji meraklıları ve merkez ya da taşradaki idareciler bize kentin yerel tarihinde yitip gitmiş farklı kurum ve aktörleri yeniden hatırlama ve Osmanlı Antalya'sında yerel bir arkeoloji tarihi yazımına ilişkin verimli bir tartışma açma olanağı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Definecilik, eski eser kaçakçılığı, Antalya, Osmanlı Devleti

The Status of Antiquities in the Ottoman Empire According to Archival Documents: Treasure hunters, collectors, antiquities smugglers and administrators in Antalya

Research Article

^a Assoc. Prof. Dr., Akdeniz
University, Antalya/TURKIYE
gtiryaki@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5946-4369

^{*} Responsible Author,
^b Assoc. Prof. Dr., Akdeniz
University, Antalya/TURKIYE
erdalt@akdeniz.edu.tr
ORCID:0000-0001-9856-6229

Received: 17 September 2024
Accepted: 30 December 2024
Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

There was a centuries-long tradition of searching for artefacts in the Ottoman geography. The detection and extraction of artefacts by treasure hunters, their sale, the attempts of collectors or the attitude of local administrators towards these activities constitute the historical foundations of Ottoman archaeology. In this context, the present article seeks to understand how antiquities were perceived by administrators and citizens in Ottoman Antalya and investigates the local actors who dealt with ancient remains in one way or another. In doing so, the focus is not on the notes of European travellers and travellers, which are often cited in the established academic literature, but on the collection of local documents in the Ottoman Archives. Such a shift in focus offers the opportunity to bring to the literature a relatively large collection of documents spanning the 16th and 20th centuries. Moreover, the treasure hunters, antiquities smugglers, collectors, archaeological enthusiasts and administrators in the centre and provinces mentioned in these documents allow us to recall different institutions and actors that have been lost in the local history of the city and to open a fruitful discussion on the writing of local archaeological history in Ottoman Antalya.

Keywords: Treasure hunting, antiquities smuggling, Antalya, Ottoman Empire

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Tiryaki, S. Gökhan; Erdal Taşbaş. Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eski Eserlerin Durumu: Antalya'da Defineciler, Koleksiyonerler, Eski Eser Kaçakçıları ve İdareciler. *History Studies* 17, no. 2 (2025): 455-469.

Giriş

Mevcut akademik çalışmalar Osmanlı Devleti'ndeki arkeoloji çalışmalarının başlangıcını genellikle 19. yüzyıl ortalarına tarihlendirmektedirler. Bunun muhtemel nedeni arkeolojinin batıda bir bilim olarak 19 yüzyılda doğmuş olmasıdır. Yüzyılın başlarında yaradılışçı dünya görüşleriyle bağları gevşeyen eğitilmiş orta sınıfların kimlik ve aidiyet sorunlarını teskin edici bir işlev yüklenirken, zamanla ırkçı temellere dayanan Batı merkezli kolonyalizmin akademik zeminini teşkil etti.¹ Bunu yaparken de yalnızca geçmişin bilgisine ulaşmanın yöntemlerini, aşamalarını ve araçlarını belirlemekle kalmadı, aynı zamanda geçmiş algılamının ve onu estetik, ideolojik ya da politik anlamda kullanmanın koşul ve sınırlarını da çizmiş oldu.² Bu sınırın bir yanında Proto-Avrupa medeniyetinin mirasçısı olarak takdim edilen aryan, beyaz ve dolikefesal ırka mensup Batı, diğer yanında ise bu (hayali) geçmiş araştırma, anlama, yorumlama, takdir etme ve koruma anlayışına sahip olmayan “ötekiler” bulunmaktaydı.³ Nihayetinde bu ayrım günümüze değin öylesine derin ve yerleşik bir kanaate evrildi ki, anaakım tarih metinlerinde Avrupa anakarası dışında kalan topraklarda ne yöneticiler ne de geniş halk kitleleri arasında antik kalıntılara dönük herhangi bir ilgi aramanın beyhude bir çaba olduğu kaydedildi.⁴

Ne var ki, 20.yüzyılın sonlarından itibaren Yakın Doğu'dan Uzak Asya'ya değin dünyanın farklı merkezlerinde süre giden araştırmalar Avrupa merkezli tarih yazımının ne denli kırılgan bir zemin üzerine inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle, mevcut araştırma birikimi içerisinde Akdeniz bölgelerindeki Müslüman yöneticiler ve okur-yazar gruplar arasında da İslamiyet öncesine ait eski eserlerin toplanması, incelenmesi ve korunmasına dönük faaliyetleri konu edinen geniş bir külliyat vardır.⁵ Bununla birlikte, ilgi alanımızı Osmanlı dönemi Anadolu'suna çevirdiğimizde hali hazırdaki çalışmaların henüz oldukça yetersiz bir birikime sahip olduğunu görüyoruz. 18. yüzyıl sonlarından bu yana gezginler, antiküryenler, eskiçağ tarihi uzmanları ve arkeologlar açısından cazip bir araştırma sahası olan Antalya hali hazırdaki durumu ortaya koymak için uygun bir örnek oluşturuyor.⁶

Bu çalışmanın odak noktası Osmanlı Devleti'nin ilgisiz ve yetersiz kaldığı iddia edilen arkeoloji alanında, aslında önemli birikimler ve çabayla dolu bir tarihe sahip olduğunu ortaya koymaktır. Osmanlı Devleti'nin bu alanda yaklaşık dört asırlık birikimine katkı sağlayan defineciler, koleksiyonerler, kaçakçılar ve bunlarla yerel yöneticilerin ilişkileri Osmanlı

¹ Margarita Diaz-Andreu, *A world history of nineteenth-century archaeology: nationalism, colonialism, and the past*. (Oxford: Oxford University Press, 2007), 61; Bruce Trigger, *Arkeolojik düşünce tarihi*. (İstanbul: Eskiye Yayınları, 2006) 61-67; Wendy Shaw, *Osmanlı müzeciliği müzeler, arkeoloji ve tarihin görselleştirilmesi*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998) 61-63.

² Leonardo Capezzone, “Introduction”, *Before Archaeology. The Meaning of the Past in the Islamic Pre-Modern Thought (and After)*, Ed. Leonardo Capezzone, (Roma: Artemide, 2020) 9.

³ Diaz-Andreu, *A world history*, 99.

⁴ Shaw, *Osmanlı müzeciliği*, 61.

⁵ Okasha El Daly, *Egyptology: the missing millenium: ancient Egypt in Medieval Arabic writings*. (London: Routledge, 2005); Michael Cooperson, “Early Abbasid Antiquarianism: al-Ma'mun and the Pyramid of Cheops”, *In Traces, Collections, and Ruins: Towards a Comparative History of Antiquarianism*, Ed. Alain Schnapp (Los Angeles: Getty Research Institute, 2014) 201-211; Capezzone, “Introduction”, *Before Archaeology*, 11.

⁶ Michael Greenhalgh, *From the Romans to the railways: the faith of antiquities in Asia Minor. technology and change in history*, 13. (Leiden: Brill, 2013); Teraance M. P Duggan, “European Antiquarian, “Epigraphic-Archaeological” Research in “Hitherto Unexplored” Ottoman Lycia in the First Half of the 19th c”, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafinin Arasında: A. Vedat ÇELGİN'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*. Editör Murat Arslan - Ferit Baz (İstanbul: Ege Yayınları, 2018) 277-317; Teraance M. P Duggan, “On early antiquarians in Asia Minor to the start of the 19th c,” *Gephyra* 17, (2019). 115-119.

arkeolojisini şekillendiren asıl unsurlardır. Söz konusu bu unsurları ortaya koymak için başvurulmuş temel kaynakları Osmanlı arşiv belgeleri ve bu belgelerin analizi oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışma, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geniş bir zaman diliminde, çok sayıda antik yerleşimi bünyesinde barındıran Antalya ölçeğinde bir mikro Osmanlı arkeolojisi tarihi çalışması örneğini oluşturmaktadır. Bu örnek üzerinde yani Antalya'da eski eserlerin yöneticiler ve ahali tarafından nasıl algılandıklarını/yorumlandıklarını anlamaya çalışıyor, antik kalıntılarla şu ya da bu şekilde ilgilenen yerel aktörleri araştırıyoruz. Dahası, çalışma, Osmanlı arşiv belgelerinde anılan defineciler, eski eser kaçakçıları, koleksiyonerler, arkeoloji meraklıları ve merkez ya da taşradaki idarecileri yeniden hatırlama yoluyla, yerel bir Osmanlı arkeolojisi tarihi yazımına ilişkin verimli bir tartışma olanağı sağlamaktadır.

1. Arşiv Belgelerinde Antalya'da Defineciler, Eski Eser Kaçakçıları, Âsâr-ı Atıka Meraklıları ve İdareciler

Osmanlı İmparatorluğu'nda müstakil bir eski eser yasası oluşana değin bugün kültür varlığı olarak adlandırdığımız yer altındaki kalıntılar "Define, Kenz ya da Rikâz" terimleri ile tarif edilmekteydi.⁷ Definenin aranması, pay edilmesi ya da vergilendirilmelerinin ise İslam hukuku hükümleri, fıkıh kitapları ve fetva mecmuaları çerçevesinde yapıldığı bilinmektedir.⁸

Elimizdeki belge koleksiyonu içerisinde bu türden faaliyetlere dair bilgi veren Antalya ile ilgili en erken kayıt 16. yüzyılın son çeyreğine aittir. 1579 tarihli belge Yörük taifesinden Ali'nin maruz kaldığı "defineci" suçlamasına ilişkindir. Anlaşıldığı kadarıyla Yörük Ali, dönemin Padişahı III. Murat'ın dergâhına ulaşarak kadılıkta görevli Ali isimli Ayak Amili'nin (vergi memurunun) kendisini define bulmakla ve elinde kesin bir delil yokken cariyeye katletmekle suçladığını belirtmiştir. Yörük Ali dilekçesinde kadı hükmü olmaksızın hapsedilmesinden, 1400 akçe parasının alınmasından ve vergi memurlarının "define" hakkında ısrarlı sorgularından şikâyetçi olmuştur. Bunun üzerine Padişah tarafından Antalya, Eğirdir ve Karahisar-ı Teke Kadılıklarına 26 Eylül 1579'da bir hüküm gönderilerek define bulunduğu ispatlanmamış olan kimselerin yetkililer veya başkaları tarafından taciz edilmemesi istenmiştir. Ayrıca hükümde, kadıların görev yerlerinde define bulunduğu bilgisi veya duyumunu aldıklarında ciddi bir araştırma yapmaları, şüpheliler hakkında İstanbul'a bilgi vermeleri ve bir defineyi elde ettikleri zaman ağzını sıkıca mühürleyip derhal saraya göndermeleri emredilmektedir.⁹

18. yüzyılın sonlarına ait bir diğer belge Küçük Değirmen Adası sakinlerinden Mihail isimli gayrimüslim vatandaşın hükümete gönderdiği eski eser kaçakçılığına ilişkin bir ihbardır. İlgili olay Antalya limanından ayrılarak Küçük Değirmen Adası civarında batan bir geminin taşıdığı değerli antik eserlerin bulunması ve satılması ile ilgilidir. Batan gemiden kurtarılan ve bir mağarada tutulan çok kıymetli eşya ile altın sikkeler ele geçirilmişti. Bu eserler arasında "üzerinde 2000-3000 yıllık yazılar bulunan bir sûr (=üflemeli müzik aleti)" olduğu da ihbarda geçen önemli kayıtlardandır. Bu kıymetli eserlerden haberdar olan Antalya Muhafızı Tekeli Deli Bekir Paşa onlara el koymuştur. Yine Fransız Konsolusu, Antalya Muhafızı'ndaki eski eserler arasında bahsi geçen müzik aletini 5000 kuruş karşılığında satın almıştır. Arkasından bu aletin üzerindeki işlemlerin kopyalarını aldıktan sonra başka birine 100.000 kuruşa satmış

⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2005) 171; 508; 893.

⁸ Burak Kocaoglu, *Osmanlı Devleti'nde definecilik (1781-1900)*. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021) 81.

⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A. [DVNSMHM.d.], 41/8. (5.8.987 [27 Eylül 1579])).

olması hem eserin değeri hem de bölgede yürütülen eski eser tacirliğine çarpıcı bir örnek olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁰ Söz konusu belgenin devamı olmadığı için ihbar edilen bu eski eser kaçakçılığı olayının ne ölçüde ciddiye alındığını ve/veya eski eserlere dair bir tahkikat yapıp yapılmadığını ne yazık ki öğrenemiyoruz. Yine de onun “gereğinin yapılmasına” ilişkin talebi dikkat çekicidir ve yabancılara eski eser satışının *kanun-dışı* bir faaliyet olarak görüldüğünü ima etmektedir. Eğer öyleyse, Mihail’in dilekçesi aracılığıyla 19. yüzyıl öncesinde, Osmanlı ülkesinde yürürlükte olan ve eski eserlerin izinsiz yurtdışına çıkarılmasını yasaklayan geleneksel kanunların, kurallar ile teamüllerin bulunduğunu kaydeden yabancı kaynakları tasdik eden resmi bir evrakla karşı karşıya bulunuyor olabiliriz.

Gerçekten de Osmanlı Devleti’nin Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi’nin yayınlanmasından önce eski eserlerin ülke dışına çıkışını yasaklayan kural ve teamüller birçok oryantalistin yazımda sık rastlanan bir husustur. İlgili nizamnamelerden, çok daha erken tarihlerde Osmanlı topraklarından eski eserlerin yurtdışına çıkarılması için resmi izne ihtiyaç duyulduğunu anlıyoruz. Bu durum, İngiliz elçisinin (Thomas Roe) Mayıs 1623’te, Babiali’den eski eser ihracına izin veren bir ferman alınmadığını ve bu nedenle Osmanlı topraklarından eski eser çıkarılmasına ilişkin kayıtlara geçen işlemlerin ancak hırsızlık şeklinde nitelendirildiğini kaydetmesinden de açıkça anlaşılmaktadır.¹¹

1869 tarihli Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi’nin düzenlenmesinden önceki dönemlerde eski eserlerin durumuna dair ilginin saraya yani Osmanlı Sultanına kadar uzandığı söylenebilir. Bunun çarpıcı bir örneği Sultan Abdülmecit döneminde yaşanmıştır. Kıbrıs Adası’nda yaşanan bir olayda yurtdışına eser kaçırılmasına Sultanın verdiği tepki, Osmanlı Devleti’nin tarihi eserlere yönelik koruyucu bakışını açıkça ortaya koymaktadır. 1850 yılında Kıbrıs’ı ziyaret eden Fransız arkeolog Louis Félicien Joseph Caignart de Saulcy, burada birçok eser ele geçirmişti. Kıbrıs’taki Antik kalıntıları gezen araştırmacı, Larnaka’daki elektron ve gümüş kaplı bir vazo da dahil olmak üzere birçok eser satın almıştır. Bugün Louvre’da bulunan ve MÖ. 8-7. yüzyıllara tarihlenen bu Fenike elektron ve gümüş objesinin Idalion Akropolü’nde köylüler tarafından bulunduğu ve Kıbrıs’taki Fransız Konsolosu Eugène Tastu tarafından ağırlığınca altın karşılığında satın alındığı söylenmektedir. Kıbrıs’a ait bu tarihi eserin adadan nasıl çıkarıldığı Osmanlı padişahı için de merak uyandırıcı bir konu olmuştur. O, 1852 yılının Mayıs sonlarında Kıbrıs kaymakamlığına bunun nasıl gerçekleştiğinin soruşturulmasını emretmiştir. Alınan cevaba karşılık olarak Sultan, Kıbrıs Valisi Edhem Paşa’yı uyararak eski eserlerin yabancılara satılmamasına dikkat edilmesini istemiştir.¹²

Yine Çeşitli ferman ve kazı ruhsatlarında en çok göze çarpan husus çıkarılan eserlerin mükerrer olanlarının Osmanlı yöneticilerine teslim edilmesiyle ilgilidir. Örneğin John Turtle Wood’un British Museum adına Efes’te yaptığı kazılara izin veren 1863 tarihli ferman Efes ve Kolophon’da çıkarılan eserlerin yurtdışına götürülmesine izin verirken, tüm mükerrer buluntuların Osmanlı hükümetine bırakılmasını içeriyordu. Ayrıca ferman, kazı yapacak yabancıların, devlete ait olmayan arazilerin sahiplerinin rızasını almasını da gerekli kılıyordu. Bu durum, 1869 Nizâm-nâmesinin yürürlüğe girişinden önceki dönemde, tarihi eserlerin

¹⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hatt-ı Hümayun (HAT.), 113/4512. (29 Z. 1211 [25 Haziran 1797]); Bu belge aynı zamanda başka birinden dinlemeye dayalı define hikayeleri içerdiği için definecilik kültürü ile ilgisi bakımından oldukça önemli bir örnektir. Bkz. Erdal Taşbaş ve Gökhan Tiryaki, “Antalya’da Definecilik ve Define Folkloru Üzerine,” *Folklor/Edebiyat* 29, no. 116 (2023): 1071, DOI: 10.22559/folklor.2447.

¹¹ Cemil Çelik, “Was There Antiquities Law and Regulations Before The Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâme Of 1869?,” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, no. 7 (2022): 172, doi: 10.53718/gttad.1038303.

¹² Cemil Çelik, “The French Interest in The Antiquities on 19th Century Ottoman Cyprus”, in *Reviews in Social and Humanities Science Methodology, Research and Application.*, Editor İbrahim Serbestoğlu (Lyon: Livre de Lyon, 2022) 9-10.

Osmanlı topraklarından çıkarılmasını yasaklayabilen uygulamaların olduğunu göstermektedir.¹³

Antalya 19. yüzyılın ilk yarısında Yunan, Tekelioğulları ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanları gibi gelişmelerden öncelikli etkilenen Anadolu/Akdeniz limanlarından olmuştur. Hatta Mehmet Ali Paşa İsyanı sırasında limanın savunulması için emrindeki kuvvetlerle Silistre Valisi Mehmet Paşa Antalya'ya gönderilmiştir.¹⁴ Dönemin yoğun siyasi çatışmaları içerisinde zahire tedarikinde büyük sıkıntılar yaşanmış, tahıl fiyatlarının olağanüstü artışının neden olduğu kargaşa, hemen hemen yüzyılın her çeyreklik diliminde peyda olan salgın hastalıklar ve doğal felaketler kentin iktisadi, siyasi, idari ve beşerî dokusunu bütünüyle sarsmıştır. Osmanlı ülkesinin geri kalan bölgeleri gibi Teke Yarımadasının Avrupa başkentlerindeki eski eser piyasalarında tanınır olması da yine bu döneme rastlar. Yarım asır gibi son derece kısa bir zaman dilimine yayılan bu süreç, Osmanlı idarecilerinin antik kalıntıları algılanması, yorumlanması ve onlara dair işlemlerin yönetimi üzerinde dönüştürücü bir etki yaratmıştır. Bu bağlamda, 1840 yılında Babıali tarafından vilayetlere gönderilen bir genelgede arkeolojik kalıntıları işaret etmek için ilk kez, bugün kullandığımız kültür varlığına tekabül eden, “Âsâr-ı Atîka” terimi kullanıldı.¹⁵ 1858'de Arazi Kanunnamesi; 1869, 1874, 1884, 1906 tarihlerinde ise Âsâr-ı Atîka nizamnameleri ile eski eserlere dönük müstakil bir hukuki bağlam oluşturuldu.¹⁶

Bir yandan kente akın eden Avrupalı ziyaretçiler öte yandan Osmanlı başkentinde ülkenin eski eserlerinin korunmasına hizmet eden kurumsal bir yapının teşekkülü Antalya'da son derece dinamik bir süreci beraberinde taşıdı. Nihayetinde, Müze-i Humâyûn Müdürlüğü ile yerel yöneticiler arasındaki yazışmalar bize Antalya arkeoloji tarihinin bugüne değin eksik kalmış ya da unutulmuş yerel aktörlerini tanıma ve eski eserlerin durumuna dair fikir edinmek açısından eşsiz bir fırsat sunuyor.

Antalya'da bu döneme ait ilk kayıt 8 Mart 1859'da Finike'de vuku bulan bir definecilik vakası hakkındadır. Metinde tarif edilen *Akyaka* köyü, aynı zamanda *Arykanda* antik kentine de ev sahipliği yapan Arif Mahallesi sınırları içerisinde kalmaktadır. Belgeye göre birkaç kafadar Akyaka Köyü'ndeki bir çeşme civarında kazı yaparak “37 tane altın” bulmuştur. Kendi aralarındaki ihtilaflar ve yapılan bazı ihbarlar neticesinde bu durum Teke Meclisine ulaşmış ve meclis de konuyu hükümete iletmıştır. Hükümet tarafından alınan karar altınların *Meskukat-ı Şahane Müdürlüğü*'ne (darphane) teslim edilerek paraya dönüştürülmesi olmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla yürürlükte olan 1853 tarihli Arazi Kanunnamesi'ne göre 1/5'i devlet tarafından alındıktan sonra kalan 1930,5 kuruş 14 para da sikkeleri bulanlara verilmiştir.¹⁷

¹³ Çelik, “Was There Antiquities”, 171.

¹⁴ Güven Dinç, “Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Antalya'ya Etkileri (1831-1833),” *Belleten* 80, no. 289 (2016): 863; Ancak Antalya'nın savunulması mümkün olmamış, 1833 yılında İbrahim Paşa'nın Antalya'ya bir mütesellim atamasıyla kent Mısır valisinin hakimiyetine girmişti. Dinç, Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın, 876.

¹⁵ Mustafa Önge, “Kültür Mirasını Tanımlamak için Türkiye'de Kullanılan İlk Özgün Terim: Âsâr-ı Atîka,” *Avrasya Terim Dergisi* 6, no. 1 (2018): 10.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, “Eski Eserler Hukuku ve Türkiye,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 28, no.1 (1971): 66-75; Halit Çal, “Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atîka Nizamnameleri,” *Vakıflar Dergisi* 26, (1997): 391-393; İlber Ortaylı, “Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması,” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) 6:1599-1600.

¹⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT.UM.), 345/79. (03 Ş. 1275 [8 Mart 1859]).

Phlipp Anton Dethier'in Müze-i Humâyûn Müdürlüğü (1872-1881) dönemine ait bir evrak, Doktor Abdülatif isimli şahısın –olasılıkla II. Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi'nin (1874) 8-22. maddelerine istinaden- “kazı ruhsatı” almak amacıyla Antalya Maarif Meclisi'ne yaptığı başvuruya ilgilidir. Kazı için izin talep edilen yer etrafıca açıklanmamışsa da burası hem merkeze “dört saatlik” uzaklığı, hem “yüz dönüm” olarak belirtilen yayılım alanı, hem de “Aşar Kale” olarak tarif edilmiş olması nedeniyle belli olasılıkları beraberinde taşımaktadır. Bu bağlamda, Antalya'nın 15 kilometre kuzey-doğusunda Perge (Murtuna) ve Aspendos (Belkız) yerleşimlerinin arasında yer alan *Asar Kalesi* ya da antik dönemlerdeki adıyla *Silyon* kenti başvuruda adı geçen yer için en uygun aday olarak görünmektedir.¹⁸ Doktor Abdülatif Bey'in başvurusu ilkin Antalya Maarif Meclisi'nde tartışılmış ve ardından durum Konya Vilayeti'ne bildirilmiştir. Konya'dan gelen 6 Eylül 1875 tarihli yazıda “arazi sahipli ise arazi sahibinin rızasının olup olmadığı ve bu bölgede kazı yapılmasına ruhsat verilmesinde devlet için bir sorun olup olmadığı” konularında kesin bilgi talebinde bulunulmuştur. Ne var ki, yazışmaların devamı olmadığı için onun bu girişiminin ne şekilde sonuçlandığını bilemiyoruz.¹⁹ Ancak bu başvuru, bölgede define varlığına yönelik söylentiler veya taşlardaki şekillerin define yerini gösteren işaretler olduğu inancına dair Antalya'da çok sık karşılaşılan yorumlara örnek niteliğindedir.²⁰

Elimizdeki belge koleksiyonu Osman Hamdi Bey'in Müze-i Humâyûn müdürlüğüne atanmasıyla birlikte misliyle artmaktadır. Bunda, hiç kuşkusuz, Ksanthos'dan Nereidler Anıtı'nın Londra'ya götürülmesi, ardından 1882'de O. Benndorf başkanlığındaki Avusturya Akademisinin Demre ilçesi Gölbaşı'nda yer alan Trysa Anıtı'nın Viyana'ya taşınması,²¹ Girit muhacirlerinin Side'ye iskanı²² 1884 yılında yenilenen Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi'nin koruyucu hükümlerinin tatbiki konusundaki tutumun payı büyüktür.

Osman Hamdi Bey'in müdürlüğü döneminde Antalya'da kaydedilen ilk vukuat, *Kiryako* isimli bir gayrimüslimin 1882 yılında gerçekleştirdiği kaçak kazı ve eski eser kaçırma teşebbüsüdür. Antalya ve Konya Vilayetleri arasındaki yazışmalar incelendiğinde söz konusu tarihi eserin Antalya'nın hangi bölgesinden çıkarıldığı tespit edilememektedir. Yine de belgeler topluca ele alındığında *Kiryako*'nun kayıtlara “silahşör istatosu/asker heykeli” olarak geçen bir eser bulduğu anlaşılır. Teke Mutasarrıflığı tarafından bildirildiği kadarıyla heykelin baş ve gövdesi birbirinden ayrılmış ancak yine de birleştirilebilir durumdadır. Bu nedenle Konya Maarif Nezareti Müdürlüğü 12 Eylül 1882 tarihli yazıyla Müze-i Humâyûn Müdürlüğü'nü bilgilendirerek heykelin İstanbul'a naklinin gerekip gerekmediğine dair görüş sormuştur. Müze-i Humâyûn'un 14 Eylül tarihli cevabi yazısında heykelin “derhal” İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.²³

Antalya Kumandanı Miriliva Edip Paşa ile Müze-i Humâyûn arasındaki yazışmaları içeren bir dizi belge yerel yöneticilerin yürürlükte olan Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi'nin uygulanması hususunda belirgin bir çaba harcadıklarını ortaya koymaktadırlar. Edip Paşa, 6 Ağustos

¹⁸ Hansgerd Hellenkemper and Friedrich Hild, s.v. “Silyon”, *Tabula Imperii Byzantini* 8.2: *Lykien und Pamphylien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004.

¹⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 31/23. (6 Ş. 1292 [7 Eylül 1875]).

²⁰ Taşbaş ve Tiryaki, “Antalya'da Definecilik”, 1072.

²¹ Gül Işın, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Sürecinde Vatansız Kalmış Anıt Eserler,” *ARO Dergi* 16 (2015): 19.

²² Erdal Taşbaş, “Osmanlı'da Eski Eser Korumacılığı ve Bir Örnek Osman Hamdi Bey'in Side'ye Göçmen İskânını Engelleme Çalışmaları,” *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, no. 2 (2017): 1333, doi:10.17218/hititsosbil.322670.

²³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 77/22. (1 Za. 1299 [14 Eylül 1882]).

1890'da "Antalya'da bulunan mezarın" bulunduğu yerde "terk edildiğini ve orada korunmasının" mümkün olmadığından yakınmakta ve "bu nedenle sağ salim surette ve hızlıca İstanbul'a nakledilmesinin" zorunlu olduğunu bildirmektedir. Takip eden yazışmalarda Müze-i Humâyûn'a üç farklı olay hakkında daha bilgi verilmektedir. Onlardan ilkinde "Murtuna'da eski kale kalıntılarının dışında bir istato" bulunduğundan bahsedilmektedir. Tarif edilen Murtuna muhiti Osmanlı Arşiv belgelerinde aynı adlı Yörük Aşiretinin oturduğu antik Perge kentine denk geliyor olması açısından ayrıca önemlidir. Diğer, Cami-i Cedid Mahallesi (Antalya/Kaleiçi) sakinlerinden Yani oğlu Kostanti'nin kaçak kazı vukuatıdır. Buna göre, Konstanti yeri tam olarak belirtilmeyen bir muhitte gizlice kazı yapmış ve "oldukça süslü, büyükçe bir mermer istato" bulmuştur. Ancak bu haber bir şekilde, olasılıkla bir ihbarla, duyulunca Kostanti bulduğu heykeli yerel hükümete teslim etmiştir. Yerel hükümet tarafından köy muhtarlarına ve ihtiyarlarına bulunan heykelin korunmasının tembih edildiği Antalya Kumandanlığı tarafından Müze-i Humâyûn Müdüriyetine bildirilmiştir. Müze-i Humâyûn Müdüriyeti cevabi yazısında heykelin âsâr-ı atika olduğu; bu sebeple konuyla ilgili hazırlanacak *ayrıntılı bir defter* ile birlikte sağ salim İstanbul'a gönderilmesi gerektiği ve eserin taşınma masraflarının da sonradan Müze-i Humâyûn tahsisatından alınmak şartıyla Antalya'daki kurumlar eliyle karşılanmasını istemiştir.²⁴ 1890 yılına ait son evrak Müze-i Humâyûn'a gönderilen bir kazı ruhsatı talebidir. Talep Antalya ahalisinden Kölemenzade Hasan isimli vatandaşa aittir. Teke Mutasarrıflığından bildirildiğine göre kazı için izin istenilen arazi Antalya'da Şeyh Sinan Mahallesi'nde bulunan Kırmızıoğlu Bahçesidir. Günümüzde Muratpaşa İlçesi Sinan Mahallesi'ne denk gelen bu mahal 1990'lı yıllarda çeşitli inşaa faaliyetlerine sahne olmuş ve bölgede Attaleia kentine ait geniş bir nekropol açığa çıkarılmıştı.²⁵ Kölemenzade Hasan'ın başvurusu Teke Mutasarrıflığı tarafından 18 Aralık günü Müze-i Humâyûn Müdürlüğüne iletilmişse de elimizdeki belgelerde başvurunun nasıl sonuçlandığına dair bilgi bulunmamaktadır.²⁶

1891'de Osman Hamdi Bey'in Side'ye muhacirlerin yerleştirilmesine engel olmak amacıyla bir rapor kaleme aldığını ve Maarif Vekaleti'nden tahsisat talep ederek Antalya ziyareti gerçekleştirmek istediğini biliyoruz. Ne yazık ki bu rapor Side antik kentinin üzerine Selimiye adlı bir köyün kurulmasına engel olamamıştır. Öte yandan, 1895 yılındaki evraklar ağırlıklı Batı Antalya/Likya bölgesiyle ilgilidir. Onlardan, Ksantos ve Tlos'da bulunan eserlerin ne şekilde ve kimler tarafından bulundukları belgelerde açıklanmamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, Meğri Kazası'nın (bugünkü Fethiye) Günlük Nahiyesi yakınları olarak tarif edilen Ksantos harabelerinde dört tarafı da yazılı olan büyük bir mermer kitabe bulunmuştur. Ayrıca yine Meğri'ye bağlı Döğeri Nahiyesi'ndeki Tlos harabelerinde bulunan iki yazılı taşın da eski Likya dilinde yazılmış oldukları, eski inançlara ait bilgiler içerdikleri ve üzerlerindeki örneği görülmemiş levhalar nedeniyle çok kıymetli eserler oldukları bildirilmektedir. Bu nedenle söz konusu eserlerin korunması ve sergilenmeleri için İstanbul'a Müze-i Humâyûn'a nakledilmeleri kararlaştırılmıştır. Müze-i Humâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey, bu eserlerin

²⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 119/135. (28 Z. 1307 [15 Ağustos 1890]).

²⁵ Ferhan Büyükyörük ve Cihan Tibet, "1998-1999 Yılı Antalya Doğu Nekropolü Kurtarma Kazıları," *Adalya IV*, (1999-2000): 115; Aynur Tosun ve Hülya Yalçınsoy, "Doğu Garajı -Halk Pazarı Mevkii- Attaleia Doğu Nekropolü Kurtarma Kazısı 2008 Yılı Çalışmaları", 18. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* içinde, (2009-2010), 135.

²⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 124/23. (6 Ca. 1308 [18 Aralık 1890]).

İstanbul'a getirilmesi için gerekli masrafların Müzenin kazı harcamaları kaleminden karşılanmasının mümkün olduğunu belirtmiş, bu nedenle söz konusu eserlerin sağlam sandıklara konulmak suretiyle bölge sahillerine gelen bir Osmanlı vapuruna yüklenerek İstanbul'a getirilmesini tavsiye etmişti.²⁷ Aynı yıl, Kaş Nahiyesi Bayındır ve Belengli köyleri civarındaki harabelerde üç adet kabartma resimli eski eserlerin olduğu ihbar edilmişti. Yapılan incelemede bunların değerli eserler olduğu anlaşılmış ve Müze Müdürlüğü 5 Ağustos 1895 tarihli yazıyla konuyu Maarif Nezareti'ne intikal ettirip eserlerin İstanbul'a getirilmelerini istemiştir. Müze Müdürlüğü, Maarif Nezareti, Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Ege Adaları) ve Konya vilayetleri arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla eserler önce sahile taşınacak, oradan kayıklarla Meğri'ye götürülecek, oradan da gemiye yüklenerek İstanbul'a nakledilmesi sağlanacaktır.²⁸

Hiç kuşkusuz, Osman Hamdi Bey'in dönemine ait en dikkat çekici belge, Alanya Kaymakamı Halil Kamil Bey ile ilgili olan 1898 tarihli belgedir. Ayrıca Halil Kamil Bey Konya Maarif müdürlüğü görevinde de bulunmuştur.²⁹ Zira, Konya Maarif Müdürlüğü ve merkezdeki Maarif Nezareti arasındaki yazışmalardan Halil Kamil Bey'in "*fahri müze memuru*" olarak anıldığını okumaktayız. Onun fahri müze memurluğu konusunda kayıtlar mevcut olmakla birlikte,³⁰ bölgenin ilk müze memuru olduğuna dair bir görüş/söylem ortaya konulmamıştı. Böylece, Süleyman Fikri'nin (Erten) 1919'da Antalya "*fahri müze memuru*" olarak görevlendirilmesinden önce Alanya'da eski eserlerin bakımı ve korunması görevini üstlenmiş bir devlet görevlisinin bulunuyor olduğunu anlıyoruz. Halil Kamil Bey, "*Sidre*" (=Syedra antik kenti³¹), "*Side harabeleri*" ve bölgedeki "*bazı eski yapıların bulunduğu diğer yerlerde*" yabancıların eski eser aradığı ve fırsat buldukça buralardan "*bazı kıymetli eserleri götürdüklerine dair*" haberler ve ihbarlar aldığını Konya Maarif Müdürlüğü'ne iletmış ve onlar da konuya ilişkin Maarif Nezaretine bilgi vermişlerdir. 11 Mayıs 1898 tarihli yazıda bahse konu bölgelerde (Side ve Syedra harabelerinde) Halil Bey'in denetiminde kazı yapılmasının hem bölge hem de "*müze*" için faydalı olacağı görüşü öne çıkmış ve kazı masrafları için Halil Bey'e vilayetin eğitim bütçesinden 1500 kuruş verilmesi talep edilmiştir.³²

3 Mart 1904 tarihli bir evrak Kaş Kazası'na bağlı Gelemiş Köyü'nde meydana gelen definecilik ve eski eser kaçakçılığı hakkında son derece ayrıntılı bir içerik sunar. Buna göre, günümüz Patara antik kentinde³³ "*kadın şeklini andıran, mermerden yapılmış, göbeğinin üstünde kartal, memelerinin altında bir geyik, göğsünde aslan işlemeli, başı ve bir kolu kırık olan yaklaşık 400 kilo ağırlığında*" bir heykel bulunmuş ve ismi ya da uyruğu verilmeyen bir tacir tarafından kaçırılmaya çalışılırken yakalanmıştır. Yerel yetkililer heykelin *Kalamaki* (=Kalkan) iskelesine nakledilmesine karar vermişler de bunun için gerekli olan paranın bulunamaması nedeniyle

²⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 258/28. (25 L. 1312 [21 Nisan 1895]).

²⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 278/53. (30 S. 1313 [22 Ağustos 1895]).

²⁹ Abdülhamit Kırmızı, "Usûl-i Tedrîs Hâlâ Tarz-ı Kadîm Üzre": Konya Valisi Ferid Paşa'nın Eğitimi Islah Çalışmaları," *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19, (2005/2): 228.

³⁰ Hüseyin Muşmal, *Osmanlı Devleti'nin eski eser politikası Konya Vilayeti örneği (1876-1914)*. (Konya: Kömen Yayınları, 2009) 84.

³¹ Hansgerd Hellenkemper and Friedrich Hild, s.v. "Siyedra", *Tabula Imperii Byzantini 8.2: Lykien und Pamphylien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004.

³² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 398/15. (10 M. 1316 [31 Mayıs 1898]).

³³ Hansgerd Hellenkemper and Friedrich Hild, s.v. "Patara", *Tabula Imperii Byzantini 8.2: Lykien und Pamphylien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004.

Kaş Kaymakamlığı durumu vilayet merkezine iletmış, onlar da Maarif Vekaletine bildirmiştir. Maarif Nezareti tarafından Konya Valiliğine gönderilen 18 Nisan tarihli cevapta müzeye durumu bildirmek adına söz konusu heykelin bir fotoğrafının çekilmesi, eğer bu mümkün değil ise karakalem resminin çizilerek gönderilmesi istenmiştir.³⁴ Öte yandan, 1905 yılında yine Kaş Kazası Gömbe Mevkii'nde Bizoğlu (?) Yunus'un evinde yakalanan 100 kilo ağırlığındaki taş, yetkililer için sorun oluşturmuş görünüyör. Üzerinde bir takım "eski" yazıların işlenmiş olduğu kaydedilen bu taşın tarihi eser olup olmadığı, tercümesinin yapılamamış olması nedeniyle belirlenememiştir.³⁵

20. yüzyılın başlarında Antalya'nın fiziki ve beşerî yapısına dair elimizde nispeten geniş bir literatür bulunuyor. Kente içerden ya da dışardan bakan kimseler sağlıklı barınma koşulları, temizlik ve çöp toplama meseleleri, kentsel aydınlatmanın yokluğu, içme/atık su sorunu, sokakların bakımsızlığı, evlerin "kasvetengiz" görünüşü hususunda hemfikirdirler. Gezginlerin uzun betimlemelerine atıfta bulunarak merkeze uzak mahalle, köy ve mezralardaki durumun daha dramatik bir halde³⁶ olduğu söylenebilir. Dönemin arşiv kayıtları, 1910-1931 yılları arasında Müze-i Humâyûn Müdürlüğü yapan Halil Ethem (Eldem) Bey'in, Antalya arkeoloji ve müzecilik tarihi açısından bugüne değin ihmal edilmiş kritik bir figür olduğunu ortaya koyuyor.³⁷ Bu bağlamda, İtalyanların Antalya'yı işgal etmelerinin ardından eski eserlerin yurt dışına çıkarılmalarına engel olmak için Mekteb-i Sultani Müdürü Süleyman Fikri'nin (Erten) "fahri âsâr-ı atıka memuru" olarak tayin edildiğinde Müze-i Humâyûn'un başında Halil Ethem Bey'in bulunduğunu görüyoruz. Mevcut evraklar ahalinin yoğun taleplerine karşın onun Antalya kentinin antik surlarının korunması için olağanüstü çaba harcadığına tanıklık ediyor. Öte yandan, selefi ve biraderi Osman Hamdi Bey'in olumsuz raporuna karşı iskana açılan Side antik kentinde ilk arkeolojik kazıları başlatacak olan Arif Müfit Mansel'in, Halil Ethem Bey'in yönetimindeki Müze-i Humâyûn'da yetişmiş, onun sadık bir öğrencisi³⁸ olduğunu biliyoruz.

Nitekim, 1911 yılında nihayetlenen bir definecilik davası bize Side antik kentinin maruz kaldığı tahribatı belgeleme olanağı da sağlıyor. Davacı Manavgatlı Tatyanoğlu Nikola inşaat işleriyle uğraşmaktadır ve 1909 yılında Side antik kenti içerisinde bir "kireç ocağı" kıyısında define bulur. Nikola, dava dosyasına giren zabıta bu defineyi etraflıca tarif eder: "*Soğukçeşme Ağzı Mevkii'nde bir küp içerisinde mecidiye altını büyüklüğünde ancak ondan daha ince olan, bir yüzünde haç diğer yüzünde ise iki insan suretiyle Yunanca yazılar bulunan 40 kilo kadar altın para*". Ne var ki, haber yayılınca Manavgat'ın ileri gelen ailelerinden (*Tugayoğulları*) Cemal Bey, onu kandırarak defineyi elinden alır. Tatyanoğlu Nikola altınları geri almak istediğindeyse bu sefer Cemal Bey'in adamları tarafından darp edilir. Cemal Bey, olayın büyümesini engellemek

³⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 775/91. (7 S. 1322 [23 Nisan 1904]).

³⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 901/8. (24 L. 1323 [22 Aralık 1905]).

³⁶ Evren Dayar, "Antalya'da 'Lisan-ı Millet'in İlk Temsilcilerinden Akdeniz Gazetesi (1925-1926)." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 13, no. 26 (2017): 196.

³⁷ Semavi Eyice, "Eldem, Halil Ethem," *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995) 11:18-21; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem Eldem (1861-1938)", *Halil Edhem Hâtıra Kitabı I-II* içinde., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 369-382.

³⁸ Semavi Eyice, "Türk Trakya Araştırmalarının Öncüsü: Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel (1905-1975)," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4, no. 5 (2012): 301-330.

amacıyla Nikola'ya ilkin 300 lira peşin ve ardından sus payı olarak 50 ve 150 liralık çekler verir. Nikola tüm bu olayların doğruluğunu ispatlamak için *"Antalya ve Side'de 40 tane de şahidi"* bulunduğunu beyan ederek şikayetinde ısrarcı olur. Bunun üzerine, Teke Mutasarrıfı, Side'de yapılan kazı sırasında bulunan ve *"20 bin lira değer biçilen definenin"* Tugayoğulları tarafından gasp edildiğine dair Nikola'nın iddialarıyla ilgili gerekli incelemelerin yapılmasını Dahiliye Nezaretinden istemiştir. Bunun üzerine nezaret Konya Valiliğinden olayın araştırılıp gerekli bilgilerin kendilerine iletilmesini talep etmiştir.³⁹ Konya valisi imzasıyla gönderilen yazıya göre polis idaresince tarafların ifadeleri alınmış, yapılan tahkikatta da olayın kanıtlanamayacağına hükmedildiği bildirilmiştir. Gerekçe olarak da Antalya gibi define hikayelerinin çok olduğu bir yerde 2-3 yıldan beri hiçbir şikâyet yokken şimdi söz konusu olan 40-50 kiloluk ve eski eserden sayılabilecek altın paralardan bir tane bile olsun elde tutulmamış olması gösterilmiştir.⁴⁰

Tekeli Deli Bekir Paşa olayından bir asrı aşkın zaman sonra, Osmanlı arşivleri, Antalya Limanı'nda yaşanan bir başka eski eser kaçakçılığı olayını kaydetmiştir. Söz konusu yazışmaların odağında Yunanistan vatandaşı Diyonyus Kokinos isimli bir şahıs yer almaktadır. Kokinos Antalya'da ölmüştü. Ondan bakiye kalan sandığı ise yeğeni Miltiyadis Kinos ile bir arkadaşı tarafından Teksas isimli bir Amerikan vapuru vasıtasıyla Yunanistan'a götürülmek istenmektedir. Ancak, Antalya Liman Müdürlüğü tarafından bu iki kişinin beraberindeki eşyalar araştırıldığında Kokinos'dan geride kalan sandık içerisinde çeşitli eski eserlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu eserler hakkında hazırlanan rapor Maarif Nezaretine, eserler ise bir sandığa konularak İstanbul'daki Vergiler Genel Müdürlüğüne gönderilmiştir. Konya Valiliği, Maarif Nezareti ve Müze Müdürlüğü arasında 1911 yılının Ocak-Mart aylarında yapılan yazışmalar neticesinde bu eserlerin 1 adet mermer heykel, 1 adet üç köşeli ve yazılı taş, 1 adet silindirik metal eser, 4 çift altın incili küpe, 4 adet yaldızlı kehribar, 1 adet istavrozlu gümüş zincir, 1 adet yakutlu gümüş yüzük, 1 adet resim muhafazası, Rumca yazılmış 3 kitap ile Yunan, Roma ve Bizans Dönemine ait sikkelerden oluştuğu kesinleşmiştir. Bu eserlerden 1 adet altın, 3 adet gümüş ve 14 bakır sikkenin kalıp, mermer heykel ile yazılı taşın ise taklit olduğu ve tamamının Müze için alıkonulduğu bildirilmiştir. Müze tarafından yapılan araştırma neticesinde özellikle aslan figürü üzerine yerleştirilmiş kız resmini içeren heykelcik, üzerinde 7 yavrusu ile birlikte bir canavarın resmedildiği altın paraya benzer eser ve ele geçen altın sikkenin nadir eserler olduğu rapor edilmiştir.⁴¹

Süleyman Fikri Erten'in 1910 yılında İdadi Mektebi'nde Resim ve Türkçe öğretmeni olarak göreve başladığını biliyoruz. Konya Vilayet Salnamesi, İtalyan Arkeoloji Heyetinin raporları ve Antalya Müzesi envanter kayıtlarından 1913 yılında hem okulun bahçesi hem de ayrıca düzenlenmiş bir odasında eski eserlerin toplanarak koruma altına alındıklarını anlıyoruz.⁴² İtalyan işgaline uzanan süreçte konsoloslukta açılan Pamphylia Müzesi'ne karşı Süleyman

³⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUİ.), 144/15. (4 Ca. 1329 [3 Mayıs 1911]); Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM.), 846/13. (22 Ra. 1327 [13 Nisan 1909]).

⁴⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.), 28/16. (17 R. 1329 [17 Nisan 1911]).

⁴¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.), 1168/52. (21 Ra. 1329 [22 Mart 1911]).

⁴² Evren Dayar, "Antalya Müzesi'nin Kurucusu Süleyman Fikri Erten", *Antalya Müzesi 100 Yaşında* içinde., Editör Mustafa Demirel vd, (Ankara: [T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları](#), 2022), 47-48.

Fikri'nin resmi fahri müze memuru olarak görevlendirildiği, 1919 yılında Müsellim Camii yakınlarındaki küçük ve harap bir mescidin civardan getirilen eski eserlerin korunması için tahsis edildiği görülmektedir. Arşiv belgeleri, Süleyman Fikri'nin geniş bir araziye yayılmış farklı türdeki eski eserlerin belgelenmesi⁴³ ve açıkta duran ya da kaçak kazılarla bulunmuş olanların ise Antalya'ya taşınması için çeşitli girişimlerde bulunduğunu göstermektedir. Teke Mutasarrıflığı aracılığıyla yapılan yazışmalarda Side'de açığa çıkarılan "tahminen iki buçuk metre uzunluğa sahip kadın heykeli" ve Demre'deki Aya Yorgi kilisesinde tespit edilen gösterişli bezemelere sahip bir lahit örnek gösterilerek, onların Antalya merkeze nakledilmesi, başka eski eserler için kazı izni verilmesi, kazılar sonucu bulunan ve taşınamayacak durumdaki eski eserlerin fotoğraflanması için de 18x13 ebatlarında bir fotoğraf makinesi gönderilmesi gibi isteklerde bulunulmuştur. Ayrıca bu eserlerin naklinde görev alacak memurların harcırahları ve yevmiyeleri ile nakliyyede çalıştırılacak işçilerin ücretleri ve nakliye masrafları için de 500 lira talep edilmiştir. Bütün bunların Müze-i Humâyûn Müdürlüğü tarafından karşılanması için kaleme alınan yazı 1 Ocak 1920'de Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir. Bu talepleri uygun bulan Dâhiliye Nezareti 22 Ocakta Maarif Nezaretine gönderdiği yazıyla Teke Mutasarrıflığı'nın taleplerinin yerine getirilmesi için gerekenlerin yapılmasını istemiştir.⁴⁴ Ancak kendi bütçelerinde işçi ücretleri, memur harcırahı ve diğer bazı masraflar için para olmadığı için hükümetten yardım talep eden Teke Mutasarrıflığına 19 Şubat'ta gelen cevabi yazıda hem Dâhiliye Nezareti hem de Maarif Nezareti bütçesinde para bulunmadığı gerekçesiyle isteklerinin reddedildiği bildirilmiştir.⁴⁵

Tartışma ve Sonuç

Genel bir değerlendirme için mevcut belgeler içerisinde Yörük Ali ve Küçük Değirmen Adası olayındaki ihbarcı Mihail'e ait evraklar, definecilik faaliyetlerinin ve defineciler tarafından elde edilen kalıntıların yabancılara satılarak yurt dışına çıkarılması vukuatlarının Osmanlı başkentine uzanan hukuki bir sorun olarak algılandığını ortaya koymaktadırlar. Özellikle, Mihail tarafından aktarılan eski eser kaçakçılığı hadisesinin başkentte ne kadar ciddiye alındığı bir yana, onun "*gereğinin yapılmasına*" ilişkin talebi her halükârda kritik bir öneme sahiptir ve yabancılara eski eser satışının kanun-dışı bir faaliyet olarak görüldüğünü ima etmektedir. Nitekim bu durum henüz 16 yüzyılda topladıkları eski eserleri yurt-dışına çıkarmak isteyen yabancı diplomatların Osmanlı Kıbrıs'ında yerel yöneticilerin yürürlükteki mevzuat gereği kendilerine engel olduklarını dile getiren aktarımları ile uyumludur. Bu bağlamda, Mihail'in dilekçesi aracılığıyla 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı ülkesinde yürürlükte olan ve kesin bir izin olmadan eski eserlerin ihraç edilmesini yasaklayan kanunların, kuralların ve teamüllerin bulunduğunu kaydeden yabancı kaynakları tasdik eden resmi bir evrakla karşı karşıya bulunuyor olabiliriz.

Öte yandan, eski eserlerin batı tarzı müstakil bir yasal çerçeveye alınmasının ardından özellikle Osman Hamdi Bey ve Halil Ethem'in (Eldem) Müze-i Humâyûn Müdürlükleri sırasında Antalya'da eski eserlerin korunmasına dönük kapsamlı bir mücadele gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Elimizdeki belgeler, Teke Sancağı Antalya Merkez

⁴³ Necmi Atik, "Süleyman Fikri Erten'in Seyahat Raporları," *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12, (2019): 51.

⁴⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye İdare-i Umumiye (DH. İ. UM.), 5/2.43 (3 Ca. 1338 [24 Ocak 1920]).

⁴⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye İdare-i Umumiye (DH. İ. UM.), 5/2.44. (2 C. 1338 [22 Şubat 1920]).

Kazası'nda fahri müze memuru olarak görevlendirilen ilk kişinin Süleyman Fikri Efendi (Erten) olduğu yolundaki değerlendirmeleri yeniden gözden geçirme fırsatı sunuyor. Bu yönüyle, Osman Hamdi Bey'in Müze-i Humâyûn Müdürlüğü döneminde Antalya'ya bağlı Alanya Kazası'nda görev yapan Kaymakam Halil Kamil Bey'in henüz 1898 yılında resmi evraklarda "*fahri müze memuru*" olarak zikredildiğini tespit ediyoruz. Dahası, Halil Kamil Bey fahri müze memuru olmasının yanında antik bir kentte (=Syedra ve olasılıkla Side'de) Müze-i Humâyûn'un izniyle gerçekleşen ilk Türk kazılarını yapan resmi görevli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her halükârda, 19-20. yüzyıl Antalya'sında kaynağını Avrupalı seyyah ve gezginlerden alan bir eski eser piyasasının oluştuğu açıktır. Bu olgu, resmi kayıtlarda sonu eski eser kaçakçılığı ile biten alaturka definecilik faaliyetlerinin misliyle artmasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte, aynı dönemde yürürlükte olan Nizamname prosedürlerini takip ederek "kazı ruhsatı" talep eden kimselerle de karşılaşmaktayız. Bu yönüyle, Dr. Abdülatif Bey'in Asar Kale (=Silyon) ve Kölemenzade Hasan'ın ise Sinan Mahallesi (=Attaleia Nekropolü) muhitlerinde kazı yapma isteklerine özel bir önem verilmelidir. Zira, bu talepler aracılığıyla Antalya'da sadece gayrimüslimler değil, eğitilmiş orta-sınıf Müslümanlar arasında da "ilm-i âsâr-ı atîka" ile ilgilenen yerel aktörlerin bulunduğu sonucuna ulaşabilmekteyiz.

Derleyip toplamak gerekirse araştırmaya konu olan belgeler, 16. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına değin defineciler, eski eser kaçakçıları, arkeoloji meraklıları ya da idareciler gibi tüm yerel aktörleri konu edinen özgün içerikleri ile eşsiz bir koleksiyon sunarlar. Nitekim bu koleksiyon aracılığıyla bir yandan Osmanlı dönemi Antalya'da eski eserlerin durumu ve ahalinin yaşadıkları alanları kuşatan kalıntıları algılama/yorumlama biçimleri hakkında bilgi temin ederken, öte yandan merkez ve taşrada görev yapan bürokratların bugün kültür varlığı olarak tarif ettiğimiz arkeolojik mirasın korunmasına ilişkin sergiledikleri tavır ve tutumları özgün kaynaklarından okuma fırsatı bulmaktayız. Her ne kadar bu kayıtlar bize eksiksiz ve muntazam bir yerel Osmanlı arkeolojisi tarihi yazımı olanağı sunmasalar da bugüne değin Avrupa merkezli tarih yazımında sıklıkla dile getirilen Antalya'da ne vatandaşların ne de yetkililerin uzak geçmişe ait eski eserlere dair en ufak bir ilgiye sahip olmadıkları, aksi bir durum söz konusu olduğundaysa İslâmî inançları gereği onları yok ettikleri hususundaki yerleşik kanaatleri tartışma zeminine çekme olanağı sunarlar.

Kaynakça

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. A. {DVNS. MHM. d (Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri), Nr: 41/8.

BOA. A.} MKT.UM. (Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı), Nr: 345/79.

BOA. DH. İD. (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı), Nr: 28/16.

BOA. DH. İ. UM. (Dahiliye İdare-i Umumiye), Nr: 5/2.43, 5/2.44.

BOA. DH. MUİ. (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı), Nr: 144/15.

BOA. HAT. (Hatt-ı Hümayun), Nr: 113/4512.

BOA. MF. MKT. (Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî Belgeleri), Nr: 31/23, 77/22, 119/135, 124/23, 258/28, 278/53, 398/15, 775/91, 901/8, 1168/52.

BOA. ML. EEM. (Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti), Nr: 846/13.

2. Araştırma Eserler

- Atik, Necmi, "Süleyman Fikri Erten'in Seyahat Raporları." *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12, (2019): 45-94.
- Büyükyörük, Ferhan ve Tibet, Cihan. "1998-1999 Yılı Antalya Doğu Nekropolü Kurtarma Kazıları." *Adalya IV*, (1999-2000): 115-171.
- Can, Birol. Syedra ve Teritoryumu, Barış Salman Anı Kitabı, ed. Işık ADAK ADIBELLİ vd., Ege Yayınları, İstanbul 2017: (37-52)
- Capezone, Leonardo. "Introduction", *Before Archaeology. The Meaning of the Past in the Islamic Pre-Modern Thought (and After)*. Ed. Leonardo Capezone, 7-19. Roma: Artemide, 2020.
- Cooperson, Michael. "Early Abbasid Antiquarianism: al-Ma'mūn and the Pyramid of Cheops." *Traces, Collections, and Ruins: Towards a Comparative History of Antiquarianism*, Ed. Alain Schnapp, 201-211. Los Angeles: Getty Research Institute, 2014.
- Çal, Halit. "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atıka Nizamnameleri." *Vakıflar Dergisi* 26, (1997): 391-400.
- Çelik, Cemil. "The French Interest in The Antiquities on 19th Century Ottoman Cyprus", *Reviews in Social and Humanities Science Methodology, Research and Application.*, Editor İbrahim Serbestoğlu, 1-29. Lyon: Livre de Lyon, 2022.
- Çelik, Cemil. "Was There Antiquities Law and Regulations Before The Âsâr-ı Atıka Nizâmname Of 1869?." *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, no. 7 (2022): 167-188. doi: 10.53718/gttad.1038303.
- Dayar, Evren. "Antalya Müzesi'nin Kurucusu Süleyman Fikri Erten." *Antalya Müzesi 100 Yaşında*, Editör Mustafa Demirel vd, 46-61. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2022.
- Dayar, Evren. "Antalya'da "Lisan-ı Millet"in İlk Temsilcilerinden Akdeniz Gazetesi (1925-1926)." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 13 no. 26, (2017): 181-207.
- Devellioğlu, Ferit. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2005.
- Diaz-Andreu, Margarita. *A world history of nineteenth-century archaeology: nationalism, colonialism, and the past*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Diñç, Güven. "Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Antalya'ya Etkileri (1831-1833)." *Belleten* 80, no. 289 (2016): 857-884.
- Duggan, Teraance M. P. "European Antiquarian, "Epigraphic-Archaeological" Research in "Hitherto Unexplored" Ottoman Lycia in the First Half of the 19th c", *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafinin Arasında: A. Vedat ÇELGİN'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, Editör Murat Arslan - Ferit Baz, 277-317. İstanbul: Ege Yayınları, 2018.
- Duggan, Teraance M. P. "On early antiquarians in Asia Minor to the start of the 19th c." *Gephyra* 17, (2019): 115-169.

- El Daly, Okasha. *Egyptology: the missing millenium: ancient Egypt in Medieval Arabic writings*. London: Routledge, 2005.
- Hellenkemper. H. and Hild, F. "Patara.", *Tabula Imperii Byzantini 8.2: Lykien und Pamphylien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004.
- Hellenkemper. H. and Hild, F. "Silyon.", *Tabula Imperii Byzantini 8.2: Lykien und Pamphylien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004.
- Hellenkemper. H. and Hild, F. "Syedra.", *Tabula Imperii Byzantini 8.2: Lykien und Pamphylien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004.
- Işın, Gül. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Sürecinde Vatansız Kalmış Anıt Eserler." *ARO Dergi* 16, (2015): 6-21.
- Kırmızı, Abdülhamit. "Usûl-i Tadrîs Hâlâ Tarz-ı Kadîm Üzre": Konya Valisi Ferid Paşa'nın Eğitimi Islah Çalışmaları." *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19, no. 2 (2005): 195-229.
- Kocaoğlu, Burak. *Osmanlı Devleti'nde definecilik (1781-1900)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2021.
- Michael Greenhalgh, *From the Romans to the railways: the faith of antiquities in Asia Minor. technology and change in history* 13. Leiden: Brill, 2013.
- Mumcu, Ahmet. "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26, (1969): 45-78.
- Muşmal, Hüseyin. *Osmanlı Devleti'nin eski eser politikası Konya Vilayeti örneği (1876-1914)*. Konya: Kömen Yayınları, 2009.
- Ortaylı, İlber. "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Önge, Mustafa. "Kültür Mirasını Tanımlamak İçin Türkiye'de Kullanılan İlk Özgün Terim: Âsâr-ı Atîka." *Avrasya Terim Dergisi* 6, no. 1 (2018): 8-14.
- Özaslan, Osman. "Antalya-Elmalı Bölgesi'nde Defineci Okültüzmi ve Spiritüelleşme Üzerine Sosyolojik Bir Analiz," *Moment* 10, no. 2 (2023): 384-404.
- Schnapp, Alain. *The Discovery of the Past: The Origins of Archaeology*. London: British Museum Press, 1996.
- Shaw, Wendy. *Osmanlı müzeciliği müzeler, arkeoloji ve tarihin görselleştirilmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Taşbaş, Erdal ve Tiryaki, Gökhan. "Antalya'da Definecilik ve Define Folkloru Üzerine." *Folklor/Edebiyat* 29, no. 116 (2023): 1063-1076. DOI: 10.22559/folklor.2447.
- Taşbaş, Erdal, "Osmanlı'da Eski Eser Korumacılığı ve Bir Örnek Osman Hamdi Bey'in Side'ye Göçmen İskânını Engelleme Çalışmaları." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, no. 2 (2017): 1315-1335. doi:10.17218/hititsosbil.322670
- Tosun, Aynur ve Yalçınsoy, Hülya. "Doğu Garajı -Halk Pazarı Mevkii- Attaleia Doğu Nekropolü Kurtarma Kazısı 2008 Yılı Çalışmaları." *18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2009-2010.
- Trigger, Bruce. *Arkeolojik düşünce tarihi*. İstanbul: Eskiyei Yayınları, 2006.

Summary

A huge part of the lands under the sovereignty of the Ottoman Empire consisted of the areas where ancient civilizations surrounding the Mediterranean were established and developed. It is unimaginable that this state, which ruled over the world's richest archaeological sites, would remain indifferent to the archaeological remains. Before the legal regulations concerning ancient artefacts were established, the activities of treasure hunters and collectors, along with the attitudes of Ottoman administrators, expressed the early periods of Ottoman archaeology. The attitude of the administrators towards artefacts sought as buried treasures and subsequently brought to the surface also reflects the state's policies concerning ancient artefacts. With this approach, we aim to elucidate the multifaceted relationships among treasure hunters, collectors, antiquities smugglers, and administrators by focusing on Ottoman archival documents. To achieve this, we are focusing on the Antalya region, which is perhaps the richest area in Anatolia in terms of historical remains. First and foremost, we contend that the Orientalist approaches to the interest in antiquity in regions under the sovereignty of a Muslim state warrant thorough discussion. Because when examining the Ottoman archival documents containing a long period, we can observe that both the public and the administrators exhibited an interest in ancient artefacts. Within this scope, the earliest registry belongs to the 16th century and the interest of Sultan III. Murat is important among both treasure hunters and ancient artefacts. We can argue that Sultan Murat established the foundations for the accumulation of Ottoman archaeological remains by insisting that reports regarding ancient artefacts be taken seriously and forwarded to the palace upon their discovery.

Archaeology emerged as a scientific discipline in the 19th century. However, the Ottoman regulations concerning the protection of ancient artefacts only gained clarity in the last quarter of the century. However, before this process, both Ottoman archival documents and foreign sources revealed the existence of laws, regulations, and practices that prohibited the export of ancient artefacts. It is particularly important that all duplicate finds obtained from excavations authorized by the decrees are to be surrendered to the Ottoman government, and that artefacts acquired by the public or administrators are not to be sold to foreigners. Furthermore, the decrees mandated that foreigners intending to conduct excavations must obtain the consent of the owners of privately owned lands. This situation has been extensively addressed in foreign sources written by travelers, archaeologists conducting research, diplomats, and historians during the period before the enactment of the Antiquities Regulation (Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi) in 1869, which prohibited the export of ancient artefacts from Ottoman territories. The prominent obstacles posed by local administrators, government directives, the attitudes of landowners, and the perception of archaeological searching as akin to theft in the relevant sources highlight the protective stance towards ancient artefacts. The most notable document in this context is the one related to Halil Kamil Bey who was the Kaimakam (Kaymakam) of Alanya, dated 1898. Halil Kamil Bey reported to the government that he had received information and complaints regarding foreigners searching for ancient artefacts in the ruins of Syedra and Side, and that they were taking the artefacts they discovered. In correspondence related to this subject, Halil Kamil Bey is referred to as an "honorary museum officer". Thus, we understand that there was a state official responsible for the care and protection of ancient artefacts in the Antalya region before Süleyman Fikri Erten. Besides, Halil Kamil Bey also requested permission to conduct excavations in Side and Syedra. For all these reasons, it can be said that the activities of treasure hunters, antiquities smugglers, archaeology enthusiasts, and administrators from the late 16th century to the early 20th century provide an opportunity to examine their attitudes and stances regarding the preservation of the archaeological heritage we refer to as cultural property through original sources.

On the other hand, while examining the attitudes of treasure hunters, smugglers, collectors, and administrators towards ancient artefacts in the Ottoman archival documents used in this study, a diverse list of artefacts obtained without any official excavations during the Ottoman period has also emerged. Some of these are recorded simply as 'treasure' or 'valuable items,' while others have been categorized in detail, and some have been described to express their value. On the other hand, there is also a significant number of artefacts that contain descriptions highlighting their quality or artistic value. These include *gold coins* found in a cave near Küçük Değirmen Island along with a *decorated musical instrument*, 37 *gold pieces* discovered near the ancient city of Arykanda, a *dismembered soldier statue* whose head and body could not be identified in correspondence regarding the area of Antalya from which it was excavated, a *tomb* and a *large marble statue* seized in Perge, a *large marble inscription* and *tablets containing writings in ancient Lycian* found at the ruins of Xanthos and Tlos, a *statue resembling a woman weighing approximately 400 kilograms* from the ancient city of Patara, a *100-kilogram stone inscribed with ancient writings* from the Gömbe region, *approximately 40 kilograms of gold coins* found in a pot allegedly discovered while opening a lime kiln in the ancient city of Side, and *numerous valuable ancient artefacts* seized from a ship bound for Greece.

Mitik Tarihin Bilimsel Tarihe Dönüşümünde Bir Ara Figür: Pindaros (İÖ. 518-438)

Ahmet Gözlü ^a Defne Yılmazcan ^b

Araştırma Makalesi

^aSorumlu Yazar, Doç. Dr.,
Çankırı Karatekin Üniversitesi,
Çankırı/TÜRKİYE
ahmetgozlu69@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-7146-3932
^b Dr., Bağımsız Araştırmacı,
Adana/TÜRKİYE
defneyilmazcan92@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3381-6965

Geliş: 6 Eylül 2024
Kabul: 14 Ocak 2025
Yayın: 10 Mayıs 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

İnsanlık tarihinin en eski anlatıları olan mitler, eskiçağ dünyasında önemli bir işleve sahiptir. Mitler insanın henüz olanı ve olmakta olanı anlamlandıramadığı ve kavrayamadığı erken dönemlerde başvurulan temel tarihsel kaynaklardır. Bu kaynakların tarihsel değeri tartışmalı olmakla birlikte bir toplumun kültürel değerleri ve düşünce yapısı hakkında bilgi verdiği çoğunlukla kabul edilmektedir. Hemen hemen bütün uygarlıklarda üretilmiş olan mitik anlatıların Eski Yunan'da özel bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki Eski Yunan tarihçiliğinin özellikle erken dönemleri mitik anlatılar üzerinden inşa edilmiş ve bu anlatılar ise Homeros ve Hesiodos'a atfedilmiştir. Fakat Eski Yunan'ın mitik tarih geleneği Pindaros (İÖ 518-438) ile birlikte dönüşmeye başlamıştır. Zafer Şarkıları olarak bilinen Epinikia adlı şiirleriyle tanınan Pindaros, tarihsel olayları zaman boyutunda değerlendiren ve mitik tarzın baskın olduğu tarih anlatımının bilimsel tarih geleneğine dönüşmesinin temellerini atan ilk isimdir. Ayrıca Pindaros tarihsel olayları birbiriyle bağlantılı olarak görmüş ve açıklamıştır. Ancak ele aldığı konularda mitik anlatıların etkisi hala büyük ölçüde görülmektedir. Bu nedenle Pindaros mitik tarihin bilimsel tarihe dönüşümünde bir geçiş dönemi olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu geçiş sürecinin tam anlamıyla gerçekleşmesi ise Herodotos (İÖ 484-420) ve Thukydides (İÖ 465-400) ile mümkün olmuştur.

Keywords: Eski Yunan, Tarih Yazımı, Pindaros, Epinikia, Herodotos, Thukydides

An Intermediate Figure in the Transformation of Mythic History into Scientific History: Pindaros (518-438 BC)

Research Article

^aCorresponding Author, Assoc.
Prof. Dr., Çankırı Karatekin
University, Çankırı/TÜRKİYE
ahmetgozlu69@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3475-054X
^b Ph.D., Independent Researcher,
Adana/TÜRKİYE
defneyilmazcan92@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3381-6965

Received: 6 September 2024
Accepted: 14 January 2025
Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Myths, the oldest narratives of human history, have an important function in the ancient world. Myths are the basic historical sources used in the early periods when people could not understand and understand what had happened and was happening yet. Although the historical value of these sources is controversial, it is generally accepted that they provide information about the cultural values and mentality of a society. It can be seen that mythical narratives, produced in almost all civilizations, had a special importance in Ancient Greece. So much so that the early periods of Ancient Greek historiography were built on mythical narratives and these narratives were attributed to Homer and Hesiod. However, the mythical history tradition of Ancient Greece began to transform with Pindar (518-438 BC). Pindar, known for his poems called Epinikia, also known as Victory Songs, is the first person to evaluate historical events in a time dimension and lay the foundations for the transformation of the historical narrative dominated by the mythical style into the scientific history tradition. In addition, Pindar saw and explained historical events as interconnected. However, the influence of mythical narratives is still seen to a great extent in the subjects he deals with. For this reason, Pindar is considered as a transition period in the transformation of mythical history into scientific history. The full realization of this transition process became possible with Herodotus (484-420 BC) and Thucydides (465-400 BC).

Keywords: Ancient Greece, Historiography, Pindar, Epinikia, Herodotus, Thucydides

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Gözlü, Ahmet; Defne Yılmazcan. Mitik Tarihin Bilimsel Tarihe Dönüşümünde Bir Ara Figür: Pindaros (İÖ. 518-438). *History Studies* 17, no. 2 (2025): 471-490.

1. Giriş

1.1. Problematikğin Serimi

Eskiçağ uygarlıklarının neredeyse tamamında özel bir öneme sahip olan mitler, evrenin, tanrıların ve toplumların geçmişini kavramaya dair bilgi veren en erken anlatılardır. Mitler aynı zamanda herhangi bir toplumun gerek kültürü, gerek yaşayış biçimi gerekse geçmişi hakkında bilgi veren ilk kaynaklardır. Hayali bir anlatıdan çok daha fazlası olan mitlerin toplumsal ve tarihsel bir işlevi vardır. Bu nedenle mitler kültür inşasının kurulmasında incelenmesi gereken ilk verilerdir. Çünkü bu veriler efsanevi bir kurgudan ziyade insanın, tanrının ve evrenin tarihini anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan anlatılardır.

Tarih anlatımının en erken örnekleri olarak kabul edilebilen mitik öykülerin yaygın bir şekilde görüldüğü uygarlıklardan şüphesiz en önemlisi Eski Yunan'dır. Eski Yunan'ın erken dönemleriyle ilgili bilgi veren en önemli metinler mitlerdir.¹ Tarihini mitik anlatılar üzerine inşa eden Eski Yunan'da bu bağlamda anlatılan geleneksel efsaneye göre; Deukalion ve Pyrrha, Gümüş ve Altın ırklarının halefleri olan Bronz ırkın temsilcileridir. Deukalion ve Pyrrha dışında, Bronz ırkın insanları savaşıdır ve hoş olmayan alışkanlıkları vardır. Bu nedenle Tanrı Zeus, bir sel göndererek Bronz ırkı yok etmeye karar vermiş ve bütün tanrıların onayını almıştır.² Tanrı Zeus'un bu kararı üzerine, çoğu zaman insanın tarafında olan Prometheus oğlu Deukalion'a ve yeğeni Pyrra'ya haber vererek büyük bir tufanın geleceğini, bu felaketten kurtulmak için bir gemi yapmalarını istemiştir.³ Prometheus'u dinleyen Deukalion ve Pyrrha hemen bir gemi inşa etmiş ve Dünya sular altında kaldığında Deukalion ve Pyrrha, suların çekilmesini bekledikleri Parnassos Dağı'na çıkmıştır. Dokuz gün süren bu sel felaketinde bütün insanlar helak olmuş ve yalnızca Deukalion ve Pyrrha hayatta kalmıştır. İnsanın soyu ise Deukalion ve Pyrra'dan yeniden devam etmiştir. Eski Yunanlılara göre gerçekten yaşanmış olan Deukalion ve büyük tufan olayı tarihin başlangıcına işaret etmektedir. İÖ 1582 yıllarına tarihlenen Deukalion ve büyük tufan efsanesi, mitik anlatım geleneği ile erken dönem tarihçiliği arasındaki ilişkinin en önemli örneklerindendir.⁴

Büyük tufan olayını anlatan öyküden de anlaşılacağı üzere Eski Yunan tarihçiliğinin en erken anlatım geleneği mitik bir perspektif üzerine kuruludur. Özellikle sözlü kültürün hâkim olduğu erken dönemlerde öne çıkan mitik anlatılar Homeros ve Hesiodos (İÖ VIII. yüzyıl) ile temsil edilmektedir.⁵ Homeros ile başlayan ve Hesiodos ile devam ettirilen mitik tarih geleneği Pindaros ile birlikte dönüşmeye başlamıştır. İÖ 518-438 yılları arasında yaşadığı düşünülen ve *Epinikia* adı verilen Zafer Şarkılarıyla ("Zafer Kasideleri" şeklinde de ifade edilebilir) tanınan Pindaros'un bu bağlamdaki rolü aslında üzerinde çok fazla durulmayan bir konudur. Muhtemelen şiirlerinde kullandığı yoğun ve metaforik bir anlatım Pindaros'un bu anlamdaki öneminin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Ayrıca Pindaros'un herhangi bir konuyu ele alırken kullandığı efsanevi anlatılar da onun mitik geleneği devam ettiren bir şair olarak yorumlanmasında etkili olmuştur.

Eserlerinde mitik ve ilahi figürlerin yanı sıra, insanların eylemleriyle ve bu eylemlerin doğru bir şekilde anlatılmasıyla da ilgilenen Pindaros, mitik anlatımın etkisinden

¹ Aydın Efe-Ahmet Gözlü, "Historia Kavramı ve Antikitede Efsaneye Dayalı Tarih Anlayışı," *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, (2023) 1367.

² Timothy Gantz, *Early Greek Myth. A Guide to Literary and Artistic Sources*. (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1993) 164-166.

³ Ahmet Gözlü, "Klasik Mitolojide Eskatolojik İnsanın Trajedisi," *Tarih Araştırmaları V*. Editör Aydın Efe-Neval Akça Berk, (Ankara: Akademisyen Yayınevi, (2022) 13.

⁴ Gantz, *Early Greek Myth*, 164-166.

⁵ Benedetto Croce, *History its Theory and Practice*. Translation Douglas Ainslie, (New York: Brace and Company Published, 1921) 181.

uzaklaşmanın ilk habercisidir. Epinikia denilen Zafer Şarkılarıyla bilinen Pindaros'un Olympia, Pythia, Isthmia ve Nemea adlı dört temel eseri vardır.⁶ Günümüze kadar ulaşmış olan bu eserler ise Panhellenik şenliklerde galip gelen kahramanları yüceltmek için kaleme alınmıştır. Zafer Şarkılarından anlaşıldığına göre Pindaros, mitik anlatımın hâkim olduğu geleneksel tarih anlayışının bilimsel tarih geleneğine dönüşmesinin temellerini atan ilk yazardır.⁷

Mitik öykülerin etkisinden azade ve dolayısıyla bilimsel bir düzeye ulaşmış gerçek tarih anlatımı ise Herodotos ve Thoukydides ile başlamıştır. Bilindiği üzere Eski Yunan'da tarih geleneğinin temsilcisi Herodotos, bilimsel tarih anlatımının temsilcisi ise Thoukydides olarak kabul edilmektedir. Herhangi bir şüphenin duyulmadığı bu noktada bizim asıl üzerinde durmaya çalıştığımız konu, Herodotos (İÖ 484-420) ve Thoukydides'ten (İÖ 465-400) önceki süreçte var olan mitik tarih geleneğinin değişmesinde etkili olan Pindaros'un bu sürece nasıl katkı sağladığıdır. Pindaros'un bu sürece olan katkısının anlaşılmasında ilk akla gelen sorular şunlardır: Tarihin mitik etkiden uzaklaşmasında ilk adımı atan kimdir? Pindaros'u mitik tarih geleneğinin bir temsilcisi olarak görmek mümkün müdür? Pindaros'un bilimsel tarih geleneğinin başlamasında herhangi bir rolü var mıdır?

Bu çalışmada yukarıda sorulan temel sorulara yanıt aranmaktadır. Bu sorular çerçevesinde yapılan çalışmanın çıkış noktası ise Pindaros'un mitik tarih geleneğinin değişmesine ve dolayısıyla bilimsel tarih anlatımının başlangıcına giden sürece nasıl katkı sağladığıdır.

2. Pindaros'un Hayatı ve Zafer Şarkıları

Mitik tarih geleneğinin bilimsel tarih geleneğine dönüşmesinde etkili bir şair olarak bilinen Pindaros'un hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Pindaros'un İÖ 518 yıllarında⁸ Boiotia'daki Thebai yakınlarındaki Kynoskephalai köyünde dünyaya geldiği ve İÖ 438'de, Peloponnesos Savaşı'nın patlak vermesinden kısa bir süre önce Argos'da öldüğü bilinmektedir.⁹ Aristokrat bir aileye mensup olan Pindaros müzisyen Skopelinos'un veya Suidas'a göre Daiphantos ve Myrto'nun oğludur. Pindaros'un ailesinin doğuştan müzisyen olduğu ve özellikle Boiotia'nın ulusal çalgısı olan flüt çalmada çok başarılı oldukları anlatılmaktadır.¹⁰

⁶ Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*, 12-14.

⁷ Richard Stoneman, *Pindar*. (New York: I.B.Tauris & Co Ltd Published, 2014).

⁸ Pindaros'un yaşadığı dönemlerde İÖ 518 yılında Kleisthenes'in reformları Atina'daki demosları özgürleştirmiş ve şehri İÖ V. yüzyıl ortalarındaki radikal demokrasiye doğru ilerletmiştir. Yakındaki Korinthos ve Argos da dâhil olmak üzere diğer polisler, güçlü liderlerin ortaya çıkmasıyla tiranlardan kurtulmuş ve yeniden aristokrat yönetime geçmiştir. İÖ VI. yüzyıllarda Adalar ise aristokratların yaşam biçimini tehdit eden iç çekişmelere ve tiranların yükselişine tanık olmuştur. Ancak Pindaros'un memleketi Thebai, görünüme göre toplumsal kargaşadan etkilenmemiş ve "en iyi insanlar" olan "aristoi"lar tarafından yönetilmeye devam etmiştir (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*. (Çev. Ari Çokana, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2021) 20-23.

⁹ Francis. D. Morice, *Ancient Classics for English Readers: Pindar*. (London: William Blackwood and Sons Published, 1878) 31.

¹⁰ Francis D. Morice, *Pindar*. (Edinburgh: Blackwood Published, 1879) 26.

Görsel 1: Pindaros'u gösteren büstler.¹¹

Pindaros kimi kaynaklarda babası olarak anılan Skopelinos'un yanında aldığı temel eğitimden sonra Yunanistan'ın entelektüel merkezi olan Atina'ya gönderilmiş ve burada dönemin en ünlü lirik şairi olan Simonides'in öğrencisi olmuştur. Pindaros'un Atina'da uzun süre kalması onun bu şehre olan ilgisinin ve sevgisinin bir göstergesidir. Pindaros'un Atina'ya karşı olan ilgisi onun büyük bir ulusal şair olmasında ve Hellenik ruhu kazanmasında etkili olmuştur.¹² Yaşadığı dönemlerde dahi büyük bir üne kavuşan Pindaros'un şarkıları ve ilahileri tapınaklarda kutsal günlerde söylenirdi. Öyle ki Lakedaimonlular Thebai kentini ele geçirdiklerinde Pindaros'un evini ve ailesini bağışlamışlardır. Aynı iyi niyet Büyük İskender tarafından da gösterilmiştir. Pindaros kendi zamanında ve zamanının ötesinde dahi büyük bir ilgi görmüştür. Pindaros Yunan lirik şairleri arasında ruhta, ihtişamda, ahlaki duygularda ve değişmeceli anlatımda önde gelen en önemli şairdir. Üstelik Pindaros hem konusunun bolluğundan hem de üslup bakımından taklit edilemez bir şairdir.¹³

Pindaros'un çok fazla seyahat ettiği ve dolayısıyla geniş bir çevreye sahip olduğu bilinmektedir. Pindaros'un konu bakımından oldukça çeşitli çalışmaları bulunmaktadır.¹⁴ Bu çalışmalar ilk olarak Mısır'daki İskenderiye'de İÖ 300'den kısa bir süre sonra Ptolemaioslar tarafından kurulan kraliyet kütüphanesinde toplanmış ve düzenlenmiştir.¹⁵ En önemli ilk editör, MÖ 194 ila 180 yılları arasında baş kütüphaneci olan Bizanslı Aristophanes'tir. Aristophanes Pindaros'un eserlerini on yedi "kitaba" (papirüs ruloları) ayırdı: hymnoi çeşitli tanrılara (1 kitap); paianes, Apollon'a hitap eden özel ilahiler (1); dithyramboi, Dionysos'a hitap eden özel ilahiler (2); prosodia, bir tanrının tapınağına yaklaşma ilahileri (2); partheneia, bakireler tarafından söylenen ilahiler (3); hyporkhémata, dans ilahileri (2); enkomia, ziyafetlerde erkekler için söylenen hafif övgü şarkıları (1); thrénoi, erkekler için ağıt şarkıları (1); ve epinikia, zafer şarkıları (4).

Sonraki editörler, özellikle Samothrake'li Aristarkhos (İS 217-145) ve Didymos (İS 80-10) Pindaros'un şiirlerine uzun yorumlar eklemişlerdir. Ancak bu metinlerin parçaları yalnızca kenar notları olarak günümüze ulaşabilmiştir. İS 3. yüzyılda Pindaros'un diğer şiir kitapları eski önemini kaybetmeye başlamış ve sadece dört epinikian kitabı okunmaya devam etmiştir.

¹¹ <https://nl.wikiquote.org/wiki/Pindaros>

¹² Thomas D. Seymour, *Selected Odes of Pindar*. (Boston: Heath Publisher, 1882) vi.

¹³ Breviary Trasures, *The Olympic and Pythian Odes of Pindar*. (Boston: Nathan Haskell Dole Publisher, 1903) vii.

¹⁴ Richmond A. Lattimore, *The Odes of Pindar*. (London: The University of Chicago Press, 1947) vii.

¹⁵ C. A. Wheelwright-Thomas Bourne, *Pindar and Anacreon*. (New York: Harper & Brothers Published, 1841) viii.

Muhtemelen bu dönemde papirüs ruloları kitap biçimine (kodeks) aktarılmıştır. Pindaros'un epinikiasının tamamının veya bir kısmının toplam 180'den fazla el yazması bulunmaktadır. Ancak Pindaros'un eserlerinin çoğu yok olmuştur. Günümüze kadar ulaşan tek eseri ise Epinikion'larıdır.¹⁶

Epinikia ya da Zafer Şarkıları olarak bilinen şiir türü, Simonides'in Plataia savaşçıları için yazdığı ağıtlar gibi, kazananları metheden bir koro gösterisidir. Bu gösteriler kısa bir süre için yaklaşık olarak İÖ 550-450 yılları arasında ortaya çıkmıştır.¹⁷ Zafer Şarkıları olarak bilinen Epinikia özellikle İÖ V. yüzyılda rağbet görmüştür. Bu şiir türünün yükselişi Yunanistan'da o dönemde meydana gelen sosyo-ekonomik değişimle bağdaştırılmaktadır. Eski Yunan toplumu üzerinde köklü değişikliklere neden olan bu sürecin başlangıcı Büyük Kolonizasyon olarak adlandırılan ve uzak coğrafyalarda keşfedilmiş liman kentlerine ticaret kolonileri (apoikia) kurularak başlayan yayılma hareketine uzanmaktadır.¹⁸ İÖ 750 yıllarından itibaren başlayan Büyük Kolonizasyon süreci Yunan toplumunun kültür unsurlarının Akdeniz havzasından Karadeniz'in kuzey liman kentlerine kadar geniş bir coğrafyada yayılmasını sağlamıştır.¹⁹ Bu kültür unsurlarının da en önemlilerinden biri agon'dur.²⁰

Eski Yunan toplumunun söz konusu bu yayılma süreci İÖ 550 yıllarında doruk noktasına ulaşmıştır. Bu nokta kolonizasyon sürecinin coğrafi sınırlarına dayanmasına işaret ettiği kadar, geniş bir coğrafyaya yayılan Yunan toplumunun yarattığı kurumların eriştiği olgunluk düzeyini de ifade etmektedir. Bu kurumların en önemlilerinden biri Panhellenik şenliklerdir. Eski Yunan'da atletik ve kültürel amaçlı birçok şenlik düzenlenmekteydi. Ancak İÖ V. yüzyılda bu şenliklerden bazıları ön plana çıkmaya başlamıştır. Pindaros bu atletik şenliklerden "bütün Hellenlerin yarıştığı şenlikleri" ayrı tutmuştur. Bu bağlamda Olympia, Pythia, Nemea ve Isthmia²¹ olarak adlandırılan dört şenlik ön plana çıkmaktadır. Pindaros'un günümüze kalan Epinikia metinlerinin büyük bir kısmı bu dört atletik şenlikteki müsabakaların galipleri için bestelenmiştir.²² Bu şarkılar kronolojik olarak değil, çoğunlukla ilgili yarışmanın prestijine göre düzenlenmiştir.²³ Epinikia icracılarının, adı, ailesi, aşireti, kenti de dâhil olmak üzere belirli bir kişiyi, belirli bir yerde ve belirli bir tarihte kutlamak suretiyle yaratmış oldukları veriler, sanatsal bir süzgeçten geçtiğinden güvenilir olmazlar da, tarihin bilimsel yöntemlerini önceleyen kronolojik temelli bildirimin en erken örnekleridir. Tarihsel kişinin, yerin ve zamanın yani tarihin belli olması Epinikia şairini kaçınılmaz bir şekilde yerel ve Panhellenik düzeyde dönemin siyasal, ahlaksal ve dinsel bağlamına dâhil etmiştir.²⁴

¹⁶ William W. Race, *Pindar*. (Boston: Twayne Publishers, 1986) 8.

¹⁷ Thomas F. Scanlon, *Greek Historiography*. (London: Wiley Blackwell Published, 2015) 14.

¹⁸ Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*. Çeviren Erman Gören, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015) 13.

¹⁹ Ahmet Gözlü, "Antik Yunan (Hellen)'da Koloniler ve Bunların Nitelikleri," *Folklor/Edebiyat Dergisi* 21, no: 81, (2015): 198.

²⁰ Müsabaka anlamında kullanılan agon sözcüğü, toplanmak ve bir arada olmak gibi anlamlara gelmektedir. Sözcük Pindaros'un şiirlerinde çoğunlukla müsabaka anlamında kullanılmaktadır (Bilgi için bkz: Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*, 13).

²¹ Pindaros'un zamanında büyük Hellas oyunları, ulusal kahramanların kurumlarına göre ulusal tanrılara tapınmak için düzenlenen, devletlerin ve bireylerin kurbanlarıyla kutsanan, görkemli kamu elçiliklerinin katıldığı ve çoğunlukla her koşulda kutlanan en kutsal dini şenliklerdir. (Bilgi için bkz: C. A. M. Fennell, *Pindar*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1916), xvi). Bu şenliklerden Olympia oyunları; Tanrı Zeus onuruna dört yılda bir yapıldı. Ödül yabancı zeytinden bir çelenkti. Pythian oyunları, Tanrı Apollon onuruna dört yılda bir yapıldı. Ödül bir defne çelengiydi. Nemean oyunları Tanrı Zeus onuruna iki yılda bir yapıldı. Ödül bir çam çelengiydi. Isthmian oyunları, Tanrı Poseidon onuruna iki yılda bir yapıldı. Ödül bir maydanoz çelengiydi (Ernest Myers, *The Extant Odes of Pindar*. (London: Macmillan Press, 1874) 23.

²² Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*, 12-14.

²³ Carne D. Ross, *Pindar*. (New Haven: Yale University Press, 1985) 15.

²⁴ Erman Gören, *Homerosçu İlahiler'den Pindaros'a Arkaik Yunan Şiiri Antolojisi*. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018) 354.

Pindaros Epinikia türünde eser veren en önemli şairlerden biridir. Pindaros'un şiire yönelik üstün yeteneği, Thessialı genç bir muzafferini övmek üzere çağırıldığında (Pythia 10, İÖ 498), 20 yaşında keşfedilmiştir. Pindaros, kendi zamanındaki büyük rakipleri Keoslu Simonides ve yeğeni Bakkhylides ile arasındaki şiirsel rekabetiyle tanınmaktadır. Pindaros şiirin doğasını ve şairin konumunu ortaya koyan dizeleriyle belirli bir şiirsel tutumu savunmuş, diğer şiir türlerinin yanı sıra özellikle Epinikion'larıyla aristokratik değerlerin coşkulu bir savunucusu olarak ünlenmiştir. Pindaros'un şiirlerinin çıkış noktası, şenliklerde gerçekleştirilen oyunlarda galip gelenlerin yüceltilmesi gerekliliğidir. Pindaros Zafer Şarkıları dışında kaleme aldığı mersiyelerde ve aşk şiirleri de dâhil olmak üzere yazdığı diğer birçok şiir türünde de bireyleri ve tanrıları yüceltmıştır.²⁵ Pindaros ilahi olana önem veren bir şairdir ve sahip olunmaya değer her şeyin tanrılardan geldiğini, onların her yerde olduklarını,²⁶ herhangi bir analizde insanların onlarla karşılaştırıldığında bir hiç olduğunu düşünmektedir.²⁷ Bu bağlamda Pythia'da geçen şu dizeler oldukça dikkat çekicidir:

*Başarır tanrı her gayesini neyi arzu ederse,
tanrı, geride bırakır kanatlı kartalı,
geçer denizlerin yunuslarını bile,
eğdirir başını yüksek fikirli ölümlülerin,
kimineyse bahşeder evladiyelik şerefi.
Bense kaçmalıyım kem sözün şiddetli ısırtıklarından.
Çünkü gördüm ki benden çok önceleri
sivri-dilli Arkhilokhos çaresizlik içinde beslenmiştir
nefret yüklü ağır sözlerden;
zira talih sayesinde zenginleşmek
en iyi nasibidir bilgeliğin.”²⁸*

Pindaros, kendi yaşam öyküsünü tutarlı bir biçimde şekillendiren ve birinci şahsın deneyimlerini şiirinin ön planına yerleştiren bir yazardır. Pindaros'un, şiirleri kendi yaşamının ayrıntılarıyla doludur. Bu yüzden eserlerinde kendi deneyimine odaklanması yaygındır. Pindaros eserlerinde düzenli olarak kendi yaratım sürecinin tanımlarına yer vermekle birlikte kendisini şiir yazmaya zorlayan sosyal ve ekonomik faktörleri de sık sık anlatmıştır. Üstelik hayatının en azından ilk bakışta bir şiirin birincil amacı ile çok az bağlantısı varmış veya hiç bağlantısı yokmuş gibi görünen yönlerini anlatmaktadır. Pindaros'un mısraları aracılığıyla kendisi için oluşturduğu şiirsel kimliğin karmaşık, çoğunlukla paradoksal doğası, onlarca yıldır hararetli bilimsel tartışmaların konusu olmuştur.²⁹ Aşağıda verilen dizeler ise Pindaros'un kendisi, tecrübesi ve yazma süreçleri hakkında oldukça açıklayıcıdır:

*“Olmasın benim böyle mizacım,
ey Zeus baba, tersine yürüyeyim
yaşamın yalın yollarında,
öldüğümde de çocuklarıma bırakmayayım
böyle kötü-namlı bir şan. Kimi dua eder
altın için, kimi toprak için
hiç durmaksızın,*

²⁵ Stoneman, *Pindar*, 23.

²⁶ Pindar, *The Olympian and Pythian Odes*. (New York: Harper & Brothers, 1885) 28.

²⁷ C. M. Bowra, *The Odes of Pindar*. (Great Britain: Penguin Books, 1969) 18.

²⁸ Pindaros, *Zafer Şarkıları*, Pythia II: Dize: 3-50.

²⁹ Anna Uhlig, *A Poetic Possession: Pindar's Lives of the Poets. Creative Lives in Classical Antiquity: Poets, Artists and Biographys*. Editor Richard Fletcher-Johanna Hanink, (Cambridge: Cambridge University Press, 2016) 103-106.

*bense hemşehrilerimi memnun etmek için
ederim duamı, toprak uzuvlarımı örtünceye kadar
överim övülecek olanı, mücrimlere ise
ilmek ilmek dokurum tekdiri.”³⁰*

Güçlü bir şair olan Pindaros, sözlüksel ve ölçülü yenilikleri, metafor yoğunluğu, kelime sırasının esnekliği, belirsiz bağlantılar, çelişkili özdeyişler, belirsiz referanslar ve sık sık düşünce ve sözdizimi eksiltmeleri ile tanınmıştır. Ayrıca Pindaros’un eserlerinde arkaik Yunan şiirinde eşi benzeri olmayan bir dereceye kadar siyasi, edebi ve dini imalar olduğu ileri sürülmektedir. Pindaros’un şiirlerinde tarihsel gönderme, temel fikir, temel sözcük, temel simge ve hatta nesnel "galip övgü" metni merkeze almak ve böylece onun yapısal detaylandırmasını daha izlenebilir bir kavranabilirliğe indirgemek için kritik stratejiler olarak hizmet etmiştir. Ancak bu metodolojiler, çoğunlukla şiirsel bir metnin önemli yönlerine dikkat çekerken, onun bölümlerinden veya öğelerinden birini diğerlerini ihmal edecek şekilde ayrıcalıklı kılma ve böylece açıklanandan daha fazlasını hesaba katmama eğilimindedir.³¹

Pindaros’un şiirleri çoğunlukla, Panhellenik oyunlarda yarışan aristokrat yarışmacıların zaferlerini konu almaktadır. Özellikle atletik zaferlerin işlendiği bu şiirler belirli durumlarda koro performansı için bestelenmiş övgü şiirleridir ve Epinikia yani Zafer Şarkıları ile temsil edilmektedir. Pindaros’un el yazması geleneğinde korunan 45 şiirden biri hariç tümü Epinikia türüne aittir. Bunlar, atletik oyunlarda galipler için yazılan ve çoğunlukla oyun sahasında veya galiplerin evinde bir zafer kutlaması bağlamında icra edilen şiirlerdir. Atletizm oyunları çoğunlukla aristokratlar tarafından gerçekleştirilen ve bu kesime hitap eden bir aktivitedir. Çünkü bu tür oyunlar için gerekli olan eğitim, yolculuk yapmak ve yarışmak hem boş zaman hem de zenginlik gerektirmekteydi. Pindaros’un Epinikion’ları çoğu Olympia, Pythia, Isthmia ve Nemea adı verilen Panhellenik şenliklerde yapılan yarışmalarda galip gelenler için yazıldığından, şiirler şenliklerle aynı adı taşımaktadır.³² Pindaros’un yazmaya başladığı dönemde, Panhellenik yarışmalar büyük bir öneme sahipti. Bu oyunların dördünde de ödül olarak maddi bir değerden ziyade sembolik bir değere sahip olan bir çelenk verilmekteydi. Taç taşıyanlar olarak da adlandırılan bu yarışmalarda ödül olarak verilen çelenk ya da tacın sembolik bir değeri vardır.³³ Bu yarışmaların prestijinin ardındaki ideolojiyi Herodotos şöyle anlatmaktadır:

“Pers işgali sırasında, Persler kendilerine sığınan Arkadialı Yunan muhbirlerine vatandaşlarının şu anda ne yaptığını sormuş; Yunanlıların Olimpiyat oyunları ile meşgul oldukları ve jimnastik ve binicilik yarışları yaptıkları cevabını almıştır. Bunun üzerine soruyu soran Pers asilzadesi yarışlarda ödülün ne olduğunu sordu. Kazanana para değilde zeytin dalından bir taç verildiği cevabını alan Pers asilzadesi kendini tutamayarak “Ah Mardonios! Bizi bak nasıl insanlarla savaşa soktun. Bunlar para için değil, onur için savaşıyorlar! Diye bağırmıştır.”³⁴

Bu pasajda “onur” olarak aktarılan sözcük Yunanca “aretē”dir. Aristokrasinin bir erdemi olan aretē sözcüğü “yiğitlik” veya “mükemmellik” anlamına gelmektedir. Paraya yönelik aşağılayıcı üslup aristokrat bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu taç giyme yarışmaları, tüm Yunan dünyası için oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü geleneksel olarak oyunlarda tüm

³⁰ Pindaros, *Zafer Şarkıları*, Nemea VIII: Dize: 3. 36.

³¹ T. K. Hubbard, *The Pindaric Mind: A Study of Logical Structure in Early Greek Poetry*. (Netherlands: Leiden E. J. Brill Press, 1985) 1.

³² Pindaros’un Olympia şarkısı 14, Pythia şarkısı 12, Isthmia şarkısı 8 ve Nemea şarkısı 11 ayrı bölümden oluşmaktadır. (Wheelwright-Bourne, *Pindar and Anacreon*, 15-16.

³³ Lesley Kurke, *The Traffic in Praise: Pindar and the Poetics of Social Economy*. (California: Cornell University Press, 2013) 3.

³⁴ Herodotos, *Tarih*, VIII. 26.

izleyicilerin önünde galip gelen kişinin adı, soyadı ve şehri zafer duyurusu şeklinde ilan edilmekte ve simgeleştirilmekteydi.³⁵

2.1. Mitik Tarih Geleneğinin Dönüşümünde Bir Önhazırlayıcı: Pindaros

Eski Yunan tarihçiliğinde Pindaros'tan önce mitik anlatıma dayalı bir tarih geleneği görülmekteydi. İnsanlık tarihinin çok uzun bir dönemi boyunca, insanın dünyadaki yerini ve nasıl ortaya çıktığını kavrama aracı mit adı verilen efsanevi anlatılardır. Bu anlatılar tarihin, dinin, kültürün, sosyal yapının ve sanatın oluşumuna katkıda bulunmuş olması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir.³⁶ Mitik kurguya dayanan geleneksel anlatılar Eski Yunan'ın en erken dönemlerinden itibaren hem edebi hem de tarihi metinlerin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.³⁷ Öyle ki erken dönemlerde mitlerin gerçek tarihi hikâyeler, yani gerçekliğin nihai kökeni hakkında anlatılar olduğuna inanılmaktaydı.³⁸ Eski Yunan tarihçiliğinde geleneksel bilginin aktarımında bir kaynak olarak görülen mitler, bilimsel tarih anlatımının başlangıcı olan İÖ VI. ve V. yüzyıllara kadar devam etmiştir.³⁹

Eski Yunan geleneğinde, tarihyazımının doğuşunu ve gelişimini açıklamaya çalışan ve antik yazarlar tarafından ortaya konulan gelişim modelleri vardır. Örneğin Halikarnassoslu Dionysios (İÖ 60- İS 7), Yunan tarihyazımının kökenlerinin "efsanevi" yani eski çağlardan beri inanılan uzun öyküler içerdiklerini söylemektedir. Eski Yunan tarihçiliğinin gelişimine ilişkin önemli çalışmalar yapan Alman filolog Felix Jacoby (1876-1959), Yunanlıların tarih anlatılarını, geliştiklerine inandığı zaman dilimine göre düzenlenmiş ve farklı alt türlere ayırmıştır. Çeşitli Yunan geleneklerine düzen veya tutarlılık getirmeye ve efsanevi zamanlar için bir kayıt oluşturmaya çalışan Jacoby, en eski tarih anlatımının "mitografi" türü olduğunu öne sürmektedir. Jacoby'e göre ilk mitografik eser, Miletoslu Hekataios tarafından İÖ VI. yüzyılın sonlarında yazılan *Genealogia* (Soyağaçları) adlı eserdir. Bu eserde, tanrıların, kahramanların ve onlardan türediğini iddia eden insanların çelişkili soy kütükleri anlamlandırılmaya çalışılmış ve bu bir rasyonalizasyon süreciyle yapılmıştır. Hekataios'un veya başka bir "mitografçının" geleneğin özelliği hakkında yorum yapıp yapmadığı, çelişkili veya masalsı geleneklerin sorunlarını çözmek için bir metodoloji geliştirmeye çalışıp çalışmadığı bilinmemektedir.⁴⁰

Eski Yunan'da "tarihyazımı" yazılı bir söylem türüne yani ilk edebi türe kadar uzanmaktadır. Türü ne olursa olsun "meydana gelen" ve "olmuş olan" ile ilgili herhangi bir açıklama, geçmişe ışık tutan önemli veriler olarak kabul edilmektedir. Homeros ile başlayan tarihyazımına adanmış eserler veya mersiyenin tarihsel boyutunu vurgulayan çalışmalar buradan kaynaklanmaktadır.⁴¹ Bu bağlamda Eski Yunan'ın ilk edebi eserlerini kaleme alan Homeros aynı zamanda Yunan tarih anlatımının da ilk öncüsüdür. *İlias* ve *Odyseia* adlı eserleriyle geçmişte yaşanmış olayları edebi bir biçimde ele alan Homeros, işlediği konuları mitik bir perspektifle aktarmaktadır.⁴² Eski Yunan'da mitik tarih geleneğinin bir diğer önemli

³⁵ Kurke, *The Traffic in Praise*, 13.

³⁶ P. E. Slater, *The Glory of Hera. Greek Mythology and the Greek Family*. (New Jersey: Princeton University Press, 1992) xi.

³⁷ Albert Henrichs, *Three Approaches to Greek Mythography*. In Bremmer *Interpretations of Greek Mythology*. (London: Routledge Press, 1990) 255.

³⁸ Catalin Partenie, *Plato. Selected Myths*. (New York: Oxford University Press, 2009) xiii.

³⁹ Harald Haarmann, *Myth as Source of Knowledge in Early Western Thought: The Quest for Historiography, Science and Philosophy in Greek Antiquity*. (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag Published, 2015) 30.

⁴⁰ John Marincola, *Approaching Classical Historiography. Companion to Greek and Roman Historiography*. Editor John Marincola, (Oxford: Blackwell Publishing, 2007) 2.

⁴¹ Peschansk C. Darbo, *The Origin of Greek Historiography. A Companion to Greek and Roman Historiography*. Editor John Marincola, (Oxford: Blackwell Publishing 2007) 31.

⁴² Robert Lamberton, *Homer the Theologian: Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition*. (London: University of California Press, 1989) 1-2.

ismi ise Hesiodos'tur. *Theogonia* (Tanrıların Doğuşu) ve *Erga Kai Hemarai* (İşler Günler) adlı eserleriyle tanınan Hesiodos, evrenin, tanrıların ve insanın geçmişini mitik bir şekilde yorumlayarak ele almıştır.⁴³

İlk Yunan tarihçilerinin söz konusu olayların bizzat katılımcısı veya tanığı olan veya başka kişilerden duyduklarını tekrarladıklarını iddia eden insanlarla konuşurken öncelikle sözlü kaynaklara dayandıkları bilinmektedir.⁴⁴ Sözlü kaynakların birincil öneme sahip olduğu mitik tarih anlayışında "kendisine doğru görüneni" yazan Hekataios'tan başlayarak, tarihçiler efsanevi geçmişin olası bir versiyonunu seçmiş ya da sıklıkla inşa etmişler, gelenekten doğaya aykırı, inanılmaz ya da olasılık dışı olan özellikleri bastırmışlardır. Kısacası, "kişileri ve olayları" ilk tanımlayanlar onlardır.⁴⁵ Eski Yunan'da mitik tarih geleneğinin çoğunlukla son temsilcisi olarak nitelendirilebilen ve bilimsel tarih anlatımının başlangıcına giden süreçte bir ara figür olarak kabul edilen önemli bir isim vardır. Homeros ve Hesiodos'tan sonra gelen ve bir geçiş sürecini temsil eden bu isim İÖ 518-438 yılları arasında yaşayan Pindaros'tur.⁴⁶

2.1.1. Pindaros'da Zaman Kavramı

Pindaros tarih olaylarını zaman boyutunda değerlendiren ilk kişidir. Pindaros için zaman, sadece insani olayların gerçekleştiği, yılların veya ayların sürekliliği değil, aynı zamanda tanrıların tasarımının yerine getirildiği ve tek bir anın sonsuzluğa açıldığı geniş bir perspektiftir.⁴⁷ Geçmişe büyük önem veren Pindaros birçok noktada geleceğin önceden bilinemeyeceğini ileri sürmektedir.⁴⁸ Bununla birlikte, geleceğe yönelik tutumunun yalnızca korkudan ibaret olduğu sonucuna varmak ise yanlıştır. Pindaros, ölümlü insanlara gelecekteki şöhret ve ihtişamı vaat etmek için cesur ama sağlam bir adım atar. Ona göre gelecek için tanrılara dua etmenin faydası vardır ve neyin geleceğine olan inanç, onu geleceğin gerçeği ortaya çıkaracağına ve sadece insanları kurtaracağına dair gelişigüzel ama önemli bir iddiaya götürmektedir. Böylece Pindaros, kendi çağına kadar uzanan bir geçmişe ve henüz gelmemiş bir geleceğe sahip olan, hepsi doğal olarak birbirine bağlı, ancak temel farklılıkları yansıtan zamansal terimlerle ayırt edilen bir dünyaya bakmaktadır. Bu bilinçli zaman farkındalığı oldukça dikkat çekicidir. Pindaros spesifik olarak, modern kronolojik kesinlik duygusundan yoksundur ve ayrıca zamanın kendisini canlı bir madde olarak görmektedir. Pindaros'un zamana atıfta bulunduğunda, yalnızca genelleştirilmiş zaman sözcüklerini kullanması oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu bu sözcükler birçok şiirinde görülmektedir. Örneğin Olympia'da zamana dair şu sözcükler kullanılmıştır:⁴⁹

"Şimdi ve sonunda bir adamın başına gelecek
en iyi şeyin ne olduğunu.
Kurucusuydu bu diyarın,
öyle öfkeleni ki bir seferinde
çıkınca Midea'nın yatak odasından
vurup öldürdü Alkmena'nın
gayrimeşru kardeşi Likymnios'u

⁴³ Thomas Scanlon, *Greek Historiography*. (London: Wiley Blackwell Published, 2015) 8.

⁴⁴ P. J. Rhodes, *Documents and the Greek Historians. A Companion to Greek and Roman Historiography*. V. I. Editor John Marincola, (Oxford: Blackwell Publishing, 2007) 56.

⁴⁵ S. Said, *Myth and Historiography. A Companion to Greek and Roman Historiography*. Editor John Marincola, (Oxford: Blackwell Publishing, 2007) 81.

⁴⁶ Chester G. Starr, *The Awakening of the Greek Historical Spirit*. (New York: Knopf Published, 1968) 4-5.

⁴⁷ Segal Charles, *Aglaia: the Poetry of Alcman, Sappho, Pindar, Bacchylides, and Corinna*. (New York: Rowman & Littlefield Publishers 1936) 3.

⁴⁸ Ilja L. Pfeijffer, *First Person Futures in Pindar*. (Stuttgart: Steiner Verlag Publisher, 1999) 15.

⁴⁹ Starr, *The Awakening of the Greek Historical Spirit*, 125.

zeytin ağacından sağlam bir değnekle.
 Zihninin huzursuzluğu
 yolunu şaşırtır mahir adamın bile.
 O da gidip tanrıya sordu kehaneti.”⁵⁰

Pindaros’un Epinikion’ları gerçekte, geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek zamanın bir çerçevesi içine, insanların yaşamları ve eylemleriyle iç içe geçmiş uzun bir boyuta hapsolmuştur.⁵¹ Bu itibarla zaman, tamamen nesnel bir nicelikten ziyade bir niteliktir. Ancak üç büyük durumunun açıkça farklı olduğu hissedilmektedir. Bu bakış açısına göre Pindaros, ilgileri neredeyse tamamen şimdiki zaman olan, gerçek dünyanın dışında kalan şiirsel malzeme olarak efsane ve mitte ilgilenen seleflerinin çoğundan belirgin şekilde farklı bir düzeye ulaşmıştır. Pindaros zamanı “hain (δόλιος)” olarak adlandırır: Şimdiki zamanın kendisi her zaman bir krizdir; insan, saldırgan geleceğin açtığı gedikte durur... Gelecek tehlikeli bir meydan okuyucudur ama geçmiş güçlüdür. Pindaros gelecekle yüzleşmek için döndüğünde onu çok uzaklarda bulmaktadır.⁵² Ancak şimdiki zamana ve onun önemine yapılan bariz vurguya rağmen, Pindaros onu kahramanca geçmişin zeminine oturtarak mevcut zaferin önemini anlamaya çalışır. Pindaros geçmiş hakkında bir anlatıya giriştiğinde, sanki sunacağı anlatı ilahi bir esin kaynağından gelmiş gibi tipik olarak İlham Perisine (Μοῦσα: Musa) veya başka bir tanrıya başvurmuştur. Fakat aynı anlatıda şimdiki zamana döndüğünde ise ilahi kaynağı bir kenara bırakır ve kendi düşüncelerine yer verir. Diğer üslup farklılıkları, geçmişe yönelik ve şimdiye dayalı anlatı arasındaki karşıtlığı artırır. Örneğin, galip gelenin başarılarının anlatımında mitlerinde görülen aceleci tutum görülmez. Aksine kazananın ve ailesinin başarıları, özet kataloglar şeklinde sunulur. Pindaros’un mitos için destansı bir anlatım tarzı kullandığı, ancak bu üslubu dönemin galibini övmek için geri döndüğünde bıraktığı ve böylece mitostan gerçeğe geçiş yaptığı görülmektedir. Bu geçiş şu dizelerde açık bir şekilde görülmektedir.⁵³

“Arkhiokhos’un şarkısı
 yankılanır Olympia’da
 yükselir üç kez tekrarlanan zafer şarkısı
 kâfi gelir Epharmostos’u yöneltmeye Kronos Tepesi’ne
 yakın dostlarıyla kutlamaya zaferini;
 ancak şimdi Mousa’ların uzaktan-oklayan yayları
 ok yağmuruna tutar
 Zeus’un kızıl-şimşekleriyle
 Alis’in tepelerinde
 ki orada kazanmıştı Lydialı kahraman Pelops,
 Hyppodameia’nın güzelim başlık parasını...”⁵⁴

Pindaros çoğunlukla herhangi kesin bir tarih vermemekle birlikte, kronolojik ardışıklığa aldırmadan, bir öykünün sonuna doğru başlamak ya da geçmişe atlamak için, şimdiden geçmişe gitmekte mükemmel bir beceriye sahiptir. Bu bağlamda en tipik örnek olan Pythia 4’de, Argonautlar önce Kyrene’de ortaya çıkarlar, ancak bundan sonra Kolkhis’e yolculuklarını yaparlar ve sonunda ilk ortaya çıktıkları kronolojik noktaya geri dönerler. Pindaros’un zaman çerçevesi Herodotos’unkine belirgin biçimde benzemektedir. Bu noktaya

⁵⁰ Pindaros, *Zafer Şarkıları*, Olympia VII: Dize: 2. 30.

⁵¹ Robert Fowler, *Early Greek Mythography*. V. I: (Oxford: Oxford University Press, 2000) xxviii.

⁵² Chester G. Starr, “Pindar and The Greek Historical Spirit”. *Hermes Studies* 95, no. 4, (1967) 394-395.

⁵³ Hilary Mackie, *Graceful Errors: Pindar and the Performance of Praise*. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003) 40-57.

⁵⁴ Pindaros, *Zafer Şarkıları*, Olympia IX: Dize: 1-10.

kadar hiçbir şair, zamanın kendisinden veya diğer zamansal bağlantılardan bu kadar sık bahsetmemiştir. Üç büyük zamansal bölünmeden geçmiş, en çok Pindaros'da şimdinin arka planı olarak görünmektedir. Zaman unsurunu geniş bir özgürlükle ele alan Pindaros, aslında doğrudan Herodotos'un bakış açısının habercisidir. Öyle ki Pindaros'un zaman algısındaki bu tutumu tarih anlatımında yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. İşte Pindaros'un temellerini attığı ve zaman görüşüne çok yakın olan, çok uzak bölgelerdeki olaylar zincirini alıp düz bir çizgi boyunca sıkıca birbirine bağlayabilen Herodotos'dur. Herodotos'un uzak coğrafyalara yayılmış öykülerinde olduğu gibi, Pindaros'un zihinsel dünyası Babil, Mısır, Phasis, Skythia ve uzaktaki Herakles Sütunlarına kadar uzanmaktadır.⁵⁵ Örneğin Isthmia IV'te geçen şu dizeler Herodotos ve Pindaros arasındaki etkileşimi kanıtlamaktadır:

*"Ta başından beri, söylenirdi
Thebai'da onurlandırıldıkları,
misafirperverdirler çevrelerinde oturanlara ve aridirler
yüksek perdeden kibirten. Yaşarken yahut öldükten
sonra yiğitlerin kazandığı sınırsız şanın şahadeti
salınır bütün insanların üzerinde, nail olurlar
hepsine bütünüyle. Yiğitçe işleriyle erişirler
evlerinden ta en uzak noktalara,
Herakles'in sütunlarına kadar..."*⁵⁶

Pindaros ve Herodotos'un bakış açısı arasında aslında kayda değer benzerlikler bulunmaktadır. Pindaros eserlerinde çoğunlukla mitik ve ilahi figürlerden ziyade, insanların eylemleriyle ve bu eylemlerin doğru bir şekilde anlatılmasıyla ilgilenmiştir.⁵⁷ Herodotos gibi o da insan yapıp etmelerini muhafaza etmeye çalışır; onun Zafer Şarkıları, büyük bir eylemin kalıcı hatırasını vermek için bir aynadır. Çünkü sözler olaylardan daha kalıcıdır. Aksi takdirde geçmişin başarıları unutulur. Pindaros'un bu düşüncelerinin arkasında alışılmadık bir duygu vardır. Bu duygu belirli olayların yani geçmişin korunmasına yönelik derin bir arzudur.⁵⁸ Pindaros, tarihi şiir düzlemine yükseltmek gibi ender bir yeteneğe sahiptir.⁵⁹

Pindaros'un şiirlerinde, Yunan düşüncesinin mükemmelliği bulma konusundaki genel eğilimine uygun olarak onun kimi noktalarda özellikle geçmişi idealize ettiği, dolayısıyla şiirlerinde ve Zafer Şarkılarında mitik öykülerin hala etkili olduğu ve bu öykülere sıkça rastlandığı görülmektedir.⁶⁰ Pindaros'un kendi zamanından efsaneler dünyasına geçmesinin ve ardından tekrar kendi zamanına dönmesinin nedenleri, günümüz bilim insanları tarafından sıklıkla tartışılan bir konudur. Bu konu ile ilgili en makul öneri ise efsanevi unsurun temelde çağdaş bir dünya vermek için bir karşılaştırma olduğudur. Pindaros'un bunu yapmadaki amacı, Hesiodos'da olduğu gibi, şimdiki mevcut güçlerin mitsel köklerini betimleyerek açıklamak değildir. Daha da önemlisi, Pindaros anlattığı mitleri değiştirdiğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Pindaros'un aslında anlatmak istediği şey, şairin gerçeği araması gerektiğidir. Ancak onun eserlerindeki ustaca kurgulanmış mitler görünüşte yanıltıcıdır. Çünkü Pindaros'un efsanelerden aldığı zevk onu gerçekliğe duyduğu saygı ve sevgiden tamamıyla uzaklaştıramamıştır.⁶¹ Öyle ki Pindaros anlatımlarında, geçmiş ve gerçek şahsiyetlerden alıntı yapar ve alegorik bir yöntemle tarihsel anlamları koparmadan tasvirler

⁵⁵ Starr, *The Awakening of the Greek Historical Spirit*, 124-126.

⁵⁶ Pindaros, *Zafer Şarkıları*, Isthmia IV: Dize: 1-10.

⁵⁷ George L. Huxley, *Greek Epic Poetry from Eumelos to Panyassis*. (Cambridge: Harvard University Press, 1969) 49.

⁵⁸ Starr, *The Awakening of the Greek Historical Spirit*, 77-126.

⁵⁹ Lewis R. Farnell, *The Works of Pindar*. (London: Macmillan Limited Published, 1930) 83.

⁶⁰ John B. Bury, *The Nemean Odes of Pindar*. (Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1965) 14.

⁶¹ Starr, *The Awakening of the Greek Historical Spirit*, 127-128

sunar. Ayrıca toplumların değerleri ve gelenekleri bakımından farklılık gösterdiğinin de bilincindedir. Bu bağlamda şu dizeler dikkat çekmektedir:⁶²

*"Akhnai eskiden beri namlıdır
gözü pekliğiyle; Timodemosoğulları ise
önplana çıkar müsabakalarda, ilan edilir en önde.
Yücelerden-yöneten Parnassos'un yamaçlarındaki
oyunlardan alıp getirdi dört zafer,
orada Korinthos'un yiğitlerinin nezdinde
soylu Pelops'un koyaklarında
kavuştular sekiz zafere birden,
yedisine de Nemea'da Zeus'un müsabakasında,
kendi evlerindeyse sayıya gelmez, kutlayın,
ey vatandaşlar, Timodemos'u
onun şanlı silaya-dönüşüyle birlikte,
başlayın haydi şarkıya ezgisi bal gibi bir sesle."*⁶³

Pindaros tarihsel olaylar zincirini sıralayan ve açıklayan ilk şairdir. Bu bağlamda Olympia'da şu dizeler geçmektedir: *"O topraklar ki Aiakos'tan beri işlenir bir Dor kavmince, Lato'nun oğlu ve hükümü-yaygın Poseidon çağırışları onu iş arkadaşı olarak, niyet ettiklerinde Ilios'u inşa etmeye surların tacını, çünkü yazgılıydı o kent savaş çıktığında kenti yağmalayan muharebelerde muhteris dumanı burnundan solumaya."*⁶⁴ Şiirlerinden çoğunlukla barıştan yana olduğu ve savaştan zevk almadığı anlaşılan Pindaros'a göre, savaş ancak onu yaşamamış olanlar için tatlıdır. Ama savaşı yaşamış bir insan için bu tam tersidir ve bu insanın savaş yaklaştığında yüreği bir garip titrer. Pindaros'un bu ifadesinden ve şiirinin devamından onun esas olarak sivil hoşnutsuzluktan, durağanlıktan veya aşırı kişisel hırslardan doğan savaşı düşündüğü anlaşılmaktadır. Pindaros, temelde erkekleri, belirli zaferler elde eden, belirli bir soydan gelen, gerçek bir dünyada yaşayan gerçek figürler olarak ele almaktadır. Pindaros kendi şiirsel yeteneğiyle ve insanlığın başarılarıyla gurur duyar ve öngörülemez geleceğe ilişkin gerçekçi şüphesinin üstesinden gelebildiği ölçüde iyimserdir.⁶⁵ Platon, Pindaros'un insanları dünyanın ve yıldızların üzerindeki bölgeleri ölçtüğünü hayal ettiğini gözlemlemiş ve onun "dünyada pek çok mucize var" şeklindeki coşkulu çıkışında, resmi tarihte kaydedilen olaylara önem atfedebilecek zihinsel bir bakış açısı olduğunu düşünmüştür.⁶⁶ Pindaros'un kendisi bir tarihçi olmamasına rağmen, tüm bunlar yazılı tarihin ortaya çıktığı entelektüel ortamın gerekli bir parçası olarak kabul edilmektedir.⁶⁷

2.1.2. Pindaros'un Tarih Anlayışı

Pindaros bilimsel tarihin başlamasına giden süreçte önemli bir yere sahiptir. Amerikalı tarihçi Chester G. Starr'a (1914-1999) göre Pindaros, Yunan tarihçiliğinde mitik anlatımın etkisinden uzaklaşmanın ilk habercisidir. Aslında Pindaros'un şiirlerine ilk bakışta, dizelerinin efsaneye dönüşmesi ve zengin görsel imgeleri nedeniyle söz konusu şiirlerin neredeyse tercümesi dahi oldukça güçtür. Öyle ki Zafer Şarkıları ve diğer koro eserleri şairin tarihle herhangi bir bağlantısının olduğu izlenimini vermemektedir. Ancak Pindaros'un

⁶² A. P. Burnett, *Pindar's Songs for Young Athletes of Aigina*. (New York: Oxford University Press, 2005) 202.

⁶³ Pindaros, *Zafer Şarkıları*, Nemea II: Dize: 4-5.

⁶⁴ Pindaros, *Zafer Şarkıları*, Olympia VIII: Dize: 2-31.

⁶⁵ Starr, *The Awakening of the Greek Historical Spirit*, 129.

⁶⁶ Plato, *Theaetetus*, 173E.

⁶⁷ Starr, *The Awakening of the Greek Historical Spirit*, 129.

dikkatli bir şekilde incelenmesi, kısa süre sonra tarihsel bir görünüm kazanacak olan zihinsel tutumların dikkate değer bir aydınlanmasını ortaya çıkartmaktadır. Bu aydınlatma büyük ölçüde farkında olunmayarak gerçekleştirilmiş olduğu için çok daha değerlidir. Örneğin aşağıdaki dizelerde tarihsel değeri olan birçok bilgi bulunmaktadır: ⁶⁸

“Öyle çektiler işte dize getirilince
Syrakosailuların önderince,
savurdular gençliklerini tez-giden
gemilerden engine,
kurtardı Hellas’ı elemli kölelikten.
Ücretimdir Atinalıların Salamis’teki
iyi niyeti ve Sparta’da dillendireceğim
Kithairon’un önündeki muharebeyi,
düştüler sıkıntıya kıvrık-yaylı Medler karşısında,
ancak Himeras’ın sulak kıyılarında
neşidemle teslim etmeliyim haklarını
Deinomenes’in oğullarının,
onlar ki galebe çaldılar yiğitlikleri sayesinde,
köşeye sıkışırken düşmanları.”⁶⁹

Pindaros'a kadar Arkhilokhos (İÖ 680-645) ve Stesikhos (İÖ 630-555) gibi birçok şair ve tragedya yazarı mitik etkiden uzaklaşmanın mümkün olmadığını düşünmüş, mümkün olsa dahi bunu nasıl başarabilecekleri konusunda bir çözüm bulamamışlardır. Bu nedenle eserlerinde yoğun bir biçimde mitik anlatımın ürünlerini kullanmışlardır.⁷⁰ Pindaros’un şiirlerinde mit, mitin şiir yoluyla icra edilmesinde ritüeli ima etmektedir. Pindaros'un bu kompozisyonlarında yer alan mitler, birçok durumda, atletizmin ritüel boyutlarıyla bariz bir şekilde alakalıdır, çünkü oyunlara katılan sporcuların çabaları, efsanenin uzak geçmişinde kahramanların katlandığı çetin sınavların ritüel telafisi olarak görülmektedir. Pindaros’un “gerçek dünyası” onun geleneksel şiir anlayışının miras aldığı dünya görüşünün ötesine geçmiştir. Mitin ve ritüelin otoriterliğinin bu gerçek dünyada istikrarsız hale gelmesi gibi değer kavramının kendisi de kutsallıktan uzaklaşarak istikrarını yitirmiştir. Bu cesur yeni dünyada, değer kutsallıktan çıkarılması ve bu değeri somutlaştıran poetikanın istikrarsızlaştırılması birlikte gerçekleşir. Şiir, nihai değeri, değer kendisinin kutsal olduğu fikrine yükleyen bir dünya görüşüne bağlıdır. Mitin ve ritüelin nihai otoritesini kabul eden de bu aynı dünya görüşüdür.⁷¹

Pindaros’un şiirlerinin en önemli özelliği Arkaik Yunan şiirinde geleneksel biçimlerin değişmeye başladığı bir dönemde ortaya çıkmış olmasıdır. Dolayısıyla Homerosçu geleneğin sağladığı şiirsel imkânlardan yararlanmasına rağmen Pindaros öncelikle çağı itibarıyla farklı bir şiirin temsilcisidir. Pindaros şiirlerini kendi deyimiyle bir “eğlence” aracından ziyade “bilgece” üretmiştir.⁷² Öyle ki Pindaros’un şiirlerini yüceltmek için en sık kullandığı sıfat “bilgelik” sözcüğüdür.⁷³ Pindaros’a göre geçmiş ve şimdi birbirinden ayrılmayan bir bütündür. Bu bütüne mitoloji de dâhildir. Çünkü mitoloji tarih ile iç içedir. Pindaros,

⁶⁸ Starr, *The Awakening of the Greek Historical Spirit*, 124.

⁶⁹ Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*. Pythia I- 4.

⁷⁰ Geoffrey S. Kirk, *Myth: its Meaning and Functions in Ancient and other Cultures*. (London: Cambridge University Press, 1970) 249.

⁷¹ Kurke, *The Traffic in Praise*, x.

⁷² Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*, s. 20-22.

⁷³ J. A. Davison- W. B. Stanford, *From Archilochus to Pindar Papers on Greek Literature of the Archaic Period*. (New York: ST Martin's Press, 1968) 289.

şiiirlerinde miti her seferinde yeniden kurgulamakta, fakat tarihsellikte yok sayılamayacak ilişkiler kurmaktadır. Dolayısıyla Pindaros'un dizelerinin kurgusal ve tarihsel niteliği iç içedir. Bu iç içelik şu dizelerde açıkça görülmektedir:⁷⁴

*"Meşhurdur Aiakos'un öyküsü, meşhurdur
gemileriyle-namlı Aigina: Tanrıların yazdığı
yazgıyla Hyllos'un ve Aigimios'un
Dor ordusu geldi ve kurdu orayı.
Yaşarlar kurallara tabi,
ne tanrısal yasayı çiğnerler
ne de konukların hakkını; meziyetleriyle
yunuslardır onlar enginde, hizmetkârlarıdır
müsabakaların ve oyunların, ve de Mousa'ların."*⁷⁵

Pindaros'un anlattığı mitler yani öyküler, tipik Yunan mitlerinden alınmıştır ve sıklıkla galip gelenin ailesi veya şehriyle bağlantılı olan kahramanlarla ilgilidir. Bu mitler aynı zamanda tarihi gerçekleri de yansıtmaktadır.⁷⁶ Pindaros'un şiirlerinde önemli bir yere sahip olan mitik anlatıların, şiirin ana temasına gönderme yapması tarihsel veya ideal olabilmektedir. Tarihsel bir ima hissedilen mitik anlatıda yer alan efsanevi şahsiyetler, galip gelenin ait olduğu ailenin veya devletin başındaki kahramanlar veya kazandığı oyunların kurucularıdır. Örneğin Pindaros'un en uzun mitsel anlatısının (yani, Kyrene kralı Arkesilaos'a yazılan ve yirmi beş kıtaya devam eden Pythian şarkısındaki Argonautların yolculuğunun betimlenmesi), amacı Kyrene krallarının soy ağacını açıklamaktır.⁷⁷ Pindaros'un miti çoğu zaman galibin anavatanıyla (Olympia 7'deki galip Rhodos'tan gelir ve mit adanın tarihindeki üç önemli olayla ilgilidir), kimi zaman da zaferin kazanıldığı yerle (Olympia 3'teki mit nasıl olduğunu anlatır) ilişkilidir.⁷⁸ Pindaros Olympiya 7'de Rodos Adası'nın tarihini ele alır ve bu şiirde adanın yüceltilmesi söz konusudur. Ancak yüceltme tamamen tarih öncesi ve uzak geçmişle ilgilidir.⁷⁹ Bu bağlamda Pindaros'un anlattığına göre *"Aelios'un gelini olan engindeki Rodos, Asya'nın burnuna yakındır ve geniş topraklara sahiptir. Adanın kurucusu soyu baba tarafından Tanrı Zeus'a kadar uzanan Tlepolemos'dur. Tlepolemos tarafından kurulan Rodos, Kamiros, Lindos, Ialysos olmak üzere üç parçaya ayrılmıştır..."*⁸⁰

3. Bilimsel Tarih Geleneğinin Doğuşu

Mitik anlatımın hâkim olduğu geleneksel tarih anlayışı Klasik dönemle birlikte değişmeye başlamıştır. Klasik dönemin bilimsel tarihçiliği, "eleştirel analiz" ve yazarın "öz bilinci" ile karakterize edilmektedir.⁸¹ Eski Yunan'da mitik kurgulardan uzaklaşmış ve dolayısıyla bilimsel bir düzeye ulaşmış gerçek tarihyazımı sıklıkla Herodotos (İÖ 484-420) ve Thukydides (İÖ 465-400) ile başlatılmaktadır. Pindaros ise yalnızca bu sürecin temellerini oluşturan önemli bir yazar olarak nitelendirilmektedir. Bilimsel tarihin başlamasında bir ön hazırlayıcı olarak bilinen Pindaros'tan sonra gelen ve ilk gerçek tarihçi olarak kabul edilen Herodotos Tarih adlı eserinde belirli bir zaman veya yer hakkında yazmaktan ziyade farklı

⁷⁴ Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*, s. 24.

⁷⁵ Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*, Isthmia IX, Dize: s. 5.

⁷⁶ William W. Lloyd, *The History of Sicily to the Athenian War; with Elucidations of the Sicilian Odes of Pindar*. (London: J. Murray Publishers, 1872) 215.

⁷⁷ Dawson William Turner, *The Odes of Pindar*. (London: Henry G. Bohn Published, 1852) xi).

⁷⁸ D. S. Carne Ross, *Pindar*. (New Haven: Yale University Press, 1985) 18.

⁷⁹ L. R. Farnell, *The Works of Pindar*. (London: Macmillan Limited Published, 1930) 38.

⁸⁰ Pindaros, *Bütün Zafer Şarkıları*, Olympia VII, Dize: s. 5-40.

⁸¹ H. J. Gehrke, *Myth, History, and Collective Identity: Uses of the Past in Ancient Greece and Beyond. The Historian's Craft in the Age of Herodotus*. Ed. Nino Luraghi, (New York: Oxford University Press, 2001) 298.

coğrafyaları ve kültürleri konu almıştır.⁸² Örneğin eserinde İskitler ve Hintlilerin kültürlerine yer vermiş ayrıca Mısır ülkesi ve kültürü hakkında oldukça kapsamlı bilgiler sunmuştur.⁸³

Herodotos eserinde Avrupa ve Asya'daki birçok olayı bir araya toplamış, Yunan ve Yunan olmayan dünyanın tüm önemli olaylarını tek bir anlatıya dâhil etmiştir. Ayrıca ele aldığı konuları aktarırken, hem zengin yerel geleneklerin hikâye anlatımından hem de felsefi sorgulamadan yararlanmış. Onlara eklediği şey ise, "insanın geçmiş olaylarını" ve özellikle Yunanlıların ve barbarların "büyük ve harikulade işlerini" önsözünde belirttiği gibi korunması amaçlıdır. Yüzyıllar boyunca şairler, özünde doğru olduğu düşünülen mitleri korumaya çalışmış, ancak Herodotos ve ondan önceki yıllarda birkaç şair daha, şecere geleneklerini, yerel gelenekleri ve seyahat hikâyelerini düzenlemeye çalışmıştır.⁸⁴ Örneğin Herodotos Hint kültürü hakkında şöyle yazmaktadır: "*Hintlilerin görenekleri çok değişiktir; hiçbir canlıyı öldürmezler, ekin ekmezler, evde yaşama âdetini bilmezler; ot yerler; bir kabuk içinde ve darı iriliğinde taneler veren bir bitkileri vardır, ekip biçmeden ürün verir; bunu toplar, kabuğu ile beraber pişirirler. Aralarından birisi hastalanırsa, tek başına bir yere gidip yatar; ne oldu, öldü mü, kaldı mı diye kimse arayıp sormaz.*"⁸⁵

Mitik tarih anlatımının bilimsel tarihe dönüşümünde Herodotos'tan sonra gelen en büyük yazar şüphesiz Thoukydides'tir.⁸⁶ Thoukydides'e göre Herodotos'un ele aldığı konular insan zihninin tam anlamıyla odaklanamayacağı kadar geniş bir yere sahiptir.⁸⁷ Muhtemelen bu sebeple yalnızca belirli bir olaya odaklanmayı tercih eden Thoukydides tek bir savaşın tarihini (Peloponnesos Savaşları, İÖ 431-404) yazmayı tercih etmiş ve bu savaşa odaklanmıştır.⁸⁸ Üstelik savaş ile ilgili anlattığı bütün gelişmeleri kendi araştırmasına ve incelemesine dayandırmıştır. Neden-sonuç bağlamında, belgeler ışığında bir tarih metni yaratmayı başaran Thoukydides hala tüm zamanların en büyük tarihçisi olarak kabul edilmektedir. Thoukydides "efsanevi" materyalleri kesin bir şekilde dışlamış ve böylece bilimsel bir metin ortaya çıkarmıştır.⁸⁹ Thoukydides çoğunlukla kendi deneyimiyle uyuşmayan herhangi bir ayrıntıyı göz ardı ederek ve çağdaş olaylardan güçlü bir şekilde etkilenen kahramanlık hikâyelerini yeniden yorumlayarak, aktardığı mitleri radikal bir şekilde tarihselleştirmiştir.⁹⁰ Ayrıca Thoukydides belli bir kişi ya da olaya odaklanmaktan ziyade olayları bir bütün olarak ele almıştır. Genel olarak, otokratik gücün nasıl kullanılması gerektiğine dair Homerik, Pindarik, Aristotelesçi ve Helenistik düşünceler Thoukydides'te yoktur.⁹¹

Sonuç

Eski Yunan toplumunda önemli bir yere sahip olan mitlerin temel bilgi üretme işlevi bulunmaktadır. Bu nedenle Eski Yunan tarihçiliğinin gelişiminde mitler ilk basamağı oluşturmuştur. Mitik tarih anlatımı ya da geleneği şeklinde de ifade edebileceğimiz bu ilk aşama Homeros ve Hesiodos ile temsil edilmektedir. Erken dönemlerde (İÖ VIII. Yüzyıl)

⁸² H. D. Westlake, *Essays on the Greek Historians and Greek History*. (New York: Manchester University Press Barnes & Noble, 1969) 1.2.

⁸³ Herodotos, *Tarih*. Kitap: I-IV.

⁸⁴ Moses I. Finley, *The Use and Abuse of History*. (Harmondsworth: Penguin Published, 1987) 30.

⁸⁵ Herodotos, *Tarih*. Kitap: III:100. IV: 147.

⁸⁶ Stephen E. Toulmin, *The Discovery of Time*. (New York: Harper & Row Publishers 1965) 38-39.

⁸⁷ John Marincola, *Approaching Classical Historiography. Companion to Greek and Roman Historiography*. Editor John Marincola, (Oxford: Blackwell Publishing, 2007) 5.

⁸⁸ Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*. Kitap: I-1.

⁸⁹ Ahmet Gözlü-Aydın Efe. "Antik Bir Savaş Kuramcısı: Thukydides," *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31, (2023) 405-406.

⁹⁰ Marincola, *Approaching Classical Historiography*, 5.

⁹¹ Simon Hornblower, *Thucydides and Pindar Historical Narrative and the World of Epinikian Poetry*. (New York: Oxford University Press, 2004) 14-65.

toplumun tarihsel hafızasının oluşturulmasında kilit rol oynayan mitik tarih anlatımı zamanla değişmeye başlamıştır. Değişimin başlamasında etkili olan en önemli isim ise Pindaros'tur. Aslında Herodotos ile başlatılan bilimsel tarih geleneğinin temeli Pindaros tarafından atılmıştır.

Epinikia denilen Zafer Şarkılarıyla döneminin en ünlü şairi olan Pindaros'un eserlerinin ana teması Panhellenik şenliklerde galip gelen yarışmacıları övmektir. Eski Yunan toplumu için büyük öneme sahip olan ve Olympia, Pythia, Nemea ve Isthmia olarak adlandırılan bu şenlikler genel olarak atletik yarışların düzenlendiği ve yılın belli dönemlerinde gerçekleşen kutsal törenler olarak kabul görmektedir. Dini bir işlevi olduğu da bilinen bu şenlikler Pindaros'un eserlerine adlarını vermiştir. Adı geçen şenliklerde galip gelen kahramanı ölümsüzleştirmek için kaleme aldığı övgü şiirleri ile tanınan Pindaros'un şiirlerinin en önemli özelliği mitik tarih geleneğinin değişmesinde öncü bir rol oynamış olmasıdır.

Mitlere dayanan geleneksel anlayışın değişmeye başlamasında etkili olan Pindaros, söz konusu geleneği tamamıyla ortadan kaldıran bir yenilik yaratmamıştır. Öyle ki onun eserlerinde mitik anlatıların sıkça kullanıldığı görülmektedir. Ancak Pindaros'un mitik anlatılarının tarihsel bir arka planı vardır. Onun mitlerinde yer alan şahıslar bir kurgu öyküsünün karakterleri olmayıp, aksine gerçek kişilerden oluşmaktadır. Pindaros'un mitik anlatılarının gerisinde herhangi bir olayın tarihi ve kökeni hakkında bilgi edinmek mümkündür. Eserlerinde konu aldığı olayları mitik ve tarihsel bir çerçevede sunan Pindaros, tarihi olayları zaman boyutunda değerlendiren ilk şairdir. Özellikle geçmiş ile ilgilenen Pindaros, geleceği belirsiz bir süreç olarak görmekte ve Geçmiş ve gelecek arasında güçlü bir bağ kurmaktadır.

Pindaros'a kadar devam eden mitik tarih geleneği, Pindaros'un kurmuş olduğu zemin üzerinden Herodotos ile birlikte değişmiştir. Bilimsel tarih geleneğinin başlatıcısı olarak kabul edilen Herodotos'un olaylara bakış açısı Pindaros'a benzemektedir. Bu benzerliklerden en önemlisi ise her iki şairin de eserlerinde çoğunlukla mitik figürlerden ziyade, insan merkezli yaşanmış olayları konu almasıdır. Ayrıca geçmişin unutulmamasını ve dolayısıyla korunması gerektiğini düşünen Pindaros bu yönüyle de Herodotos'a örnek teşkil etmiştir. Pindaros'un başlatmış olduğu ve Herodotos'un geliştirerek devam ettirdiği bilimsel tarih anlatımı geleneği Thoukydides tarafından tamamlanmış ve Thoukydides ile birlikte mitik tarih geleneği son bulmuştur.

Kaynakça

- Aristoteles. *Atinalıların Devleti*. (Çev. Ari Çokana, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2021) 20-23.
- Bowra, C. M. *The Odes of Pindar*. Harmondsworth: Penguin Books, 1969.
- Burnett, A. P. *Pindar's Songs for Young Athletes of Aigina*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Bury, John B. *The Nemean Odes of Pindar*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1965.
- Charles Segal. *Aglaia: the Poetry of Alcman, Sappho, Pindar, Bacchylides, and Corinna*. New York: Rowman & Littlefield Publishers 1936.
- Croce, Benedetto. *History its Theory and Practice*. Trans: Douglas Ainslie, New York: Brace and Company Published, 1921.
- Darbo, Peschansk C. *The Origin of Greek Historiography. A Companion to Greek and Roman Historiography*. Ed. John Marincola, Oxford: Blackwell Publishing 2007.
- Davison J. A. - W. B. Stanford, *From Archilochus to Pindar Papers on Greek Literature of the Archaic Period*. New York: ST Martin's Press, 1968.

- Dawson William Turner, *The Odes of Pindar*. London: Henry G. Bohn Published, 1852.
- Efe Aydın - Gözlü, Ahmet. *Historia Kavramı ve Antikitede Efsaneye Dayalı Tarih Anlayışı. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, (2023) 1367.
- Farnell, L. R. *The Works of Pindar*. London: Macmillan Limited Published, 1930.
- Farnell, Lewis R. *The Works of Pindar*. London: Macmillan Limited Published, 1930.
- Fennell, C. A. M. *Pindar*. Cambridge: Cambridge University Press, 1916.
- Finley, Moses I. *The Use and Abuse of History*. Harmondsworth: Penguin Published, 1987.
- Fowler, Robert. *Early Greek Mythography: Texts and Introduction*. Vol. I: Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Gantz, Timothy. *Early Greek Myth. A Guide to Literary and Artistic Sources*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1993.
- Gehrke, H. J. *Myth, History, and Collective Identity: Uses of the Past in Ancient Greece and Beyond. The Historian's Craft in the Age of Herodotus*. Ed. Nino Luraghi, New York: Oxford University Press, 2001.
- Gören, Erman. *Homerosçu İlahiler'den Pindaros'a Arkaik Yunan Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Gözlü, Ahmet- Efe, Aydın. "Antik Bir Savaş Kuramcısı: Thukydides," *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31, (2023): 393-414.
- Gözlü, Ahmet. "Antik Yunan (Hellen)'da Koloniler ve Bunların Nitelikleri," *Folklor/Edebiyat Dergisi* 21, no: 81, (2015): 179-190.
- Gözlü, Ahmet. "Klasik Mitolojide Eskatolojik İnsanın Trajedisi," *Tarih Araştırmaları V*. Editör Aydın Efe-Neval Akça Berk, Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2022.
- Haarmann, Harald. *Myth as Source of Knowledge in Early Western Thought: The Quest for Historiography, Science and Philosophy in Greek Antiquity*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag Published, 2015.
- Henrichs, Albert. *Three Approaches to Greek Mythography*. In Bremmer Interpretations of Greek Mythology. London: Routledge Press, 1990.
- Herodotos. *Tarih*. Çeviren Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Hornblower, Simon. *Thucydides and Pindar Historical Narrative and the World of Epinikian Poetry*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Hubbard, T. K. *The Pindaric Mind: A Study of Logical Structure in Early Greek Poetry*. Netherlands: Leiden E. J. Brill Press, 1985.
- Huxley, George L. *Greek Epic Poetry from Eumelos to Panyassis*. Cambridge: Harvard University Press, 1969.
- Ilja L. Pfeijffer, *First Person Futures in Pindar*. Stuttgart: Steiner Verlag Publisher, 1999.
- Kirk, Geoffrey S. *Myth: its Meaning and Functions in Ancient and other Cultures*. London: Cambridge University Press, 1970.
- Kurke, Lesley. *The Traffic in Praise: Pindar and the Poetics of Social Economy*. California: Cornell University Press, 2013.
- Lamberton, Robert. *Homer the Theologian: Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition*. London: University of California Press, 1989.

- Lattimore, Richmond A. *The Odes of Pindar*. London: The University of Chicago Press, 1947.
- Lloyd, William W. *The History of Sicily to the Athenian War; with Elucidations of the Sicilian Odes of Pindar*. London: J. Murray Publishers, 1872.
- Mackie, Hilary. *Graceful Errors: Pindar and the Performance of Praise*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003.
- Marincola, John. *Approaching Classical Historiography. Companion to Greek and Roman Historiography*. Editor John Marincola, Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Marincola, John. *Approaching Classical Historiography. Companion to Greek and Roman Historiography*. Editor John Marincola, Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Morice, Francis D. *Pindar*. Edinburgh: Blackwood Published, 1879.
- Morice, Francis. D. *Ancient Classics for English Readers: Pindar*. London: William Blackwood and Sons Published, 1878.
- Myers, Ernest. *The Extant Odes of Pindar*. London: Macmillan Press, 1874.
- Partenie, Catalin. *Plato. Selected Myths*. New York: Oxford University Press, 2009.
- Pindar. *The Olympian and Pythian Odes*. New York: Harper & Brothers, 1885.
- Pindaros. *Bütün Zafer Şarkıları*. Çeviren Erman Gören, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Plato, *Theaetetus*. Trans: John McDowell. Oxford: Clarendon Press. 1973.
- Race, William W. *Pindar*. Boston: Twayne Publishers, 1986.
- Rhodes, P. J. *Documents and the Greek Historians. A Companion to Greek and Roman Historiography*. V. I. Editor John Marincola, Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Ross, Carne D. *Pindar*. New Haven: Yale University Press, 1985.
- Ross, D. S Carne. *Pindar*. New Haven: Yale University Press, 1985.
- Said, S. *Myth and Historiography. A Companion to Greek and Roman Historiography*. Editor John Marincola, Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Scanlon, Thomas F. *Greek Historiography*. London: Wiley Blackwell Published, 2015.
- Seymour, Thomas D. *Selected Odes of Pindar*. Boston: Heath Publisher, 1882.
- Slater, P. E. *The Glory of Hera. Greek Mythology and the Greek Family*. New Jersey: Princeton University Press, 1992.
- Starr, Chester G. "Pindar and The Greek Historical Spirit". *Hermes Studies* 95, no.4, (1967) 393-403.
- Starr, Chester G. *The Awakening of the Greek Historical Spirit*. New York: Knopf Published, 1968.
- Stoneman, Richard. *Pindar*. New York: I.B.Tauris & Co Ltd Published, 2014.
- Thukydides. *Peloponnessos Savaşları*. (Çev: Furkan Akderin). İstanbul: Belge Yayınları, 2017.
- Toulmin, Stephen E. *The Discovery of Time*. New York: Harper & Row Publishers 1965.
- Trasures, Breviary. *The Olympic and Pythian Odes of Pindar*. Boston: Nathan Haskell Dole Publisher, 1903.
- Uhlig, Anna. *A Poetic Possession: Pindar's Lives of the Poets. Creative Lives in Classical Antiquity: Poets, Artists and Biographys*. Editor Richard Fletcher-Johanna Hanink, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Westlake, H. D. *Essays on the Greek Historians and Greek History*. New York: Manchester University Press Barnes & Noble, 1969.

Wheelwright, C. A. -Bourne Thomas. *Pindar and Anacreon*. New York: Harper & Brothers Published, 1841.

İnternet Kaynakları

<https://nl.wikiquote.org/wiki/Pindaros>

Summary

In this study titled *Pindar: An Intermediate Figure in the Transformation of Mythic History into Scientific History*; The mythical history narrative tradition is examined and how this tradition changed and how it transformed into scientific history narrative over time is examined. However, the main focus of the study is to examine the role of Pindar, one of the ancient writers who played a fundamental role in the change of the mythical history tradition and who is considered a transitional writer in the beginning of the scientific history tradition. First of all, it should be noted that; Mythic narratives have an important place in almost all civilizations of the ancient age and these texts in question should not be evaluated only as a series of literary and fictional narratives. Although their reliability and accuracy are questionable, mythical narratives that provide information about the social, political, religious and cultural developments of a civilization have a historical value as the first texts of history.

Myths, which have an important place in almost all ancient civilizations, are the earliest texts that provide information about the past and history of a society. Therefore, myths, which are much more comprehensive than a fictional text, have a historical function. Therefore, myths are the first texts that should be considered in the construction of the history of a society. Because mythical narratives provide information about the history of a society rather than a legendary fiction. Therefore, myths are the basic sources that should be used in understanding the history of ancient societies.

Mythical history narratives, which are a product of oral tradition, have had an impact on societies for a long time. So much so that almost all ancient civilizations base their history on a mythical story. Ancient Greece is undoubtedly the most important civilization where mythical stories, which can be considered the earliest examples of texts with historical value, are widely seen. The most important texts that provide information about the early periods of Ancient Greece are myths. Ancient Greek civilization, the creator of the scientific history tradition, established its historical reality on mythical narratives in the early periods before this tradition began. The mythical narrative tradition, which began with Homer and continued with Hesiod, continued until Thucydides. However, there is an important name that needs to be examined before Thucydides. This name is Pindar, who has a special place in the beginning of the scientific history tradition.

The mythical history tradition that began with Homer and continued with Hesiod began to transform with Pindar. Pindar, who is assumed to have lived between 518-438 BC, is one of the most important poets who produced works in the *Epinikia* genre, known as praise poems. Known for his Victory Songs called *Epinikia*, Pindar has four main works, *Olympia*, *Pythia*, *Isthmia* and *Nemea*. Pindar's works mostly deal with the victories of aristocratic competitors competing in the Panhellenic games. These poems, which especially deal with athletic victories, are praise poems composed for choral performance on certain occasions. As can be understood from these poems, Pindar is the first writer to lay the foundations for the transformation of the traditional understanding of history, dominated by mythical narration, into the scientific history tradition. The main subject of Pindar's poems is the glorification of the victors in the games held during the festivities. In addition to the Victory Songs, Pindar also glorified individuals and gods in many other types of poetry, including elegies and love poems.

Although it is seen that mythical narration is dominant in his works, Pindar is actually the first person to evaluate historical events in terms of time. In Pindar's poems, past and present are an inseparable whole. Mythology is also included in this whole. Because mythology is intertwined with history. Pindar re-constructs myth every time in his poems, but establishes relations that cannot be ignored with historicity. Therefore, the fictional and historical nature of Pindar's verses are intertwined. In addition, Pindar was mostly interested in human actions and the accurate narration of these actions rather than mythical and divine figures in his works.

As a result, the transformation of mythical history into scientific history in Ancient Greece began with Pindar. However, this transformation did not occur sharply and strongly. The process leading to the beginning of the scientific history tradition began with the awareness of historically valuable elements such as time and person. Pindar, who focused on elements such as time and person, included mythical stories in his poems, but was not very interested in the reality of these stories. In fact, he mostly used mythical stories as a tool to explain events. In Pindar's victory odes, man is imagined as a part and creator of history, playing a role in the development and change of events.

It is thought that Pindar, who can be interpreted as a transitional poet in the change of the mythical history tradition, influenced Herodotus' understanding of history. Herodotus, known as the initiator of history, approached the past with a realistic perspective. Herodotus, who did not dwell too much on mythical narratives, tried to understand societies and cultures from a historical perspective. The first writer who developed and truly changed the historical narrative established by Herodotus was Thucydides. Thucydides, who created all the necessary conditions for a real and scientific historical narrative and completely separated the narratives in question from their mythical and legendary content, is known as the initiator of the scientific history tradition.

Barişta ve Savaşta Neferin Karnını Tok, Sırtını Pek Tutmayı Hedefleyenlerin Mecmuası: Levazım Mecmuası (1931-1955)

Oral Ateş*

Araştırma Makalesi

*Sorumlu Yazar, Öğr. Gör. Dr.,
Milli Savunma Üniversitesi,
Balıkesir/TÜRKİYE
oralates67@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6197-0890

Geliş: 1 Kasım 2024
Kabul: 19 Aralık 2024
Yayın: 10 Mayıs 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Askerî Tarih araştırmalarına esas teşkil eden birincil kaynakların yanında süreli yayınlar önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu süreli yayınlardan biri olan Kara Kuvvetleri sınıf mecmuaları, 1925 yılından itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Her sınıf personelinin sınıfı hakkında teknik bilgiler verilerek mesleki gelişimine katkı sağlamak amacıyla çıkarılan bu mecmualar, zaman zaman yayınlanma periyotları değişse de yılda 2-4 defa yayınlanmıştır. Bu çalışmada, sınıf mecmuaları arasında bir boşluğu 1931 yılında doldurarak geç de olsa yayın hayatına başlayan Levazım Mecmuası inceleneyecektir. 1948 yılından itibaren ismi Levazım Dergisi olarak değişen mecmua, 1955 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Makalede, dergi hakkında detaylı olarak bilgi verilmesinin yanında yayımlandığı süre içerisinde hangi konu başlıklarında makaleler yazıldığı, hangi dönemde hangi konu başlıklarının öne çıktığı da inceleneyecektir. Çalışmanın sonunda ise bir makale dizini yapılarak (taramalarımızda bulamadığımız sayılar hariç) tüm sayılarda yayımlanan makaleler çizelge olarak sunulacaktır. Bu şekilde tarih ve lojistik alanında çalışma yapacak araştırmacıların bu dergiye dikkatlerini çekmek ve yapılan araştırmalarda kullanılmasını sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Levazım Mecmuası, Levazım Sınıfı, Süreli Yayınlar, İaşe

The Journal of Those Who Aims to Keep the Soldiers' Stomachs Full and Hearts Happy in Time of Peace and War: Quartermaster Magazine (1931-1955)

Research Article

*Corresponding Author, Dr.,
National Defense University
Balıkesir/TÜRKİYE
oralates67@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6197-0890

Received: 1 November 2024
Accepted: 19 December 2024
Published: 10 May 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Research in Military History, periodicals have an important place in addition to primary sources. One of these periodicals, the Land Forces military class magazines, began to be published in 1925. These magazines, which were issued to contribute to the professional development of each class of personnel by providing technical information about their class, were published 2-4 times a year, although their publication periods changed from time to time. In this study, the Levazım Journal, which filled a gap among the class magazines in 1931 and started its publication life, albeit late, will be analyzed. After 1948, the name of the journal was changed to Levazım Dergisi (Quartermaster Journal) and it continued to be published until 1955. In addition to providing detailed information about the journal, the article will also examine which articles were written on which topics during its publication period and which topics came to the fore in which period. At the end of the study, an article index will be made and the articles published in all issues (except for the issues that we could not find in our scans) will be presented as a table. In this way, it is aimed to draw the attention of researchers who will work in the field of military history and military logistics to this journal and to ensure that it is used in their research.

Keywords: Quartermaster Magazine, Quartermaster Corps, Military Periodicals, Mess

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Ateş, Oral. Barişta ve Savaşta Neferin Karnını Tok, Sırtını Pek Tutmayı Hedefleyenlerin Mecmuası: Levazım Mecmuası (1931-1955). *History Studies* 17, no. 2 (2025): 491-534.

Giriş

Askerî tarih en basit tanımıyla savaş ve savaşanların tarihidir. Savaş ise hasımlar arasında çok farklı boyutları olan kanlı bir mücadeledir. Harp sahasında meydana gelen olaylar savaşın sadece bir bölümünü oluşturur. Gelişmelerin o noktaya ulaşması aslında bir sondur. Askerî tarih, zaman dilimi olarak sadece savaşın cereyanı, sona ermesi, barışın tesis edilmesi gibi doğrudan savaşla ilgili belirli bir dönemle ilgilenmez. Ordunun nasıl teşkil edildiği, silah ve teçhizatı, iâşe ve ikmali, eğitimi, ordunun barış dönemi faaliyetleri gibi konular da askerî tarihin ilgi alanına girmektedir. Bu bağlamda askerî tarih ve askerî lojistik ile ilgili yapılan çalışmalarda Levazım Mecmualarının neredeyse hiç kullanılmaması bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

Askerî tarih alanında yapılan çalışmalarda literatür taraması konusundaki eksiklik, kaynakların büyük bir kısmının dijital ortamda olmaması, kurum ve kuruluş kütüphanelerinden faydalanılmasında yaşanan bürokratik gecikmeler, araştırmacıların süreli yayınlara istenildiği kadar ulaşamamalarına neden olmaktadır. Bu nedenle de çalışmalarda mutlaka yararlanılması gereken kaynakların başında gelen gazete, dergi gibi yayınlara da yeterince rağbet edilmediği görülmektedir.

Son yıllarda tarih disiplinine artan ilgi sayesinde popüler kitap, dergi ve makalelerde nicelik ve nitelik olarak da artış gözlenmektedir. Ancak bu olumlu gelişmelere rağmen araştırmacıların çalıştıkları konularla alakalı askerî süreli yayınları yeteri kadar kullanmadıkları değerlendirilmektedir¹. Çalışmamızın konusu olan Levazım Mecmuası da bu yayınlardan bir tanesidir. Mecmuanın askerî tarih çalışmalarında birkaç çalışma hariç kullanılmadığı yaptığımız taramalarda tespit edilmiştir. Bu durumun altında yatan en büyük neden ise mecmuanın tam koleksiyon olarak hiçbir kütüphanede bulunmayışı, bibliyografik olarak da incelemesinin yapılmamış olmasıdır.

Levazım Mecmuası'nın ilk sayısı 1931 yılının Ocak (II. Kanun) ayında Harp Akademisi Komutanlığına bağlı Yüksek Levazım Mektebince yayımlanmıştır. 1948 yılında en son 61'inci sayıyla Levazım Mecmuası'nın adı Levazım Dergisi olarak değiştirilmiş ve bu isimle yayın hayatını sürdürmüştür². Yaptığımız araştırmalarda ise derginin son sayısı olarak 1 Mayıs 1955 yılında yayımlanan 84'üncü sayısına ulaşılmış, bu sayının mecmuanın son sayısı olup olmadığı tespit edilememiştir. Çalışmamıza esas bu koleksiyon birçok farklı kütüphane, kurum, kuruluş, veri tabanları ve sahaflar taranarak temin edilmiş, Türkiye Makaleler Bibliyografyası ve Türkiye Bibliyografyası incelenmiş, yapılan tüm uğraşlarımız ve taramalarımız sonucunda Levazım Mecmuası'nın 53'üncü, Levazım Dergisi'nin ise 73, 74, 75, 76, 77, 81 ve 82'nci sayılarına ulaşılamamıştır³.

¹Efdal As ve Hakan Bacanlı, "Askerî Tarih Kaynakları-I: Süvari Mecmuası", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 20 (Ağustos 2012): 98.

²Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın diğer sınıflarından Piyade, Süvari, Topçu Mecmualarının isimleri de 1948 yılında dergi olarak değiştirilerek genel bir uygulamaya gidildiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Efdal As ve Hakan Bacanlı, "Askerî Tarih Araştırmaları İçin Kaynaklar-I:Süvari Mecmuası", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 20 (Ağustos 2012): 97-146.; Efdal As ve Hakan Bacanlı, "Askerî Tarih Araştırmaları İçin Kaynaklar-II:Topçu Mecmuası", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 22 (Aralık 2013): 163-230.; Efdal As ve Hakan Bacanlı, "Askerî Tarih Araştırmaları İçin Kaynaklar-III:Piyade Mecmuası", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 24 (Aralık 2014): 93-152.

³1931-1955 yılları arasındaki basılı olarak yayımlanmış yayınların künyelerinin yer aldığı "Türkiye Bibliyografyası" eserlerindeki taramalarımızda Levazım Mecmuası'nın ilk defa 1939 yılında 34'üncü sayısının ve 1952 yılında ise Kasım ayı sayısının kayıt altına alındığı tespit edilmiştir. Başka bir kayda rastlanmamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği, *Türkiye Bibliyografyası 1939 I-IV*. (İstanbul: Maarif Matbaası, 1939): 19.; Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği, *Türkiye Bibliyografyası 1952 I*. (İstanbul: Maarif Matbaası, 1952): 16.

Mecmuanın ilk sayısında Büyük Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi Müşir Fevzi Çakmak:

“Sınıf mecmualarımız arasında şimdiye kadar neşredilmemesi dolayısıyla bir boşluk bırakan Levazım Mecmuasının 1931 senesinden itibaren neşrinin, meşhûr olan çok kıymetli mesaisine zamimeten Harp Akademisi Kumandanlığınca, te’min edilmiş olmasını memnuniyetle karşılar ve mecmuanın en yeni ve faydalı malûmatı havi olarak devamı intişarını temenni ederek mütalâası alakadar ordu mensubesine temenni ve tavsiye ederim” cümleleriyle mecmua hakkındaki düşüncelerini aktarmıştır⁴.

Harp Akademileri Komutanı Mirliya Basri Bey, Levazım Mecmuasının neşredilmesi ile ilgili:

“Büyük Erkânıharbiye reisi pek muhterem Pş.Hz. büyük bir teveccüh eseri olarak Levazım Mecmuasının neşrini Harp Akademisine buyurdular. Bu mukaddes emir ve arzuyu yerine getirebilmek için Akademi bütün kudret ve kuvvetini sarf edecektir ve bu hususta en birinci güvenci de bilhassa Yüksek Levazım mektebinin kıymetli müdür ve hey’eti talimiyesidir.”

sözleriyle duyduğu memnuniyeti aktarmıştır. Mirliya Basri Bey, tarihsel süreçte Türk veya yabancı devletlerin katıldığı savaşların mağlubiyet nedenleri incelendiğinde **“neferin karnının doymamış olmasının birinci ve en mühimini teşkil eylediğini görürüz”** diyerek mecmuanın hedefini **“barışta ve savaşta neferin karnını tok sırtını pek tutmayı”** başarabilecek yolları bilim ve fen ışığında okurlarına gösterebilmek olarak belirlemiştir. Bu hususta mecmuanın her türlü desteği kabul edeceğini de ifade etmiştir. Ayrıca mecmuda makale yazacak yazarların 5-10 kişiyle sınırlı kalmasının mecmuanın amacına hizmet etmeyeceğini, tüm personelin bilgilerinden faydalanmak istediklerini ve kıymetli katkılarını esirgememelerini belirtmiştir⁵.

Çalışmada öncelikle Levazım Mecmuası’nda hangi konularda ve ne tür makaleler yayınlanmıştır; Yazarları kimlerden oluşmuştur? Bu makaleler, mecmuanın belirlediği hedefe ulaşmasını sağlamış mıdır? sorularına cevap aranacaktır. Ayrıca mecmuanın, subayların mesleki gelişimine katkıları ve tarihsel süreçte levazım hizmetlerinde yaşanan sıkıntılar, üretilen çözümler, Türk askerî lojistik sisteminin 1931-1955 yılları arasındaki gelişim sürecinin diğer yabancı orduların lojistik sistemleriyle karşılaştırılması da çalışmada cevap aranacak diğer sorular olacaktır. Bu çalışmada, Levazım Mecmuası’nda 1931-1955 yılları arasında yayınlanan ve ulaşabildiğimiz 76 sayı incelenmiş, temel bilgi alt yapısı oluşturulmuş, müteakiben fikir oluşma safhasında edinilen bilgiler değerlendirilerek sonuçlara ulaşılmıştır. Askerî tarih ve askerî lojistik alanında yapılacak çalışmalara katkı sağlaması açısından mecmuada yayınlanan makalelerin konu başlıkları istatistiği ve makale dizini çalışmanın sonunda sunulacaktır.

1. Yayın Aralığı, Ücret ve Basıldığı Matbaa Bilgileri, Yazarlar:

25 yıl süreyle yayınlanan Levazım Mecmuası, 1931 yılında Şubat, Mayıs, Ağustos ve Ekim aylarında olmak üzere her üç ayda bir yayınlanmış, ilk sayısında 1932 yılından itibaren ise her ay yayınlanmasının planlandığı belirtilse de gerçekleştirilememiştir⁶. Mecmua, 1941 yılı sonuna kadar her üç ayda bir yayınlanmaya devam etmiştir. 1942 yılında Şubat, Mayıs ve Aralık aylarında olmak üzere dört ayda bir, 1943-1947 yılları arasında Mart ve Eylül aylarında olmak üzere altı ayda bir, 1948 yılında ise tekrar her üç ayda bir yayınlanmıştır. Levazım Dergisi, 1949 yılında Genelkurmay Başkanlığının 19 Nisan 1949 tarihli ve X.Ş.1. Ksm. 39179

⁴Müşir Fevzi, *Levazım Mecmuası*, no. 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 5.

⁵Mirliya Basri, *Levazım Mecmuası*, no. 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 7.

⁶Levazım Mecmuası, “Mecmua Namına Birkaç Söz”, *Levazım Mecmuası*, no. 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 3.

sayılı emri ile yayın yapmamış, 1950 yılı başından 63'üncü sayı ile kaldığı yerden her üç ayda bir yayınlanmaya devam etmiştir. 1954 yılı sonuna kadar her üç ayda bir yayınlanmış, 1955 yılında ise 83 ve 84'üncü sayıları çıkartılmıştır.

Mecmuanın ilk dört sayısının fiyatı 25 kuruş⁷, 1932 yılı 5'inci sayıdan itibaren 45 kuruş olarak yayınlanan mecmuanın yıllık abone fiyatı 180 kuruş olarak belirlenmiştir⁸. Mecmuanın fiyatı 1934 yılı 16'ncı sayıdan itibaren 47,5 kuruş, abone fiyatı ise 190 kuruş olmuştur. Abone olan personelin ise mecmua ücretlerini yılda iki sefer Haziran ve Aralık ayının başında ödemesi belirtilmiştir⁹. 1950 yılında 50'nci sayıdan itibaren mecmuanın fiyatı 50 kuruş, abone fiyatı 100 kuruş olmuştur. Tüm levazım subayları, hesap memurları, levazım işlerinde çalışan (I.,II.,III.) sınıf muamele memurları, Yüks. Lv. ve Lv. Okulları müdavimleri ve bütün generaller derginin zorunlu aboneleri olarak belirlenmiştir¹⁰. Hangi sayıdan itibaren zorunlu aboneliğe geçildiği tespit edilememiştir¹¹. Genelkurmay Başkanlığı emriyle¹² 1948 yılı 59'uncu sayıdan itibaren yılda 4 kez çıkarılmasına karar verilen derginin fiyatı 60 kuruşa, abonelik fiyatı ise 240 kuruşa çıkarılmıştır. Son sayı olarak tespit ettiğimiz 84'üncü sayının da fiyatı 60 kuruş olmuştur¹³. Mecmua Neşriyat Heyetince, Genelkurmay Başkanlığının emri¹⁴ ile Askerî Neşriyat Talimatı 37 ve 38'inci maddeleri gereği herhangi bir sebeple birlikleri değişen abonelerin dergileri, Mecmua Neşriyat Heyetine geri gönderilmeyerek posta ve evrak tasarrufu sağlanması amacıyla doğrudan yeni birliğine gönderilmesi kıt'a komutanlıklarından ve kurum amirliklerinden istenmiştir.

Levazım Mecmuası yayımlandığı dönem içerisinde Yıldız Harp Akademileri Matbaası/İstanbul, Harp Akademileri Matbaası/Ankara, Genelkurmay Matbaası/Ankara, Fakülteler Matbaası/İstanbul gibi yıllar içinde farklı matbaalarda basılmıştır.

Mecmuada yayınlanan makaleler çoğunlukla özgündür. Bunun yanında yabancı ülkelerin dergilerinden alıntı ve derleme şeklinde makalelerde bulunmaktadır. Yazarlar genellikle levazım sınıfı subaylardan oluşmuştur. Diğer yazarlar ise çoğunlukla veteriner, doktor, mühendis ve sivil öğretmenlerdir. General seviyesinde komutanların ve kurmay subayların, diğer sınıf subaylarının makale yazdığı sayılarda bulunmaktadır. Araştırmalarımızda yazarlar arasında dikkat çeken ünlü isimlere de rastladık. Bu isimlerden ilki, Komutan Atatürk ve Kuruluş Savaşı Tarihi isimli kitapların yazarı, en son Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği görevinden emekli olan Tümgeneral Celal Erikan'dır¹⁵. Başka bir isim ise Kurmay Albay rütbesiyle TSK'dan ayrılan, Milliyetçi Hareket Partisi kurucusu Alparslan Türkeş'tir¹⁶.

⁷Levazım Mecmuası, no. 4 (I. Teşrin (Ekim) 1931): 1.

⁸Levazım Mecmuası, no. 5 (II. Kanun (Ocak) 1932): 1.

⁹Levazım Mecmuası, no. 16 (Eylül 1934): 1.; Levazım Mecmuası, no. 18 (Mart 1935): 1.

¹⁰Levazım Mecmuası, no. 50, (Eylül 1943): 2.

¹¹Bu husus Levazım Mecmuası Neşriyat Talimatı ile yapılmıştır. Bu talimat 5 Ağustos 1940 tarihli olduğundan zorunlu aboneliğin bu tarihten itibaren yapıldığı değerlendirilmektedir.

¹²Genelkurmay Başkanlığının X.Ş.39161 sayılı ve 25 Ocak 1948 sayılı emri.

¹³Levazım Mecmuası, no. 59 (Mart 1948): 1.

¹⁴Genelkurmay Başkanlığının 20 Ocak 1937 tarihli ve 41611 sayılı emri.

¹⁵Kurmay Ön Yüzbaşı rütbesiyle makale kaleme almıştır. Bkz. Celal Erikan, "Millî Müdafaa ve Maliye" *Levazım Mecmuası*, no. 37 (I. Kanun (Aralık) 1939): 76-94.

¹⁶Alparslan Türkeş, Kurmay Yardımcısı P.Kd.Yzb. rütbesiyle levazım sınıfının muharebe sahasında önemli görevler üstlendiği "Geri Bölgelerin Emniyeti ve Savunması" konulu bir makale yazmıştır. Makalesinde belirttiği bazı hususlar halen günümüz harp doktrininde güncelliğini korumaktadır. Makalesini "(...)Amerikalı bir yazarın bu konuya ait güzel ifade edilmiş fikirlerini aşağıya kaydederek yazıma son vermeyi uygun görüyorum." cümleleriyle sonlandırmıştır. Bkz. Alparslan Türkeş, "Geri Bölgelerin Emniyeti ve Savunması", *Levazım Mecmuası*, no. 78 (Kasım 1953): 14-23.; Alparslan Türkeş, 30 Ağustos 1949'da Kd. Yüzbaşı'ya terfi etmiştir. 1948 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından eğitim amaçlı Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilmiştir. Amerika'da 1948-1949'da

2. Mecmua İçerikleri ve Makaleler:

Derginin ilk 4 sayısında içindekiler sayfası bulunmamaktadır. Ana bölüm veya konu ayrımı yapılmamış, makaleler bir sıra dâhilinde yayınlanmıştır. 5'inci sayıdan itibaren Levazım sınıfının fonksiyon alanlarına göre bölüm başlıkları altında makaleler yazılmış ve içindekiler sayfası konulmuştur. İlerleyen sayılarda ise bölüm başlıkları çeşitlendirilmiştir. Levazım Mecmuası'nın yayın süresi boyunca her mecmuada 5-10 adet değişen sayıda toplam 47 bölüm başlığı altında makaleler yayınlanmıştır. İlk dört sayıda yayınlanan makale sayısı 7-9 arasında değişmiştir. 5-15'inci sayılar arasında ise 16-21 adet makale yayınlanmıştır. Bu sayılar Levazım Mecmuası'nın yayın hayatı boyunca bir sayıda en fazla makale yayınlanan sayılar olmuştur. En az makale yayımlanan sayılar 5'er makale ile 54 ve 55'inci sayılar olmuştur. Mecmuada en fazla makale yazılan konu başlıkları ise Levazım Tabiyesi, İaşe ve Levazım Tekniği, Tabiye Meseleleri olmuştur. Çoğunlukla mecmuaların son sayfalarında ise levazım subayları için faydalı olarak görülen veya Harp Akademileri kütüphanesinde satışta olup levazım sınıfını alakadar eden eserlerin listesi yayınlanmıştır. Levazım Mecmualarının hangi sayısında hangi başlık altında kaç makale yayınlandığı tablo halinde Ek-1'de sunulmuştur.

Levazım sınıfının görevleri de mecmuada birçok makalede anlatılmaya çalışılmıştır. Levazım Yarbay Ziya Bekem, levazım hizmetini gece gündüz, tatil demeden zihinsel ve bedensel olarak sürekli çalışarak askerin yiyecek, giyecek, nakliye, para ve hesap işlerinden oluşan dört ana hizmet olarak tanımlamıştır. Bunların yanında seferberlik hazırlıklarını ve teftiş işlerini ana hizmetin birer alt kolu gibi gördüğünü belirterek ayıca saymadığını belirtmiştir¹⁷. Yüzbaşı Halûk Alpander ise levazım hizmetinin; para, yiyecek, giyecek (hayvan kuşam takımları dâhil), nakliye, gibi konuların yanında yoklamaların kayıt edilmesi, ambarların sayımı, mal ve eşya kayıt defterlerinin tutulması görevlerinden oluştuğunu aktarmıştır¹⁸. Tuğgeneral Kemal Doğuoğlu ise, *"hazarda ve seferde yiyip içme, giyim kuşanma ve bütünlemenin levazım hizmeti olduğu malûmdur. Bu hizmetin en önemli daimî hususu da bilhassa aksaksız ve devamlı besleme ve bütünlemedir."* ifadeleriyle levazım hizmetinin tanımı yapmıştır¹⁹.

Dergide önemli görülen konular bir yazı dizisi halinde birkaç makaleden oluşacak şekilde birbirinin devamı şeklinde yazılmıştır. Örneğin ilk 4 sayıda Yüksek Levazım Mektebi Muallimlerinden Levazım Miralay Saim Bey tarafından *"Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali"* konulu bir yazı dizisi yayınlanmıştır. Bu yazı dizisinde levazım hizmetinin geçirdiği safhaları incelerken, Osmanlı ordusunda kolordu teşkilatına geçilmeden

Amerikan Piyade Okulu'nda ve Harp Akademisi'nde eğitim almış, eğitimini tamamladıktan sonra Türkiye'ye dönerek 1950-1953 yılları arasında Çankırı Piyade Okulu'nda taktik ve gerilla öğretmenliği yapmıştır. 1950 yılında Piyade Dergisi'nin 143'üncü sayısında Kıdemli Yüzbaşı rütbesiyle bir yazı kaleme almıştır. Yazısını Amerikan neşriyatından derlediğini belirtmiştir. Başlık olarak "Savunmada Manga" ifadesini kullanmıştır. 1 Aralık 1954 yılında ise aynı derginin 160'ncı sayısında Binbaşı rütbesiyle "Modern Harplerde Akın Hareketleri" başlıklı bir makale yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Oral Ateş, *Geçmişten Günümüze Çankırı Askerî Tarihi (1837-1997)*. (Ankara: Gazi Kitabevi, 2024): 110-113.

¹⁷Ziya Bekem, "Levazım ve İaşe Tekniği", *Levazım Mecmuası*, no. 50, (Eylül 1943): 14-15.

¹⁸Halûk Alpander, "Modern Orduların İkmal Konusu Üzerinde Bir Mütalâa", *Levazım Mecmuası*, no. 56 (Eylül 1946): 16.

¹⁹Kemal Doğuoğlu, "Bütünlemede Harekât Bölgesi İaşe Maddelerinde Faydalanmak Usulleri", *Levazım Mecmuası*, no. 60, (Mayıs 1948): 5.; Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nda 2007 yılı itibarıyla Lojistik Yönetim Sistemi adı altında lojistik faaliyetler günümüz koşullarında yeniden düzenlenmiş ve bu kapsamda levazım sınıfının görev alanı biraz daha genişletilerek birkaç sınıfın personelinin de dâhil edildiği *"ikmal"* sınıfı oluşturulmuştur. TSK Subay ve Astsubay sınıflandırma yönetmeliklerinde 2015 yılında yapılan değişiklikle de levazım sınıfı kaldırılmıştır. Bkz. İkmal, Maliye Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı, *İkmal ve Maliye Sınıfı Tarihçesi*, (İstanbul, 2017).; 29535 sayılı Resmî Gazete, "Türk Silahlı Kuvvetleri Subay Sınıflandırma Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik", 17 Kasım 2015.

önceki dönem (1855-1910) arası ve 1910 yılından sonraki dönem olmak üzere iki safhada incelemiştir²⁰. Levazım Binbaşı Sabri Bey tarafından 10,11,12 ve 13'üncü sayılarda "*Levazım Tarihçesi*" konulu yazı dizisi yayınlanmıştır. Sabri Bey, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan I. Dünya Harbî'ne kadar olan levazım hizmetlerindeki değişimleri örnekler vererek tarihsel süreçte açıklamıştır²¹.

Mecmuanın 5'inci sayısından itibaren her sayının son makalesi olarak bir tabiye meselesi²² yayınlanmıştır. Bu meseleler daha çok alay ve tümen seviyesinde verilmiştir. Meselelerde, muharebe sahasında bulunan veya sefer görevi almış birliklerin, levazım sınıfının fonksiyon alanlarına göre iâşe, ekmek yapılması ve dağıtılması, erzak dağıtımı, nakliye hizmetleri, hayvanların beslenmesi, yem ikmal ve muhafazası, et ihtiyacının karşılanması konularının planlamasının yapılması ve nasıl icra edileceğinin açıklanması istenmiştir. 22'nci sayıdan itibaren bir önceki sayıda verilen meselenin çözümü anlatılmıştır. 24'üncü sayıdan itibaren ise levazım sınıfının teknik konularına ait ödevler verilmiştir²³. 60'ncı sayıdan sonraki sayılarda tabiye meselelerine ve çözümlerine yer verilmediği görülmektedir.

²⁰1855 yılında yürürlüğe giren İdare-i Askerî Nizamnamesine göre her orduda paşa (general) rütbesinde bir subayın başkanlığında bir levazım heyeti bulunmuş, tüm levazım hizmetleri bu heyet tarafından yürütülmüştür. Ordu Levazım Heyeti de denilen bu teşkilatın içerisinde Yüzbaşı rütbesindeki diğer sınıf subayları görev almıştır. Alt bağlılarında ise bu hizmetler alay ve tabur komutanları emrinde teşkil edilmiş Kıt'a İdare Heyetleri tarafından esas olarak da alaylarda alay eminleri, taburlarda da tabur kâtipleri ile yürütülmüştür. Alay eminleri diğer idari işlerin yanında; giyecek, yiyecek, donatım, yakacak vb. birimlerin yönetiminden, esvap emini, alay eminin emrinde eşya ve silahların ikmal ve dağıtımından sorumlu olmuştur. Ayrıca onarımı gereken her türlü teçhizatın bakımını yaptırmak, kayıtlarını tutmak ve tüm sanatkâr erleri yönetmekte esvap eminin sorumluluğunda yürütülmüştür. 1910 yılında kolordu teşkilatlanmasıyla kolordu levazım müdürlüğü kurulmuş alt birimi olarak da levazım kısım amirlikleri oluşturulmuştur. Binbaşı/Yüzbaşı rütbesinde subaylar bu birimlerde görevlendirilmiş ve askerî hesap memurları da kadrolara dâhil edilmiştir. Bu kadrolara subaylar yetiştirmek amacıyla Alman Levazım Mühassısı Mihail Bey Almanya'dan getirtilerek onun nezaretinde ilk Levazım Okulu 1909 yılında Beylerbeyi Sarayı'nda açılmış, dokuz aylık bir dönem faaliyeti sonrasında kapanmıştır. 1911 yılında Almanya'dan getirilen Zaver Bey'in idaresinde Levazım Okulu ikinci kez açılmış, dokuz aylık tam bir eğitim devresi geçirilmiştir. Bu eğitimler sonucu ordu modern levazım eğitimi almış 40 kadar levazım subayı mezun etmiştir. İkinci eğitim devresine başlandığında Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından dolayı Levazım Okulu, birkaç kez eğitimine ara vermek zorunda kalmıştır. Levazım Okulu, 1914 yılı sonunda savaş nedeniyle zorunlu olarak kapanmıştır. 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşlarına 80-100 kadar levazım tahsili görmüş subayla girilmiş, geri hizmetlerde istenilen başarı sağlanamamıştır. Balkan Savaşlarında levazım faaliyetlerinde karşılaşılan sorunlar ve edinilen tecrübeler sonucunda, **15 Kasım 1914** tarihinde Avrupa orduları örnek alınıp müstakil olarak **Levazım Sınıfı** kurulmuş ve bağımsız bir sınıf haline gelmiştir. 01 Ekim 1925 tarihinde Harp Akademileri binasında Levazım Akademisi açılmış ve aynı yıl 68 subay mezun olmuştur. 15 Ocak 1927 tarihinde Yüksek Levazım Okulu, Harp Akademisi Komutanlığı emrinde kurulmuş ve Levazım Akademisi yeni kurulan bu okula bağlanmıştır. 1927 yılında dört Levazım Asteğmen mezun olmuştur. Bkz. Miralay Saim, "Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali", *Levazım Mecmuası*, no. 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 7-9.; Miralay Saim, "Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali", *Levazım Mecmuası*, no. 2 (Nisan 1931): 3-6.; Miralay Saim, "Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali", *Levazım Mecmuası*, no. 3 (Temmuz 1931): 3-7.; Miralay Saim, "Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali", *Levazım Mecmuası*, no. 4 (I. Teşrin (Ekim) 1931): 3-7.

²¹Binbaşı Sabri, "Levazım Tarihçesi", *Levazım Mecmuası*, Sayı 10 (Mart 1933): 83-87.; Binbaşı Sabri "Levazım Tarihçesi", *Levazım Mecmuası*, Sayı 11 (Haziran 1933): 59-66. Binbaşı Sabri "Levazım Tarihçesi", *Levazım Mecmuası*, no. 12 (Eylül 1933) 57-66.; Binbaşı Sabri "Levazım Tarihçesi", *Levazım Mecmuası*, no. 13 (I. Kanun (Aralık), 1933): 36-43.

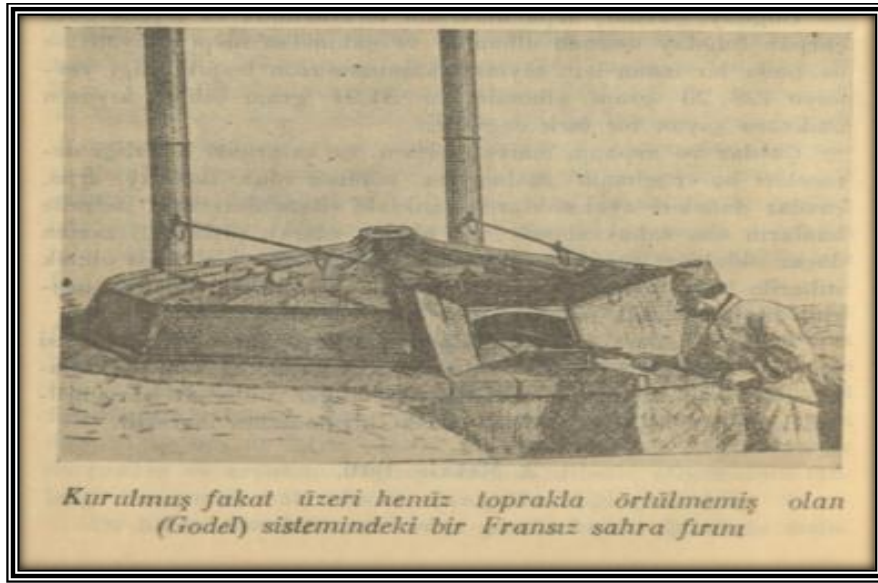
²²Sınıf subaylarına teorik bilgilerin yanı sıra pratik de yaptırılmasını, özellikle de taktik meselelerin çözümü ile olası bir muharebede gerekli olacak sınıflarıyla ilgili pratiklik, isabetli emir ve doğru kararlar verme konularında yapılan eğitimler. Bkz. Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal, *Birinci Ta'biye Meselesinin Halli* (3 Haziran 1911). (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2011).

²³Örneğin; 27'nci sayıda "Tugay Levazım Müdürü birliklerinin iâşe ikmalini nasıl tanzim eder ve gece erzak dağıtımını nasıl yapar?", 28'inci sayıda "Sancak Tepe bölgesinde seyyar mutfakların kurulması ve ekmek dağıtımı nasıl olacaktır?" 45'inci sayıda verilen meselede "Tümenin et ihtiyacı için kasap takımı ne kadar koyun kesmelidir?" gibi levazım subaylarını eğitici ve sorgulayıcı, her türlü şartlarda birliğin ikmal ve iâşesini, levazım

Ekmek ihtiyacının karşılanması, pişirilmesi, dağıtımı, un ikmalı, un veriminin artırılması konserve ekmek yapılması, peksimet, ekmeğin yapımında kullanılan un, su gibi ekmek ile ilgili konular, levazım mecmualarında en çok üstünde durulan konulardan biri olmuştur. İaşe zabitanın görevleri veya iaşe ve ikmal konularında yayınlanan makalelerin içinde de ekmek ile ilgili hususlara yer verilmiştir. Bu konuları içeren birçok makale kaleme alınmıştır. Yüzbaşı Kemal, orduların zaferinin ekmekle kazanılacağı, *“EKMEK VARSA ZAFER temin edilir”* görüşünde olduğunu ve bu hususun savaşlara katılan subayların tecrübesiyle sabit olduğunu vurgulamıřtır²⁴.

Başka bir makale de ise Levazım Miralay Reşit Bey, *“hiç unutulmamalıdır ki, âti harplerinde ZAFER en son lokma gıdasını ve en son kurşununu en son olarak elinde bulundurmağı bilen memleket ve orduya mev’uttur.”* sözleriyle ekmeğin önemine dikkat çekmiştir.²⁵ Bu makalelerde değinilen başlıca hususlar; üretilen ekmeğin Rus, Alman ve Fransız ordularındaki ekmekle mukayesesi; ekmeğin üretilmesinde kullanılan gıda maddelerinin miktarları; buğday, çavdar ve arpadan yapılan ekmeklerin mukayesesi; seyyar sahra fırınlar ve diğer yabancı ordularda kullanılan seyyar sahra fırınlarıyla kıyaslanması, peksimet imali gibi konular ele alınmıştır. Fransız ordusunda kullanılan godel marka fırınların kullanılması da detaylı olarak anlatılmış ve Türk ordusuna örnek olarak gösterilmiřtir²⁶.

Resim 1: Godel Fırınları²⁷

Birinci Dünya Harbi ve İstiklal Harbi’nde iaşe konusunda sıkıntı çekilen konuların başında askere sıcak yemek yedirilmesi hususu olmuştur. Kazanılan tecrübelerden yola çıkan Tokat 8’inci Kolordu Komutanı, muharebe sahasında veya özellikle dağlık arazide veya kış şartlarında erzak götürülemeyen yerlere pişmiş yemek ulaştırılması, yürüyüş halindeki birliklerin önceden yemeklerini pişirip yanlarında götürebilmesi maksadıyla *“Pişirme Sandıkları”* yaptırmıştır. Dolu ağırlığı 80 kg’ı geçmeyen ve vidalı kapaklara sahip deve, ester

hizmetlerini sağlayabilecek şekilde yetişmelerinin istendiği görölmektedir. *Levazım Mecmuası*, no. 5 (II. Kanun (Ocak) 1932): 106-109.; *Levazım Mecmuası*, Sayı 22 (Mart 1932): 158-159.; *Levazım Mecmuası*, no. 24 (Eylöl 1936): 147-156.; *Levazım Mecmuası*, no.45 (II. Teşrin (Kasım) 1941): 110-125.

²⁴Yüzbařı Kemal, “Seferde İaşe ve İkmal”, *Levazım Mecmuası*, no. 4, (I. Kanun (Aralık) 1931): 46.

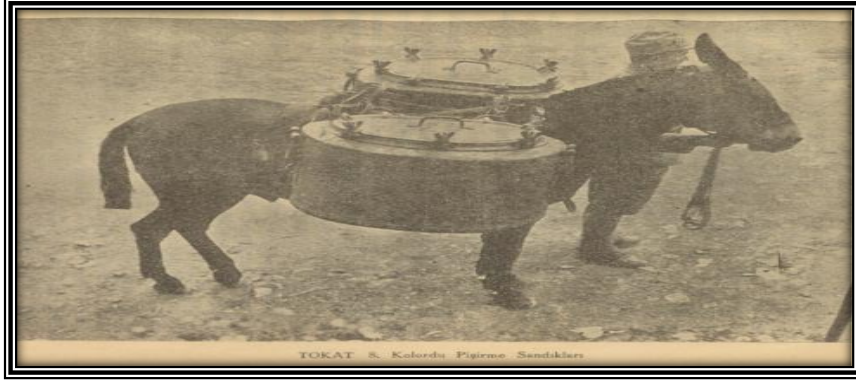
²⁵Miralay Reşit, “Orduda Ekmek ve İkmal”, *Levazım Mecmuası*, no. 1, (II. Kanun (Ocak) 1931): 11.

²⁶Binbařı Cemal, “Godel Fırınları”, *Levazım Mecmuası*, no. 2, (Nisan 1931): 12-21.

²⁷Binbařı Cemal, “Godel Fırınları” 12.

vb. hayvanlarla taşınabilen bu sandıklar, yayınlanan makaleyle tüm birliklere örnek olarak gösterilmiş ve bu konuda yapılacak yeniliklere bir başlangıç olması ve fikir vermesinin amaçlandığı belirtilmiştir²⁸. Kurmay Albay Cevdet Çulpan, pişirme sandıklarının birliklerin arazide konuşlandığı arazi koşulları dikkate alınarak öncelikle seyyar mutfaklar ile bu sağlanamıyorsa pişirme sandıkları ile iâşe edilmesinin gerektiğini belirtmiştir²⁹.

Resim 2: Pişirme Sandıkları³⁰

Kurmay Albay Raşit Gürgen, İstiklal Harbi'nde uygulanan lojistik faaliyetlerin gelecek harpler için en iyi ders çıkarılacak harp olduğunu, çok sıkıntılar çekildiğini, ikmal hazırlıklarının barış zamanında, düşmanın havadan, denizden ve karadan yapacağı baskınlar da düşünülerek yapılması gerektiğini belirtmiştir. Ancak İstiklal Harbi'nde böyle bir zaman bulunamadığını, düşmanın Anadolu içlerine kadar uzandığını aktarmıştır³¹. Deniz Yarbey Sami Bey ise, Balkan ve Çanakkale Muharebeleri'nde ikmal sisteminden bugün için ders çıkarılması gerektiğini, evvelen beri Çanakkale'de müşterek harp uygulandığını ve bu bölgenin lojistiğinin bu şekilde planlanması gerektiğini aktarmıştır. Çanakkale Muharebeleri'nde ikmal malzemelerinin temin edilmesi ile ilgili verdiği örnek dikkat çekicidir:

*"Memlekette kâfi derecede çuval bulunamaması yüzünden Çanakkale Akbaştta gemilerimiz yüklerini boşaltmak için günlerce kaldılar ve bu yüzden birkaç gemimiz denizaltı gemileri tarafından torpidolandı ve bu gemiler elden çıktı. İkmal içinde lazım gelen çuvalların fiyatı ile sırf bu çuvalların olmaması yüzünden kaybettiğimiz gemilerin fiyatını mukayese edecek olursak sulhte ne dereceye kadar ihmalkâr daha doğrusu bilgisizlik gösterdiğimiz olanca çıplaklığı ile meydana çıkar."*³²

²⁸Yüzbaşı Kemal, "Seferde İâşe ve İkmal" 44-48.; Bu konuda sıkıntı çekilen cephelerden biri Çanakkale Cephesi'ydi. Örneğin, Seyyar mutfaklardan çıkan dumanlar nedeniyle sürekli düşman ateşlerine hedef olunmuştur. Bu nedenle Askerin sıcak yemek ihtiyacının sağlandığı ve kara kazan olarak tabir edilen bu seyyar sahra mutfaklar, çıkardıkları duman nedeniyle birliklerin gerisine daha uzak yerlerde kurulmaya çalışılmıştır. Bu durumda ileri hatlardaki askerlere sıcak yemek yedirilmesinde sıkıntı çekilmesine neden olmuştur. İleri hatların gerilerinde, taburların mutfaklarında pişirilen yemekler tahta sandıklar içine konan temiz gaz tekneleriyle hayvanlara yükletilerek ileri hatlardaki askerlere ulaştırılmıştır. Bu durum da yemeklerin dökülmesine, soğumasına, yemek saatlerinin gecikmesine yol açmıştır. Bkz. Yavuz Selim Çeloğlu, "Çanakkale Cephesi'nde 5.Ordunun İâşesi", (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi,2013) 105-107.

²⁹İlk seyyar mutfak 1798 yılında yapılmıştır. 1850 yılında ise buhar ile yemek pişirilen seyyar mutfaklar kullanılmaya başlamıştır. Seyyar mutfakların en fazla kullanıldığı ve geliştirildiği dönem 1904-1905 Rus-Japon Harbi ile başlamıştır. I. Dünya Harbi'nde Alman ordularında neredeyse her bölükte seyyar mutfak kullanılmıştır. Bkz. Cevdet Çulpan, Seyyar Mutfaklar ve Bunları Kullanacak Aşçılar", *Levazım Mecmuası*, no. 46, (Şubat 1942): 21-27.

³⁰Yüzbaşı Kemal, "Seferde İâşe ve İkmal" 45.

³¹Raşit Gürgen, "İstiklal Harbinde Geri ve İkmal İşleri (1/800.000 Mikyaslı Haritadan)", *Levazım Mecmuası*, no. 27 (Haziran 1937): 6. (5-31)

³²Yarbey Sami, "Çanakkale Cephesinin İkmal İşleri", *Levazım Mecmuası*, no. 27 (Haziran 1937): 51-53.

1937-1942 yılları arasında Alman ordusundaki levazım sınıfını ilgilendiren konular ile ilgili 16 adet makale kaleme alınmıştır. Ekmek, yakacak ve aydınlatma maddeleri, melbusat müdürlükleri, Alman portatif çadırı, satın alma faaliyetleri, tatbikatlarda Alman ordusunda iâşe usulleri gibi konular incelenmiş, Türk ordusu ile mukayeseler yapılmıştır³³.

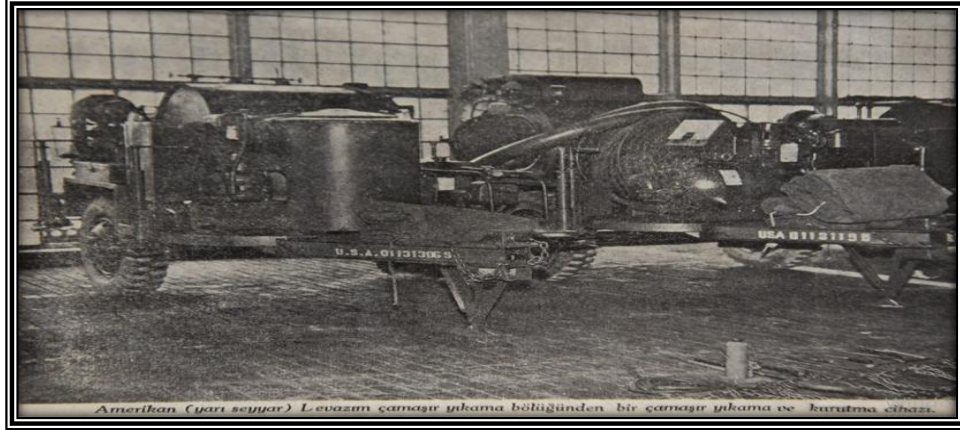
1948-1954 yılları arasında ise Amerikan ordusunun levazım sistemi ile ilgili 12 adet makale yayınlanmıştır. Bu makalelerde Amerikan ordusu levazım okulu, levazım birlikleri, levazım faaliyetleri, envanter kontrol sistemi, Amerikan ve Rus ordularının levazım masraflarının karşılaştırılması gibi konular incelenmiştir³⁴. Örneğin 62'nci sayıda Levazım Binbaşı Sezai Dora tarafından "*Amerikan Ordusunda Beslenme Sistemi ve Bütünleme Esasları*" başlıklı makale kaleme alınmıştır. Makalede, Türk ordusunun beslenmesi, II. Dünya Harbi'nden önce bütün ordularda olduğu gibi genel olarak üç grupta toplandığını, bunların demirbaş erzaklar, günlük normal istihkaklar ve harp istihkakları olduğunu belirtmiştir. Türk ordusu beslenme sisteminde askere her türlü muharebe şeklinde sıcak yemek yedirilmesinin esas alındığını, ancak muharebelerde, tatbikatlarda, hareket halindeki birliklerde çoğunlukla bu sistemin başarısız olduğunu, gıda maddelerinin ziyan olduğunu, pişmiş yemeğin birliklere ulaştırılmasında sıkıntılar yaşandığını, bugüne kadar ki savaşlarda bunu acı bir tecrübe olarak yaşadıklarını aktarmıştır. Amerikan ordusunda ise yedi grup erzak olduğunu ve hareket halindeki ve muharebe sahasında birliklerin hazır gıda paketleri ile beslendiğini, bunların ısıtılarak yendiğini, taşımalarının kolay ve yüksek kalorili olduğunu, bütünleme ikmalinin kolay yapıldığını belirtmiştir. Türk ordusunda da beslenme usulünün garnizon ve sabit birliklerde sıcak yemek şeklinde, hareketli birliklerde ise Amerikan ve İngiliz ordularında olduğu gibi beslenme usullerinin değişmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca "(...)ilerki muharebelerde işbirliği yapmamız muhtemel Amerikan ve İngiliz Ordularının bu sahadaki

³³Levazım Binbaşı Şemsettin Togay, Alman askerinin beslenmesi barış ve savaş koşullarına göre kalori, vitamin ve protein alımında göz önünde bulundurarak iki şekilde tertip edildiği, Almanların bu sistemi Fransızlarla kıyaslama sonucu yaptıklarını belirtmiştir. Günlük 750 gr çavdar ekmeği, ayda 6 defa süt, 9 defa sebze meyve, et, balık, islendirilmiş domuz vb. gıdaların alınmasına yaptıkları planlanmasına özen gösterdiklerini, gelecekte maruz kalacakları bir harbi göz önüne alarak ve I. Dünya Harbi'nden aldıkları tecrübeleri göz önünde tutarak iâşe sistemini oluşturdıklarını aktarmıştır. Şemsettin Togay, "Alman Ordusunda İâşe", *Levazım Mecmuası*, no. 44, (Ağustos 1941): 57-63.

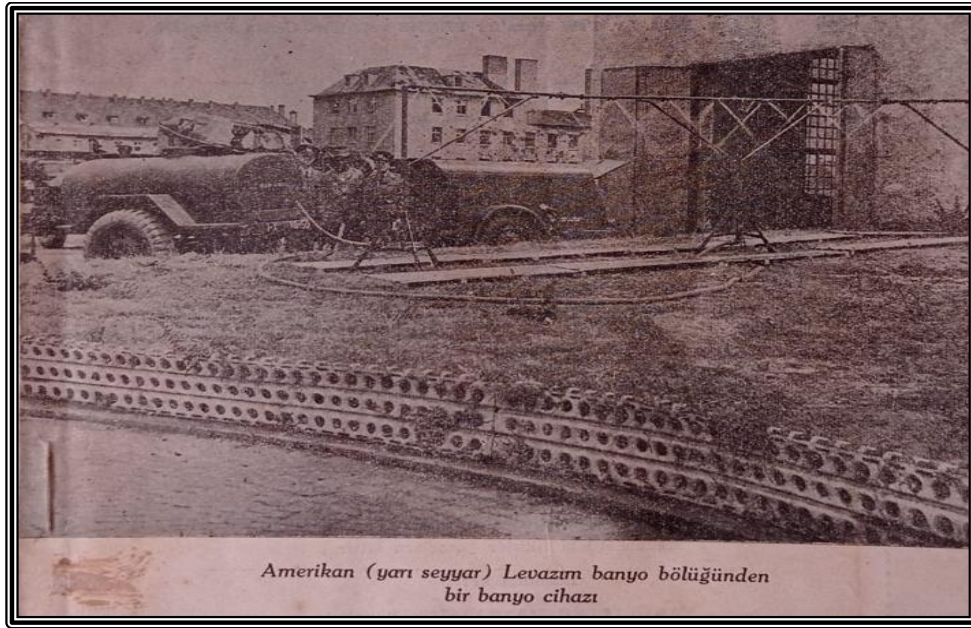
³⁴II. Dünya Harbi'nde Amerikan ve İngiliz planlarına göre Batı müttefikliği içerisinde yer alacak Türkiye'ye verilecek görev, öncelikle ittifak içerisindeki ülkeler gerekli hazırlıklarını tamamlayana kadar Sovyet ordusunu oyalamak ve geciktirmektir. Rusya'nın komünizmi yayma çabalarına ve yapacağı bir taarruza karşı koyulabilmesi amacıyla II. Dünya Harbi'nin bitmesinin ardından Amerika Birleşik Devletleri'nin Truman Doktrini çerçevesinde ortaya koyduğu Marshall Planı 1947 yılında yürürlüğe girmiştir. Türk ordusunun yeniden yapılandırılması ve eğitilmesi için birçok Amerikalı subay Türkiye'de danışman olarak görev yapmaya başlamıştır. Türk kara gücünün yeniden yapılandırılmasına büyük önem gösteren Amerikalılar, kendi kültürlerinin de etkisiyle öncelikle büyük ölçüde sınıf okullarında verilecek teknik eğitimi esas alan bir yeniden yapılandırma sürecini uygun görmüşlerdir. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın kazanılmasında geri hizmet sınıflarının yaptığı etkiyi gören Amerikalılar, Türk ordusunun reorganizasyonunda da buna uygun hareket ettiler. Türk ordusunun bozuk bir ikmal organizasyonuna sahip olması Amerikan Yardım Misyonu'nun çok dikkatini çekmiştir. Bunun yanı sıra, Türk Genelkurmay'ında müstakil bir ikmal biriminin bulunmayışı ve bu alanda çalışacak personelin sayıca çok az tutulması da Türk ordusunun gücünü zayıflatan önemli bir husus olarak görülmüştür. Amerikalı uzmanlar ilk iş olarak Türk ordusu ikmal sistemini Amerikan ordusu ikmal sistemi ile uyumlu hale getirmeyi amaçlamıştır. 1949 yılında Genelkurmay Başkanlığında Lojistik Dairesi (G-4) kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Erhan Çifci, "Türk Kara Kuvvetleri Teşkilat ve Doktrininde Yabancı Kaynaklı Yeniden Yapılandırma Projeleri ve Sonuçları (1880-1960)", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022) 270-298.; Levazım Mecmualarında da G-4, Alay Grup, Tabur S-4 ile Tümen G-4'ü arasındaki ilişkiler anlatılmaya çalışılmıştır. Bkz. Fahrettin Gök, "G.4 ve Lv. Ş.Md.", *Levazım Dergisi*, no. 72 (Mayıs 1952): 3-6.; Kurmay Yüzbaşı Nihat Gündüz, "Alay, Grup, Tabur S-4 ün görevleri ve Kh. Sorumlulukları Tümen G-4 ile Teknik Hizmet Şubeleriyle S-4'ün Münasebetleri", *Levazım Dergisi*, no. 84 (1 Mayıs 1955): 26-35.

yardımdan faydalanmak bakımından artık zaruret halini almıştır.” cümleleriyle levazım sisteminin modernizasyonunun yapılması gerektiğini belirtmiştir³⁵. Sezai Dora’nın o dönemdeki Amerika Askerî Yardım Misyonu tarafından yapılmakta olan ordunun yenileşme faaliyetlerini takip ve tetkik ettiği görülmektedir. Derginin 84’üncü sayısında ise Amerikan Levazım Bölüklerinde kullanılan çamaşır, kurutma ve banyo cihazları gösterilmiştir.

Resim 3: Amerikan Levazım Bölüğü Çamaşır ve Kurutma Cihazı³⁶

Resim 4: Amerikan Levazım Bölüğü Seyyar Banyo Cihazı³⁷

1940-1950’li yıllarda askeri alanda yapılan modernizasyonlar ve teknik gelişmelere paralel olarak levazım konularına artan ilgi dergide yayınlanan makalelerden anlaşılmaktadır. Bu konulara yazarlar tarafından artan bir oranda yer verildiği de görülmektedir. Dünya’da yaşanan gelişmeler ve yenilikler yazarlar tarafından takip edilmiş ve okuyuculara aktarılmıştır. “Endüstri Sahasında Gelişmekte Olan Yenilikler” başlıklı makalelerde, savunma sanayii alanına etki eden, iâşe hizmetleri, çamaşır ve banyo, ekmek üretimi gibi levazım sınıfının fonksiyon alanındaki konulara değinilmiştir. Örneğin, Amerika’da suni gıda maddeleri yapılmasının araştırıldığı, yeşil yosunlardan şeker ve yağ üretiminde denemeler

³⁵Sezai Dora, “Amerikan Ordusunda Beslenme Sistemi ve Bütünleme Esasları”, *Levazım Dergisi*, no. 62 (1 Kasım 1948): 11-18.

³⁶*Levazım Dergisi*, no. 84 (1 Mayıs 1955): 1.

³⁷*Levazım Dergisi*, no. 84 (1 Mayıs 1955): 1.

yapıldığı belirtilmiştir³⁸. İngiltere’de Henton Çamaşır Yıkama Şirketleri laboratuvarlarında petrol esasına dayanan yeni bir usulün keşfedildiği şu cümlelerle aktarılmıştır:

“Kirli çamaşırlar saniyede 150 bin devir süratle hareket eden makinalarda yıkanıyor. Pek az bir zamanda çamaşırdaki kirler kayboluyor. Kirler kumaştan ayrılarak suyun sathında kalıyormuş. Şimdi üzerinde tecrübe yapılmakta olan bir mesele de suya batırılan bir kumaşın suda çıkardığı elektrik cereyanının tetkiki olduğu ve bu meseleyi halleden ve takip edilen maksadın yıkama işinde sabun yerine sis dalgaları ve şualar kullanmak suretiyle kirli çamaşırların yıkanması da araştırmalara devam edildiği de bu konudaki yazılardan anlaşılıyor”³⁹.

Binbaşı İhsan Başarır, kaleme aldığı makalesinde, Türk ordusunda ise ilk çamaşır makinelerinin 1944 yılında 1’inci Ordu Komutanlığınca alındığını, denenmesine müteakiben MSB’ce tüm birliklere tabur seviyesinde alınarak yaygınlaştırıldığını aktarmıştır. Bütün birliklerde çamaşır makinesi kullanma talimatı olmadığından, aksaklıklar yaşandığı ve makinanın kullanılması, bakımı, bir yerden bir yere mekkâre ile nasıl taşınacağını kaleme alarak tüm personel tarafından bilinmesi gerektiğini belirtmiştir⁴⁰.

Levazım Mecmuası’nın okuyucularına sunduğu içerikler, Türk ordusunun askerî harekâtlarda lojistik sorunları nasıl ele aldığını ve dönemin zorluklarını hangi yöntemlerle aşmaya çalıştığını göstermektedir. II. Dünya Harbi sonrası Amerikan Askerî Yardım Misyonu’nun da etkisiyle, lojistik modernizasyon çalışmaları çerçevesinde Levazım Mecmuası, eğitim ve uygulama açısından değerli bir kaynak haline gelmiştir⁴¹. Mecmuada yayımlanan makaleler, levazım sınıfının teşkilatlanması, iâşe ve giyim-kuşam alanındaki teknik donanımının yanı sıra, yerel kaynakların kullanımı ve malzeme yönetimi konularında da özgün bilgiler sunmaktadır. Özellikle Türk ordusunun levazım hizmetlerinde sahra koşullarına yönelik çözümler sunulması, yerli sanayi ve kaynakların lojistik ihtiyaçlarda kullanımı gibi konular, savaş ve kıtlık dönemlerinde ikmalin sürekliliğini sağlama çabalarının bir yansıması olarak görüldüğü söylenebilir.

Sonuç

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Levazım Mecmuası; kaleme alınan yazıları, yayınlandığı dönem itibariyle işlenen konuları, yazarları ve dönemin askeri lojistiğinin atmosferini yansıtmaları bakımından askerî tarihin önemli kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir. Dergi, özellikle Türk ordusunun levazım teşkilatına dair teknik ve teorik bilgi sunarken, askerî lojistiğin dört ana alanı olan iâşe (beslenme), ikmal (tedarik), sevkiyat (nakliye) ve muhasebe hizmetlerini geniş bir yelpazede ele almıştır. Bu bağlamda, mecmuanın içerdiği makaleler, yalnızca teknik bilgi değil, aynı zamanda dönemin modern askerî lojistik yaklaşımlarını da içermekte; diğer orduların tecrübelerini ve lojistik yaklaşımlarını Türk

³⁸Zeki Oytun, “Endüstri Sahasında Gelişmekte Olan Yenilikler”, *Levazım Dergisi*, no. 66 (1 Kasım 1950): 69-70.; İhsan Başarır, “Orduda Kullanılmakta Olan Çamaşır Yıkama Makineleri”, *Levazım Dergisi*, no. 70, (1 Kasım 1951): 41-42.

³⁹Oytun, “Endüstri Sahasında Gelişmekte Olan Yenilikler” 70.

⁴⁰Bu makalede, TSK’da ilk kullanılan çamaşır makinelerinde yaklaşık 1-1,5 saatte 40-50 parça çamaşır yıkandığı, 4 büyük parçadan (ocak, sepet, 3’lü ayak ve kazan) oluştuğu, toplam 103 kg ağırlığında olduğu belirtilmiştir. Bkz. İhsan Başarır, “Orduda Kullanılmakta Olan Çamaşır Yıkama Makineleri”, *Levazım Dergisi*, no. 67, (Şubat 1951): 49-54.

⁴¹Birliklerde mecmuada yazılan konularda birtakım uygulamalar yapılmaya başlandığı ve 1950 yılında Levazım Mecmuası’nın 66’ncı sayısında Genelkurmay Başkanlığı Levazım Daire Başkanı Tümgeneral Sabri Kurdman bir konuda ikazda bulunduğu değerlendirilmiştir. Açıklamada, “Dergide çıkan iâşe ve hüküm usullerine dayanan yazılar bir fikir vermek ve kolaylık göstermek bakımından okuyanlar için faydalıdır. Ancak tatbikatta Bakanlığın veya Genelkurmayın her yıl yayınladığı “Bütçenin kullanılması hakkında genel emir” esaslarının tatbiki, bütçenin yeterliliği bakımından, lazım ve zaruri olduğu gözönünde bulundurulmalıdır.” Bkz. Sabri Kurdman, “Bir açıklama”, *Levazım Mecmuası*, no. 66 (Kasım 1950): 71.

ordusu bağlamında analiz ederek, teorik ve pratik katkılar sunmaktadır. Yayınlanan her sayı, bir yandan levazım hizmetlerinin etkin yönetimi için gerekli bilgi birikimini sağlayarak dönemin zorluklarına ve çözüm arayışlarına odaklanırken, diğer yandan da lojistik bakımından askerî taktik uygulamalara örnek bir perspektif kazandırmıştır.

Levazım Mecmuası'nın içerdiği konular arasında, dönemin en kritik ikmal meselelerinden biri olan iâşe ve erzak tedariki detaylı bir biçimde incelenmiştir. Derginin birçok sayısında, ekmek ve temel gıdaların üretim, dağıtım ve saklama süreçlerine yönelik makaleler yer almakta; bu tür gıda maddelerinin kıtlık durumunda nasıl temin edilmesi gerektiğine dair öneriler sunulmaktadır. Bu bağlamda, Levazım Miralayı Reşit Bey'in ekmek ikmali üzerine yaptığı analizler, yalnızca askerlerin beslenme gereksinimlerini değil, aynı zamanda tedarik zincirinin sürekliliğini sağlamada iâşenin önemini de vurgulamaktadır. Ekmek üretimi, taşınması, seyyar sahra fırınlarının kullanımı ve yabancı orduların uygulamaları ile ilgili verilen örnekler, dönemin lojistik kısıtlamalarına rağmen, savaş ve barış koşullarında Türk askerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çözüm yollarını ortaya koymaktadır.

1931-1955 yılları arasında yayımlanan ve hedefini *"barışta ve savaşta neferin karnını tok sırtını pek tutmayı"* başarabilecek yolları bilim ve fen ışığında okurlarına gösterebilmek olarak belirleyen mecmuanın, hedefine ulaştığı ifade edilebilir. Özellikle 1940-1955 yılları arasındaki dönemde Türk ordusu levazım teşkilatı ve bazı levazım hizmetlerinin Alman, Amerikan, Fransız, Rus ordularıyla kıyaslamalı olarak anlatılması, Amerikan ordusu levazım okulu, levazım birlikleri ve faaliyetleri, askerî alanda yapılan modernizasyonlar ve teknik gelişmelere paralel olarak konuların irdelenmesi dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, bu çalışmada, askerî tarih araştırmacılarının mecmua içeriğine dikkatlerinin çekilmesi amaçlanmış ve bu amaçla derginin kapsamı, önemi ve içerikleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Levazım Mecmuası, dönemin askerî lojistik ve levazım hizmetlerine dair ayrıntılı bir kaynak sunarken, tarihî bir perspektifle Türk askerî lojistik sisteminin gelişim sürecini de gözler önüne sermektedir. Mecmua da yapılan karşılaştırmalı analizler, personelin tarihsel olaylar üzerinden çıkarımlar yapma yeteneğini artırmış, farklı ordulardan elde edilen tecrübeleri Türk ordusuna adapte etme yönünde de bilimsel bir çerçeve sunmuştur. Çalışmada ortaya konulan bulgular ışığında, Levazım Mecmuası'nın Türk askerî tarihi açısından bir dönemin lojistik yapısını temsil eden başlıca kaynaklardan biri olduğu sonucuna varılmakta olup, gelecekte yapılacak askerî tarih ve lojistik araştırmalarında temel bir referans olarak kullanılması gerektiği değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- 29535 sayılı Resmi Gazete, "Türk Silahlı Kuvvetleri Subay Sınıflandırma Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik", 17 Kasım 2015.
- Alpander, Halûk. "Modern Orduların İkmal Konusu Üzerinde Bir Mütalâa." *Levazım Mecmuası*, Sayı 56, (Eylül 1946): 16-18.
- Ali Kemal. "Levazım Tarihçesi", *Levazım Mecmuası*, no. 10 (Mart 1933): 83-87.
- As, Efdal ve Bacanlı, Hakan. "Tarih Araştırmaları İçin Kaynaklar-I:Süvari Mecmuası", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 20 (Ağustos 2012): 97-146.
- As, Efdal ve Bacanlı, Hakan. "Tarih Araştırmaları İçin Kaynaklar-II:Topçu Mecmuası", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 22 (Aralık 2013): 163-230.
- As Efdal ve Bacanlı Hakan. "Tarih Araştırmaları İçin Kaynaklar-III:Piyade Mecmuası", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 24 (Aralık 2014): 93-152.

- Ateş, Oral. *Geçmişten Günümüze Çankırı Askerî Tarihi (1837-1997)*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2024.
- Başarır, İhsan. "Orduda Kullanılmakta Olan Çamaşır Yıkama Makineleri", *Levazım Dergisi*, no. 67, (şubat 1951): 49-54.
- Başarır, İhsan. "Orduda Kullanılmakta Olan Çamaşır Yıkama Makineleri", *Levazım Dergisi*, no. 70 (1 Kasım 1951): 41-43.
- Bekem, Ziya. "Levazım ve İaşe Tekniği", *Levazım Mecmuası*, no. 50 (Eylül 1943): 14-28.
- Binbaşı Cemal. "Godel Fırınları", *Levazım Mecmuası*, no. 2 (Nisan 1931): 13-21.
- Binbaşı Sabri. "Levazım Tarihçesi", *Levazım Mecmuası*, no. 11 (Haziran 1933): 59-66.
- Binbaşı Sabri. "Levazım Tarihçesi", *Levazım Mecmuası*, no. 12 (Eylül 1933): 57-66.
- Binbaşı Sabri. "Levazım Tarihçesi", *Levazım Mecmuası*, no. 13 (I. Kanun (Aralık) 1933): 36-43.
- Çeloğlu, Yavuz Selim. "Çanakale Cephesi'nde 5.Ordunun İaşesi", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2013.
- Çifci, Erhan. "Türk Kara Kuvvetleri Teşkilat Ve Doktrininde Yabancı Kaynaklı Yeniden Yapılandırma Projeleri ve Sonuçları (1880-1960)", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.
- Çulpan, Cevdet. Seyyar Mutfaklar ve Bunları Kullanacak Aşçılar", *Levazım Mecmuası*, no. 46, (şubat 1942): 21-27.
- Doğuoğlu, Kemal. "Bütünlemede Harekât Bölgesi İaşe Maddelerinde Faydalanmak Usulleri", *Levazım Mecmuası*, no. 60 (Mayıs 1948): 5-11.
- Dora, Sezai. "Amerikan Ordusunda Beslenme Sistemi ve Bütünleme Esasları", *Levazım Dergisi*, no. 62 (1 Kasım 1948): 11-18.
- Erikan, Celal. "Milli Müdafaa ve Maliye", *Levazım Mecmuası*, no. 37 (I. Kanun (Aralık) 1939): 76-94.
- Genelkurmay Başkanlığının X.ř.39161 sayılı ve 25 Ocak 1948 sayılı emri.
- Genelkurmay Başkanlığının 20 Ocak 1937 tarihli ve 41611 sayılı emri.
- Gök, Fahrettin. "G.4 ve Lv. ř.Md.", *Levazım Dergisi*, no. 72 (Mayıs 1952): 3-6.
- Gürgen, Raşit. "İstiklal Harbinde Geri ve İkmal İşleri (1/800.000 Mikyaslı Haritadan)", *Levazım Mecmuası*, no. 27 (Haziran 1937): 5-31.
- Gündüz, Nihat. "Alay, Grup, Tabur S-4 ün görevleri ve Kh. Sorumlulukları Tümen G-4 ile Teknik Hizmet şubeleriyle S-4'ün Münasebetleri", *Levazım Dergisi*, no. 84 (Mayıs 1955): 26-35.
- İkmal, Maliye Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı. *İkmal ve Maliye Sınıfı Tarihçesi*, İstanbul: 2017.
- Kurdman, Sabri. "Bir açıklama", *Levazım Mecmuası*, no. 66 (Kasım 1950): 71.
- Levazım Mecmuası. "Mecmua Namına Birkaç Söz", *Levazım Mecmuası*, Sayı 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 3
- Levazım Mecmuası*, no. 4 (I. Teşrin (Ekim) 1931).
- Levazım Mecmuası*, no. 5 (II. Kanun (Ocak) 1932).

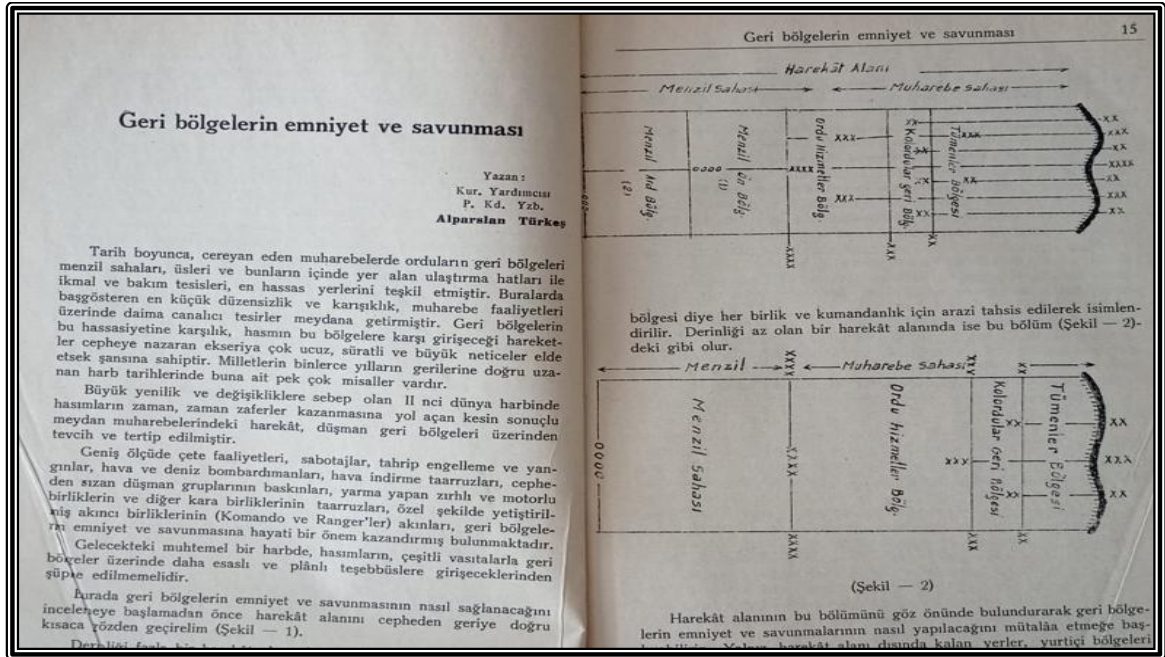
- Levazım Mecmuası*, no. 16 (Eylül 1934)
- Levazım Mecmuası*, no. 18 (Mart 1935).
- Levazım Mecmuası*, no. 22 (Mart 1932).
- Levazım Mecmuası*, no. 24 (Eylül 1936).
- Levazım Mecmuası*, no. 45 (II. Teşrin (Kasım) 1941)
- Levazım Mecmuası*, no.50 (Eylül 1943): 2.
- Levazım Mecmuası*, no. 59 (Mart 1948).
- Levazım Dergisi*, no. 84 (1 Mayıs 1955).
- Mirliva Basri. *Levazım Mecmuası*, no. 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 7
- Miralay Saim. "Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali", *Levazım Mecmuası*, no. 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 7-9.
- Miralay Saim. "Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali", *Levazım Mecmuası*, no. 2 (Nisan 1931): 3-6.
- Miralay Saim. "Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali", *Levazım Mecmuası*, no. 3 (Temmuz 1931): 3-7.
- Miralay Saim. "Ordumuzda Levazım Hizmetinin Tarihçesi ve İstikbali", *Levazım Mecmuası*, no. 4 (I. Teşrin (Ekim) 1931): 3-7.
- Miralay Reşit. "Orduda Ekmek ve İkmal", *Levazım Mecmuası*, no. 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 10-14.
- Mustafa Kemal. *Birinci Ta'biye Meselesinin Halli (3 Haziran 1911)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Müşir Fevzi. *Levazım Mecmuası*, no. 1 (II. Kanun (Ocak) 1931): 5.
- Oytun, Zeki. "Endüstri Sahasında Gelişmekte Olan Yenilikler", *Levazım Dergisi*, no. 66 (1 Kasım 1950): 66-70.
- Togay, Şemsettin. "Alman Ordusunda İaşe", *Levazım Mecmuası*, no. 44 (Ağustos 1941): 57-63.
- Türkeş, Alparslan. "Geri Bölgelerin Emniyeti ve Savunması", *Levazım Mecmuası*, no. 78 (1 Kasım 1953): 14-23.
- Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği, *Türkiye Bibliyografyası 1939 I-IV*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1939.
- Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği. *Türkiye Bibliyografyası 1952 I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1952.
- Yarbay Sami. "Çanakkale Cephesinin İkmal İşleri", *Levazım Mecmuası*, no. 27 (Haziran 1937): 46-53.
- Yüzbaşı Kemal. "Seferde İaşe ve İkmal", *Levazım Mecmuası*, no. 4 (I. Teşrin (Ekim) 1931): 43-48.

Ekler

Ek 1. Levazım Mecmuası 1'inci Sayı

Ek 2. Kurmay P. Kd. Yzb. Alparslan Türkeş'in Makalesinin İlk Sayfası

Ek 3. Levazım Mecmualarının Konularına Göre Dağılımı

[illegible]

Ek-4: Levazım Mecmuası/Dergisi Makaleler Dizini

S. No	Sayı	Yılı	Yazar	Konu	Sayfa Sayısı
1	1	1931	Miralay Saim	Ordumuzda Levazım Hizmetin Tarihçesi ve İstikbali	7-9
2	1	1931	Miralay Reşit	Orduda Ekmek ve İkmali	10-14
3	1	1931	Binbaşı Cemal	Sahra Fırınları	15-18
4	1	1931	Faik Hüsnü	Vitamin	19-22
5	1	1931	Binbaşı Hidayet	Melbusata Ait Umumi Esaslar	23-28
6	1	1931	Yüzbaşı A. Kerim	Kundura Kalıbı	29-33
7	1	1931	Binbaşı Y. Hamdi	Ambalaj Tarzının ve Humule Sıkletinin Nakliyat İşlerinde Tesirâtı	34-37
8	1	1931	Binbaşı Kemal	Askerî İmalâtta Maliyet Fıatının Hesabı	38-43
9	1	1931	Esat Orhan	Adî ve Resmî Senetler ve Sübut Kıymetleri	44-47
10	2	1931	Miralay Saim	Ordumuzda Levazım Hizmetin Tarihçesi ve İstikbali	3-6
11	2	1931	Miralay Reşit	Orduda Ekmek ve İkmali	7-12
12	2	1931	Binbaşı Cemal	Godel Fırınları	13-21
13	2	1931	Faik Hüsnü	Vitamin	22-30
14	2	1931	Binbaşı Hidayet	Melbusata Ait Umumi Esaslar	31-38
15	2	1931	Binbaşı Y. Hamdi	Ambalaj Tarzının ve Humule Sıkletinin Nakliyat İşlerinde Tesirâtı	39-43
16	2	1931	Yüzbaşı Emin	İktisat İlminin Orduda Tesirleri	44-48
17	3	1931	Miralay Saim	Ordumuzda Levazım Hizmetin Tarihçesi ve İstikbali	3-7
18	3	1931	Yüzbaşı Sami	İaşe Zabitanın Seferdeki Vazifesi	8-12
19	3	1931	Binbaşı Ferit	Orduların Et İkmali	13-22
20	3	1931	Yüzbaşı Kemal	Türkiye ve Ordumuzda Mahrukat Meselesi	23-28
21	3	1931	Binbaşı Y. Hamdi	Seferde Mevzuat İkmali ve Milli Menabiden İstifade	29-32
22	3	1931	Binbaşı Ali Kemal	Muhtelif Şekil Muharebelerde İkmalin İcrasına Dair Umumî Esaslar	33-38
23	3	1931	Yüzbaşı Emin	İktisadın Orduda Tesirleri	39-44
24	3	1931	Binbaşı Hidayet	Melbusat	45-48
25	4	1931	Miralay Saim	Ordumuzda Levazım Hizmetin Tarihçesi ve İstikbali	3-7
26	4	1931	Yüzbaşı Sami	İaşe Zabitanın Seferdeki Vazifesi	8-12
27	4	1931	Binbaşı Ferit	Orduların Et İkmali	13-19

28	4	1931	Fransız Mecmuasından Çeviren: Binbaşı Ali Kemal	İaşe Müesseselerinin ve Bilhassa İaşe Metharlarının Teşkilâtı (M. R. Levy Tarafından Verilen Konferans Notlarından)	20-24
29	4	1931	Yüzbaşı Hikmet	Ordumuzda İaşe	25-29
30	4	1931	Binbaşı Y. Hamdi	Seferde Mevzuat İkmali ve Milli Menabiden İstifade	30-33
31	4	1931		Askerî Melbusat	34-38
32	4	1931	M. Ziyaettin	Tahsisatın Sureti İstimali Hususunda Bilinmesi Lâzım Gelen Esaslar	39-42
33	4	1931	Yüzbaşı Kemal	Seferde İaşe ve İkmal	43-48
34	5	1932	Binbaşı Sabri	Levazım Teşkillerinde Gizleme	5-18
35	5	1932	Binbaşı Hamdi	Mevzuat (Kap) İkmali	19-23
36	5	1932	Yazan M. R. Levy Çeviren: Binbaşı Ali Kemal	İaşe Müesseselerinin ve Bilhassa İaşe Metharlarının Teşkilâtı	24-35
37	5	1932	Miralay Saim	Deniz Levazım Zabiti	36-41
38	5	1932	Yüzbaşı Hikmet	Ordumuzda İaşe	42-59
39	5	1932	Yüzbaşı Hasip	Orduda Tayinat ve Gıda Mübadele Meselesi	60-63
40	5	1932	Binbaşı Ali Kemal	Seferde İaşe ve İkmal Vasıtalarından Seyyar Mutfak, Fırın ve Kasap Müfrezeleri Hakkında Umumî Mutalâat	64-65
41	5	1932	Miralay Saim	Mukavelelerin Tatbikında (Müddet) Meselesi	66-69
42	5	1932	Esat Orhan	Mukavelelerin Muteber Olmasının Şartları	70-73
43	5	1932	Binbaşı İhsan	Un Şartnamelerinde Dokuz Yüz Deliği Havi - 6- Nolu Elek Tabirini Kullanalım Mı?	74-79
44	5	1932	Yüzbaşı Sait	Muayene Vazifesinin Ehemmiyeti	80-83
45	5	1932	Binbaşı Hidayet	Askerî Melbusat	84-88
46	5	1932	Binbaşı Hidayet	Eşya Nakliyatında Emniyet Tesisi	89-94
47	5	1932	Ziyaeddin Meriç	Tahsisatın Nasıl Kullanılacağına Dair Bilinmesi Lâzım Gelen Esaslar	95-100
48	5	1932	Kaymakam Faik	Radyoaktif Cisimler ve Radyüm	101-105
49	5	1932	Mecmua Tahrir Heyeti	Tabiye Meseleleri	106-109
50	5	1932	Ziyaeddin Meriç	Hatıralara Hörmət	110-111
51	5	1932	Mecmua Tahrir Heyeti	Levazım ve İdare Usulü	112-114
52	6	1932	Kaymakam Muzaffer	Asri Ordularda Geri Hizmetleri	5-11
53	6	1932	Binbaşı Ali Kemal	Dağ Muharebelerinde İaşe İkmali	12-16
54	6	1932	Binbaşı Ferit	Orduda Et İkmali	17-23
55	6	1932	Yüzbaşı Kerim	Fasta Levazım	24-30
56	6	1932	Zati Bey	İktisadi Harp	31-36
57	6	1932	Miralay Saim Bey	Hesap Memurları ve Muamele Memurları	37-42

Barışta ve Savaşta Neferin Karnını Tok, Sırtını Pek Tutmayı Hedefleyenlerin Mecmuası: Levazım Mecmuası (1931-1955)

58	6	1932	Miralay Saim Bey	Askerin İaşesinde; Tasarruf ve Masraf Galebesi	43-48
59	6	1932	Binbaşı Hamdi ve Binbaşı Ali Kemal	Demir Çember	49-54
60	6	1932	Binbaşı Mazhar Hüsnü	Büyük Harpte Şark Cephesinde Bir Taburun İaşesi	55-60
61	6	1932	Binbaşı Ali Kemal	Komanya	61-66
62	6	1932	Miralay Saim	Mukavelelerin Tatbikinde (Müddet) Meselesi	67-73
63	6	1932	Yüzbaşı Kerim	Ayakkabı	74-78
64	6	1932	Binbaşı Hamdi	Eşya Nakliyatında Emniyet Tesisi	79-83
65	6	1932	Mehmet Ziyaettin	Tahsisatın Nasıl Kullanılacağına Dair Bilinmesi Lâzımgelen Esaslardan Taahhüt Kaydı	84-90
66	6	1932	Binbaşı Hamdi	Ordu Tasarruf Sandıkları	91-96
67	6	1932	Kaymakam Faik	Radyoaktif Cisimler ve Radyum	97-100
68	6	1932		Tabiye Meseleleri	101
69	6	1932	Lv. Mecmuası	Hatıralara Hörmet (Ebediyete Ulaşan Levazım Mensupları Hakkında Bir Rica)	102
70	6	1932	Lv. Mecmuası	Hatıralara Hörmet (Merhum Miralay Ali Haşim Bey)	103
71	6	1932	Yüzbaşı Hüsnü	Hatıralara Hörmet (Binbaşı Ömer Farukun Ölümü)	106-110
72	6	1932	Yüzbaşı Sait	Ebediyete Karışan Levazım Zabıt Vekili Merhum Faruk Efendi	111-113
73	7	1932	Kaymakam Muzaffer	Asri Ordularda Geri Hizmetleri	5-9
74	7	1932	Binbaşı Ali Kemal	Dağ Muharebelerinde İaşe İkmali	10-16
75	7	1932	Binbaşı İ.R.B.	Fransız Levazımcılığına Ait Görüşler	17-26
76	7	1932	Binbaşı Ferit	Orduda Müşterek Dosya Usulü	27-31
77	7	1932	Miralay Saim	Askerin İaşesinde; Tasarruf ve Masraf Galebesi	32-36
78	7	1932	Hamdi ve Ali Kemal	Demir Çember	37-43
79	7	1932	Miralay Saim	Deniz Askerinin ve Deniz Talebesinin İaşesi	44-48
80	7	1932	Binbaşı Mazhar Hüsnü	Büyük Harpte Şark Cephesinde Bir Taburun İaşesi	49-54
81	7	1932	Miralay Saim, Ziraat Mual.Raşit	Orduda Ziraat	55-60
82	7	1932	Miralay Saim	Muayene Heyetleri Kimlerden Teşkil Edilmelidir	61-66
83	7	1932	Esat Orhan	Mukavelelerin Muteber Olmasındaki Şartlar	67-73
84	7	1932	Kerim Çubuklu	Ayakkabı	74-82
85	7	1932	Kimyager Nuri	Ordunun Deri Mamulâtının Ehemmiyeti	83-88
86	7	1932	Binbaşı Hamdi	Eşya Nakliyatında Emniyet Tesisi	89-94
87	7	1932	Binbaşı Hamdi	Ordu Tasarruf Sandıkları	95-101
88	7	1932	Mehmet Ali	Muharrik Kuvvet Meselesi	102-108

89	7	1932	İktisat Muallimi Münir Bey	Rasyonalizasyon	109-113
90	7	1932	Esat Orhan	Esbab-ı Mücbire Nedir? Force Majeure	114-122
91	7	1932		Tabiye Meseleleri	123-138
92	7	1932		Hatıralara Hörmət	138-149
93	8	1932	Kaymakam Muzaffer	Asri Ordularda Geri Hizmetleri	5-12
94	8	1932	Kaymakam Salih	İstiklâl Harbinde Birinci Ordunun Geri Hizmetine Bir Nazar	13-17
95	8	1932	Binbaşı Sabri	Levazım Tabiyesi Nedir	18-26
96	8	1932	Binbaşı Ali Kemal	1925:1927 Cebeli Dürüz Harekâtında İaşe Meselesi	27-35
97	8	1932	Çeviren: Binbaşı Kerim	Fasta Levazım	36-43
98	8	1932	Binbaşı İ.R.B.	Fransız Levazımcılığına Ait Görüşler	44-53
99	8	1932	Binbaşı Ziya	Kayıt ve Dosya	54-66
100	8	1932	Miralay Saim	Askerîn İaşesinde; Tasarruf ve Masraf Galebesi	67-71
101	8	1932	Binbaşı Hamdi ve Binbaşı Ali Kemal	Demir Çember	72-79
102	8	1932	Yüzbaşı Hasip	Hazarda Efradın Tayin Hakkı	80-86
103	8	1932	Miralay Saim Bey	Deniz Askerînin ve Deniz Talebesinin İaşesi	87-96
104	8	1932	Miralay Saim Bey	661 Numaralı Kanunun İnşaat ve Tamirata Ait Hükümleri	97-103
105	8	1932	Kimyager Nuri	Orduda deri Mamulâtının Ehemmiyeti	104-111
106	8	1932	Müteakait Binbaşı Cemal	Kesimhaneler ve Kesim İşleri	112-127
107	8	1932	Binbaşı Hidayet	Askerî Teçhizat	128-132
108	8	1932	Binbaşı Hamdi	Eşya Nakliyatında Emniyet Tesisi	133-138
109	8	1932	Muallim Ziya	Tahsisatın Nasıl Kullanılacağına Dair Bilinmesi Lazım Gelen Esaslardan Tahakkuk	139-143
110	8	1932	Kimyager Mehmet Ali	Muarrik Kuvvet Meselesi	144-150
111	8	1932		Fransız Ordusunda Hazar ve Seferde Kıt'aların İdaresi	151-159
112	9	1932	Emekli Kaymakam Muzaffer	Asri Ordularda Geri Hizmetleri	5-26
113	9	1932	Muallim Cemal ve Binbaşı Yusuf Hamdi	Şark Harekâtında Fransız Levazım Hizmeti	27-32
114	9	1932	Emekli Kaymakam Salih	1922 (338) Senesinin İlk Yarısında 1.Orduda Geri Hizmeti	33-40
115	9	1932	Binbaşı Ali Kemal	Dağ Muharebelerinde İaşe İkmali	41-45
116	9	1932	Binbaşı Sabri	Keşif Vazifelerinde Levazım Tabiyesi	46-50
117	9	1932	Binbaşı Ali Kemal	Cebelidürüz Harekâtında İaşe Meselesi	51-57
118	9	1932	Binbaşı İhsan	Fransız Levazımcılığına Ait Görüşler	58-74
119	9	1932	Binbaşı Hikmet	Üssü Bahriler	75-90

Barışta ve Savaşta Neferin Karnını Tok, Sırtını Pek Tutmayı Hedefleyenlerin Mecmuası: Levazım Mecmuası (1931-1955)

120	9	1932	Binbaşı Hamdi	Levazım Mektepleri ve Tedrisat	91-95
121	9	1932	Binbaşı Ziya	Kayıt ve Dosya	96-103
122	9	1932	Miralay Saim	Deniz Askerinin İstiklâl Harbinde İşi	104-109
123	9	1932	Binbaşı Yusuf Hamdi ve Ali Kemal	Demir Çember	110-115
124	9	1932	Miralay Saim	İkinci Muayenelerde Ehemniyetli Noktalar	116-119
125	9	1932	Binbaşı Yusuf Hamdi	Nakil Vasıtaları Nasıl Doğdu ve Ne Suretle Tekemmül Etti	120-125
126	9	1932	Ziyaeddin Meriç	Tahsisatın Nasıl Kullanılacağına Dair Bilinmesi Lâzımgelen Esaslardan; Maaş ve Ücretlerin Tahakkuku	126-133
127	9	1932	Ziyaeddin Meriç	Harvirahların Nevilerinde Hesap Edilmesinde Bilinmesi Lâzımgelen Esaslar I	134-140
128	9	1932		Tabiye Meseleleri	141-151
129	9	1932		Yerli ve Yabancı Kitaplar (Çanakkale Muharebeleri)	152-154
130	10	1933	Kaymakam Muzaffer	Asri Ordularda Geri Hizmetleri	3-12
131	10	1933	Emekli Kaymakam Salih	Umumî Taarruzun Hazırlık Devresinde Birinci Ordunun Geri Hizmetine Bir Nazar	13-21
132	10	1933	M. Cemal ve Yusuf Hamdi	Şark Harekâtında Fransız Levazım Hizmeti	22-33
133	10	1933	Binbaşı Sabri	Levazım Tabiyesi "Yürüyüşler"	34-45
134	10	1933	Binbaşı Kerim	Fasta Fransız Levazımı	46-73
135	10	1933	Binbaşı Ali Kemal	Büyükharpte Milli İkmal	74-82
136	10	1933	Binbaşı Ali Kemal	Levazım Tarihçesi	83-87
137	10	1933	Miralay Saim	Deniz Askerî İşlerinin Dayandığı Esaslar	88-93
138	10	1933	Yusuf Hamdi ve Ali Kemal	Demir Çember	94-99
139	10	1933	Binbaşı Ziya	Gıda Değişikliği	100-111
140	10	1933	Muallim Cemal	İnşaat Fırınları	112-124
141	10	1933	Miralay Saim	Taahhüt Ne Vakit Bozulur?	125-128
142	10	1933	Muallim Hidayet	Melbusata Ait Umumi Esaslar Ayakkabılar	129-135
143	10	1933	Binbaşı Yusuf Hamdi	Nakil Vasıtaları Nasıl Doğdu ve Ne Suretle Tekemmül Etti	136-143
144	10	1933	Ziyaeddin Meriç	Tahsisatın Nasıl Kullanılacağına Dair Bilinmesi Lâzımgelen esaslardan İta Emri	144-149
145	10	1933		Tabiye Meseleleri	150-162
146	11	1933	Emekli Kaymakam Muzaffer	Muharebe ve Muharebede İkmal İşleri	5-27
147	11	1933	Emekli Kaymakam Salih	Taarruz Günlerinde 1. O. nun Geri Hizmetine Bir Nazar	28-35
148	11	1933	Binbaşı Sabri	Levazım Tabiyesi Nedir? "İkamet"	36-47
149	11	1933	Binbaşı Ali Kemal	Büyükharpte Milli İkmal	48-58
150	11	1933	Binbaşı Sabri	Levazım Tarihçesi	59-66
151	11	1933	Binbaşı Ziya	İdeal Kayıt Dosya Usulü	67-79

152	11	1933	Dz. Miralay Saim	Deniz Askerinin ve Deniz Talebesinin İaşesi	80-86
153	11	1933	Binbaşı Ali Kemal ve Hamdi	Demir çember	87-93
154	11	1933	Yüzbaşı M. Şaban	Konservecilik	94-101
155	11	1933	Yüzbaşı Cezmi	Deniz Askerî İaşesinin Bir Tarihçesi	102-110
156	11	1933	Mra. Saim	Akit Ne Zaman Bozulur	111-115
157	11	1933	Binbaşı Eşref	Kuruot Evsaf ve Muayenesi	116-120
158	11	1933	Binbaşı Kerim	Miat ve Tatbik Şekli	121-128
159	11	1933	Binbaşı Kerim	Ayakkabı Malzemesi	129-135
160	11	1933	Ziyaeddin Meriç	Harcırahların Nevileriile Hesap Edilmesinde Bilinmesi Lâzım Gelen Esaslar	136-147
161	11	1933	Ziyaeddin Meriç	Tahsisatın Nasıl Kullanılacağına Dair Bilinmesi Lâzım Gelen Esaslardan	148-155
162	11	1933		Tabiye Meselesi	156-168
163	12	1933	Emekli Kaymakam Muzaffer	Asri Ordularda Geri Hizmeti	5-30
164	12	1933	Emekli Kaymakam Salih	Birinci Ordunun Geri Hizmetine Bir Nazar	31-38
165	12	1933	Binbaşı Ali Kemal	Büyük Harpte Verdundaki Birliklerin İkmal ve İaşesine Yönelik Bir Tetkik	39-48
166	12	1933	Binbaşı Hikmet	Donanmamızın Büyükharp Başlangıcında ve Harp İçinde İkmal Vaziyeti	49-56
167	12	1933	Binbaşı Sabri	Levazım Tarihçesi	57-66
168	12	1933	Yüzbaşı Mecit Burhan	Modern Fabrika Teşkilatı	67-74
169	12	1933	Saim	Deniz Askerinin ve Deniz Talebesinin İaşesi	75-89
170	12	1933	Binbaşı Ali Kemal ve Yusuf Hamdi	Demir Çember	90-100
171	12	1933	Binbaşı Sabri	Bir Neferin Tayinat Yevmiyesinin 250 Gram Kömür İstihkakı	101-107
172	12	1933	Yüzbaşı Cezmi	Yabancı Bahriyelilerin İaşe Şekillerine Bir Bakış	108-114
173	12	1933	Yüzbaşı Şaban	Konservecilik	114-122
174	12	1933	Binbaşı Yusuf Hamdi	Müfrez Alaylarda Levazım Hizmeti	123-128
175	12	1933	Binbaşı Yusuf Hamdi	Nakil Vasıtaları Nasıl Doğdu ve Ne Suretle Tekemmül Etti	129-135
176	12	1933	Binbaşı Kerim	Miat ve Tatbik Şekli	136-141
177	12	1933	Ziyaeddin Meriç	Tahsisatın Nasıl Kullanılacağına Dair Bilinmesi Lazımgelen Esaslardan Kredi	142-151
178	12	1933		Mesele	152-165
179	13	1933	Miralay Muzaffer	Kolorduya Ait İkmal Meselelerinden Birinci İkmal Meselesi	10-18
180	13	1933	Binbaşı Sabri	Levazım Tabiyesi (Taarruzda)	19-25
181	13	1933	Binbaşı Ali Kemal	Büyükharpte Verdundaki Kıt'aların İaşe İkmaline Dair Bir Tetkik	26-35
182	13	1933	Binbaşı Sabri	Levazım Tarihçesi	36-43
183	13	1933	Burhan Cahit	Modern Fabrika Teşkilatı	44-52

184	13	1933	Binbaşı Hikmet	Deniz Müesseselerinde Levazım Teşkilleri	53-64
185	13	1933	Miralay Saim	Deniz Askerî İşesinin Dayandığı Esaslar	65-72
186	13	1933	Miralay Saim	Demirbaş Erzak ve Peksimet	73-78
187	13	1933	Binbaşı Ziya	Alay Levazım Müdürleri ile İşe Zabıtlarının Ayniyat Muhasebe Talimatnamesine Göre Vazifeleri	79-99
188	13		Yusuf Hamdi	Müfrez Alayların Levazım Hizmeti	100-108
189	13	1933	Faik Hüsnü	Benzinlere Dair Malûmat	109-116
190	13	1933	Yusuf Hamdi ve Ali Kemal	Demir Çember	117-128
191	13	1933	Yusuf Hamdi	Nakil Vasıtaları Nasıl Doğdu ve Ne Suretle Tekemmül Etti	129-136
192	13	1933	Binbaşı Kerim	Askere Kundura Tedariki	137-142
193	13	1933	Ziyaettin Meriç	Tahsisatın Nasıl Kullanılacağına Dair Bilinmesi Lâzım Gelen Esaslardan Mali Yıl Sonunda Kalan Borçlar	143-148
194	13	1933	Ziyaettin Meriç	Harcırahların Nevileriile Hesap Edilmesinde Bilinmesi Lâzım Gelen Esaslar	149-157
195	13	1933		Tabiye Meseleleri	158-168
196	14	1934	Kaymakam Muzaffer Bey	Kolorduya Ait İkmal Meseleleri II. İkmal Meselesi	5- 16
197	14	1934	Kaymakam Salih Bey	Marn Meydan Muharebesinde Birinci Alman Ordusunun Geri İrtibatları	17-23
198	14	1934	Sabri Kurdman	Levazım Tabiyesi (Taarruzda)	24-31
199	14	1934	Ali Kemal	Büyükharpte Verdundaki Kıt'aların İşe İkmaline Dair Bir Tetkik	32-39
200	14	1934	Ali Kemal	918 Eylül Taarruzundan Evvel ve Bu Taarruz Esnasında Fransız Şark Ordusunda İşe İkmal	40-52
201	14	1934	Kerim Çubuklu	Dayanıklı Harp Ekmeği	53-61
202	14	1934	Saim Ateşmen	Hayvanları Çayırlatmak	62-66
203	14	1934	Ali Kemal ve Hamdi Erce	Demir Çember	67-75
204	14	1934	Saim Ateşmen	En İyi Peksimetin Yapılma Tarzı	76-82
205	14	1934	Binbaşı Hikmet	Balıkların Tazeliği	83-89
206	14	1934	Cezmi İsmail	Yabancı Bahriyelerde İşe Şekillerine Bir Bakış	90-98
207	14	1934	Hamdi Erce	Müfrez Alayların Levazım Hizmeti	99-105
208	14	1934	Cezmi İsmail	Gemilerde Demirbaş Erzak	106-108
209	14	1934	Kerim Çubuklu	Asker Ekmeği	109-115
210	14	1934	Yüzbaşı Süreyya	Ayniyatın Evsaf İtibarile Mürakabesi	116-121
211	14	1934	Maliye Vekâleti Varidat Müdürü Umumisi Cezmi	Devlet Varidat Bütçesi	122-139
212	14	1934	Ziyaeddin Meriç	Harcırahların Nevileriile Hesap Edilmesinde Bilinmesi Lâzım Gelen Esaslar	140-145
213	14	1934	Ziya Bekem	Hesap Makinaları	146-150

214	14	1934		Tabiye Meseleleri	151-164
215	15	1934	Miralay Muzaffer	Kolorduya Ait İkmal Meseleleri, Üçüncü İkmal Meselesi	5-13
216	15	1934	Yazan: Teodor Yochim, Çeviren: Salih Akkuş	Marn Meydan Muharebesinde Alman Ordusunun Geri İrtibatları	14-20
217	15	1934	Salih Akkuş	Levazım Tabiyesi (Müdafaa) Nedir	21-27
218	15	1934	Binbaşı Ali Kemal	Büyükharpte Fransız Şark Ordusundaki İaşe İkmalı	28-37
219	15	1934	Binbaşı Mazhar	Şark Cephesinde Bir Piyade Taburunun İaşesi	38-40
220	15	1934	Ahmet Sanevber	Harbin İktisadi	41-75
221	15	1934	Saim Ateşmen	Peksimetlerin Ambalajı	76-81
222	15	1934	Binbaşı Hamdi	Müfrez Alaylarda Levazım Hizmeti	82-88
223	15	1934	Binbaşı Sabri ve Ali Kemal Beyler	Levazım Teknik İşleri (Etlik Hayvanlar)	89-103
224	15	1934	Miralay Saim	Hayvanları Çayırлатmak	104-106
225	15	1934	Binbaşı Kerim	Fransız Harbiye Nezaretinin Ekmek Nakliyatı Hakkındaki Talimatnamesi	107-115
226	15	1934	Binbaşı Kerim	Asker Ekmeği İmalinde Kullanılan Su ve Tuz	116-122
227	15	1934	Binbaşı Ziya	Buğday	123-130
228	15	1934	I. Mülazım Akif	Yollama Memurlukları Vazifelerindeki İntibaim	131-139
229	15	1934	Binbaşı Hikmet	Yüklenirken veya Tesellüm Edilirken Kömürden Nümune Almak	140-151
230	15	1934		Ekmeklik Un Veriminin Artırılması ve Renginin Değiştirilmesi Maksadile Kimyevi Muamele	152-156
231	15	1934		Tabiye Meselesi	157-165
232	16	1934	Miralay Muzaffer	Kolorduya Ait İkmal Meseleleri, Dördüncü ve Beşinci Mesele	5-15
233	16	1934	Salih Akkuş	Marn Meydan Muharebesine Doğru İleri Yürüyüş Harekâtı	16-24
234	16	1934	Ali Kemal	Büyükharpte Fransız Şark Ordusundaki İaşe İkmalı	25-32
235	16	1934	Sabri Kurdman	Levazım Tabiyesi	33-38
236	16	1934	Ziya Bekem	Buğday	39-45
237	16	1934	Sabri Kurdman ve Ali Kemal	Levazım Teknik İşleri (Etlik Hayvanlar)	46-57
238	16	1934	Ali Kemal	Konserve Ekmek	58-70
239	16	1934	Yusuf Hamdi	Müfrez Alaylarda Levazım Hizmeti	71-79
240	16	1934	Saim Ateşmen	Orduda Ekmekçilik	80-85
241	16	1934	Saim Ateşmen	Su İkmalı	86-93
242	16	1934	Mazhar Hüsnü	Yiyecek, Giyecek, Yakacak Ambarının Dâhili Vezaif ve Hidematı	94-100
243	16	1934	Ali Kemal	Yakacak Maddeleri ve Yakacak Tedarikinde Kalorinin Rolü	101-109
244	16	1934	Ali Kemal	Maden Kömürü mü? Adi Kömür mü?	110-114
245	16	1934	Ali Kemal	Satınalma İlanları	115-120
246	16	1934	Sabri Kurdman	Muayenecilik ve Muayene İşleri	121-127

247	16	1934	Yusuf Ziya	Yazı Makinaları	128-137
248	16	1934	Ziyaeddin Meriç	Harcirahların Nevilerile Hesap Edilmesinde Bilinmesi Lâzım Gelen Esaslardan Yevmiye	138-143
249	16	1934		Tabiye Meselesi	144-158
250	17	1934	Yazan: Teodor Yochim, Çeviren: Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde 1. Alman Ordusunun Geri İrtibatları	5-12
251	17	1934	Binbaşı Ali Kemal	Cezayirin İşgalinde Levazım Hizmetinin Rolü	13-27
252	17	1934	Binbaşı Sabri	Levazım Tabiyesi	28-37
253	17	1934	Binbaşı Sabri	Levazım Zabitanın Vazifeleri	38-60
254	17	1934	Binbaşı Y. Ziya	Buğday	61-68
255	17	1934	Miralay Saim	Orduda Ekmekçilik	69-93
256	17	1934	Miralay Saim	Su İkmali	94-104
257	17	1934	Binbaşı Ali Kemal ve Sabri	Levazım Teknik İşleri "Yem"	105-114
258	17	1934	Kaymakam İ. Hamdi	Müfrez Alaylarda Levazım Hizmeti	115-122
259	17	1934	Binbaşı M. Şaban	Mezbahalar	123-128
260	17	1934	Binbaşı Sabri	Muayeneciler ve Muayene İşleri	129-142
261	17	1934	Miralay Saim	Ayakkabı İmalâtını Tezgâhlamak	143-150
262	17	1934		Tabiye Meselesi	151-167
263	18	1935	Yazan: Teodor Yochim, Çeviren: Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde 1. Alman Ordusunun Geri İrtibatları	5-20
264	18	1935	Sabri Kurdman	Levazım Tabiyesi	21-33
265	18	1935	Sabri Kurdman	Ambar Müdürlerinin Vazifeleri	34-60
266	18	1935	Ali Kemal	Yakacaklar	61-82
267	18	1935	Saim Ateşmen	Orduda Emeklilik	83-103
268	18	1935	Binbaşı Sabri ve Ali Kemal	Levazım Teknik İşleri	104-115
269	18	1935	Hilmi Uysal	Seferde Yapılacak Ekmek Fırınları	116-125
270	18	1935	A. İrfan	Ekmeklerimiz Nasıl Olmalı	126-131
271	18	1935	Saim Ateşmen	Müteahhidler Tarafından Getirilen Malları Muayene İçin Bir Müddet İle Bağlımıyız?	132-137
272	18	1935	Saim Ateşmen	Elbise İmalâtını Tezgâhlamak	138-145
273	18	1935	Ziyaeddin Meriç	Harcirah	146-159
274	18	1935		Tabiye Meseleleri	160-172
275	19	1935	Kurmay Yarbay Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde 1. Alman Ordusunun Geri İrtibatları	5-22
276	19	1935	Binbaşı Sabri Kurdman	Ağırlıklar	23-39
277	19	1935	Kurmay Binbaşı Hüsnü	Büyükharpte Irak Cephesinde Muazzam İngiliz İkmal Hazırlığı	40-59
278	19	1935	Binbaşı Ali Kemal	Flemenk Ordusunda Kullanılan Konserveler	60-63
279	19	1935	Binbaşı Ziya Bekem	Buğday	64-81
280	19	1935	Binbaşı Sabri ve Ali Kemal	Levazım Teknik İşleri "Yemlerin Yığın Yapılması"	82-101

281	19	1935	Albay Saim Ateşmen	Orduda Ekmekçilik	102-114
282	19	1935	Yarbay Yusuf Hamdi	Müfrez Alaylarda Levazım Hizmeti	115-122
283	19	1935	Binbaşı Şaban	Öğütme İşleri Hakkında Bazı Esaslar	123-126
284	19	1935	Binbaşı Sabri Kurdman	Muayenecilik ve Muayene İşleri	127-143
285	19	1935	Lv. Mütahassısı Şumaher	Et Konservelerinin İmaline Mütteallik Bir Şartname Örneği	144-154
286	19	1935	Albay Saim Ateşmen	Asker Kunderuları Yevmiye ile mi, Yoksa Ücretli mi yaptırılır?	155-160
287	19	1935		Tabiye Meselesi	161-173
288	20	1935	Yazan: Teodor Yochim, Çeviren: Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde 1. Alman Ordusunun Geri İrtibatları	5-22
289	20	1935	Kemal Soyak	İkmal İşleri Üzerinde Bir Tetkik	23-45
290	20	1935	Zeki Ökdem	Harp Yemleri	46-65
291	20	1935	Hamdi Erce	Fırkada Levazım Hizmeti	66-77
292	20	1935	Saim Ateşmen	Orduda Ekmekçilik	78-100
293	20	1935	Selâhattin Fırat	Kara ve Deniz Askerinin Besleme Yolunun Dayanacağı Özler	101-111
294	20	1935	Binbaşı İrfan	Ekmeklerimiz Nasıl Yapılmalıdır?	112-123
295	20	1935	Lv. Mütahassısı Şumaher	Et Konservelerinin İmaline Mütteallik Bir Şartname Örneği	124-132
296	20	1935	Muallim Hidayet	Nakliyatta Yükleme İşlerine Ait Bazı Bilgiler	133-139
297	20	1935	Kemal Soyak	Ordu İçin Alınan Seri Dıbagat Usulile Tabaklanmış Derilerin Muayenesi	140-148
298	20	1935	Zeki Oytun	Giyecek, Kuşanacak ve Mutabıya Teftişleri	149-154
299	20	1935		Tabiye Meseleleri	155-168
300	21	1935	Yazan: Teodor Yochim, Çeviren: Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde 1. Alman Ordusunun Geri İrtibatları	5-18
301	21	1935	S. Kurdman	Eskiden Beslem Tamamlanması Nasıldı? Şimdi Nasıl Olmalıdır?	19-28
302	21	1935	Burhanettin Ali	Hapte Deniz İkmalinin Ehemniyeti	29-42
303	21	1935	Ş. Pasin	Cephe ve Geri Hizmetlerinin Yekdiğerleri ile Münasebeti	43-48
304	21	1935	Lv. Mütahassısı Şumaher	Sebze Konservelerinin İmaline Mütteallik Şartname	49-62
305	21	1935	Selâhattin Fırat	Kara ve Deniz Askerinin Besleme Yolunun Dayanacağı Özler	63-77
306	21	1935	Z. Beken	Bizde Buğday	78-93
307	21	1935	Cezmi Denizmen	Kalori Meselesi	94-100
308	21	1935	Zeki Oytun	Dıbagat Hakkında Bir Kaç Söz	101-104
309	21	1935	Hidayet Öktem	Gemilerin Tonitoları	105-111
310	21	1935	Z. Beken ve S. Kurdman	Lv. Sınıfının Deniz Nakliyatı ile Alakası	112-136

311	21	1935	Ziyaeddin Meriç	6 Mayıs 935 Günlemeçli ve 2702 Sayılı Kanunun Ordu Hesap İşlerinde Yaptığı Değişiklikler	137-142
312	21	1935		Tabiye Meseleleri	143-156
313	22	1936	Yazan: Teodor Yochim, Çeviren: Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde I. Alman Ordusunun Harekâtı ve Geri İrtibatları	5-19
314	22	1936	Raşit Gürgen	Coğrafi ve İktisadi Bünye ve İkmal İşleri	20-32
315	22	1936	Yüzbaşı Burhanettin	Emdenin Yaptığı Akınlarda İkmal İşleri	33-51
316	22	1936	Cezmi Denizmen	Dünya Harbinde Almanların Gizli Menzil Teşkilatı	52-59
317	22	1936	Yusuf Hamdi	Ordugâh Tatbikatı	60-67
318	22	1936	Sami Dumlu	Bir Tümen Tevzi Merkezinin Teknik İşleri	68-76
319	22	1936	Ziya Bekem	Tartı	77-91
320	22	1936	Lv. Mütihassısı Şumaher	Ekonomik Seferberlik İktisadi seferberlik	92-108
321	22	1936	Kerim Çubuklu	Un İşlerinde Öğütme Denemelerinin Ehemmiyeti	109-114
322	22	1936	Sabri Kurdman	Satın Alma İşlerinde İyi Bir Netice Almak İçin Nasıl Çalışmalıdır	115-132
323	22	1936	Hidayet Öktem	Hamule Tonilâtosu	133-143
324	22	1936	Sabri Kurdman	Dağ Elbise ve Teçhizatı Hakkında Levazım Mensuplarının Bilmesi Lazımgelen Esaslar	144-148
325	22	1936	Ziyaeddin Meriç	Harcirah Kanunlarına Göre Aile Kimlerdir	149-157
326	22	1936		Tabiye Meseleleri	158-169
327	23	1936	Yazan: Teodor Yochim, Çeviren: Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde I. Alman Ordusunun Harekâtı ve Geri İrtibatları	5-17
328	23	1936	Sami Dumlu	İndirme İstasyonunda Yapılacak İşler-Aktarma Merkezinin Kurulması	18-31
329	23	1936	Burhanettin Ali	Königsberg Kruvazörünün Harekâtı ve İkmalleri	32-47
330	23	1936	Yusuf Hamdi	Ordugâh Tatbikatları	48-54
331	23	1936	Raşit Gürgen	Coğrafi ve İktisadi Bünye ve İkmal İşleri	55-68
332	23	1936	H. Aslan	Seyyar Mutfak, Adi Kazan	69-72
333	23	1936	Zeki Ökdem	Et Soğutma Enstalasyonları	73-91
334	23	1936	Cezmi Denizmen	Mayı Mahruk	92-97
335	23	1936	Sabri Kurdman	Levazım İkmal İşleri	98-106
336	23	1936	Zeki Oytun	Melbusat ve Teçhizat ambarları ve Bu Ambarlarda Eşya Bakımları	107-122
337	23	1936	Hidayet Öktem	Gemilerde Eşya Yükleme Hesapları	123-134
338	23	1936	İhsan Akal	Bedel Tahmini İçin Görüş ve Düşünüşler	135-142
339	23	1936	Kur.Yb. Fehmi	Tabiye Meselesi	143-156
340	24	1936	Hüsnü Göktuğ	Muhtelif İkmal İşleri ve Motörlü Canlı Nakliyat	5-20
341	24	1936	Sami Dumlu	Tren ve Vapur Yolculuğunda İaşe	21-33
342	24	1936	Raşit Gürgen	Coğrafi ve İktisadi Bünye; İkmal İşleri	34-50

343	24	1936	Yarbay Hamdi	Tümende Levazım Hizmeti Ordugâh Tatbikatı	51-57
344	24	1936	Şumaher	Ekonomik Seferberlik İktisâdi Seferberlik (Fransa'nın Ekonomik Seferberliği)	58-77
345	24	1936	F. Eraslan	Eski ve Yeni Yemeklerimizin Birbirinden Farkları	78-91
346	24	1936	Kerim Çubuklu	Yeni Yılın Buğday Durumu	92-95
347	24	1936	Sabri Kurdman	Hazar Yıllarında Tümen Levazım Müdürlerinin İaşe Planları ve İaşe Emri	96-117
348	24	1936	Z.Bekem ve Cezmi Denizmen	Bazı Satınalma Esaslarımızın Garptekilerle Mukayesesi	118-131
349	24	1936	Zeki Oytun	Boş Kapların Memleket ve Ordu İçin Ehemmiyeti	132-137
350	24	1936	Şakir Sarıköl	Askerin Ekmek İstihkakının Parası	138-141
351	24	1936		Tabiye Meselesi	147-156
352	25	1936	Raşit Gürgen	Yakın Harp Tarihimizde İkmal ve İaşe	5-22
353	25	1936	H.Köktaş	Muhtelif İkmal İşleri 24. Sayıdan Mabiat	23-35
354	25	1936	Cezmi Denizmen	1. Alman Ordusunun 13 Ağustos'dan 13 Eyl. - 914 Tarihine kadar Olan İaşe İkmalinin Tetkiki	36-57
355	25	1936	Binbaşı Burhanettin	Karlsruhe Gemisinin Harekât ve İkmalieri	58-76
356	25	1936	Kemal Soyak	Peksimet İmali	77-87
357	25	1936	Yarbay Hamdi	Ordugâh Tatbikatı	88-94
358	25	1936	Yarbay K. Çubuklu	Ordu Besim İşlerindeki Müşkilâtın Kaynakları	95-102
359	25	1936	Lv. Müttehassısı Şumaher	İktisadî ve Sünaî Seferberlik	103-120
360	25	1936		Tabiye Meselesi	121-128
361	26	1937	Şevket Pasin	Geri Hizmet ve İkmal Teşkillerinin Sevk ve İdaresinde Meşgul Olanlar İleri Sevk ve İdareden Neler Bilmelidirler?	5-19
362	26	1937	H.Göktaş	Muhtelif İkmal İşleri-Motörlü ve Canlı Nakliyat	20-31
363	26	1937	Binbaşı Cezmi ve Yzb. Sami	1. Alman Ordusunun 13 Ağustos'dan 13 Eylül'e kadar Olan İaşe İkmalieri	32-41
364	26	1937	Yarbay Yusuf Hamdi	Tümende Levazım Hizmeti Ordugâh Tatbikatı	42-53
365	26	1937	Sami Dumlu	Dağ Muharebelerinde İaşe İkmalinin Hususiyetleri	54-62
366	26	1937	Yarbay Sami	Balkan Harbinde ve Büyükharpte Çanakkale Cephesinin İkmal İşleri	63-76
367	26	1937	Meki Ererdem	Büyükharpte Fransanın hariçten Yaptığı Mübayaalar	77-97
368	26	1937	Yb.K. Çubuklu	Genel İkmal Kaynakları ve İhtiyaçların Tespiti	98-106
369	26	1937	Binbaşı Z. Oytun	Bakır Kazanlar ve Seyyar Mutfaklar Ne Tipte Olmalıdır?	107-109
370	26	1937	Kemal Soyak	Habeş Harbinde Tayyere ile Erzak İkmalieri	110-114
371	26	1937	Hâmit Apaydın	Subay ve Erat Ayıklarının Dağıtılışında Yapılması ve Gözetilmesi Gerekli Olan İşler	115-123
372	26	1937		Tabiye Meseleleri	124-149
373	27	1937	Raşit Gürgen	İstiklal Harbinde Geri ve İkmal İşleri	5-31

374	27	1937	Yazan: Teodor Yochim, Çeviren: Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde I. Alman Ordusunun Harekâtı ve Geri İrtibatları	32-45
375	27	1937	Yarbay Sami	Balkan Harbinde ve Büyükharpte Çanakkale Cephesinin İkmal İşleri	46-53
376	27	1937	Kadri Perk	İtalya Habeş Harbinde İkmal İşleri	54-73
377	27	1937	Sami Dumlu	Et İkmal ve Hususiyetleri	74-90
378	27	1937	Kemal Soyak	Britanya Ordusunda İdare İşleri	91-106
379	27	1937	Kerim Çubuklu	Harpte İktisadi Rejim	107-119
380	27	1937	Hüsnü Göktuğ	İktisat Harbi - Sanayi Harbi - Mali Harp	120-136
381	27	1937	Kerim Çubuklu	Giyinme İşlerinde Yama ve Yamacılığın Mevkii	137-145
382	27	1937	Ziyaettin Meriç	3041 Sayılı Kanunun Ordu Hesap İşlerinde Yaptığı Değişiklikler	146-153
383	27	1937		Tabiye Meseleleri	154-170
384	28	1937	Raşit Gürgen	İstiklal Harbinde Geri ve İkmal İşleri	5-21
385	28	1937	Cezmi Denizmen ve Sami Dumlu	Büyükharpte 1. Alman Ordusunun 13-8-14 den 13-9-1914 kadar olan iaşe ikmalinin tetkiki	22-36
386	28	1937	Fransız Levaim Mecmuasından Çeviren: Kemal Soyak	Son İtalyan-Habeş Harbinde Lojistik	37-55
387	28	1937	Yazan: Raul Şehumacher Çeviren: Süleyman Uygur	Almanyada Asker Peksimetinin Nasıl Yapıldığı	56-63
388	28	1937	Sami Dumlu	Et İkmal ve Hususiyetleri	64-79
389	28	1937	Zeki Ökdem	Etlerin Saklanma Usulleri	80-106
390	28	1937	Hulusi H. Özerim	Fosforlu Gıda Unsurlarının Kullanılması	107-111
391	28	1937	Süreyya Birgöl	Köhne Eşya	112-117
392	28	1937	Kemal Soyak	Bir Orduda Deri Tedariki	118-123
393	28	1937	Haydar Atkay	Orduda Motörsüz Arabaların Modernleştirilmesi	124-131
394	28	1937	Hamit Apaydın	Kıt'a Müessese Biriktirme Sandıklarının Muhasebesi	132-153
395	28	1937	Haydar Atkay	Orduda Büro İşlerinden Dosya Usulleri	154-164
396	28	1937		Tabiye Meseleleri	165-192
397	29	1937	Şevket Pasin	İkmal Kollarının Kullanılması, Muharebe Kudretleri ve Emir ve Komutası Hakkında Bazı Esaslar	5-14
398	29	1937	Kemal Soyak	İtalyan-Habeş Harbinde Lojistik	15-49
399	29	1937	Sami Dumlu	Su İkmalinin Önemi	50-56
400	29	1937	Doktor Albay Faik Eraslan	Muayenelerde VVood Ziyasından Edilecek Pek Mühim Ameli Faydalar	57-69
401	29	1937	Meki Erertem	Balık Konservesi	70-85
402	29	1937	Baytar M.Sıdkı Güneş	Et ve Et Muayeneleri	86-96

403	29	1937	Hamit Apaydın	İdare Birliği Olan Kıt'a ve Müesseselerde Levazım Hizmeti	97-110
404	29	1937	Tevfik Ataseven	Damga Pullarının Hesap ve İptal Şekilleri	111-126
405	29	1937		Tabiye Meseleleri	127-158
406	30	1938	Serkan Erkuş	Marm Meydan Muharebesinde 1. Alman Ordusunun Harekât ve Geri İrtibatları	5-21
407	30	1938	Sami Dumlu	Ulusal Seferber Olmada Toprak Mahsulâtının Önemi	22-32
408	30	1938	Vedat Gence	Harpte Eski ve Modern Ordu İhtiyaçlarının Temini Hakkında Düşünceler	33-37
409	30	1938	Kemal Soyak	Sınaî Soğuk hava	38-56
410	30	1938	Sıtkı Güneş	Et ve Et Muayeneleri	57-67
411	30	1938	Meki Erertem	Kıt'aların Besiminde Faydalı Bir Surette Kullanılan Balık Konserveleri	68-81
412	30	1938	Hamdi Erce	Ordu Manevralarında Levazım Hizmeti	82-91
413	30	1938	Fevzi Göksaltık	Harcırah İsteyenlerden Neler Aramalı ve Nelere Bakmalı	92-111
414	30	1938	Hamit Apaydın	Bütçe Tatbikatının Mürakabesi ve Ayniyat Hesaplarının Teftişe Hazırlanması	112-127
415	30	1938	Nuri Arıç	Maliyet Hesaplarında Masrafların Tevzii ve Emsal Tayini	128-131
416	30	1938		Tabiye Meseleleri	132-158
417	31	1938	Yazan: M. Roux Çeviren Kemal Soyak	İaşe Ağırlıklarının Motörleştirilmesi (Karışık İaşe Ağırlıkları)	5-14
418	31	1938	Sami Dumlu	Ekmek İkmali ve Sahra Ekmekçi Bölüğü Komutanının Ödevi	15-27
419	31	1938	Cezmi Denizmen	Büyükharpte Alman Yardımcı Kruvazörlerinin Harekât ve İkmalleri	28-39
420	31	1938	Meki Erertem	Monografik Bir Tetkik (Atlantik Beyaz Ton) ve Beyaz Ton Konserve Endüstrisi	40-54
421	31	1938	Fevzi Göksaltık	İaşe Subayları Hazarda Odun, Maden Kömürü ve Un Çuvallarını Nasıl İstiflemeli ve Muhafaza Etmeli	55-63
422	31	1938	Hamit Apaydın	Okul Talebelerinin Temizlik İşlerinde Kullanılacak Sabun ve Yakacak İhtiyacı Nasıl Tespit ve Sarf Edilmelidir	64-75
423	31	1938	Hulüsi Özverim	Dağ Erinin Giydirilmesi ve Beslenmesi	76-81
424	31	1938	Fevzi Göksaltık	Yürüyüşlerde Ayak Vurulmasını Azaltarak Türk Piyadesinin Yürüyüş Kudretini Artırmak İçin Asker Fotin ve Çorapları Nasıl Kullanılmalı ve Bakılmalı	82-93
425	31	1938	Saim Ateşmen	Teminat İşlerinde Hazine Tahvilleri ve Bonoları	94-106
426	31	1938	Emin Moran	Kömür Muayene ve Tesellüm İşleri	107-118
427	31	1938	Hamit Apaydın	Ayniyat Masraflarının Teftişine Hazırlık	119-125
428	31	1938	Fevzi Göksaltık	Harcırah İsteyenlerden Neler Aramalı ve Nelere Bakmalı	126-130
429	31	1938		Tabiye Meseleleri	131-156

430	32	1938	Cezmi Denizmen	Büyükharpte Alman Yardımcı Kruvazörlerinin Harekât ve İkmalleri	5-15
431	32	1938	Meki Erertem	1914 den 1918 e Almanyanın Şarkî Afrika Müstemlikesinin Müdafaası	16-36
432	32	1938	Hamit Apaydın	Elektrikle Aydınlatmada Yapılacak İşler, Alınacak Tedbirler	37-55
433	32	1938	Hamdi Erce	Ordu Manevralarında Levazım Hizmeti	56-69
434	32	1938	Fevzi Göksaltık	Hazarda Arpa, Kuru Ot, Saman Yemlerini Ne Suretle Ambarlamalı ve Muhafaza Etmeli	70-88
435	32	1938	Sami Dumlu	Yurdun Dericiliğine Bir Bakış	89-100
436	32	1938	Saim Ateşmen	Teminat İşlerinde Hazine Tahvilleri ve Bonoları	101-113
437	32	1938	Emin Moran	Kömür Muayene ve Tesellüm İşleri	114-130
438	32	1938		Tabiye Meseleleri	131-162
439	33	1938	Sami Dumlu	İleri Sevk Merkezi ve Bu Merkezde İkmal İşleri	5-15
440	33	1938	Meki Erertem	1914-1918 Harbinde Şarkî Afrika Alman Müstemlikesinin Müdafaasında İkmal İşleri	16-30
441	33	1938	Kemal Soyak	Sefer Ordularında Et İkmaline Bir Bakış	31-50
442	33	1938	Fevzi Göksaltık	En Sihhî ve Besleyici Asker Ekmeği Hangi Evsafı Haiz Unlardan Yapılmalı	51-57
443	33	1938	Ziya Işık	Çayırlar, At Çayırlatma ve Çayırdaki Ot Hesapları	58-70
444	33	1938	Fevzi Göksaltık	Ziraat Mahsullerine Musallat Olan Muzur Hayvanların Büyük Tehlikesi	71-79
445	33	1938	Şemsi Togay	Alman Melbusat Müdürlükleri	80-89
446	33	1938	Zeki Oytun	Giyimin Beşeriyet ve Ordudaki Tarihçesi	90-94
447	33	1938	Ziya Besler	Kumaş Toplarında Jop	95-99
448	33	1938	Emin Moran	Kömür Muayene ve Tesellüm İşleri	100-109
449	33	1938	Hamit Apaydın	Resmi Paraların Muhafazasına ve Vergi Tevkifatına Ait Mütalealar	110-121
450	33	1938	Tevfik Ataseven	Hesap İşlerinde Çabuk Netice Almak İçin Bilinmesi Faydalı Olan Bazı Usuller	122-142
451	33	1938		Tabiye Meseleleri	143-164
452	34	1939	Salih Erkuş	Marn Meydan Muharebesinde 1. Alman Ordusunun Hârekâtı Geri İrtibatları	5-19
453	34	1939	Meki Erertem	1914-1918 Harbinde Şarkî Afrika Alman Müstemlikesinin Müdafaasında İkmal İşleri	20-34
454	34	1939	Şemsi Togay	Alman Ordusunda Hazar Ekmeği, Askerî ve Modern Fırınlr	35-49
455	34	1939	Ziya Işık	Çayırlar, At Çayırlama ve Çayırdaki Ot Hesapları	50-56
456	34	1939	Şemsi Togay	Alman Ordusunda Yakacak İstihkakları ve Mukayese	57-67
457	34	1939	H. Erce	Ordu Manevralarında Levazım Hizmeti	68-80
458	34	1939	Fevzi Göksaltık	Su, Su Matarası, Su Kovası,	81-101
459	34	1939	Zeki Oytun	Kayıt Silme İşlerinde Esaslı Noktalar	102-109
460	34	1939	Emin Moran	Kömür Muayene ve Tesellüm İşleri	110-128

461	34	1939	Hamit Apaydın	Büroların Kurulup İşlenmesine Ait Bazı Esaslar	129-146
462	34	1939	Tevfik Ataseven	Nakitle Ayniyatın Teftiş ve Murakabelerinin Mukayeseleri	147-165
463	35	1939	Sami Dumlu	Kantin Hizmeti	3-22
464	35	1939	Meki Erertem	Alman Şarkî Afrika Müstemlekesinin Müdafaasında İkmal İşleri	23-29
465	35	1939	Kemal Soyak	Yabancı Okullarda İaşe İşleri Tetkiklerinden (Tenvir ve Teshin)	30-45
466	35	1939	Hüsnü Aysü	Yabancı Memleketlerde Mevaşi, Süt ve Diğer Maddelerin Tedariki İçin Alınan Tedbirler	46-67
467	35	1939	Şemsi Togay	Alman Ordusunda Isıtma (Yakacak) ve Aydınlatma İstihkakları	68-76
468	35	1939	Muzaffer Yener	İthalat ve Buna Müessir Olan Amiller, İktisadi Harp ve İmalat, Fransa Ordusunda İaşe Seferberliği Esaslar	77-89
469	35	1939	Fevzi Göksaltık	Zeytin ve Yulafçılığımızın Kalkınmasına Bir Bakış	90-101
470	35	1939	Ziya Işık	Arpa Evsafı ve Muayeneleri	102-110
471	35	1939	Zeki Oytun	Nal ve Mıhın İkmal İşlerindeki Ehemmiyeti	111-115
472	35	1939	Hamit Apaydın	Bütçenin Tekamülü ve Safhaları	116-132
473	35	1939	Tevfik Ataseven	Nakitle Ayniyatın Teftiş ve Murakabelerinin Mukayeseleri	133-141
474	35	1939		Tabiye Meseleleri	142-163
475	36	1939	Şevket Pasin	Herhangi Bir İkmal Meselesinin (Geri Hizmet ve İkmal Teşkillerinin Kullanılması) Halli İçin Vaziyetin Münakaşası, Emirlerin Nevileri ve Yazılış Tarzı	3-24
476	36	1939	Meki Erertem	1870 Harbinde Alman Ordusunun Ağustos ve Eylül Ayları Zarfında İdare ve İaşesi	25-42
477	36	1939	Zeki Oytun	Melbusat ve Levazım Teçhizatı İkmalinde Hususiyetler	43-48
478	36	1939	Hamdi Erce	Ordu Manevralarında Levazım Hizmeti	49-61
479	36	1939	Hüsnü Aysü	Seferde Tümen, Kolordu ve Ordu Levazım Müdürlüklerine Bağlı İaşe Heyetleri	62-68
480	36	1939	Hulusi Özverim	Orduda Beslenme İşleri	69-85
481	36	1939	Ziya Işık	Arpa Evsafı ve Muayeneleri	86-104
482	36	1939		Tabiye Meseleleri	105-123
483	37	1939	Baha Öngel	Sabit Ambarlar ve Kollar Vasıtası ile İaşe İkmalı	7-43
484	37	1939	Nusret Bayındır	Toprak ve Harp	44-54
485		1939	Zeki Oytun	İpek Hakkında Teknik Bilgiler	55-59
486	37	1939	Hamit Apaydın	Bütçe Tatbikatı	60-75
487	37	1939	Celal Erikan	Milli Müdafaa ve Maliye	76-94
488	37	1939	Tevfik Ataseven	Nakit ve Ayniyat Muhasebesinde Kesirler	95-108
489	37	1939	Hasan Tahsin Gökay	Asker Alma İşlerini Alâkadar Eden Mesleki Bilgiler	109-118
490	37	1939		Tabiye Meseleleri	119-144
491	38	1940	Hüsnü Aysü	Dağlık Mıntikalarda İkmal İşleri	7-23

492	38	1940	Şemseddin Tuğay	1914:1918 Harbinde Sakatattan Sureti İstifade	24-35
493	38	1940	Ziya Işık	Hayvan Gıdalarından Yulaf ve Saman	36-53
494	38	1940	Kemal Soyak	İaşe İşlerinde Kullanılan Müesseseler ve Binalar	54-66
495	38	1940	Zeki Oytun	Sobalarda Kullanılan Saçlar Hakkında Bilgiler	67-72
496	38	1940	Hamit Apaydın	3661 Sayılı Kanunun Yaptığı Değişiklik ile Maaş İta ve Tevkifat Miktarlarının Geçirdiği On Senelik İstihale	73-98
497	38	1940	Hasan Tahsin Gökay	Asker Alma İşlerini Alâkadar Eden Mesleki Bilgiler	99-115
498	38	1940		Tabiye Meseleleri	116-142
499	39	1940	Zeki Oytun	Levazım Hizmetinin Muhtelif Kısımlarına Ait İdarî Teftişlerde Araştırılacak Mühim Noktalar	5-14
500	39	1940	Meki Erertem	Harp Maliyesi (İktibas Eden)	15-46
501	39	1940	Canip Ceylan	Alman Ordusunda Seferde Para İşleri	47-57
502	39	1940	Nusret Bayındır	Türkiye Toprakları	58-65
503	39	1940	Şemseddin Tuğay	Melbusat ve Teçhizat Ayniyatının Bakımlarında Göz Önünde Tutulacak Ehemniyetli Noktalar	66-83
504	39	1940	Saim Ateşmen	Satın Alma Komisyonlarının Pahalı Görerek İhale Etmedikleri Bir Şeyi İta Âmirleri İhale Edebilir mi?	84-91
505	39	1940		Tabiye Meseleleri	92-123
506	40	1940	Raşit Gürgen	Harbin Sevk İdaresinde İleri Menzil Fikri; İç Bütünlüğü	5-16
507	40	1940	Kemal Soyak	Ambarların İstiap Kabiliyetinin ve Erzak Yığınlarının Miktarlarının Tayini	17-29
508	40	1940	Hamit Apaydın	Kışla Kantinleri ve Kantin Muhasebesi	30-42
509	40	1940	Nusret Bayındır	Hububat	43-48
510	40	1940	Ziya Işık	Hayvanların Zarurî Hallerde Gıda Mübadele Vaziyetleri ve Tavlada Yeşil Ot	49-59
511	40	1940	Şemsi Togay	Alman Portatif Çadırı	60-77
512	40	1940	Zeki Oytun	Levazım Hizmetinin İdarî Teftişlerinden İaşenin Tanziminde Araştırılacak Noktalar	78-89
513	40	1940	Hüsnü Aysü	Ordu İktisadiyatına dair: Alman Ordusunda Köhne Eşyadan İstifade	90-103
514	40	1940	Hasan Tahsin Gökay	Asker Alma İşlerini Alâkadar Eden Mesleki Tatbikî Mesail	104-108
515	40	1940		Tabiye Meseleleri	109-136
516	41	1940	Raşit Gürgen	Yeni Harp ve Geri İkmal İşleri	5-16
517	41	1940	Nusret Bayındır	Unlar	17-22
518	41	1940	Sami Dumlu	Bu Günkü Buğday Ticareti	23-26
519	41	1940	Zeki Oytun	Orduda Yemek Kapları Aleminyum Olabilir mi?	27-33
520	41	1940	Şemsi Togay	Alman Portatif Çadırı	34-44
521	41	1940	Hüsnü Aysü	Alman Ordusunda Satın Alma İşleri	45-65
522	41	1940	Hamit Apaydın	Ordu Evlerinin Muhasebesi	66-91

523	41	1940	Hasan Tahsin Gökay	Askeralma İşlerini Alâkadar Eden Mesleki Bilgiler	92-102
524	41	1940		Tabiye Meseleleri	103-136
525	42	1941	Süleyman Canip	Sebze, Et ve Yem Konserveleri	5-12
526	42	1941	Sezai Dora	Ergin Avrupa Ordularında Demirbaş hayvan Yemi ve Yem Konserveleri	13-17
527	42	1941	Şefik Tüzemin	Levazım Ayniyat Muhasipleri Arasında Devri Teslim İşleri	18-24
528	42	1941	Ziya Işık	Sun'î Çayır ve Yonca ve Ehemniyeti	25-40
529	42	1941	Sami Dumlu	Millî Müdafaada Ekonominin Rolü	41-55
530	42	1941	Nusret Bayındır	Arpa	56-60
531	42	1941	Meki Erertem	Cenup ve Suriye Demiryolları, Suriye, Irak ve İran ve Otobüs Yolları	61-65
532	42	1941	Hüsnü Aysü	Alman Demiryolları	66-80
533	42	1941	Zeki Oytun	Levazım Askerîye Faslına Ait Tahsisat İdaresinde Levazım Müdürlerinin Göz Önünde Tutacağı Bazı Esaslar	81-89
534	42	1941	Şemsi Togay	Alman Ordusunda Hazarda Melbusat İşleri	90-105
535	42	1941		Tabiye Meseleleri	106-138
536	43	1941	Hüsnü Göktuğ	Zırhlı Birliklerde İkmalin Bugünkü Ehemniyeti, Motör Sanayi, Zırhlı ve Motörlü Birliklerde İkmal ve Bu İkmal İşinin 1939-1941 Son Harpteki Rolü	3-14
537	43	1941	Sami Dumlu	Millî Müdafaada Ekonominin Rolü ve Ekonomik Seferberlik	15-30
538	43	1941	Fransızcadan Çeviren: Adnan Şensoy	Fransa'da İaşe Seferberliği	31-45
539	43	1941	Hüsnü Aysü	Alman Demiryollarında Nakliyat İşlerinin Sureti Tanzimi Hakkında Umumî Bilgiler	46-57
540	43	1941	Tevfik Ataseven	Ayniyat Muhasebesinde Kayıt Silme İşleri	58-78
541	43	1941	Hamit Apaydın	Harcırah Yevmilerinde Yol Masraflarındaki Değişiklikler	79-90
542	43	1941	Zeki Oytun	Melbusat Sanayiine Ait Eski ve Yeni Bilgiler	91-97
543	43	1941	Almancadan Çeviren: Şemsi Togay	Alman Ordusunda Melbusat ve Teçhizat İstikakları	98-105
544	43	1941	Şefik Tüzemen	Eşya Miadının Dayandığı Esaslar	106-113
545	43	1941	Tahsin Gökay	Asker Alma İşlerini Alâkadar Eden Meslekî ve Tatbikî Meseleler	114-131
546	43	1941		Tabiye Meseleleri	132-159
547	44	1941	Hüsnü Göktuğ	Zırhlı Birliklerde İkmalin Bugünkü Ehemniyeti, Motör Sanayi, Zırhlı ve Motörlü Birliklerde İkmal ve Bu İkmal İşinin 1939-1941 Son Harpteki Rolü	5-21
548	44	1941	Hüsnü Aysü	Hava yolile Ordu Süvarisinin ve Paraşütçü Kıt'aların İhtiyaçlarının Temini	22-42
549	44	1941	Asım Eren	Harp İktisadiyatında İnsan Kuvvetine Olan İhtiyaç	43-56

550	44	1941	Şemsi Togay	Alman Ordusunda İaşe	57-63
551		1941	Hamit Apaydın	Hizmetlerin Bütçe Dâhilinde İfası ve Tahsisat Defterinin Bu Bakımdan Ehemmiyeti	64-72
552	44	1941	Tevfik Ataseven	Ayniyat Muhasebesinde Kayıt Silme İşleri	73-92
553	44	1941	Şefik Tüzemen	Askerî Okullarda Giyim İşleri Hakkında Müşahede ve Tetkikler	93-101
554	44	1941	Zeki Oytun	Ayniyat Muhasiplerinin Devir ve Teslim İşlerinde Eşya Bakımında Dikkate Değer Esaslar	102-114
555	44	1941	Saim Ateşmen	Muhtelif Makamların İhale ve Pazarlıkla satın Alma Salâhiyetleri	115-120
556	44	1941	H. Tahsin Gökay	Asker Alma İşlerini Alâkadar Eden Mesleki ve Tatbikî Bilgiler	121-132
557	44	1941		Tabiye Meseleleri	133-158
558	45	1941	Sami Dumlu	Milli Müdafaada Ekonominin Rolü ve Ekonomik Seferberlik	5-11
559	45	1941	Süleyman Ceylan	Harp Sanayii Hususi mi; Yoksa Hükümet Tarafından mı Yapılsın?	12-20
560	45	1941	Niyazi Ergin	Çadırlarda Teshin	21-25
561	45	1941	Asım Eren	İktisadi Seferberlik (Dün, Bugün ve Yarın)	26-41
562	45	1941	Muzaffer Yener	İaşe Nazırlıkları, İaşe Müsteşarlıkları	42-49
563	45	1941	Hüsnü Aysü	Garp Memleketlerinde Yağ İhtiyacının Temini İçin Alınan Tedbirler ve Bunlardan Alınacak Dersler	50-65
564	45		Tevfik Ataseven	Ayniyat Talimatnamesi Nasıl Tertip ve Tanzim Olunmalıdır	66-85
565	45	1941	Zeki Oytun	Mensucat Sanayiine Ait Yeni Bilgilerden	86-93
566	45	1941	Nihat Özler	İhale Konusu Üzerine Kısa Bir Tetkik	94-97
567	45	1941	Tahsin Gökay	Asker Alma İşlerini Alakadar Eden Mesleki Bilgiler	98-109
S. No	Sayı	Yılı	Yazar	Konu	Sayfa Sayısı
568	45	1941		Tabiye Meseleleri	110-125
569	46	1942	Hüsnü Ersü	Geri Hizmet Birliklerinde Gidiş-Geliş Disiplini ve Geri Hizmet Birlik ve Tesislerin Korunması	5-20
570	46	1942	Cevdet Çulpan	Seyyar Mutfaklar ve Bunları Kullanacak Aşçılar	21-27
571	46	1942	Hüsnü Aysü	Garp Memleketlerinde Yağ İhtiyacının Temini İçin Alınan Tedbirler ve Bunlardan Alınacak Dersler	28-41
572	46	1942	Cemal Üçer	Hayvan Hıfzıssıhasından Su	42-45
573	46	1942	Kemal Soyak	Harp İktisadının Yardımcı Vasıtaları	46-53
574	46	1942	Asım Eren	Gelecek Harbi, İktisadi Harp Bakımından da Şimdiden Hazırlamak ve Buna Dair Bir İnceleme	54-68
575	46	1942	Tevfik Ataseven	Ayniyat Talimatnamesi Nasıl Tertip ve Tanzim Olunmalıdır	69-90

576	46	1942	Zeki Oytun	Yem Torbaları ve Gebrelerde Neden Kıl Dokuma Tercih Ediliyor	91-95
577	46	1942	Muzaffer Bir	Dokumacılık ve İptidai Maddeler Tekniği	96-108
578	46	1942		Tabiye Meseleleri	109-138
579	47	1942	Bedri Tahir Şaman	Kömür-Silahlanma Unsuru	5-32
580	47	1942	Adnan Şensoy	Silolar, Lüzum ve Ehemmiyeti, Türkiye ve Bazı Yabancı Memleketlerde Mevcut Siloların Birbiriyle Mukayesesi	33-48
581	47	1942	Şefik Tüzemen	Soğuk Mıntıkalarda Kış Mevsimi İaşesi	49-52
582	47	1942	Tevfik Ataseven	Ayniyat Talimatnamesi Nasıl Tertip ve Tanzim Olunmalıdır	53-72
583	47	1942	Zeki Oytun	Birliklerdeki İş Ocakları Hakkında Faydalı Düşünceler	73-76
584	47	1942		Tabiye Meseleleri	77-107
585	48	1942	Süleyman Ceylan	Alman Ordusunda Tatbikat ve Manevralarda İaşe ve İkmali	5-22
586	48	1942	Dr. Bedri Tahir Şaman	Kömür-Silahlanma Unsuru	23-46
587	48	1942	Kemal Soyak	Soğuk Hava Tesisleri	47-62
588	48	1942	Tevfik Ataseven	Ayniyat Talimatnamesi Nasıl Tertip ve Tanzim Olunmalıdır	63-83
589	48	1942	Zeki Oytun	Birliklerde Eşya Tevziatı	84-88
590	48	1942	Muzaffer Yener	Mensucatda Kullanılan İptidai Maddeler Tekniği	89-97
591	48	1942		Tabiye Meseleleri	98-114
592	49	1943	Vedat Gence	İkmal Birlik ve Teşkillerinde Ne Gibi Talim ve Terbiye Yapılmalıdır?	5-13
593	49	1943	Hüsnü Aysü	Afrikadaki Alman Zırhlı Ordusunun İaşe ve Su İkmali	14-23
594	49	1943	Zeki Oytun	Levha Halindeki Çinkolara Ait Teknik Bilgiler	24-26
595	49	1943	Süleyman Ceylan	Melbusat ve Teçhizatın İmal ve Tevziinde Para Usulünün Kabul Edilmesindeki Faydalar. Bu Usul Bizde Nasıl Tatbik edilir?	27-36
596	49	1943	Asaf çağın	Er ve Eşya Nakliyatında Bazı Hususiyetler	37-45
597	49	1943		Tabiye Meseleleri	46-65
598	50	1943	Çeviren: Baha Öngel	Afrika Seferi Nasıl Hazırlandı (Fransızca İmages Mecmuasından) Bu Hazırlıklarda İkmal işinin Önemi	5-10
599	50	1943	Cevdet Çulpan	İkmal İşlerinin Konusu	11-13
600	50	1943	Ziya Bekem	Levazım Hizmetine Tahmil Edilen Vazifelerin Sevk ve İdaresinde Düşündüklerim	14-28
601	50	1943	Hüsnü Aysu	Zoya Fasulyesi ve Gıda Noktai Nazarından Kıymeti	29-40
602	50	1943	Tevfik Ataseven	Ayniyat Talimatnamesi Nasıl Tertip ve Tanzim Olunmalıdır	41-46
603	50	1943	Şefik Tüzemen	Miadından Evvel Yıpranabilecek Eşya ve Yapılacak Muamele	47-53

604	50	1943		Tabiye Meseleleri	54-73
605	51	1944	Fethi Kurt	Harpte Milletlerin İaşesine Ait Düşünceler	5-8
606	51	1944	Yüzbaşı M. Yalçın	Avrupa'da Harp Ekmeği	9-10
607	51	1944	Cahit Otman	Depo ve Ambarlardaki Tartı Aletlerinin Muayene, Ayar ve Bakımı	11-16
608	51	1944	Nusret Bayındır	Zahire Kuyuları	17-23
609	51	1944		Tabiye Meseleleri	24-36
610	52	1944	Baha Öngel	İstilâ Ordusu Erlerinin İaşeleri	5-7
611	52	1944	Turhan Özkan	Muayene İşleri ve Bu Ödevin Tekniği	8-21
612	52	1944	Mithat Ozan	Anbarlara Ayniyatın Alınması, Bakım ve Sevkına Ait Esasalar	22-30
613	52	1944	Nihat Özler	Erzak Fireleri Hakkında Bir Tetkik	31-35
614	52	1944	Necmettin Ergünsü	Ayniyat Muhasebesine Dair Düşünceler	36-39
615	52	1944	Süleyman Ceylan	Demirbaş Eşya ve Mefruşatın Yenileştirilmesi	40-44
616	52	1944		Tabiye Meseleleri	45-63
53'üncü Sayı Bulunamamıştır.					
617	54	1945	Mithat Ozan	İngiliz Ordusunda İkmal İşleri	5-12
618	54	1945	Nurettin Erdoğan	Un Fabrikalarında Randıman Tayini ve Un Muayeneleri	13-27
619	54	1945	Ziya Atagün	Büyük Çatal tırnaklı Hayvanlardan Ordunun İstifadesi ve Etlik Hayvanlar	28-43
620	54	1945	Saim Ateşmen	Şartnamlar (Şartlaşmalar)	44-56
621	54	1945	Kemal Akdora	Et Müstahzarları	57-70
622	54	1945		Tabiye Meseleleri	71-94
623	55	1946	Mithat Ozan	İngiliz Ordusunda İkmal İşleri	5-17
624	55	1946	Çeviren: Muhittin Okyayüz	İkinci Dünya Harbinde Amerikan Ordusunda Yapılan İkmal Ait General Somervell'in Raporu	18-22
625	55	1946	Turhan Özkan	Yetkili Makamlardan Çeşitli Maksatlarla Gönderilen Maddelerin Niteliklerini Tayin Etmek	23-26
626	55	1946		Tabiye Meseleleri	27-33
627	55	1946	Mecmua Eki	Devlet Memurlarıyla Subay ve Memurlar ve Gedikli Erbaşların Aylıkları Hakkındaki Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına ve Aylıklardan %5 Emeklilik Karşılığı Derecesine Dair 4805,4806,4807 Sayılı Kanunlara Ait İzahname.	34-42
628	55	1946		4806 Sayılı Kanun Gereğince Subay ve Memurların Aylıklarıyla Kesintilerini Gösterir Cetvel	
629	56	1946	Mithat Ozan	İngiliz Ordusunda İkmal İşleri	5-15

630	56	1946	Halûk Alpander	Modern Orduların İkmal Konusu Üzerinde Bir Mütalaâ	16-18
631	56	1946	Nihat Özber	İngiliz Portatif Çadır Muşambaları	19-21
632	56	1946	Muzaffer Yener	Modern Harp Hazırlıklarındaki Esaslar	22-47
633	56	1946		Tabiye Meseleleri	48-59
634	57	1947	Mithat Ozan	İngiliz Ordusunda İkmal İşleri	5-17
635	57	1947	Nazmi Yavuzalp	Ordu Kooperatifleri	18-26
636	57	1947	Kadri As	Harp Ekmeği	27-34
637	57	1947	Muzaffer Yener	Modern Harp Hazırlıklarındaki Esaslar	35-49
638	57	1947	Hamdi Erce	2490 Sayılı kanunun 46. Maddesinin A Fıkrası ve Çarşı Pazarlığı	50-55
639	57	1947		Tabiye Meseleleri	56-63
640	58	1947	Mithat Ozan	İngiliz Ordusunda İkmal İşleri	5-14
641	58	1947	Sezai Dora	Rus Ordusu Piyade Birliklerinde Geri Hizmet	14-23
642	58	1947	Nazmi Yavuzalp	İstasyon Metharları	24-31
643	58	1947	Hamdi Erce	2490 Sayılı kanunun 46. Maddesinin A Fıkrası ve Çarşı Pazarlığı	32-40
644	58	1947	Sami Dumlu	Yeni Bir Tayinat ve Yem Kanununa Olan İhtiyaç	41-53
645	58	1947	Faik Erarslan	Mensucat	54-63
646	58	1947		Tabiye Meselesi	64-69
647	59	1948	Nuri Aksel	İkinci Cihan Harbinde Amerikan Orduları Levazım Hizmeti	5-12
648	59	1948	Sezai Dora	Hava Taarruzlarından ve Gazdan Korunma	13-19
649	59	1948	Hamdi Erce	2490 Sayılı kanunun 46. Maddesinin A Fıkrası ve Çarşı Pazarlığı	20-27
650	59	1948	Sami Dumlu	Milli Ekonomi ve Milli Savunma Ekonomisi	28-36
651	59	1948	Kadri As	Milli Savunma Gücümüzün Artırılması Bakımından Alınması Gerekli Ziraî Tedbirler Hakkında Düşünceler	37-46
652	59	1948	Tevfik Aksoy	Deniz Nakliyatının Önemi ve Akdeniz Yolu	47-52
653	59	1948		Tabiye Meselesi	53-59
654	60	1948	Kemal Doğuoğlu	Bütünlemelerde Harekât Bölgesi İaşe Maddelerinden Faydalanmak Usulleri	5-11
655	60	1948	Sezai Dora	Çıkarma ve Çıkarmada Bütünleme	12-16
656	60	1948	Kadri Perk	Harb Tarihi Araştırmalarında Ekonomi Olaylarının Rolü	17-21
657	60	1948	Nuri Aksel	Ekonomik Harb Vasıtası: Abluka	22-31
658	60	1948	Sami Dumlu	Besi İşlerinde Balık ve Balıkçılık	32-39
659	60	1948	Tevfik Aksoy	Demiryolu Tarifeleri	40-46
660	61	1948	Kemal Doğuoğlu	Akademi İkmal Harb Oyunlarından Alınan Dersler	3-7
661	61	1948	Kadri Perk	Harb Tarihi Araştırmalarında Ekonomi Olaylarının Rolü	8-13
662	61	1948	Nuri Aksel	İkinci Dünya Savaşında Amerikan Endüstri ve Ekonomi seferberliği	14-24
663	61	1948	Sami Dumlu	Kumanya İstihkakı ve Perakende Eratın Besisi	25-31

664	61	1948	Tevfik Aksoy	Demiryollarımızda Eşya ve Hayvan Tarifeleri	32-39
665	61	1948	Turhan Özkan	Memura Verilen Haklar ve Menfaatler	40-48
666	62	1948	Sami Dumlu	Harp İstihkakı	3-10
667	62	1948	Sezai Dora	Amerikan Ordusunda Beslenme Sistemi ve Bütünlemesi Esasları	11-18
668	62	1948	Kadri Perk	Harb Tarihi Araştırmalarında Ekonomi Olaylarının Rolü	19-31
669	62	1948	Münir Serim	İktisadî Devletçiliğin İlmî Esasları	32-35
670	62	1948	Nuri Aksel	Amerikan Deniz Ordusu Levazım Teşkilatı	36-44
671	62	1948	Tevfik Aksoy	Gemi Tonilatoları ve Kullanıldığı Yerler	45-57
672	62	1948	Turhan Özkan	Memura Verilen Haklar ve Menfaatler	58-63
Levazım Dergisi 1949 yılında çıkarılmamıştır . Genkur.Bşk.lığının 19 Nisan 1949 tarihli ve X.Ş.1. Ksm. 39179 sayılı emri ile 1950 yılı başından başlamak üzere yayınlanmaya devam etmiştir.					
673	63	1950	Sezai Dora	Havadan İndirme ve Bütünleme	3-7
674		1950	Sami Dumlu	Yem Mübadelesindeki Esaslar	8-15
675	63	1950	Nuri Aksel	Darlık Zamanlarında Besi Meselesi	16-22
676	63	1950	Zeki Oytun	Naylon Mamulleri Hakkında Bilgiler	23-25
677	63	1950	Necmeddin Ergunsü	Ordu'da Bu Günkü Usul Ayniyat Hesap Teftişi	26-29
678	63	1950	Tevfik Aksoy	Genel Ulaştırmanın Mahiyet ve Önemi	30-34
679	63	1950		Kuru Ot İstisal, İdhar ve Nakliyatına Dair Rapor	35-41
680	64	1950	Refet Ülgenalp	İşe Maddelerinin Depolara ve Birliklere Dağıtım Sırasında Kullanılacak Kablar	1-9
681	64	1950	Mithat Ozan	İngiliz Ordusunda İkmal İşleri	10-15
682	64	1950	Bekir Ergun	Hayvan İşesinde Dikkat Edilecek Esaslar	16-22
683	64	1950	Sezai Dora	Rus Ordusunda Beslenme Sistemi ve İstihkak Payları	23-27
684	64	1950	Kâmil Erdoğan	Yeni Levazım Ayniyat Talimatına Bir Bakış	28-32
685	64	1950	Cevat Girginer	1951 Malî Yılında Memurlardan Kesilecek Gelir Vergisinin Ne Suretle Hesap Edileceği	33-36
686	65	1950	Sezai Dora	Dağlık Bölgede Beslenme ve Bütünleme	1-3
687	65	1950	Fahrettin Gök	Ekmek İmal ve İkmalî Tümenlerde mi, Ordularda mı yapılmalıdır?	4-6
688	65	1950	Reşat Tangöze	Ekmek	7-10
689	65	1950	Sami Dumlu	Örnek Yemek Listeleri	11-29
690	65	1950	Hayri Şakir Uras	Yumurta	30-37
691	65	1950	Necmettin Ergunsü	Ordu Ayniyat Hesap Teftiş Talimnamesine Göre Üst Kademelerin Ayniyat Saymanları İşlerini Teftiş ve Murakabe Yetkileri	38- 40
692	66	1950	Refet Ülgenalp	Bugünün Savaşlarında İşe ve İkmal İşleri, Teşkilatı ve Çalışması	3-17
693	66	1950	Sezai Dora	Amerikan Piyade Alayında Karargâh ve Geri Hizmet	18-27
694	66	1950	Zeki Üstünkaya	İkinci Dünya Harbinden İşe İkmalî İçin Alınan Dersler	28-33

695	66	1950	Hayri Şakir Uras ve Bekir Ergun	İaşe Vitaminlerin Roller	34-44
696	66	1950	Ahmet Ayman	Soğukta Muhafaza Edilen Etler ve Hususiyetleri	45-51
697	66	1950	Kamil Erdoğ	Yeni (Levazım Ayniyat Talimatı) na Bir Bakış II.	52-65
698	66	1950	Zeki Oytun	Endüstri Sahasında Gelişmekte Olan Yenilikler	66-70
699	66	1950		Bir Açıklama: Lv. D. Bşk.lığı	71
700	67	1951	O. Kazım Atok	Moral Üstüne Düşünceler	3-8
701	67	1951	Yazan: Jobie G. Dixon Çeviren: Nazmi Yavuzalp	Amerikan Levazım Okulu	9-15
702	67	1951	Yazan: Jay A. Benton Çeviren: Nazmi Yavuzalp	Amerikan Okulundaki Levazım Birlikleri	16-21
703	67	1951	İhsan Bingöl	İkmal mi? Lojistik mi?	22-26
704	67	1951	Orhan Orel	Lojistik Konusu İçerisinde Levazım Hizmetinin Yeri	26-38
705	67	1951	Bekir Ergun	Gıda Maddelerinin Doyurma Değeri	39-42
706	67	1951	Faruk Çaşın	Amerikan Deniz Ordusunun İaşe Sistemi ve Teşkilatı	43-48
707	67	1951	İhsan Başarır	Orduda Kullanılmakta Olan Çamaşır Yıkama Makineleri	49-54
708	67	1951	Mithat Ozan	İngiliz Ordusunda Melbusat ve Teçhizat İşleri	55-60
709		1951	Zeki Ökten	Askerî Veteriner Gıda Muayeneleri	61-68
710	67	1951		Kore'de Şehit Düşen Meslektaşlarımız	69-73
711	68	1951	Hulki Çelenligil	Levazım Hizmet Birliklerinin Teşkilat ve Eğitimleri	3-12
712	68	1951	Yazan: R.C.L. Graham Çeviren: Nazmi Yavuzalp	Levazım Merkezi ve Camp Lee	13-18
713	68	1951	Orhan Orel	Tek Bir Lojistik Bakanlığına Neden İhtiyaç Vardır	19-29
714	68	1951	Yazan: Tümgeneral Lewis B. Hrsloy Çeviren: Orhan Orel	İnsan Seferberliği (Amerikan Levazım Dergisinden)	30-37
715	68	1951	Bekir Ergun	Gıda Maddelerinden Faydalanma Derecesi	38-43
716	68	1951	Yazan: George Christle Çeviren: Nazmi Yavuzalp	Askerî Melbusatın Basitleştirilmesi ve Standardizasyonu	44-50
717	68	1951	Cevdet Girginer	Emekli Aylığı	51-55
718	68	1951	Kâmil Erdoğ	Yeni (Levazım Ayniyat Talimatı)na Bir Bakış III	56-73
719	68	1951	Derleyen: Fehmi Çaylı	Revolving Fund (Amerikan Levazım Notlarından)	74-78

720	68	1951		Mesleki İlgilendiren Yeni Kanunlar	79-88
721	69	1951	Yazan: Henry D. Lind Çeviren Haydar Sükan	Çemberi Yarıp Çıkma	3-28
722	69	1951	Çeviren: Nazmi Yavuzalp	Amerikan Lv. Kadrolarında Yeni Değişiklikler	29-38
723	69	1951	Çeviren: Orhan Orel	Amerikan Ordusunda Lv. Sınıfını İlgilendiren Faaliyetler	39-43
724	69	1951	Çeviren: Orhan Orel	Suyu Alınmış Gıdalar	44-46
725	69	1951	Çeviren: Orhan Orel	Koredeki Türk Tugayının İaşesi	47-50
726	69	1951	Yazan: J.B. Falks Çeviren: Orhan Orel	Dünya Yüzünde Çadırın Bir Tarihçesi ve Amerikan Ordusunda Çadırların Gelişmesi Üzerinde Yapılan Çalışmalar	51-60
727	69	1951	Kâmil Erdoğan	Yeni (Lv. Ayniyat Talimatı) na Bir Bakış IV.	61-83
728	69	1951	Yazan: James G. Coats Çeviren: Orhan Orel	Amerika Birleşik Devletleri Kara Ordusunda Envanter Kontrol Sistemi	84-92
729	69	1951		Meslekî İlgilendiren Kanun ve Emirler	93-94
730	69	1951		Levazım Dergisi Abonelerince Bilinmesi Gereken Hususlar	95-96
731	70	1951	Necati Yücel	Lojistik (İkmal, İdare ve Geri Hizmet)	3-8
732	70	1951	Yazan: Richard B. Thornton Çeviren: Sami Bocutoğlu	Amerikan Ordusu Levazım Hizmetinin 1950 Senesindeki Durumu	9-20
733	70	1951	Kâmil Erdoğan	Askerî Hastaneler İaşesi	21-28
734	70	1951	Çeviren: Nazmi Yavuzalp	Mahallî Kaynaklar. Deniz Aşırı Bir Harekât Sahnesindeki Tedarik İşİ	29-40
735	70	1951	Derleyen: İhsan Başarır	Endüstri (Giyim Kuşam) Sahasındaki Yenilikler	41-43
736	70	1951	Derleyen: İhsan Başarır	Giyim Kuşam Ambalajları	44-47
737	70	1951	Derleyen: Cevat Girginer	En Az Geçim İndirimi	48-54
738	70	1951	Yazan: Ahmet Zeki Atasev	Desimal Dosya Sistemi	55-76
739	70	1951		Mesleği İlgilendiren Kanunlar	77-80
740	71	1952	Necati Yücel	Lojistik (Geri Hizmet, İkmal ve İdare)	3-18
741	71	1952	Mithat Ozan	Harekâtı Destekleyen İkmal	19-23
742	71	1952	Fahri Gök	1. Sınıf Dağıtım Yeri	24-32
743	71	1952	Nazmi Yavuzalp	Levazım Gösteri Birliği	33-38
744	71	1952	Derleyen: Sami Bocutoğlu	Birleşik Amerika Ordusunda Yiyecek İstihkakları	39-63
745	71	1952	Derleyen: Sami Bocutoğlu	(Hydroponic) Sistemle Ordunun Yaş Sebze İhtiyacının Temini	64-65

746	71	1952	Selim Çubukçu	Podometri Kumpası Tarifnamesi (Numarası Belli Olmayan Nal ve Mıhların Numaralarını Tayin Eden Alet)	66-70
747	71	1952	Cevat Girginer	En Az Geçim İndirimi	71-15
748	72	1952	Fahrettin Gök	G.4 ve Lv. Ş.Md.	3-6
749	72	1952	Selâhattin Tunalıgil	Piyade Bölük ve Taburunda İaşe İkmali	7-20
750	72	1952	Orhan Orel	2. Dünya Savaşında Alman Ordusunda İkmal ve Hizmetler	21-39
751	72	1952	Hulusi Karagülle	Normandiye Çıkarmasından Almanyanın Yıkılışına Kadar 3. Amerikan Ordusunda 1. Sınıf İkmal	40-54
752	72	1952	Sami Bocuoğlu	Nutrition Beslenme Prensipleri ve Esasları	55-75
753	72	1952	Cevat Girginer	Gelir Vergisi Cetvelleri	76-86
754	72	1952		Faydalı Yayınlar	87-88
73'üncü Sayı Bulunamamıştır.					
74'üncü Sayı Bulunamamıştır.					
75'inci Sayı Bulunamamıştır.					
76'ncı Sayı Bulunamamıştır.					
77'nci Sayı Bulunamamıştır.					
755	78	1953	Necati Yücel	Daime Tahkimatlı Mevziler	3-13
756	78	1953	Alparslan Türkeş	Geri Bölgelerin Emniyet ve Savunması	14-23
757	78	1953	Sezai Dora	Dağ Harekâtında Lojistik Faaliyetleri	24-30
758	78	1953	Orhan Orel	Devamlı Talimat Nedir	31-47
759	78	1953	Yazan: Yb. Alex N. Williams Çeviren: Sami Bocutoğlu	Kore'de Yiyecek Maddeleri İkmali (The Quartermaster Review'ün Şubat-1953 sayısından)	48-56
760	78	1953	Ferdi Güneri	Fiat	57-62
761	78	1953	Cevat Girginer	Malûllük Maaşı	63-71
762	79	1954	Necati Yücel	Daime Tahkimatlı Mevziler	3-17
763	79	1954	İsmail Oray	Lojistik Subaylarına Sınıf ve Silahlar ve Genel Tâbiye Bilgisinin Lüzum ve Ehemmiyeti	18-21
764	79	1954	Çeviren: Sami Bocutoğlu	Birleşik Amerika Devletleri Ordusu Levazım Hizmeti Araştırma ve Geliştirme Merkezi	22-27
765	79	1954	Çeviren: Nazmi Yavuzalp	Silahlı Kuvvetler Endüstrisi Koleji (İCAF) ve Levazım Subayı	28-31
766	79	1954	Derleyen: Cevat Girginer	Çeşitli Ödeneklerin Tahlili ve Vergi Cetvellerinin Bu Ödemelere Tabıkı	32-42
767	79	1954	Çeviren: Orhan Orel	Amerikan ve Rus Ordusu Silahlı Kuvvetlerinde Yapılmak Olan Levazım Masraflarına Bir Bakış ve Mukayese	43-51
768	79	1954	Hulusi Karagülle	Amerikan Ordusu Subay ve Gedikli Subaylarının Maaşları ve Aldıkları Diğer Zamlar	52-56
769	80	1954	Necati Yücel	Daime Tahkimatlı Mevziler	3-10
770	80	1954	Ferdi Güneri	Seferde Piyade Alayında İkmal	11-30
771	80	1954	Çeviren: Hulusi Karagülle	Muharebede Levazım Desteği	31-41

772	80	1954	Çeviren: Nazmi Yavuzalp	Levazım Personelinin Yetiştirilmesi İçin Seyyar Dersane	42-46
773	80	1954	Muzaffer Yener	Et ve Günlük Hâdiseleri	47-56
774	80	1954	Derleyen: Cevat Girginer	Yeni Harcırah Kanununa Bir Bakış	57-66
775	80	1954	Derleyen: Hayrettin Oğuzsoy	Mutemet, Vekil, Vasi ve Veli Gibi Mümesillerin Malî İşlerde Devlete Karşı Hukuki Durumları	67-74
81'inci Sayı Bulunamamıştır.					
82'nci Sayı Bulunamamıştır.					
776	83	1955	Nihat Gündüz	A.B.D Ordu (Kara Kuvvetleri) Vekâletinde Bütçenin Yapılmasına Mesnet Olan Programlar	2-6
777	83	1955	Selçuk Özçelik	Hukuk ve Satınalma Akid Mefhumu	7-12
778	83	1955	Reha Poroy	Ticaret Şirketlerinde Mes'uliyet ve Temsil Mes'eleleri	13-17
779	83	1955	Kamil Piker	2490 Sayılı Kanunun 51 nci Maddesinin Tatbik Şekillerine Dair Umumî Malûmat ve Bu Hususta Muhakeme, Temyiz Kararları	18-20
780	83	1955	Süleyman Pişkin	L-101, L-102 ve Amerikan Ordusunda Mal Muhasebesi	21-30
781	83	1955	Yazan: Lv.Alb.C.F. Kearny Çeviren: Fahri Gök	Gıda Maddeleri İçin Ambalajlama	31-36
782	83		Ferdi Güneri	Bundan Evvelki Sayıdaki İkmal Meselesinin Bir Hal Tarzı	37-47
783	84	1955	Akif Eren	Gıda Zehirlenmeleri	2-5
784	84	1955	Ahmet Meriç	Atom Bombasının Patlaması, Tesirleri, İnsan ve Malzemeye Olan Tesir Mesafeleri	6-12
785	84	1955	Yazan: M.Pierre Laroque Çeviren: Muzaffer Yener ve Cenap Keskin	1939-1940 Harp Yıllarında Fransa'nın Yün İkmali	13-25
786	84	1955	Nihat Gündüz	Alay, Grup, Tabur S-4 ün görevleri ve Kh. Sorumlulukları Tümen G-4 ile Teknik Hizmet Şubeleriyle S-4'ün Münasebetleri	26-35
787	84	1955	Kamil Erdoğan	B-105 Talimatındaki II. Sınıf Lv. İkmal Maddeleri Kayıt Kartı	36-46
788	84	1955	Süleyman Pişkin	Stok Kontrol ve Stok Kontrol Seviyesi	47-51
789	84	1955	Hakkı Alpay	Türkiye'nin Milli Geliri	52-56

Summary

In addition to primary sources that constitute the basis for military history research, periodicals have an important place. One of these periodicals, the Army class journals, began to be published in 1925. These journals, which were issued to contribute to the professional development of each class personnel by providing technical information about their class, were published 2-4 times a year, although the publication periods changed from time to time. The first issue of Quartermaster Journal of the High Quartermaster School was published in January 1931. The articles published in the journal are original, translated and compiled. Most of the authors were generally composed of quartermaster class officers. In addition to veterinary and infantry officers from other classes, doctors, engineers and civilian teachers also contributed to the journal. In addition to general commanders and staff officers, there were also some famous names writing articles in the magazine.

The most noteworthy topics in the Quartermaster Journal were Mess and Quartermaster Technique, Quartermaster Technique, and Quartermaster Matters. Books deemed useful for quartermaster officers were mostly published on the last pages of the journals. In the articles published from the 1930s until the 1950s, especially in the period after World War II, the quartermaster organization of the Turkish army and some quartermaster services were explained in comparison with the German, American, French and Russian armies, the American army quartermaster school, quartermaster units and their activities, and the modernizations made in the military field were mentioned.

It can be said that the journal's editorial policy was oriented towards following international logistical innovations and analyzing their applicability within the army. Between 1948 and 1954, comprehensive studies on the logistics structure of the American army were presented; in this process, the "G-4" (General Staff Supply Department) model adopted in the American army was introduced in detail and its integration into the structure of the Turkish army was discussed. In particular, topics such as the logistics management systems of the American army, field resupply, and meeting the basic needs of the soldier in the field were among the prominent topics in Quartermaster Journal, and inferences were made for the Turkish army by comparing the logistics approaches between the American and Russian armies. Such analyses are important not only for the Turkish army to develop its own logistics system, but also to develop a modern logistics understanding that would facilitate military cooperation.

It can be said that in 1931, Journal achieved its goal of showing its readers, in the light of science and science, ways to achieve "keep the soldiers' stomachs full and hearts happy in time of peace and war".

In this study, the Quartermaster Journal, which filled a gap among the class journals in 1931 and started its publication life, albeit late, will be analyzed. After 1948, the name of the journal was changed to Quartermaster Journal, and it continued to be published until 1955. In addition to providing detailed information about the journal, the article will also examine which articles were written on which topics during its publication period and which topics came to the fore in which period. At the end of the study, an article index will be made and the articles published in all issues (except for the issues we could not find in our scans) will be presented as a chart. For this purpose, it is aimed to draw the attention of researchers who will work in the field of history and logistics to this journal and to ensure that it is used in their research.